JUVENILIA XI.
DEBRECENI BÖLCSÉSZ DIÁKKÖRÖSÖK ANTOLÓGIÁJA

Juvenilia XI.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztő

Dobi Edit

Reszegi Katalin

Printart-Press Kft.
Debrecen, 2025

A kiadvány a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Program
támogatásával valósult meg.

© 2025 Printart-Press Kft.
Felelős kiadó: Szabó Balázs, ügyvezető
Nyomdai munkálatok: Printart-Press Kft., Debrecen
ISSN 1788-6848

Tartalom

Előszó 7

BERECZ RÉKA
A női vezetők munka–magánélet egyensúlya 9
BÓDIS MIRA MÁRIA
Út az önismeret felé Kiss Judit Ágnes Zsálya-meseregényeiben 25
BODNÁR DÁNIEL
„Egy csomó ember találta meg így az élethivatását…”
A magyarországi tanárképző tudományegyetemek
szakmai közösségei oktatói perspektívából 39
BORZA SZABOLCS
A nyelvi diszkrimináció megjelenése írásbeli szövegek értékelésében 55
CSAJKOS BALÁZS
A szociokulturális és digitális háttér hatása
a matematikai kompetenciákra a PISA 2022 adatbázis alapján 69
DOBOS TEKLA ZELMA
A kommunikatív nyelvtanítási módszer alkalmazhatósága
az olasz nyelvkönyvekben 83
FARKAS REBEKA
Kulturális központok célcsoportelérése:
Agorák a közösségi művelődés szolgálatában 93
GAÁL EMESE RÉKA
A pszichológusok öngyilkossággal kapcsolatos attitűdjei, ismeretei és
tapasztalatai a kényszeres segítséggel és a kiégéssel összefüggésben 107
HAJDU TÍMEA
Hogyan érthetjük (félre) egymást? –
Kommunikációs kihívások az online térben 123
JAKUS DÁVID
The Critique of Colonialism in Warhammer 40,000 143
KAS DORKA
Hogyan mérhető a helikopterszülői magatartás?
Mérőeszközök összehasonlító elemzése szakirodalmi alapokon 161
KEREK TILLA MARIANNA
A „fekete bárányok” hatástörténetének kezdetei
a magyar sajtóban (1980–1981) 173

PELYVÁS MÁRTON ISTVÁN
A funkcionális mozgáskészségek alakulása iskoláskorú gyermekek körében – A szülői támogatás, sportolási és közlekedési szokások szerepe 189
PETŐ VANDA
A kutatásalapú tanulás mint a kémia iránti attitűd formálója 203
SEBŐK LAJOS
Egy ifjúsági közösség szociometriai hálózatának és ülésrendjének longitudinális vizsgálata 221
SEBŐK LAJOS
Debreceni egyetemisták kulturális érdeklődése és fogyasztási szokásai 239
SOMI GABRIELLA
Nihilizmus, individualitás és szerzői játék Dazai Osamu *Ningen Shikkaku* című regényében 257
SZATMÁRI ESZTER
Színházlátogatási szokások és a Déryné Program vizsgálata. Összehasonlító kutatás a Tokaj Fesztiválkatlan és a veresegyházi Mézesvölgyi Nyár látogatói körében a 2023-as szezonban 273
SZENDREI BOGLÁRKA
Műfaji sajátosságok Gönci Aszalós Mihály neolatin versgyűjteményében 289
TALLÁROM RÉKA
Névpárok szerkezeti és keletkezéstörténeti elemzése kétnyelvű települések helynévrendszerében 303
TELEPÓCZKI LILI
La rappresentazione delle emozioni nella Gerusalemme liberata 323
TÓTH BEATRIX
Szüleink álmainkban is kísértenek? – az alvás, a megtapasztalt szülői bánásmód és a kötődés kapcsolata 339
TÖRÖK ESZTER
Feloldozó embertelenség – Dehumanizáció Petri György *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című versében 357
TÖRZSÖK RÉKA
Spirituális üresség Huxley *Szép új világ* című regényében 371
VALKÓ MIKLÓS BARNABÁS
Elbizonytalanodó ellentétek és azonosságok Petőcz András harminckettedik zárójelverse Weöres Sándor *Ellentétek* című költeménye kontextusában 385

A szerzőkről 395

Előszó

A *Juvenilia – Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája* – című sorozat jelen kötete a XXXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott hallgatók közül azoknak a tanulmányát közli, akik élve a publikálás lehetőségével, a konferencián való megmérettetést követően tovább finomították, csiszolgatták az értékelésre benyújtott munkájukat.

2025-ben a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának 101 hallgatója jelentkezett dolgozattal a XXXVII. Országos Tudományos Diákköri Versenyre. A fiatal kutatók közül 46 hallgató munkáját jutalmazták elismeréssel: 12-en első helyezést, 10-en második helyezést, 9-en harmadik helyezést értek el; 15 hallgatót pedig különdíjjal jutalmaztak.

A nagyszerű teljesítményt nyújtó versenyzők közül 25 díjazott hallgató tanulmánya olvasható a Juvenilia sorozat 11. kötetében. 10 tanulmány szerzője a Humán Tudományi Szekcióban védte meg sikerrel pályamunkáját, szintén 10 tanulmányé pedig a Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekcióban. A Tanulás- és Tanításmódszertani – Tudástechnológiai Szekcióban eredményesen szereplő hallgatók közül hárman, a Társadalomtudományi Szekció sikeres hallgatói közül pedig ketten jelentetik meg tanulmányukat.

A **Humán Tudományi Szekció**ban induló 42 bölcsész nevező első helyezettjei közül ketten a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, ketten a Magyar nyelvtudományi Intézet színeiben indultak, egy nyertes pedig a Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet hallgatója. A dobogó második fokán egy-egy hallgató végzett az Angol–Amerikai Intézetből, a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetből, valamint a Mediterrán Nyelvek és Kultúrák Intézetéből. Harmadik helyen is három versenyző végzett: egy az Angol–Amerikai Intézet hallgatója, egy a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet hallgatója, illetve egy a Magyar Nyelvtudományi Intézet hallgatója. Különdíjas lett az Angol–Amerikai Intézet két hallgatója, valamint a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet két hallgatója.

A **Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció**ban 35 debreceni bölcsészhallgató nevezett. Első helyezett lett a Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet két hallgatója, valamint a Pszichológiai Intézet két hallgatója. Második helyezést a Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet négy hallgatója és a Pszichológia Intézet egy hallgatója ért el. A dobogó harmadik fokán majdnem fordított volt az arány: a Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet egy hallgatója, valamint a Pszichológia Intézet három hallgatója kapott harmadik díjat. Ebben a szekcióban számos különdíjat nyertek a Debreceni Egyetem hallgatói: a

Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet hat versenyzője és a Pszichológia Intézet három versenyzője kapott ilyen elismerést.

A **Tanulás- és Tanításmódszertani – Tudástechnológiai Szekció**ban a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának 9 indulója volt. A Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet két hallgatója első helyezett lett, valamint különdíjat nyert a Mediterrán Nyelvek és Kultúrák Intézetének egy hallgatója.

A **Társadalomtudományi Szekció** 15 debreceni indulója közül a Filozófia Intézet egy hallgatója ért el első helyezést. Második helyezett lett a Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék és a Történelmi Intézet egy-egy hallgatója. Harmadik helyezést is ketten értek el: a Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, illetve a Politikatudományi és Szociológiai Intézet egy-egy hallgatója. Az utóbbi intézet egyik versenyzője különdíjjal lett gazdagabb.

A *Juvenilia* sorozat kiadványai képet adnak a fiatal bölcsészek érdeklődési területeiről, gondolkodásmódjáról, értékítéletéről. A sorozat jelen kötete – az eddigiekhez hasonlóan – a tudományos gondolkodás igen széles köréből nyújt ízelítőt. A bölcsészhallgatók témaválasztása jól tükrözi társadalmi és szociális érzékenységüket, nyitottságukat a jelenkor kulturális, politikai történéseivel, a 21. század pszichés, illetve mentális hatásaival kapcsolatban. A dolgozatok szakmai és nyelvi ellenőrzésében, fejlesztésében a témavezetők támogatták a hallgatókat. A tanulmányok kötetté szerkesztése során a dolgozatok tipográfiai egységesítésére, valamint a nyelvhelyesség lektorálására, a helyesírás korrekciójára került sor.

A szerkesztői feladatok lehetőséget kínálnak arra, hogy elsőként szerezzünk benyomást a fiatal kutatók gondolkodásmódjáról, szövegformálásáról, szakmai és szerzői gyakorlottságáról, igényességéről. Fontos, hogy a jövő kutatói, tudósai szem előtt tartsák, hogy feltevéseik, érveléseik logikus, következetes nyelvi megformálása rendkívül komplex működést, nagy odafigyelést kíván, ami fejleszthető és fejlesztendő is, ha a cél a tudományos diskurzusba való eredményes bekapcsolódás. Ehhez a nyelvvel és a szövegekkel való folyamatos, tudatos és gondos foglalkozásra van szükség. Erre biztatjuk a kutatást végző hallgatókat annak érdekében, hogy a tudományos eszmecserék számára egyértelműen, logikusan megfogalmazott, jól követhető gondolatmeneteket kínálhassanak.

Elismerésünket fejezzük ki a tanulmányok szerzőinek a kutatómunkában és a dolgozatok megírásában nyújtott teljesítményükért, a témavezetőknek pedig a támogatásért, amivel segítették hallgatóikat.

Dobi Edit és Reszegi Katalin

Berecz Réka

A női vezetők munka–magánélet egyensúlya

1. Bevezetés

A női karrierutat három jelentős terület határozza meg: az oktatás, a munkaerőpiac és a magánéleti események. Ezeken a területeken számottevő változások történtek az elmúlt évtizedekben. Hazánkban a diplomás népességet a 20. század második feléig leginkább a férfiak tették ki (Fényes 2010, Polónyi 2004). A női hallgatószám fokozatos növekedése az 1946-os XXII. törvény (a nők a férfiakkal együtt, korlátozások nélkül, felvehetőek az egyetemek és főiskolák valamennyi karára) után indult meg (Ladányi 1996). A nemi kiegyenlítődést követően a női többlet állandósult a felsőoktatásban, így például a legutóbbi elérhető adatok szerint 2023-ban a nappali munkarenden tanuló felsőoktatási hallgatók 54%-a nő volt (KSH 2023), amely többek között utal a nagyobb továbbtanulási hajlandóságra és lehetőségekre (Engler 2011), illetve visszavezethető a nemi szocializációra is (Fényes 2010).

Az oktatás és képzés nemek szerinti átalakulása a munkaerőpiaci részvételre is hatással lehet. Ha a munkaerőpiaci változásokat nézzük meg, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egyre képzettebbé váló női munkavállalók a munkaerőpiac egyre szélesebb spektrumában is megjelentek (pl. a korábban „férfias" értelmiségi szakmákban is képviseltetik magukat), és igaz lehet ez a munkaerőpiac vertikális elrendeződésére is (növekvő számú női vezetők) (Frey 1997). Ennek a folyamatnak azonban számos összetevője van, nem szűkíthető le egyszerű ok-okozati jelenségre (ti. több női hallgató több női diplomás munkavállaót eredményezve pl. növekvő számú női vezetőt eredményez).

A magánéletben történő változások a társadalmi-gazdasági szerepek átalakulásával indultak meg, ennek következtében a nemi és családi szerepvállalások is formálódtak (Koncz 2016, Spéder 2011). A hagyományos nemi szerepek a munkaerőpiac berendezkedésére, de az egyéni munka–magánélet összeegyeztetésére is jelentős hatással vannak, és az intenzíven átalakuló társadalmi-gazdasági folyamatok közepette is lassanként formálódnak, tolódnak a hagyományos szerepfelfogástól a modern női/férfi szerepek felé (Engler 2017, Fényes–Pusztai 2020, Spéder 2011, Engler–Pári 2022). Ezt külső tényezők is okozhatják: hagyományos szerepekre rendezkedik be a munkaerőpiac, a különböző diszkriminatív jelenségek, de facto működnek (pl. diszkrimináció állásbetöltésnél, bérhátrány stb.). Ugyanakkor egyéni tényezők is állhatnak mögötte, leginkább a munka–magánélet egyensúlyára való törekvés, ami a karrierépítésben lemondásokkal is járhat (Elgarte 2010, Engler és mtsai 2024).

Az előzőekben bemutatott változások ellenére mindenképpen problémának érzékeljük azt, hogy a kedvezőbb iskolázottsági mutatók nem feltétlenül eredményeznek kedvezőbb munkaerőpiaci részvételt is (pl. a nők kevésbé jelennek meg a vezetés legfelső szintjein). Továbbá úgy gondoljuk, hogy a női karrierút specifikumból (pl. a diszkriminatív jelenségek, a nemi szerepeknek és a munkahelyen való megfelelés) kiindulva a szakmai karrier kiépítése, a tervezett magánéleti események realizálása, a munka és a magánélet egyensúlya inkább problematikusabb a női munkavállalók esetében, mint a férfiakéban.

Mindezen problémákból kiindulva kutatásunkban tíz olyan vezető beosztású nőre fókuszálunk, akik munkájuk mellett legalább egy gyermeket nevelve a két karrierút (ti. szakmai és magánéleti) összeegyeztetésére vállalkoztak. Célunk a magasan kvalifikált, magas beosztású nők kétféle karrierútjának megismerése, illetve az ezek összehangolására tett kísérletek és azok eredményeinek feltárása.

A kutatás célkitűzése révén kutatási kérdéscsoportjaink is a munka és karrier; a család élet; valamint a munka és magánélet összeegyeztetés összeegyeztetés területeire irányultak. Jelen tanulmányban az utóbbi dimenziót emeljük ki. E dimenzióban kutatási kérdéseink a következők voltak: mennyire tudatos a két terület közti egyensúly kialakítása a pályakezdés elején? A munkahelyi feladatok befolyásolják a családi életet, vagy fordítva? A gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok ciklusai befolyásolják-e a két terület közötti egyensúlyt? A vizsgálat során kvalitatív módszert, félig strukturált interjús megkérdezést, a feldolgozás során kézi, deduktív kódolást alkalmaztunk. Magyarországon már több kutatás (Engler és mtsai 2021b, Fényes és mtsai 2021, Nagy 2005, Engler–Dusa 2024) is foglalkozott a női karrierút kérdésével, de a jelenség neveléstudományi vonatkozásai nem kaptak kellő figyelmet, például kevésbé fókuszáltak a vezető nők felsőoktatási tanulmányai alatt megszerzett tudás hasznosítására a pályakezdés elején vagy a családon belüli karriertámogatás megjelenítésére a családi életre nevelés kurrikulumában.

2. Munka–magánélet egyensúly

A fogalom eredetileg egy egyszerű képlet volt egy olyan időszakban, ahol a munkaerő nagy része férfiakból állt. Ez azon paradigmák hatásának tulajdonítható, amelyek szerint az egyensúly csupán az idő megosztása, a munka és az otthon a társadalmi élet különálló egysége. Később a kutatók (pl. Kanter 1977) már megkérdőjelezték a merev elkülönülést, és úgy gondolták, hogy a két terület átjárható és összekapcsolható (Brough és mtsai 2020). Az alábbi részben összefoglaljuk, hogy mit ért az egyes szakirodalom a munka és a magánélet fogalma alatt, milyen munka és magánélet modellek léteznek, továbbá hogy milyen nehézségekkel jár a két szféra összehangolása, és ehhez milyen egyéni (pl. családi

segítségek) vagy szervezeti tényezők segítenek vagy épp akadályozzák a két terület közötti egyensúly megteremtését.

2.1. A fogalom meghatározása

A munka és a magánélet közötti kapcsolatok vizsgálatával az 1950–1960-as évektől foglalkoztak részletesebben (Dén-Nagy 2013). Különösen azon társadalmi változás után, amikor a nők nagy száma lépett be a munkaerőpiacra, ami a hagyományos nemi szerepek változását is előidézte (Brough és mtsai 2020, Tardos–Paksi 2021). Lewis és munkatársai (2007) szerint a terminológiák használata, mindig az új trendek, az aktuális társadalmi, gazdasági és munkahelyi fejlemények tükrében változtak. Például ahogy 1960-ban megjelentek a nők a munkaerőpiacon, akkor a kutatásoknak a fő fókusza a „dolgozó anyák", illetve a kettős kereső családmodellek lettek (Lewis és mtsai 2007). Később 1980-as és 1990-es évek munkahelyi változásaival járó stressz és kiégés kérdései kerültek a központba, ami a munka–család konfliktusokról szóló kutatások népszerűségét hozta magával (Lewis–Cooper 1999). A munka–család konfliktusok ekkor burkoltan a nőkre, különösen az anyákra összpontosítottak, ami a munka–magánélet egyensúly új diskurzusát jelentette az 1990-es években. Ez a nyelvi változás annak érdekében történt, hogy a fogalom egy tágabb keretet adjon a kutatási vitáknak, és mind a gyermekes és nem gyermekes nők és férfiak számára releváns definíció legyen (Lewis és mtsai 2007), továbbá fontos volt, hogy magába foglalja a férfiak és a nők családdal és karrierjükkel kapcsolatos igényeit (Geszler 2014).

Az angol „work-life" kollokáció a „munka–magánélet" vagy a „munka–család" szóösszetételnek felel meg a magyar szakirodalomban (Papp–Varga 2017). Legtöbbször a definíciókban sokszor a munka rész a fizetett munkát jelenti (Drjenovszky–Sztáray Kézdy 2023), míg a magánélet kifejezés a házimunkára, a gyermeknevelésre, a társas életre, illetve a szabadidős tevékenységekre is kiterjed (Sebők 2015). A munka és a magánélet egyensúlya a családi kötelezettségvállalások, a szabadidő, a fizetett és a nem fizetett (láthatatlan) munka összeegyeztetését jelenti (Drjenovszky–Kézdy 2023).

A szakirodalomban mindezek ellenére nem találhatunk egy egységes definíciót a munka–magánélet egyensúlyára (Lewis–Beauregard 2018). A kutatók közös álláspontja a definícióval kapcsolatban, hogy ez egy holisztikus fogalom, amely az egyén minden hangsúlyos szerepére vonatkozik, minden egyén számára egyedi, amelynek megvalósítása a személyes életértékektől, prioritásoktól függ, összhangban a társadalmi konstrukciókkal (Hakim 2002, Lewis–Beauregard 2018).

2.2. A munka–magánélet modelljei

A munka és a magánélet empirikus eredményeit hosszú időn át a konfliktus- és szegmentációs elméletek keretein belül értelmezték (Greenhaus–Beutell 1985, Radó és mtsai 2018). A szegmentációs elmélet szerint a munka és a család területe élesen elkülönül egymástól. E felfogás szerint például munkahelyi vagy családi siker a másik terület hatása nélkül elérhető (Geszler 2014, Mihálka 2017, Óvári–Perger 2019). Ezzel szemben a kompenzációs elmélet azon alapszik, hogy az egyik területen megélt elégedetlenséget kompenzálni lehet a másik területen megvalósított sikerrel. A kompenzációs és szegmentációs elméletek konszenzusa, hogy nincs kapcsolat és átmenet a két szféra között (Radó és mtsai 2018).

A munka–család megközelítések túlnyomóan a szerepelméletekből indultak ki. A két terület közötti kölcsönhatások négy szempont alapján írhatók le: menynyiség, irány, kontextus és minőség (Rantenen, idézi: Geszler 2014). A menynyiség dimenzió a szegmentáció vagy az integráció mértékét jelenti a két terület között. A kutatók közös álláspontja, hogy a két terület egymástól nem elválasztható, mivel a két terület egymástól függő, integrációban lévő részeket jelent. Az irány dimenzió alatt a kapcsolat iránya értendő a két terület között. A kapcsolat ennek függvényében két irányú lehet, munkából családba menő (work-to-family) és családból munkába jövő (family to work). A kontextus a vizsgálat perspektíváját jelenti, mikro- vagy makro, illetve exo szinten. A minőség arra utal, hogy a munka és a család területe között pozitív vagy negatív a kölcsönhatás (Geszler 2014, Mihálka 2017).

A munka és a család közötti konfliktus során két vagy több terület azonos időben lévő nyomását értjük, amelynek jellegzetessége, hogy a két terület összeegyezhetetlen (Brough és mtsai 2020, Dén-Nagy 2013, Susánszky–Ádám 2022). A munka és a magánélet konfliktusaira több modellt alkottak, de leggyakrabban Greenhaus–Beutell (1985) konfliktuselméleti modelljére hivatkoznak (Geszler 2014). Greenhaus és Beutell (1985) a konfliktust kétirányúnak tartják, az egyik irányt a munkahelyfüggő (work-to-family conflict), a másik irányt a családfüggő munka–család konfliktus (family-to-work conflict) adja. Susánszky és Ádám vizsgálatában (2021) a résztvevők nagyobb arányban számoltak be a munkából származó család-konfliktusról, mint a családból származó munka-konflikusról (Susánszky–Ádám 2022).

A munka és a magánélet kölcsönhatásának vizsgálata során megkerülhetetlen a spilloverelméletre való hivatkozás. Ez az elméletet a két terület integrációját feltételezi, így nem különíti el az egyént munkavállalóra, szülőre vagy partnerre (Dén-Nagy 2018). Jellemzően egymást erősítő hatásokat találhatunk a két terület kapcsolatában (Radó és mtsai 2018). A spillover is egy kétirányú folyamat, így megkülönböztetünk munkából családba menő és családból munkába menő

spillovert, melyek lehetnek pozitív vagy negatív hatással a másik területre (Drjenovszky–Sztáray Kézdy 2023).

2.3. A munka és a magánélet összeegyeztetése

A munka és a magánélet egymástól való szétválasztása szinte alig képzelhető el (Nagy 2017). A szférák közötti egyensúly kialakítása komoly kihívás elé állítja a női vezetőket, ha mindkét területen elhivatottak (Engler és mtsai 2021, Nagy 2017). A tartós egyensúlyi állapot megteremtése, illetve fenntartása szinte lehetetlen feladatnak bizonyul (Nagy 2017). Sőt a munkahelyen töltött hosszú munkaidő (Nagy 2017, Primecz és mtsai 2014), a nagymértékű munkaterhelés és munkahelyi felelősség egyáltalán nem segíti a munka és a magánélet egyensúly optimalizálását. − javarészt inkább a munka és a magánélet közötti konfliktust súlyosbítják − (Pan–Sun 2022, Engler és mtsai 2021a). Ezt Nagy Beáta (2017) harminc felső szintű vezetővel készített interjús kutatása is megerősíti. A válaszadók nagy része már a pályája elején is nagyon sokat dolgozott a karrier megalapozása érdekében, ami a magánélet háttérbeszorítását kívánta meg (ugyanakkor kiemelendő, hogy a negatív kölcsönhatás mellett pozitív is megfigyelhető volt). A vizsgálat során kapott eredmények azt is mutatták, hogy az interjúalanyok elégedetlenek voltak a kialakult egyensúllyal, továbbá időhiánnyal is küzdöttek (Nagy 2017). Többen emiatt korlátozták karrierjüket, és lemondtak globális pozíciókról, utazásokról vagy külföldi lehetőségekről (Balla–Fenyvesi 2024, Nagy 2017).

A szembejövő kihívások jellegét és azok intenzitását nagyban meghatározza a vezetők magánéleti és családi háttere (Engler és mtsai 2021b). A gyermeket nevelő, a párkapcsolatba élő vagy akár a szüleikről gondoskodó vezető nők életét erősen formálja az őket körülvevő személyek, és azok szükségletei (Engler és mtsai 2021b). Más megközelítésből nézve a házastárs és a család – például a nagymama – támogatása (Oborni 2018, Tardos–Paksi 2021), a külső segítségek alkalmazása jelentős segítséget nyújt a két terület összehangolásában (Balla–Fenyvesi 2024, Oborni 2018). Balla és Fenyvesi ötven női vezetővel készített interjút a köz- és versenyszférából, eredményeik szerint a támogató házastárs nemcsak a gyermekkel rendelkező vezetők esetében bír kiemelkedő szereppel, hanem a gyermektelen vezetők esetében is (2024).

A munka–magánélet egyensúlyának megteremtése nem pusztán az egyéni döntés és képesség kérdése (Oborni 2018). Ma már számos vállalat megpróbál olyan családbarát intézkedéseket felkínálni a munkavállalóknak, melyek rugalmasságot biztosítanak (Geszler 2018, Kiss 2018). A rugalmas munkavégzést az atipikus foglalkoztatási formák: rugalmas munkaidő, szabadság, részmunkaidő, távmunka teszik lehetővé (Geszler 2018, Kiss 2018). Az igénybevételükkel jelentősen csökkenthető a stressz és a nyomás (Primecz és mtsai 2014), hiszen a

munkavállalónak lehetősége adódik befolyásolni, hogy hol, mikor és mennyit dolgozik (Kiss 2021), ezáltal időt szabadíthat fel a családtagokra (Király és mtsai 2021). Azonban a határok menedzselése nélkül negatívan befolyásolhatja a családi életet (Geszler 2018, Kiss 2018, Radó és mtsai 2018). Primecz és munkatársai (2014) vizsgálata a speciális helyzetű munkavállalókra (gyesről visszatérő kismama, távolról bejáró munkavállaló, nagycsaládos stb.) fókuszált. Emellett készítettek interjút középvezetőkkel és munkavállalókkal, valamint mélyinterjúkat HR- és felsővezetőkkel. A vizsgálat során az volt tapasztalható, hogy a kismamáknak a rugalmas munkaidő lehetővé tette, hogy otthonról dolgozzanak, és azt is, hogy a gyermeküket köznevelési intézménybe vigyék, és onnan időbe elhozzák, továbbá így nyitott volt a lehetőség a gyermekkel töltött minőségi időre. Ugyanakkor a megkérdezettek nagyfokú stresszt és nyomást éltek meg, illetve sokszor munkahelyi konfliktusba keveredtek (Primecz és mtsai 2014).

3. A kutatás bemutatása

Kutatásunk feltáró kvalitatív kutatás, melyben félig strukturált interjúkat készítettünk. Az országos lekérdezés során tíz női interjúalanyt kerestünk meg, akik felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, közép- vagy felsővezető beosztásban dolgoznak, és gyermek(ek)et nevelnek. Kutatásunk célkitűzése volt a magasan kvalifikált, magas beosztásban dolgozó nők szakmai karrierjének és magánéleti pályafutásának megismerése, illetve a kétféle karrierút összehangolhatóságának feltárása. Céljaink között szerepelt, hogy képet kapjunk a vezető beosztásban dolgozó nők karrierútjának felépüléséről, a munkaerőpiaci helyzetükről, a női vezetői pozíció sajátosságairól, továbbá bepillantást nyerjünk a magánéleti események sorába, a családi élet megtervezésébe és működtetésébe. Ezenfelül célunk feltérképezni a munka és a magánélet összegyezhetőségének lehetőségeit, az optimális egyensúly esélyességét a közép- és felsővezető nők esetében.

3.1. Az alanyok kiválasztása

Az alanyok kiválasztására több kritériumot is meghatároztunk: Magyarországon élő 35–50 év közötti diplomás nő, közép- vagy felsővezető beosztásban, közszféra vagy versenyszféra foglakoztatottja, házasságban él, és legalább egy gyermeket nevel. A köz- és versenyszféra eltérő jellegzetességeket hordoz a vezetővé válás és a vezetői elvárások tekintetében, ezért mindkét szektorból (közel hasonló arányban) kerültek be válaszadók, ugyanakkor a civil szférát – annak különálló jellegzetességei miatt – ebben a vizsgálatban nem kívántuk górcső alá venni. A női munkavállalók, különösen a vezető beosztásban lévők számára a munka és a család összeegyeztetése kihívásokkal teli, amit a gyermek(ek) egyedüli nevelése tovább fokoz.

Összesen 10 fő került a mintába, az alanyok főbb demográfiai jellemzőit a 1. táblázat foglalja össze. A kutatásban rendelkezésre álló mintát nem valószínűségi, hólabda módszerrel alakítottuk ki. A minta kialakítása során reprezentativitásra nem törekedtünk, így a kapott adataink széleskörű általánosításra nem alkalmasak.

	Végzettség	***Szektor***	***Foglalkozás***	***Beosztás***	***Település Jellege***	***Élet-kor***	***Családi állapot***
1.	Pénzügy	Verseny-szféra	Stratégiai kockázatkezelési vezető	Közép-vezető	Főváros	47	Házas
2.	Pedagógus, pénzügy és számviteli főiskola	Verseny-szféra	Logisztikai vezető	Közép-vezető	Megye-székhely	47	Házas
3.	Emberi erőforrás tanácsadó	Verseny-szféra	Vendéglátás területén menedzser	Felső-vezető	Megye-székhely	50	Házas
4.	Kereskedelem és logisztika	Verseny-szféra	Anyagszükséglet tervezési vezető	Közép-vezető	Megye-székhely	37	Házas
5.	Jogi	Közszféra	Kérésre anonim	Közép-vezető	Megye-székhely	48	Házas
6.	Közgazdász	Verseny-szféra	HR vezető	Közép-vezető	Város	50	Házas
7.	Logisztika menedzsment	Verseny-szféra	Post projektvezető	Közép-vezető	Főváros	37	Házas
8.	Jogi, Számviteli főiskola	Közszféra	Társasági vagyoni csoportvezető	Közép-vezető	Megye-székhely	48	Házas
9	Informatikus könyvtáros	Közszféra	Osztályvezető	Közép-vezető	Megye-székhely	43	Házas
10	Humán erőforrás menedzser, pedagógus	Közszféra	Igazgatóhelyettes	Felső-vezető	Főváros	49	Házas

1. táblázat: Az interjúalanyok főbb demográfiai jellemzői

A mintába került alanyok 37 és 50 év közöttiek. 8 fő középvezetői és 2 fő felsővezetői pozíciót tölt be, közülük 6-an a versenyszférában, 4 fő a közszférában vállalt munkát. A vezető nők jellemzően kettő (4 fő) vagy három (4 fő) gyermeket nevel, 2 főnek egy gyermeke van. A gyermekek közül a legfiatalabb 2 éves, a legidősebb 25 éves fiatal felnőtt. A mintába kerülés feltételeinek megfelelően minden válaszadó házasságban él. A megkérdezés országos szinten zajlott,

ugyanakkor arra nem törekedtünk, hogy a különböző régiókból egyforma számú alanyaink legyenek. Az alanyok többsége megyeszékhelyen (6 fő) és a fővárosban (3 fő) él, továbbá (1 fő) városban.

Az empirikus kutatás 2024. október és december között zajlott, az adatfelvétel személyesen (2 interjúalany esetében), illetve online formában. Az interjúk átlagos időtartama 43 perc volt, melyek közül a legrövidebb interjú 23 perc, a leghosszabb 1 óra 12 perc. A vizsgálat alatt a vezető nők retrospektívan tekintettek vissza a három vizsgált területre, ugyanakkor interjúkérdéseink egy része a jelenlegi helyzetet is mérte. Az interjúkat a hangrögzítővel való felvétel után legépeltük, az adatok egyéni kézi kódolással kerültek elemzésre.

3.2. Az adatelemzés dimenziói és kategóriái

Az adatok elemzését megelőzően három fő elemzési szempontot alakítottunk ki a kutatás céljának és kérdéseinek megválaszolása érdekében, ezek a következők: (1) munka, karrier, (2) család, magánélet, (3) munka és magánélet egyensúlya. Az interjúátiratok elemzése során minden dimenzióban három kategóriát határoztunk meg, amelyeken belül további alkategóriák alakultak ki. A munka és magánélet dimenziójában a munka és a magánélet tudatos egyeztetése a pályakezdés elején, a munka és a magánéleti események szivárgása, illetve a balansz megtalálása kategóriákat sikerült azonosítani.

3.3. Elemzés

A dimenzió első kategóriája a pályakezdés elejére, a tervezésre vonatkozik. A kutatás során azt lehetett tapasztalni, hogy az interjúalanyok felénél (5 fő) tudatos megfontoláson alapult a munka és a magánélet összeegyeztetése. Azoknál a válaszadóknál, akiknél nem volt tudatos döntés a két terület közti egyensúlyra törekvés, náluk leginkább a munka túlsúlya volt jellemző.

> „Pályám elején, hát így visszagondolva hülye voltam, de egyébként meg nem is jutottam volna valószínűleg idáig, hogyha ezt akkor nem úgy csinálom. Mert rendszeresen hazavittem a munkát, és ugye a férjem sokat segített abban, hogy akkor ő vigyázott a gyerekekre.” (2. interjúalany)

Ugyanakkor néhány esetben a karrier már felfelé ívelt, de a családalapítás még nem jött szóba. Akik azt nyilatkozták, hogy tudatos döntésen alapult a két terület összeegyeztetése, azoknál jellegzetesen a család került előtérbe.

Azt is megkérdeztük a vezető nőktől, hogy gondoltak-e már arra, hogy a két terület közt egyszer választanuk kell. A választás kérdésének gondolata ismét

csak a vezető nők felében merült fel. Néhány nő arról is beszámolt, hogy volt is olyan időszak az életében, amikor ténylegesen választania is kellett – sőt, egy részüknél ez nem szűnt meg, és folyamatosan jelen van.

> „Folyamatosan ott van az embernek a két vállán ez a legyél jó anya, legyél jó munkaerő, legyél jó anya, legyél jó munkaerő. (…) úgyhogy ez folyamatosan ilyen, tényleg ott ül az ember két vállán, az egyik én, meg a másik én, és akkor így suttogja az embert fülébe, hogy most erre, most arra. És valahogy e között kell megtalálni az egyensúlyt.” (4. interjúalany)

Többen kiemelték azt is, hogy a két terület között nem kell választani, mivel a kettő megférhet egymás mellett, és csak az egyensúlyt kell megtalálni a két terület között: „Nem gondoltam, mert úgy gondoltam, hogy a kettő megférhet egymás mellet párhuzamosan.” (5. interjúalany)

A munka és a magánéleti események átszivárgása – az irodalmi forrásokhoz hasonlóan – fontos területet, kategóriát képez empirikus vizsgálatunkban is. Az interjúk során az volt tapasztalható, hogy a munka területe jobban elnyomja a magánélet területét. Ugyanakkor a munka túlsúlya miatt nem alakultak ki tartós vagy komolyabb családi problémák. Annak kapcsán, hogy a munkahelyi feladatok, problémák befolyásolják-e a családi életet, vagy a családi élet van-e hatással a munkahelyi feladatok ellátására, a vezető nők véleménye megegyezett. Szinte mindenki úgy gondolta, hogy a szivárgás egy kétirányú folyamat, így ez történhet a munkából a magánélet vagy a magánélet munka irányába.

> „Én azt gondolom, hogy ez kölcsönös, mind a kettő. Én legalább is úgy gondolom, hogy nem tud úgy működni, hogy bezárom az ajtót magam mögött, hazamegyek, és akkor most a családi élet, és akkor szóba se kerül, meg eszembe sem jut a munka. Az ember személyiségből fakad, hogy ez a személyisége részét képezi a munka, meg a család együttléte.” (3. interjúalany)

A vezető nők leginkább a negatív eseményeket hangsúlyozták a két terület között. A családból jövő és munkába menő negatív átszivárgások leginkább az esti gyermekbetegségből fakadó másnapi kimerültségből, a családban előforduló súlyos betegségek során, vagy a háttérben lévő otthoni (gyermekkel vagy más családtagokkal való) kisebb feszültségekből eredtek.

> „(…) tehát olyan nincs egyébként, hogy az ember élete egy konstans valami, tehát mindig vannak dolgok, lehet családi, tehát több olyan családi dolog volt, pozitív, negatív, ami miatt nekem a mun-

kát háttérbe kellett szorítanom, többféle pozícióban, (…) tehát ez akár egy betegség, vagy egy házasságra való felkészülődés, vagy egy terhesség." (7. interjúalany)

A munkából jövő negatív spillover legjellemzőbben a munkahelyi stressz átvitelében jelent meg a családi életre.

„(…) egy egész napos stresszben vagyok, akkor azt nem tudom olyan mértékben letenni, és mondjuk könnyebben csattanok otthon, vagy könnyebben gurul el a gyógyszerem. De olyan nagy mértékű hatása se oda se vissza nincs." (4. interjúalany)

Az interjúalanyok kis része említett pozitív átszivárgást is a két terület között, melyek a fontos mérföldkövek beteljesülésében vagy a jelenlegi helyzettel való elégedettségben nyilvánultak meg.

„(…) Semmi sem fekete vagy fehér, tehát hogy lehet kihozni adott helyzetből, hogy azért vezetőként, nőként nagyon kemény, nagyon sokat kell áldozni ott a családokra (…), de ugyanakkor meg súlyozni kell azokkal az élményekkel, amiket ezek a dolgok hoznak, és hogy összességében meg olyan büszkeséggel tölti el az embert, hogyha eléri azt a működést, hogy ő anyaként, párként, barátként vezetői szerepben tud lenni, és boldog a családja, és boldog maga is." (7. interjúalany)

A balansz megtalálása nemcsak az egyénen múlik, hanem a munkáltató szemlélete, filozófiája is jelentősen hozzájárul a sikeres összeegyeztetéshez vagy annak elmaradásához. Kutatásunk eredménye szerint a munkahely legjellemzőbben a rugalmas munkaidővel járult hozzá a két terület közti egyensúly összeegyeztetéséhez. Rugalmas munkaidő egyrészt az otthon végzett munkát (jellemzően home office), másrészt a rugalmas munkarendben végzett munkavégzést jelentette. A rugalmas munkaidőt legtöbbször a nők személyes jellegű, gyermekekkel kapcsolatos tevékenységek ellátására vették igénybe, például mikor nem tudták megoldani a gyermek felületét, home office lehetőségét kérték. A rugalmas munkarend pedig azt a szabadságot adta meg nekik, hogy délután érte tudjanak menni a gyermekükért.

„Elfogadják ezt a tényt [a munkaadóim], hogy nekem két gyerek van, és nekem négy óra, bármi van, nekem mennem kell, hogy felvegyem a gyerekeket, meg utána elviszem edzésre." (4. interjúalany)

Ezek a példák arról árulkodtak, hogy a gyermekek mobilizálása inkább a nő feladata. A rugalmas munkaidőn kívül a magánszféra tiszteletben tartása (munkaidőn kívül vészhelyzetben keresik őket) járul hozzá az egyensúlyhoz, továbbá a munkahely nem terhelte őket extra feladatokkal, és még cafetéria jellegű juttatást is biztosítottak számukra.

A munkahelyek biztosították ugyan a rugalmasságot, viszont a vezető nőktől elvárta, hogy ők is rugalmasak legyenek, és kiküldetéseken vegyenek részt, ami sokszor érzelmileg megterhelő volt, és a magánélet háttérbeszorítását idézte elő. Annak érdekében, hogy meglegyen az egyensúly a két terület között, a nők tudatosan határokat szabtak, és próbálták elszeparálni a két területet egymástól. Így legtöbben igyekeztek a feladatokat munkaidőn belül elvégezni, ugyanakkor ha adódott olyan eset, hogy még is haza kellett vinni a munkát, akkor rendszerint esténként végezték el, továbbá úgy, hogy az ne zavarjon bele a családi életbe. Ezen kívül mérlegelték azt is, hogy van-e akkora jelentősége a munkának, hogy most azonnal elvégezzék.

> „Igyekszem a feladataimat megcsinálni, mondjuk munkaidőn belül, és akkor a szabadidőmet, ami a nyolc órán felüli, azt meg a családdal tölteni. És hogyha esetleg, ne adj isten, úgy adódik, hogy a munkahelyi dolgaimmal nem tudtam végezni, akkor hazaviszem a gépet, és amikor mindenki elcsitul, akkor még gyorsan megcsinálom azt.” (6. interjúalany)

A két terület közti egyensúly megtalálásához sokan nagyon fontosnak vélték a kommunikációt mind a család, mind a munkáltató felé. A kommunikáció azokban az esetekben vált szükségessé, amikor az egyik terület jobban igénybe vette a vezetőt. Legyen szó a családból jövő betegségekről vagy a munkából jövő fontos projektek megvalósulásáról, mind a két esetben fontosnak tartották a tiszta, egyenes kommunikációt a másik terület felé.

> „Volt olyan is, amikor a munka volt fontosabb, amikor a gyerek már nagyobb volt, és akkor megbeszéltem velük, hogy figyeljetek, ezt most is itt kell megcsinálni, most kell odatenni magam, most fontos, hogy arra figyeljek [a munkára].” (3.interjúalany)

Az interjúalanyok többsége azt is megfogalmazta, hogy jelenleg nem tervez változásokat a munka és a magánélet összehangolása érdekében, többen azt is kiemelték, hogy ha majd a gyermek egy másik életszakaszba lép, akkor keresik meg újra az optimális megoldást a két terület összeegyeztetésére. Ezen interjúk során erősen körvonalazódott, hogy a család életciklusai, a munka és a magánélet összeegyeztetése a gyermekek életkori sajátosságain alapultak.

4. Összegzés

A tíz felsőfokú végzettséggel rendelkező, közép- vagy felsővezető beosztásban dolgozó, gyermek(ek)et nevelő női vezető részvételével végzett kvalitatív vizsgálatunk alapján összeségében elmondható, hogy a munka és magánélet nem választható el egymástól. A két terület összehangolását illetően viszont változás figyelhető meg interjúalanyainknál: míg a pályakezdés elején nem volt tudatos, s a munka többször elnyomta a magánélet területét – ami egybecseng a korábbi kutatások eredményeivel (Nagy 2017) –, ma már sokkal jobban figyelnek arra, hogy egy jól érzékelhető határt húzzanak munka és magánélet közé. Jellemző ugyanakkor a pozitív vagy negatív események átszivárgása a két terület között, s a negatív események átszivárgása hangsúlyosabb. A munka és magánélet egyensúlyának kialakítása szempontjából a munkahelyek hozzájárulása is lényeges (pl. rugalmas munkaidő, otthoni munkavégzés), ugyanakkor a munkáltató is elvár rugalmasságot (pl. kiküldetések vállalása). A két terület közötti egyensúly fenntartása érdekében interjúalanyaink kiemelten fontosnak tartják a kommunikációt mind a család, mind a munkáltató felé. A vizsgálatunk során az is bebizonyosodott, hogy a munka és a magánélet közti egyensúly szempontjából meghatározók a gyermekek életkori sajátosságai és a család életciklusai.

Eredményeink hozzájárulhatnak a családbarát munkahely-szemlélet fejlődéséhez, a sikeres családi élet és a nők sikeres karrierútjának a bejárásához, hangsúlyozva a munka és a magánélet összeegyeztetésének fontosságát. Kutatásunk korlátja, hogy a minta kis elemszáma miatt az eredmények széleskörű általánosításra nem alkalmasak, több alany megkérdezése esetén eredményeink feltételezhetően módosulnának. Ugyanakkor a kvalitatív interjús módszer lehetővé tette, hogy a vezető nők saját és megélt tapasztalatai mentén mélyebb és árnyaltabb információkhoz jussunk. Feltáró kutatásunk eredményei lehetőséget adnak a téma további vizsgálatára. Terveink között szerepel a vezető női karrierút vizsgálatának a folytatása, egy heterogénebb csoportot megcélozva: Magyarország felsőoktatási intézményeiben (három nagy vidéki egyetemen) vezetői szerepet betöltő és gyermekeket nevelő oktató és kutató nőkre fókuszálva, beemelve a férfi oktató és kutató vezetők vizsgálatát is.

Irodalomjegyzék

Balla G. B.–Fenyvesi É. 2024. Nők vezetői szerepben Magyarországon. Fékek és lehetőségek. *Polgári Szemle* 20(1–3), 160–175. https://doi.org/10.24307/psz.2024.0814

Brough, P.–Timms, C.–Chan, X. W.–Hawkes, A. 2020. Work-Life Balance: Definitions, Causes, and Consequences. In: Theorell, T. (ed.): *Handbook of*

Socioeconomic Determinants of Occupational. Health Springer Publishing Company. 1–15. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05031-3_20-1

Dén-Nagy I. 2013. Az infokommunikációs technológiák munka-magánélet egyensúly megteremtésében játszott szerepe. *socio.hu* 3(3), 1–21.

Dén-Nagy I. 2018. Mobiltelefon és a munka-magánélet egyensúlya: Különböző társadalmi csoportok eltérő gyakorlata. In: Nagy B.–Géring Zs.–Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és a munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó. 329–333.

Drjenovszky Z.–Sztáray Kézdy É. 2023. A munka és a magánélet közti egyensúly alakulása a kisgyermekkel otthon lévő apák családjában. *Szociológiai Szemle* 33(2), 29–55. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.2.2

Elgarte J. 2010. Az alapjövedelem és a nemi szerepek szerinti munkamegosztás összefüggései. *Esély* 5, 61–67.

Engler Á. 2011. *Kisgyermekes nők a felsőoktatásban.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Engler Á. 2017. *A család, mint erőforrás.* Budapest: Gondolat Kiadói Kör.

Engler Á.–Berei E. B. 2024. Egyetemi oktatók munka-magánélet egyensúlya a családi jellemzők mentén. In: Kovács K.–Pallay K. (szerk.): *Oktatók a kárpát-medencei felsőoktatásban. Munkajellemzők, jóllét és eredményesség.* Debrecen: Center for Higher Education Research and Development. 51–68.

Engler Á.–Dusa Á. R. 2024. Férfiak és nők vezető szerepben. *Kapocs* 7(3–4), 167–181.

Engler Á.–Pári A. 2022. A család jövője − az elsődleges szocializációs közeg társadalmi szerepváltozása. *Századvég* 2(3), 11–34.

Engler Á.–Paksi V.–Tardos K. 2021a. Tudományos fokozattal rendelkezők munka–magánélet egyensúlya: problémák és megküzdési stratégiák. In: Tardos K.–Paksi, V.–Fábri. Gy. (szerk.): *Tudományos karrierek a 21. Század elején.* Belvedere Meridionale. 127–142.

Engler Á.–Takács-Miklósi M.–Tornyi Z. Zs. 2021b. Munka-magánélet egyensúlya a női kutatói karrierútban. In: Tardos K.–Paksi V.–Fábri. Gy. (szerk.): *Tudományos karrierek a 21. század elején.* Szeged: Belvedere Meridionale. 114–126.

Fényes H. 2010. *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban.* Debreceni Egyetemi Kiadó.

Fényes H.–Paksi V.–Tardos K.–Maros V.–Szigeti F. 2021. Magyar kutatók külföldön: A női és férfi karrierutak főbb jellemzői. In: Tardos K.–Paksi V.–Fábri Gy. (szerk.): *Tudományos karrierek a 21. század elején.* Szeged: Belvedere Meridionale. 62–84.

Fényes H.–Pusztai G. 2020. Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében. *Szociológiai Szemle* 30(3) 49–69. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.3

Frey M. 1997. Nők a munkaerőpiacon. In: Lendvai K.–Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága. 13–34.

Geszler N. 2014. A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében. *Szociológiai Szemle* 24(2), 65–89.

Geszler N. 2018. Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya. In: Nagy B.–Géring Zs.–Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és a munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó. 106–118.

Greenhaus, J.–Beutell, N. 1985. Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review* 20(1), 76–88. https://doi.org/10.5465/AMR.1985.4277352

Hakim, C. 2002. Lifestyle preferences as determinants of women's differentiated labour market careers. *Work and Occupations* 29(4), 428–459. https://doi.org/10.1177/0730888402029004003

Kiss L. 2014. Diplomával a rendszerváltás előtt. *Felsőoktatási Műhely* 4(4), 13–42.

Király G.–Nagy B.–Géring Zs.–Radó M.–Lovas Y.–Pálóczi B. G. 2018. Fogalmi áttekintés a 'spillover' kifejezéssel kapcsolatban a 224 és 2014 közötti társadalomtudományi szövegkorpusz alapján. In: Nagy B.–Géring Zs.–Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és a munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó. 32–55.

Koncz K. 2016. Női karriertipusok és jellemzőik. *Opus et Educatio* 3(1), 30–39. https://doi.org/10.3311/ope.115

Ladányi A. 1996. Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio* 5(3), 375−389.

Lewis, S.–Beauregard, T. A. 2018. The meanings of work-life balance: A cultural perspective. In: Shockley, M. K.–Shenand, W.–Johnson, C. R. (Eds), *The Cambridge handbook of the global work-family interface.* Cambridge, Cambridge University Press. 720–732. https://doi.org/10.1017/9781108235556

Lewis, S.–Cooper, C. 1999. The Work-Family Research Agenda in Changing Contexts. *Journal of Occupational Health Psychology* 4(4), 382–393. https://doi.org/10.1037/1076-8998.4.4.382

Lewis, S.–Gambles, R.–Rapoport, R. 2007. The constraints of a „work-life balance" approach: An international perspective. *The International Journal of Human Resource Management* 18(3), 360–373. https://doi.org/10.1080/09585190601165577

Mihálka M. 2017. A munka-család interferencia áttekintése a szakirodalom tükrében. *Kapocs* 16(73), 3–11. https://epa.oszk.hu/02900/02943/00074/pdf/EPA02943_kapocs_2017_2_003-011.pdf

Nagy B. 2005. Nők a vezetésben. In: Nagy I.–Pongrácz T.–Tóth I. Gy. (szerk), *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005.* Budapest:

TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium. 44–56.

Nagy B. 2017. Létezhet-e munka-magánélet egyensúly vezető állásban? *Szociológiai Szemle* 27(3), 75–103.

Oborni K. 2018. A családbarát munkahely: Imázs vagy valóság? Esettanulmány egy nagyvállalat munka-magánélet összeegyeztetését támogató projektjéről. In: Nagy B.–Géring Zs.–Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és a munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó. 276–303.

Óvári, V.–Perger, M. 2019. A munka, magánélet és a tanulmányok közti egyensúly használata a felsőoktatásban tanuló diákok körében. *Opus et Educatio* 6(1), 43–53. https://doi.org/10.3311/ope.292

Pan, Y.–Sun, G. 2022. Exploring work-life balance among professional women in mainland China: A qualitative study. *Frontiers in Psychology* 13, 938664. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.938664

Papp I.–Varga E. 2017. A munka-magánélet egyensúly a magyar vállalatok gyakorlatában. *Studia Mundi – Economica* 4, 15–25. https://doi.org/10.18531/Studia.Mundi.2017.04.01.15-25

Polónyi I. 2004. *A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején.* Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.

Primecz H.–Kiss Cs.–Toarniczky A.–Csillag S.–Szilas R.–Bácsi K.–Milassin A. 2014. Magyarországi „munkavállaló-barát" (employee friendly) szervezetek – Valóság vagy utópia (avagy mit tanulhatunk tőlük?) *Vezetéstudomány. Budapest Management Review* 45(10), 2–16. https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2014.10.01

Radó M.–Nagy B.–Király G. 2018. A munka-család spillover hatások különbségei genderszempontból Magyarországon. In: Nagy B.–Géring Zs.–Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és a munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó. 173–196.

Sebők Cs. 2015. *A női munkavállalás hatása a napi időfelhasználásra.* Doktori (PhD) értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola. https://doi.org/10.14267/phd.2015028 (Letöltve: 2024. 10. 28.)

Spéder Zs. 2011. Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Nagy, I.–Pongrácz, T. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* TÁRKI. 207–228.

Susánszky A.–Ádám S. 2022. Munka-család konfliktus alakulása a 18-40 évesek körében. *Kapocs* 2022/1, 63–69.

Tardos K.–Paksi V. 2021. Tudományos karrierutak kutatói értékelése: Női és férfiperspektívák. In: Tardos K.–Paksi V.–Fábri Gy. (szerk.): *Tudományos karrierek a 21. század elején.* Szeged: Belvedere Meridionale. 37–61.

Dokumentumok, adatforrások

KSH. 2023. 23.1.1.22. Felsőfokú alap- és mesterképzésben hallgatók képzési terület szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0022.html. (Letöltve: 2024. 11. 10.)

1946. évi XXII. törvénycikk a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600022.TV (Letöltve: 2024. 10. 28.)

Bódis Mira Mária

Út az önismeret felé
Kiss Judit Ágnes Zsálya-meseregényeiben

1. Bevezetés

Az irodalom szoros kapcsolatban áll az identitással és annak formálásával. A művek gyakran tükrökként szolgálnak az olvasóik számára, melyben saját magukat láthatják különböző szereplőkön keresztül. Ez a találkozás hozzájárul az önazonosság, az önismeret kialakulásához azáltal, hogy a befogadó több nézőponttal szembesülhet (Altun 2023: 384). Csakúgy, ahogy a felnőtt olvasóknál, a gyerekek esetében is megjelenik ez az identitásképző folyamat a mesék, meseregények és minden gyerekirodalmi alkotás segítségével. Épp ezért nem véletlen, hogy akárcsak a népmesékben, a kortárs műmesékben is megtalálhatók az archaikus mesei funkciók, ugyanis központi kérdésként tematizálják az identitásteremtést, a beavatást, az útkeresést. Emellett a mesék a különböző krízishelyzetekben is segítséget nyújthatnak, útba igazíthatják az olvasókat: nemcsak a szakirodalomban, hanem az átlagos befogadói tudatban is úgy jelenik meg ez a műfaj, hogy benne egyetemes igazságok, élettapasztalatok jelennek meg.

A meseregények elemzésének fontos szempontja tehát, hogy a szövegek gazdag képiségét milyen módon értelmezhetjük, milyen hatással vannak az olvasókra. Ezért érdemes az irodalompszichológia kérdésfelvetése felől megvizsgálni a problémát. Az emberben megtalálható archaikus szorongás tanulmányozása, feltérképezése az irodalmon keresztül is lehetséges, ugyanis minden szöveg rendelkezik bizonyos lélektani tudással, lelki folyamatokat ábrázol, s elemzésük szinte lehetetlen a lelki aspektusokra történő utalás nélkül (Bényei 2014: 57). Ezt leginkább az teszi lehetővé, hogy az irodalmi művek úgy képesek számos egzisztenciális, lelki problémát megjeleníteni, hogy az olvasó egy szereplőn keresztül juthat el a megoldáshoz, önmaga feltérképezéséhez. A gyerekirodalomban különösen fontos, hogy bizonyos kérdések nem direkt módon kerülnek bele a történetekbe, hanem szimbólumokon keresztül. Ez egyrészt feldolgozhatóvá teszi a fiatalabb korosztály számára is a problematikus témákat, másrészt lehetőséget ad a gyerekirodalom didaktikus jellegének megújítására is.

Az irodalompszichológiát esetünkben leginkább a szövegcentrikus és befogadó elvű megközelítések felől érdemes beépíteni Kiss Judit Ágnes meseregényeinek elemzésébe. Az előbbi esetében a szövegben megjelenített lélektani folyamatok csak abban az esetben értelmezhetők, ha ez a szöveg megalkotottságának kontextusában történik. A befogadó elvű olvasásmód középpontjában pedig az irodalmi művekben rejlő tudattalan tartalmak kerülnek az előtérbe és az értelmezői

keretbe (Bényei 2014: 62), s így végső soron „az irodalmi művek megértésekor önmagunkat szimbolizáljuk” (Bényei 2014: 64). Az, hogy önmagunkat, reakcióinkat egy másik nézőpontból figyelhetjük meg, hozzájárul ahhoz, hogy könnyebben megértsük önmagunkat.

Dolgozatom keretében a mesékben fellelhető narratív elemek és toposzok vizsgálatán keresztül mutatom be azt, hogy Kiss Judit Ágnes a *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*, illetve a *Zsálya és a mélyvölgyi utazás* című meseregényeiben milyen úton és próbák révén juthatnak el a szereplők az identitásuk megerősödéséhez, az önismerethez, ami a második kötetben egyúttal a gyógyulást is jelenti.

2. Narratív elemek mint az (ön)megismerés eszközei

Kiss Judit Ágnes két meseregényének karaktereit megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Galuska-tanulmányban említett szereplői típusok párhuzamba állíthatók a mesében lévőkkel. A *hős* szerepében mindkét mesekönyvben Zsályát láthatjuk, köré épül a történet. Vogler és Propp is megkülönbözteti a passzív, nem-cselekvő és az aktív, cselekvő hőst (Galuska 2017: 51). Zsályát az utóbbi kategóriába sorolhatjuk, hiszen a második történet során nagyon aktív szerepet kap, mivel gyógyulásának útját egyedül kell végigjárnia, illetve aktív szerepe azért is fontos, mert nem-cselekvő hősként nem ismerhetné meg önmagát a különféle próbákon keresztül. Passzív szerepet csak a történet elején tölt be: betegen a kórházban „nehezére esett beszélni” (Kiss 2022: 6) is, azonban a cselekmény előrehaladtával ez már nem jellemző rá. A *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*ben viszont a lány nem önmagáért indul útnak, hanem épp a közösségért, hiszen Aldo herceg megmentése egyúttal a királyság biztonságát is jelenti, annak ellenére, hogy a lány számára mégiscsak a fiú segítése az elsődleges cél. Az, hogy a lány anélkül is útnak indul, hogy ismerné a herceget, nagy jelentőséget kap, mert ez is előrevetíti Zsálya személyiségét, amely a próbáknak köszönhetően bontakozik majd ki.

Fontos kiemelni, hogy míg a második mesében nem találkozunk konkrétan a „gonosz” karakterével, vagy a szakirodalom által említett „Árnyék” vagy „Ellenség” (Galuska 2017: 52) funkciót betöltő szereplővel – hiszen ez a lány betegségében realizálódik –, addig az első kötetben egyértelműen kirajzolódik ez a karakter a király személyében, ugyanis világossá válik, hogy az apa visszafordítja az idő kerekét azért, hogy fiatal maradhasson, és továbbra is élvezhesse hatalmát, ami viszont azt eredményezi, hogy fia megöregszik. Több ponton is utal a herceg arra, hogy bántalmazza őt az apja, aki – a bűnhődés jól ismert mesei fordulatát követve – megkapja méltó büntetését: a történet során varjúvá változik. A népmesei formulákkal ellentétben a királynak nincs lehetősége az emberi forma visszanyerésére, ami abból fakadhat, hogy semmiféle megbánás nem tapasztalható részéről. A történetben azonban nemcsak az ő karaktere érdemes a vizsgálatra, mert – csakúgy, mint a második mesében – itt is megjelennek olyan szereplők,

akik ellenségnek tűnnek, azonban később ennek pont az ellentéte igazolódik be. Érdemes ilyen szempontból az Idősárkány és az erdei keresztút boszorkánykaraktereit alaposabban szemügyre venni, hiszen mindketten ilyen módon jelennek meg a mesében.

Az Idősárkánnyal való találkozás az első mesekönyv egyik fő próbatétele, hiszen egyedül ő az, aki visszaállíthatja az idő kerekének helyes forgását. A sárkány külseje egyszerre félelemkeltő és a hagyományos reprezentációtól eltérő is. A sárkányok alapvetően a legtöbb ősi kultúrában fellelhetők. Nem véletlen, hogy a magyar népmesékben is nagyon gyakran találkozhatunk ezzel a mitikus lénnyel, amely minden mesében más-más formát ölthet: leggyakrabban kígyóhoz hasonlítják, bár ez nagyon eltérő lehet a különböző kultúrák szerint (Vargyas 1988). A mesében megjelenő sárkány külseje megfelel a mesei műfaj elvárásainak, egyedül az szokatlan, hogy a tojásai buborékok. Érdekes metaforikus kapcsolat fedezhető fel a sárkány mesei szerepköre és a tojások anyagi megjelenése között: a szappanbuborék mind a képzőművészetben, mind az irodalomban fontos szerepet tölt be az elmúlás és az idő megjelenítésében. Elsősorban a vanitas-képekhez kapcsolódva jelenik meg a buborék ilyen értelemben, hiszen ott nem az önfeledt szórakozás, gyermeki játék megtestesítője (Szirmai 2017). Ilyen szempontból újraértelmeződik a szereplők saját idejét szimbolizáló buborék is, ugyanis ezáltal nemcsak az idő visszaállítására utal, hanem a gyermekek életére is. Továbbá az, hogy a sárkány tojása különleges illékony anyagból van, enyhíti a félelmetességét, s egyúttal egészen törékennyé is változtatja őt. Ráadásul a hagyományos félelemkeltő sárkányábrázoláshoz kapcsolható elem is az idő metaforikus lényeként jeleníti meg: a szörnyállat fogai ugyanis vasból vannak, megidézve a mindent felemésztő idő vasfogait. A próba kiállása után a sárkány a gyermekek segítőjeként kap szerepet. Ez a kettősség mutatkozik meg a lényében: a félelmet keltő külső ellenére nem célja, hogy bántsa a szereplőket.

A *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*ban kizárólag ideiglenesen jelennek meg ellenségként bizonyos szereplők, például a *boszorkány* vagy pedig az *árnyékállat*. S talán itt a cím újabb értelmezési lehetőségét vehetjük észre: a *mélyvölgy* immár nem földrajzi értelemben vett völgy, hanem a lélek és a tudat mélyét jelképező „helyszín". Elmondhatjuk, hogy a boszorkány eleinte félelmetesnek tűnik, ám ez a történet során megváltozik. Ez a meseirodalomban nem egyedüli példa, hiszen, ahogy Petres Csizmadia Gabriella is kiemeli, a jó boszorkány a hagyományos értelmezéshez képest eltér a negatív ábrázolástól, s mintegy hősként (vagy segítőként) lép fel (Petres Csizmadia 2014: 30−31). Kiss Judit Ágnes már a *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*t megelőző történetben is rendhagyóan jeleníti meg a boszorkányokat, hiszen, ahogy Zsálya rávilágít: „találkozott ő már boszorkánnyal […]. Tőle is mennyire félt eleinte, aztán a vénséges vén, rút Ayuca végül segítséget nyújtott neki" (Kiss 2022: 43). Azonban ez a korábbi tapasztalat sem csökkenti a félelmét, s a boszorkány kinézetétől való megrettenés szorosan összekapcsolódik

a népmesékben általában fellelhető külső megjelenés és a belső tulajdonságok közötti szoros összefüggéssel. A műmesékre ez a látásmód már kevésbé jellemző, ezt mutatja az is, hogy az ijesztő külső ellenére Zsálya hamar rájön arra, hogy a legutóbbi kalandjához hasonlóan itt is segítői lesznek majd a boszorkányok, ugyanis kiderül, hogy az ellenségnek hitt idős hölgyek valójában az ősei. A szereplők mindkét mesében a boszorkányok által adott feladatok teljesítésével kerülnek önmaguk megismeréséhez egyre közelebb.

A másik ellenségnek hitt szereplő a második könyvben megjelenő árnyékállat. Itt már a neve is utal az irodalompszichológiai kutatásokhoz kapcsolódó szakirodalom említett kategóriára: a karaktertipológiában megtalálható *árnyék* szereplő összekapcsolható a pszichológiában használatos kifejezéssel, ugyanis ott az „árnyék" az „én számára elfogadhatatlan impulzusok és tulajdonságok" (Antalfai 2007: 167) megtestesítője, az én ösztönös, akár sötét részét szimbolizálja, s annak ellenére, hogy elválaszthatatlanok, az árnyékkal szemben áll az Ego (Budai 2022). A mesékben ugyanez a kapcsolat figyelhető meg, ugyanis „a hős (az ego) […] csak úgy érheti el teljes potenciálját, csak akkor lehet jó vége a történetnek, és nyerheti el jutalmát, ha legyőzi a sárkányt (az árnyékot)" (Budai 2022). Kiss Judit Ágnes történetében az *árnyék(állat)* két ragadozó keveréke: „[n]em tigris vagy farkas volt, hanem a kettő együtt" (Kiss 2022: 91). Ugyanazt figyelhetjük meg az árnyékállattal való találkozás során is, mint az ősanyák esetében: ellenségnek csak látszanak, azonban Zsálya fejlődéséhez mindketten szükségesek, egy-egy próbatételnek felelnek meg. Fagris Tirkas ellenségből segítővé válása több szempontból is vizsgálatra érdemes, mivel a keverék állat a lány érzéseit szimbolizálja, az állat megszelídítése akár az önmagával vagy a betegségével való megbékélést is jelentheti, s ez az elfogadás az, ami végül a gyógyuláshoz vezeti főhősünket. A szokásos mesei fordulattól eltérően a gonosz tehát nem egy külső szereplőben testesül meg, hanem Zsályában egyesül a már említett ego (mint hős) és az árnyék (mint gonosz). Ha a pszichológiai árnyék fogalma felől gondoljuk tovább ezt az állatot, akkor is hasonló következtetésekre juthatunk, ugyanis az árnyék – mint az én sötét része – a lány félelmeit, szorongását jelképezi, s ennek elengedése, még pontosabban az érzelmek felismerése, s ezáltal elfogadásuk jelenti a megmenekülést, s biztosítja azt, hogy Zsálya továbbjuthasson az útján.

Mindaddig ellenségként jelenik meg Fagris Tirkas, illetve a boszorkányok is, amíg a kislány szembe nem néz félelmével. Ez nem véletlen, hiszen ahogy Galuska Pál említi: „az Ellenség szorongásaink, félelmeink, rejtett agressziónk, gyűlöletünk kivetülése, manifesztuma" (Galuska 2017: 52), azonban amint Zsálya leküzdi ezeket az érzéseket, az ellenségnek hitt karakter már nem tudja betölteni funkcióját. Felfigyelhetünk arra is, hogy amikor szembeszáll az árnylénnyel, egy zsályacsokrot használ segítségül. Ez azért említésre méltó, mert a kislány saját névadó gyógynövényét hívja segítségül az önmagával való megküzdés során.

Ebben a jelenetben is jól megfigyelhető, hogy a mű fontos sajátossága a mitopoétikus formulák újraírása. A Frazer által megfogalmazott prelogikus gondolkodási formákra jellemző mágikus szemlélet lényeges eleme az érintéses vagy átviteli mágia, mely szerint „azt a hatást, amelyet [a varázsló] cselekedeteivel egy tárgyon előidéz, elő tudja idézni azon a személyen is, akivel ez a tárgy egyszer – akár mint testrésze, akár másként – kapcsolatban állt. A hasonlóság törvényén alapuló varázslatot homeopatikus vagy utánzó mágiának is nevezhetjük, a kapcsolat vagy az átvitel törvényén alapuló varázslatot pedig átviteli mágiának" (Frazer 1994:25). A helyettesítő tárgy ez esetben az a növény, amely a főhőssel a nyelven keresztül áll kapcsolatban, az archaikus átviteli mágia modern értelmezésének tekinthető. A név kiemelkedő szerepét nemcsak az archaikus gondolkodásmódban, így a népmesékben érhetjük tetten, hanem az ezekre épülő irodalmi mesékben is fellelhetjük, csakúgy, mint Kiss Judit Ágnes meseregényeiben. Ahogy a személy az arcán keresztül nyeri el identitását a fizikai valóságban, azaz az arc a külső szemlélők általi azonosításként értelmezhető, úgy a nyelvben ez a kapcsolat a néven keresztül valósul meg. Így valójában a *zsálya* növény és a *Zsálya* név összecsengése utalás arra, hogy önmagunk megismerése csak a nyelven keresztül lehetséges, illetve a nyelv segítségével, a megnevezés erejével győzhetjük le félelmeinket. Ez azért is lehet, mert a zsálya – latin nevén *salvia – meggyógyulás*t, *megmentés*t vagy pedig *megváltás*t jelent. Ez mindkét történet szempontjából lényeges, ugyanis a lány az első regényben a herceget és a birodalmat menti meg, a második kötetben pedig útja a saját gyógyulását eredményezi, tehát a kislányhoz kapcsolódóan nagyon sokoldalúan jelenik meg a megmentés vagy megváltás kérdése. Emellett elmondhatjuk, hogy a zsályát meggyújtva vagy pedig füstölőként használva a rossz szellemek elűzésére alkalmazták, azonban a történet során ez a hagyomány átalakul, annak ellenére, hogy a felhasználás helyszíne, azaz az árnyak erdeje utalhatna ártó szellemekre is, a csokor alkalmazása nem tudatos, illetve nem az eredeti funkciója kerül a középpontba. Egyrészt a virágok véletlenül kapnak lángra, ez azt eredményezi, hogy a lány intuitíven használja ómama ajándékát. Másrészt pedig a csokor füstje a „szellemeket" nemcsak elriasztja, hanem megmutatja: „A fehér füst fényénél egy másik ismerős árny lebbent, aztán szertefoszlott" (Kiss 2022: 73).

A nevek jelentése és a névadás kiemelkedő szerepe nemcsak Zsálya esetében érhető tetten, hanem más karaktereknél is. A *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*ben Efirfira megszelídítéséhez elengedhetetlen nevének kimondása, a megnevezés: „Ha nem te [Zsálya] vagy az első, akit meglát, amikor kibújik a tojásból, soha nem enged fel a hátára" (Kiss 2020: 14). A név kimondása által szerzett hatalom ősi hagyománya a tündérmesékben jól tükröződik, mert a hős gyakran a természetfeletti lény nevének kiderítésével és annak kimondásával kerekedik felül a teremtményen, és szelídíti meg őt (Ashliman 2004:15). Szorosan kapcsolódik ehhez a névmágia gondolata is, mely szerint „a név a legteljesebben hozzátartozik

viselőjéhez, […] senki se tudhatja meg, mert ezáltal hatalmába kerítheti a név viselőjét" (Ortutay 1977), ez történik tulajdonképpen Efirfira esetében is. Továbbá nagyon hasonló ehhez Zsálya Fagris Tirkashoz való viszonyulása is, hiszen míg a keverék állat névtelenül követi őt, a lány ezt üldözésnek érzi, azonban az elnevezés gesztusával a ragadozóból kisállat lesz.

Ezen a ponton világossá válik, hogy a megnevezés elengedhetetlen az állat megszelídítéséhez, ismerőssé válásához mindkét esetben. Nem véletlen azonban, hogy a névadás aktusához köthető a félelem legyőzése, hiszen „[a] megismerés, elismerés majd névadás által az addig megfoghatatlan, szorongást keltő lény alakja mintegy átváltozik, s a tudatba emelés és rálátás hatására megszűnik a főhős személyiségét át- meg átjáró szorongás és félelem" (Antalfai 2014: 11).

Az ellenségből segítőkké váló szereplők mellett megfigyelhetők olyan karakterek is, akik már a történet kezdetétől segítőkként funkcionálnak, ilyen például Fényilonca, a lepketündér is. Ő az, aki mind az olvasót, mind pedig Zsályát bevezeti a varázslatos világba, ismerteti vele a szabályait, a szokásokat. Ez többek közt abban jelenik meg, hogy ő az, aki elmagyarázza, ismerteti a varázslatos birodalom lényeinek tulajdonságait, jellemzőit, például a szőrszárnyúakéit. A lepketündér a gyermeki és a felnőtt világlátást, illetve a világok közti különbségeket tükrözve bukkan fel a fejezetekben, hiszen míg a meseregények elején lepke alakjában kerül a történetbe, addig a kislánynak nagyon hamar nyilvánvalóvá válik, hogy több ennél. Fényilonca attribútumai közé tartozik az emberi világ és a varázsvilág idejével való játék, ami azért fontos, mert a varázslatos királyságba tett utazás során alapvetően egyfajta időtlenség uralkodik, nem a nappalok múlásán van a hangsúly, hanem magukon az eseményeken. Ennek ellenére az világosan kiderül, hogy az emberi világban a csak egy éjszakának tűnő utazások több napot ölelnek fel. Ez a képesség biztosítja azt, hogy Zsálya zavartalanul utazhasson Aevus királyságában. Emellett az út során több alkalommal a lepketündértől érkeznek különböző utasítások, javaslatok mindkét gyerek részére, hiszen ő az, aki tudja, hogy a mélyvölgyi utazásnak milyen szabályai vannak, például így szól Aldo herceghez: „a mélyvölgyi utazás gyalogos, nem ülhetsz a lovad hátára! El sem kísérheted Zsályát!" (Kiss 2022: 33).

Elmondhatjuk tehát, hogy több szempontból is ellátja a tündér a segítők feladatait, s irányt ad a lánynak mind a mélyvölgyi utazás során, mind pedig az Idősárkányhoz tett út alkalmával. Azonban csakúgy, mint a boszorkányok, a tündérek sem teljesen a mesékből ismert szerepkörüknek megfelelően jelennek meg. Ami megkülönbözteti a tűzpillét a legtöbb segítőtől, az a karakter jellemében rejlik, ugyanis a lepketündért leginkább emberi tulajdonságokkal jellemezhetjük, hiszen gyakran láthatjuk a szövegben, hogy türelmetlen, morcos, panaszkodik. Illetve az is megkülönbözteti őt a többi segítőtől, hogy a *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*ben több ponton is úgy viszonyul Zsályához, mintha ismerné Aevus királyságának működését, annak szabályait: „Zsálya megsértődött. Ez a kis lepketündér

elvárja, hogy jártas legyen mindenféle ismeretlen dologban a tűzpillák tájékozódásától kezdve az unikorniskeltésig" (Kiss 2020: 15). Úgy gondolom, hogy ez a hozzáállás motiválja a lányt az önállóságra, hiszen végső soron bizonyos szabályokra magától kell rájönnie, ez pedig szükséges ahhoz, hogy Zsálya a lehető legkevesebb útmutatással tudja teljesíteni a próbákat, ez leginkább a *Zsálya és a mélyvölgyi utazás* során lesz kiemelkedő szempont.

Az útmutató szerepét bizonyos karaktereken keresztül tárgyak és próbatételek is betöltik a meseregényekben, s ezeknek általában nemcsak az út során szükséges irányadás a céljuk, hanem az, hogy a főszereplők tudatosabbá váljanak, megismerjék önmagukat. A *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*ben két próbatétel és a hozzájuk kapcsolódó személy kerül a középpontba ilyen szempontból, egyrészt Ayuca, az erdei keresztút boszorkányának a próbája, másrészt az erdei remete próbatétele. Ayuca pont arra hívja fel a figyelmet, hogy a szereplők identitása nem fejezhető ki pusztán a nevükkel, ez a gondolat visszakapcsolható az elnevezés és a megnevezés erejéhez, azonban rá is világít arra, hogy ez nem elegendő, mintha a név csak a külső szemlélők szempontjából jelenítené meg a személy identitását: „– Aldo? Az csak egy név – torkolta le a boszorkány. – De ki vagy?" (Kiss 2020: 69).

A feltett kérdésre Zsálya sem tudja a választ egészen a próba végeztéig, amely során egy önmagukat szimbolizáló tárgyat kell találniuk az erdőben. Zsálya választása inkább a jövőt reprezentálja, ugyanis a lány jóslata így szól: „Pici termés vagy, de ha megérsz, a szél ezerfelé viszi a magjaidat" (Kiss 2020: 74). Aldo hercegé pedig a jelenre is vonatkozik, hiszen az ő megfejtése így hangzik az erdei keresztút boszorkányának szájából: „Azt látod, hogy lehullottál a fáról, hogy félig megrohadtál, és heversz a földön. [..] ebben a félig rohadt szilvában ott a mag […], és kihajt belőle egy egész szilvafa!" (Kiss 2020: 73). Ez az utolsó mondat magában foglalja az út sikerességét is. Ezzel szemben a hegyi remete nem azt teszi központi kérdéssé, hogy kik a gyerekek, csak azt, hogy milyenek a szándékaik, s a próba során ez is önreflexióhoz vezet Zsálya részéről: „– Sose gondoltam volna, hogy ide hozol – mondta a tükörképének. – Unikornisokon repülök, lidércektől menekülök […]. Otthon, a fürdőszobatükörbe nézve ezt sosem gondoltam volna" (Kiss 2020: 89). Ebben a pillanatban megfigyelhető a varázslatos és az emberi világ különbsége: míg Zsálya otthon a fürdőszobai tükörben láthatja magát, addig Aevus birodalmában lehetősége nyílik belepillantani a jövőbe, hiszen időskori arcát láthatja viszont egy varázstükör által. A *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*ban megjelenő útmutatók inkább Zsálya útját segítik, Aldo nem vesz részt bennük. Ilyen a próba során fénylabirintussá alakuló kilenckörű kőlabirintus is, ahova a lány csak egyedül léphet be. Amikor a lány kívülről látja önmagát, ismét az önreflexiónak ad helyet, s ez az, ami lehetőséget biztosít a továbbjutáshoz is, hiszen a labirintus a lány érzéseit közvetíti, annak az irányát mutatja meg, s ez a felismerés

eredményezi a labirintusból való kijutást is. A labirintus a történet kicsinyítőtükreként értelmezhető, ugyanis anyagbeli átalakulása – azaz a bizonytalanságot és az eltévedést szimbolizáló kőlabirintus útmutató fénylabirintussá változása – Zsálya gyógyulását vetíti előre.

A két meseregény szerkezete a keretezés technikájának köszönhetően nagyon hasonló, ugyanis mindkettő az emberi világban kezdődik és fejeződik be, a cselekmény nagy része azonban a varázsvilág vidékén történő utazásokkal telik. A világok közti átjáráshoz mindkét esetben az éjszaka, az alvás és az álom kapcsolódik, így tehát az önismeretet, a félelmek legyőzését az álmain keresztül éri el. Azonban a felnőttvilág szemszögéből a lány álma lázálomként realizálódik, ugyanis az út mindkét meseregényben a betegséghez kapcsolódik.

Így tehát a valóságból kiinduló történetek sorába vehető Kiss Judit Ágnes mindkét meseregénye, viszont a történetek rávilágítanak arra a modern felfogásra, hogy a varázsvilág sem lehet tökéletes, itt is ugyanúgy központi szerepet kap a halál, a bántalmazás, a gúnyolódás. Világossá válik az is, hogy a csodás birodalmakra vonatkozó sztereotípiák ennek ellenére képesek érvényesülni is, ugyanis míg Zsálya világának szabályai szigorúak, racionálisak, addig ez Aldo világában kevéssé érvényesül, akár az idő kerekének megfordítására is lehetőség nyílik, aminek hatására „Aevus birodalmában más irányba folyik az idő. Felcserélődtek az éjszakák és a nappalok is" (Kiss 2020: 38).

Az átlépésre csak a lány képes az emberek közül, a többi gyerekszereplő hitetlensége nem teszi számukra lehetővé az utazást, ezáltal Zsálya lesz az, aki a köteléket biztosítja a két világ között. A mesében, a varázslatban való hit a második kötetben hangsúlyos szerepet kap, hiszen Aevus birodalmába azért jut el lassan a lány betegségének híre, mert már nem gondol az Aldo herceggel tett közös útjára, sőt a felnőttekhez hasonlóan ő maga is lázálomnak véli a találkozást.

3. Szimbólumok és toposzok a személyiség vizsgálatának jegyében

A különböző műalkotások, tehát az irodalmi mesék is, olyan kollektív, mitikus őstörténetekkel tartanak kapcsolatot, melyek minden ember életében nagy jelentőséggel bírnak. Az alaptörténet annak ellenére, hogy a „felszín" sokszor változik, a mélyben rejlő „gyökerét" megőrzi. A mesék, meseregények tehát a kollektív tudattalanra épülnek. Ezek az ősidők óta folyamatosan megjelenő tapasztalatok, érzések egyrészt az előző fejezetben tárgyalt szereplőkben realizálódhatnak – mint például a boszorkány, a sárkány, melyek a félelmek, a szorongás megtestesítői –, vagy a pozitív érzelmeket reprezentáló tündérek, állatok képében; másrészt a történetben lévő szimbólumok, toposzok révén érhetők tetten (Antalfai 2007: 170).

Mindkét meseregény esetében kiemelkedő szerepet kap az utazás, illetve az útkeresés, ahogy ezt a második mese címe is sugallja. Mint tudjuk, az utazásnak

régre visszanyúló hagyománya van az irodalomban. Többek között Balajthy Ágnes is rávilágít arra, hogy már az ősi, nagy kultúrák első fennmaradt szövegeiben is ez a tematika köszön vissza, s kap különböző értelmezési lehetőségeket, hiszen „[a]z ószövetségben a pusztai vándorlás, illetve a babiloni fogság epizódjaival jön létre az utazás mint a száműzetés toposza, a Gilgames-eposz főhősének az Alvilágig tartó vándorlása a spirituális belső utazás szimbólumának tekinthető" (Balajthy 2019: 8). Ahogy sokszor elválaszthatatlan a külső és a belső utazás, úgy a *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*ban is ez figyelhető meg, hiszen egy varázslatos, belső utazásról olvasunk. Gyakorlatilag a gyógyulás útja jelenik meg az olvasók előtt, ugyanis a történet kezdetén megjelenő súlyos betegségben szenvedő lány az Aevus birodalmában tett utazás végén gyógyulásról kap hírt, s ehhez kapcsolható a mindkét világban megjelenő hangaszál, a gyógyulás virága. A lányban zajló lélektani folyamatok a próbákon keresztül jelennek meg: többek között a bizonytalanság, a harag, az öröm, a felismerés. Tehát a lány érzéseit és ezek változásait gyakran maguk a helyszínek is modellálják, amikor a mélyvölgyi utazás sikerességével kapcsolatos bizonytalanság a fénylabirintusban, a reménytelenség és a kétségbeesés az árnyak erdejében, a gyógyulás pedig Szövő és Mondó kertjében tükröződik. Míg a *Zsálya és a mélyvölgyi utazás* egy önálló utat mutat be, annak ellenére, hogy bizonyos pontokon összeér Aldo herceg és Zsálya útja, addig a *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg* középpontjában a közösen megtett út kap szerepet, amely során nem válnak el egymástól.

A *Zsálya és a mélyvölgyi utazás* több hagyományhoz kapcsolódik, ugyanis megközelíthető a mesék, a görög mitológia vagy éppen a bibliai történetek felől is. Kiss Judit Ágnes alkalmazza, illetve átalakítja az archaikus toposzokat, szimbólumokat a mai modern világunkra vonatkoztatva őket. A sokrétű kapcsolódási háló biztosítja a meseregény összetettségét, s pont a komplexitása miatt nem lehet csak egy részt kiemelni, ahol a hagyományokhoz kapcsolódik a történet. A mítoszvilág Párkáival párhuzamba állítható a sors hálóját szövő Fainó, azonban módosul a szerepük, hiszen nem jelenik meg a harmadik Párka funkcióját (az élet fonalának elvágását) viselő szereplő. Szövő és Mondó kapcsán a szó vagy a történetmondás teremtőereje érhető tetten, ugyanis Fainó (azaz Szövő) a Milon (azaz Mondó) által elmondott élettörténeteket szövi meg. A mese és a mesélés örökérvényűségét fejezheti ki az, hogy Mondó főnixmadár képében jelenik meg, aki megmegújulva ugyan, de folytatja a történetmondást. A szó hatalma azonban nemcsak ebben az esetben jelentős, hanem Zsálya útja során is, ugyanis a lány varázséneket dúdolva képes tüzet gyújtani az árnyak erdejében.

A magyar hagyományhoz szorosan kapcsolható samanisztikus elemek is kiemelkedő szerepet kapnak a regényben, hiszen egy egész fejezet szól az égig érő fát megidéző ősök fájáról, ami az eredeti motívum innovatív parafrázisaként a kislány hajából nő ki. A haj levágására egyrészt a hagyományok kifordításaként

gondolhatunk, hiszen ezzel Zsálya személye nem „sérül", hanem pont ellenkezőleg, ezáltal „menekül meg". Másrészt az, hogy a lány hajából nő ki a fa, megmutatja, milyen fontosak a rokoni kapcsolatok, az, hogy tartozunk valahová: „– Ez itt az ősök fája – magyarázta ómama. – Te magad is benne gyökerezel" (Kiss 2022: 59). Érdekes, hogy a lányt a haja köti össze felmenőivel, ami megerősíti a haj népi hagyományokban szereplő varázserejét, s az ómamával való találkozás a hagyományokon és a közösségen keresztül járul hozzá a lány identitásához, annak ellenére, hogy el is távolodik tőlük. A „földbe gyökerezett haj" a generációkról generációkra szálló traumákat is felidézheti, s így az ősökhöz való kapcsolódás hátráltató tényezőként értelmezhető. Zsálya azonban „nem teketóriázott sokat, nyiszálni kezdte a haját körben, míg egyenként le nem metélte magáról az összes gyökeret" (Kiss 2022: 46). Ez a mozzanat az ősöktől való elszakadást erősíti, amely a későbbiekben is előkerül, mikor a kislány az ómamától kapott hátizsákból csak a legszükségesebb tárgyakat válogatja ki. Tehát annak ellenére, hogy a kislány távolságot tart, a tudatosság, amivel megközelíti a történéseket, a családi múlthoz való egészséges viszony kialakításaként értelmezhető.

Érdemes megvizsgálni a labirintusszimbólumot, ugyanis ez nem a szokványos értelemben jelenik meg a műben. A kilenckörű kőlabirintus Zsálya első megmérettetése, ami nem is igazán mondható próbatételnek, hiszen: „– Ez nem útvesztő labirintus – magyarázta Fényilonca –, hanem útjelző" (Kiss 2022: 19). Ez azért fontos, mert a labirintusok legfőbb tulajdonsága az, hogy el lehet bennük tévedni, itt azonban ez is átformálódik. Megfigyelhetjük, hogy az „útvesztő" maga is többször változik, hiszen míg a fejezet címében kőlabirintust olvashatunk, a próbatétel végén már „szivárványszínű fénylabirintus" (Kiss 2022: 23) szerepel. Ez az átalakulás az egész mesekönyv struktúrájára emlékeztethet bennünket, hiszen a mese is egy reális élethelyzetből kiindulva válik Zsálya varázslatos belső utazásává. Ahogyan a kőből fény lesz, úgy lesz ő hétköznapi kislányból mesebeli hercegnő.

A labirintus kapcsolható továbbá a lélek kifürkészhetetlenségéhez is, ami a már korábban említett önreflexióból világossá válik, hiszen a labirintus alakulása valóban a lány érzéseit tükrözi. Az első kalandhoz kapcsolódik még az útmutató „arany lángú mécses" (Kiss 2022: 20) motívuma. A világító mécses mind mesei, mind kultikus jelképként értelmezhető. A mesékben gyakran előforduló varázserejű mécses segíti a főhőst, hogy teljesüljön kívánsága, felfedezze az elrejtett kincset, a vallási kultuszokban pedig a sötétségben is jelen lévő fény a halál legyőzését, a halhatatlanságot és az örökéletet jelképezi (Pál–Újvári 1997: 142). A fény továbbá a remény szimbóluma is, mely helytálló a meseregényben is, ugyanis ezt követve szeretne Zsálya kijutni a labirintusból. A fény a betegségből és a reménytelenségből való kiutat mutatja meg a lánynak.

Több toposz a hagyományoknak megfelelően értelmezhető, nem módosulnak lényegesen, csak alkalmazkodnak a szöveg világához. Már a történet elején kap-

csolódást láthatunk az irodalmi hagyományokhoz az ősz toposzának megjelenítésével, amely egyrészt utalhat a szüreti boldogságra és a színek kavalkádjára, másrészt magában hordozza az elmúlás, a halál képzetét is. A *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*ban az utóbbi értelmezési lehetőség merül fel. A kislány állapota majdnem az évszakok változásával párhuzamosan romlik. A mesében az emberi világban az őszhöz nem kapcsolható mindkét ismert aspektus, csak az, amelyhez az elmúlás és a halál jelentését tudjuk társítani. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az évszakok a lány lelkiállapotát reprezentálják, nem véletlen, hogy az időjárás ellenére az apuka megleli az emberi világban is a Zsálya által megszerzett gyógyulás virágát.

A természet, annak ellenére, hogy a gyógyulást hozza, nincs idealizálva. *Az árnyak erdeje* című fejezetben kifejezetten ellenséges, nyomasztó környezetként jelenik meg az erdő. Bruno Bettelheim rávilágít arra, hogy az erdő a tudatalatti rejtett világát szimbolizálja, s legtöbbször akkor értelmezhető így, amikor valamilyen bizonytalan helyzet következik be az ember élete során (Bettelheim 1985: 129). Ezt fejezi ki az is, hogy: „Sehol semmi szín. Mintha egy régi, fekete-fehér fényképbe került volna. És ami a legijesztőbb volt, ahogy lenézett a kezére, a ruhájára, mindene fekete-fehér volt. […] még a vér is szürke volt" (Kiss 2022: 69). A színektől való megfosztottság ismét párhuzamban áll a kórház steril fehérségével, amely a mese kezdetén jelenik meg. Ha pedig az utazást mint allegóriát vezetjük végig a meseregényen, akkor ez a színtelenség azt mutathatja meg, hogy ezen a ponton veszíti el a reményt Zsálya a leginkább, nem véletlen, hogy az egyetlen színfolt a fekete-fehér világban Fagris Tirkas szeme lesz, mely először fenyegető, azonban miután Zsálya szembenéz vele, a keverék-állat lesz az, aki kivezeti őt ebből a színtelen világból.

4. Összegzés

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*, valamint a *Zsálya és a mélyvölgyi utazás* nagyon sokrétűen kapcsolódik az irodalmi hagyományokhoz, és egyúttal kapcsolódik a kortárs gyerekirodalomban megfigyelhető tendenciákhoz: a hagyomány átíró megújításához, a nyelv kérdésének taglalásához és a narratív struktúrák reflektív alkalmazásához. A meseregényekben feldolgozott kérdések, élethelyzetek lehetővé teszik, hogy a szereplők önismereti útjaként értelmezzük a történeteket.

A *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*ban már a karakterekben is jelentkezik a hagyományokhoz való viszonyulás különlegessége, hiszen a legősibb hősi küldetés, amely a közösség megóvása, saját életének a megmentésébe fordul át, az ellenség pedig a kislány saját félelmeinek képében bontakozik ki, nem pedig egy külső, folyton negatív színben feltűnő szereplő alakjában. Amint Zsálya megbirkózik érzéseivel, félelmeivel, dühével, ellenségei segítőkké alakulnak át, erre többek között a Fagris Tirkassal való találkozása világít rá. Ez is azt bizonyítja, hogy csakis

akkor ismerhetjük meg önmagunkat, ha elfogadjuk az érzéseinket, akkor is, ha azok az én „sötét", félelmekkel teli oldalát mutatják meg. Ezzel szemben a *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg* karaktereit tekintve nem tér el olyan nagy mértékben a szokásos ábrázolástól, mint a második kötet, hiszen a gonosz szereplő itt testet ölt a király alakjában, illetve a király büntetése is a hagyományos mesei formulákat idézi.

Emellett az irodalomból jól ismert toposzok is kétféle módon jelennek meg a művekben. Egyfelől az ősz az évszaktoposznak megfelelő interpretációs lehetőséget biztosít, s a kettőssége tükröződik a meseregényekben. Míg az első kötetben Aevus birodalmában az évszak szépsége áll a középpontban, addig a kislány betegsége kapcsán az elmúlást és a komorságot emeli ki a második mese. A labirintusszimbólumot vizsgálva pedig azonnal nyilvánvalóvá válhat, hogy ennek archaikus funkciója teljesen átíródik, mert nem lehet benne eltévedni, illetve anyagszerűsége átalakul azáltal, hogy fénylabirintussá válik a próbatétel során, s így a labirintusból való kijutás önmagunk elfogadásaként értelmezhető.

A valóságból kiinduló, majd fantasztikussá váló világ ábrázolása a varázslatos és az emberi világ különbségét és egyúttal a kapcsolatát teszi központi kérdéssé, s a világok közötti úthoz szorosan kapcsolódik az éjszaka, az álom, így az Aevus királyságában tett utazás a tudatalatti kivetüléseként, a gyermeki kreativitás megjelenítéseként is értelmezhető.

A második meseregényben a mágikus világ természetbe ágyazottsága ellentétben áll a kislány kórházban töltött hétköznapjaival. A lámpa fényét, a tűszúrásokat, a folyosók fehérségét a szivárvány színeiben tündöklő fénylabirintus, Szövő és Mondó kertje és az ősök fája váltja fel, ezért mondható, hogy a mélyvölgyi utazás a gyógyulás allegóriájaként értelmezhető. A halál motívuma megjelenik mindkét világban, de Aevus királyságában a kimondhatatlan is kimondhatóvá válik, ezzel is megerősítve a meseregény gyógyító erejét, hiszen a sokáig érinthetetlen témák nyílt feldolgozása egyúttal a transzgenerációs traumákkal való szembenézést is jelenti, csakúgy, mint ómama próbája.

Végezetül pedig megállapíthatjuk, hogy a Zsálya-meseregények olyan tapasztalatokat dolgoznak fel, melyek egyrészt kollektív alaptörténetekhez kapcsolódnak, s olyan archetípusokat jelenítenek meg, mint a testi-lelki gyógyulás, a halállal való szembesülés, és az ösztönök kivetülése, melyek gyakran szereplőkként realizálódnak a történetek során. Másrészt egy-egy személyes (élet)utat vázolnak fel azáltal, hogy a gyógyulás útja csakis önállóan járható, s a félelmeit, érzéseit Zsálya kizárólag egyedül dolgozhatja fel (Antalfai 2007: 170). Az teszi lehetővé tehát a történetek irodalompszichológiai megközelítését és ilyen módú értelmezését, hogy a meseregények ősi alapokig nyúlnak vissza.

Irodalomjegyzék

Altun, M. 2023. Literature and Identity: Examine the Role of Literature in Shaping Individual and Cultural Identities. *International Journal of Social Sciences and Educational Studies* 10(3), 381−385.

Antalfai M. 2007. *Személyiség és archetípusok Jung analitikus pszichológiájában*. In: Gyöngyösiné Kiss E.−Oláh A. (szerk.): *Vázlatok a személyiségről*. Budapest: Ú. M. K. 166−190.

Antalfai M. 2014. A sárkány a mesében és az életünkben. *Fordulópont* 16, 11−22.

Ashliman, Dee L. 2004. *Folk and Fairy Tales: a Handbook*. Greenwood, Westport: Bloomsbury Publishing.

Balajthy Á. 2019. *„Egy eredendő máshol": Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Bényei P. 2014. Az irodalompszichológiai olvasás a Jókai-értés kontextusában. *Alföld* 65(2), 56−68.

Bettelheim, B. 1985. *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Ford. Kunos L. Budapest: Gondolat Kiadó.

Budai Á. 2022. *Archetípusok útvesztőjében: tündérmesék jungiánusi értelmezése*. https://igyic.hu/esszektanulmanyok/archetipusok-utvesztojeben-tundermesek-jungianusi-ertelmezese.html (Letöltve: 2025. 01. 13.)

Frazer, J. G. 1994. *Az Aranyág*. Ford. Bodrogi T.−Bónis Gy. Budapest: Századvég Kiadó.

Galuska L. P. 2017. A hős útjai mesei és mítoszi karakterológiák és tipológiák Propp után. *Gradus* 1, 48−57.

Kiss J. Á. 2020. *Zsálya hercegnő és az öregnek hitt herceg*. Budapest: Pagony.

Kiss J. Á. 2022. *Zsálya és a mélyvölgyi utazás*. Budapest: Pagony Kiadó.

Ortutay Gy. 1977. *Magyar néprajzi lexikon: névmágia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pál J.−Újvári E. (szerk.) 1997. *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó.

Petres Csizmadia G. 2014. *A boszorkánytoposz (újra)értelmezése az irodalomban*. In: Raffai J. (szerk.), *A mese és kontextusai*. Szabadka: Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 26−32.

Szirmai P. 2017. *A szappanbuborékok kultúrtörténete*. https://ligetmuhely.com/liget/a-szappanbuborek-kulturtortenete/ (Letöltve: 2024. 11. 26.)

Vargyas L. 1988. *Folklór 1. Magyar népköltészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vígh É. (szerk.) 2019. *Állatszimbólumtár A–Z*. Budapest: Balassi Kiadó.

Bodnár Dániel

„Egy csomó ember találta meg így az élethivatását…” A magyarországi tanárképző tudományegyetemek szakmai közösségei oktatói perspektívából*

1. Bevezetés

A magyarországi tanárhiány frekventált vizsgálati terület a hazai neveléstudományban. A konkrét jelenség feltárásán túl a kutatások gyakori célkitűzése, hogy megoldási javaslatokat vázoljanak fel. Ezzel kapcsolatban vetődik fel a tanári utánpótlás kérdésköre, amelyet a rekrutáción túl a hallgatók elvárásai, a felsőoktatási lemorzsolódás, illetve a beágyazottság, valamint a szakmai szocializáció egyaránt árnyalnak. Kontextusként jelenik meg az új kihívásokat előidéző felsőoktatási expanzió, valamint a tanárképzés szerkezeti változásai.

Jelen tanulmányban a szakmai szocializációt, valamint az egyetemi társadalomba integrálódást ötvöző megoldásként vesszük szemügyre a szakmai tanulóközösségeket, egész pontosan azok tanárképzésben való alkalmazhatóságát. Ezen szervezetekben ötvöződik a tagok közösségérzet iránti igényének kielégítése, a trialogikus tanulás és a professzionális, célirányos fejlődés lehetősége. A tanulóközösségek ezen válfaja a magyar nyelvű szakirodalomban is megjelent, sőt, már realizálódott is a hazai tanárképzés keretein belül.

2. Elméleti háttér

Széles szakirodalmi háttér áll rendelkezésünkre a magyarországi tanárképzés témakörét illetően, leginkább a tanárhiány kapcsán. A jelenségnek több oka is van: a friss diplomás tanárok egy hányada például nem a végzettségének megfelelő munkakörben helyezkedik el (Stéger 2023). Másrészt a megkezdett pályáról 5–10 éven belül a szakma megpróbáltatásai is eltéríthetik az ifjú pályakezdőt (Ceglédi–Lólé 2023). Harmadrészt pedig a pedagógusok kevésbé választanak eredeti végzettségükhöz kapcsolódó szakokat, ha visszatérnek a felsőoktatásba (Oktatási Hivatal 2023).

A tanárutánpótlás rekrutációjában alapvető elem a társadalmi és a gazdasági háttér. A felsőfokú végzettséggel és/vagy kedvezőbb anyagi helyzettel rendelkező szülők gyermekei nagyobb eséllyel választanak magasabb jövedelmet és társadalmi presztízst kínáló pályákat (Csók 2021, Szigeti et al. 2021). Velük

* A kutatást a Kulturális és Innovációs Minisztérium által finanszírozott EKÖP-24-2 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program, valamint a Nemzeti Felsőoktatási Ösztöndíj támogatta.

szemben másik kategóriába sorolandók azok a hallgatók, akik a felsőoktatási expanzió által kerültek akadémiai környezetbe, elsőgenerációs értelmiségi aspirációkkal. Ők jobbára hátrányosabb régiók intézményeibe jelentkeznek, illetve általában alacsonyabb státusúak, így számukra a tanárképzés mobilitási csatornaként funkcionál (Veroszta 2015, Kovács et al. 2017, Bacskai 2020, Kovács–Stark 2021, Fónai–Csonka 2023, Szemerszki 2023).

A jelentkezőkön kívül a magyarországi tanárképzés szerkezete is sok változáson esett át. 2013-ban a bolognai rendszert az osztatlan mesterképzés váltotta fel, amelyet 2022-ben öt évben egységesítettek, egyúttal megszüntették a szakképzettségi és a szakos bontást is. A reform célja a képzés gyakorlatorientáltabbá tétele volt, hogy a hallgatók minél hamarabb kipróbálhassák magukat valós oktatási környezetben (Szabó 2024).

A kontextus bemutatása után a konkrét formális képzés belső jellemzőit vesszük szemügyre, előbb a társas kapcsolatok, majd pedig a szakmai szocializáció felől. Az akadémiai beágyazottság fontos tényező a képzés során: a kortársakkal, valamint az oktatókkal ápolt szoros kapcsolatok ugyanis növelik annak az esélyét, hogy a hallgató sikeresen befejezze egyetemi tanulmányait (Tinto 1993, Pusztai 2011, Sütő 2021, Pusztai et al. 2022, Pusztai et al. 2024). Ez a szempont az alacsony státusú fiatalok számára kiemelendő, akik integráció híján „láthatatlan hallgatókká", azaz demotiválttá válnak a képzés iránt (Pusztai 2011). Az intragenerációs kapcsolatok terén korábbi kutatások szerint a tanár szakos hallgatók egyaránt rendelkeznek erős egyetemen kívüli (szülők, barátok) és a kampusz társadalmán belüli (szak- és csoporttársak) összeköttetésekkel. A tantervek összehangolatlanságából fakadó kari és tantárgyi különbségek azonban akadályozó tényezőnek számítanak a kapcsolatépítés során. Sokszor hiányzik a „tanár szakos közösségérzet", ez a kapcsolati űr pedig akár lemorzsolódáshoz is vezethet (Pusztai–Kovács 2014, Kovács–Bocsi 2015, Kormos 2020). Az intergenerációs (hallgató és oktató közötti) összeköttetések terén a diskurzusok gyakran csupán a tanórákra, a tananyaggal kapcsolatos témákra korlátozódnak (Kovács–Stark 2021). Ennek hátterében is a felsőoktatási expanziót sejthetjük. Egyrészt a nem-tradicionális hallgatók nehezebben vonhatók be tanulmányi és extrakurrikuláris tevékenységekbe (Pusztai 2011). Másrészt jelentősen kibővültek az oktatói szerep- és feladatkörök, emiatt pedig a korcsoportokon átívelő kommunikáció hosszú távú fenntartása nehezebbé válik. Mindez a hallgatói eredményesség mellett az oktatói jóllétet is negatívan befolyásolja (Kovács–Pallay 2024, Pallay et al. 2024).

A szakmai szocializáció szintén a formális képzés fontos része. E folyamat során elengedhetetlen a professzionális felkészítés magas színvonalának biztosítása, illetve a hasznos képességek és a jógyakorlatok megismerése (Bacskai 2015, 2020). Szükségszerű a választott pálya iránti elhivatottság ápolása és erősítése, a „tanári szerep" kiépítése is, ami által a pályára lépő tanárjelölt

könnyebben boldogul majd az oktatás világában (Kocsis 2003, Jancsák 2014, Paksi et al. 2015, Pusztai–Ceglédi 2015, Kormos 2020, Ceglédi–Lólé 2023). A szakirodalomban ugyanakkor vegyes véleményeket olvashatunk a hallgatók részéről. A felsőoktatásban megszerzett tudásanyag minősége és felhasználhatósága pozitív visszajelzést kapott (Fónai–Csonka 2023), de problémaként jelenik meg a diszciplináris kurzusok túlsúlya a szakmódszertani tárgyak rovására. Ez a tanári szerep kialakulását is késleltetheti, így a tanárjelöltek valóságsokkot élhetnek át, amikor kilépnek a valós oktatási körülmények közé (Kocsis 2003, Nagy 2004, Balázsi–Vadász 2019, Kormos 2020, Varga 2023). A zsúfolt órarendek más tevékenységektől (a kutatómunkától, a közösségekhez tartozástól) veszik el az időt (Kovács–Orgoványi-Gajdos 2020). A tárgyak sikertelen abszolválása pedig csúszást idézhet elő a tanulmányok menetében, legrosszabb esetben az önköltséges képzésre való átsoroláshoz vezet. Az így keletkező komoly pénzügyi teher miatt a hallgató akár ki is eshet a képzésből (Kovács et al. 2019, Kovács–Stark 2021).

Az okok és körülmények bemutatása után egy lehetséges megoldási stratégiát ismertetek alaposabban. Több kutatás is úgy találta, hogy a hallgatói beágyazottsághoz és a szakmai szocializációhoz egyaránt pozitívan járul hozzá az extrakurrikuláris csoportokban való részvétel. A kortársakkal való kapcsolatépítés és a társadalmi tőke növelése ugyanis a formális képzésen kívüli tevékenységek által is megvalósulhat (Tinto 1993, Putnam 2000). A hazai felmérések alapján a hallgatók sokszínű szervezeti tagsággal, illetve igényekkel rendelkeznek, az egyetemeken belül és kívül egyaránt (Pusztai–Kovács 2014, Kovács–Bocsi 2015). Az extrakurrikuláris tevékenységek ráadásul nagy előnnyel járnak az alacsony státusú hallgatók számára. Minél alacsonyabb ugyanis a szülők iskolázottsága, a hallgató annál több, a későbbi karrierjéhez szükséges erőforrást és kapcsolati tőkét nyerhet a tagságból. A közösségekben való részvétel és a szakmai szocializáció között tehát összefüggés áll fenn (Czike–Kuti 2006; Perpék 2012; Fényes 2015; Pusztai 2011, 2015, 2018).

Kutatásunkban az extrakurrikuláris szervezetek közül a tanulóközösségekre helyezzük a hangsúlyt. Ezen szervezetekben a tagok a célkitűzéseikhez szükséges tudásanyagot közös, kollaboratív tanulás útján sajátítják el. A folyamat egy integratív-inkluzív légkörön, a szociális és a módszertani diverzitáson, valamint az aktív és reflektív tanuláson alapszik (Tinto 2003, Love 2012). Ezek az elemek megoldást jelenthetnek a fentebb kiemelt integrálódási, illetve szakmai szocializációs kihívásokra. A tanuló-közösségek létrehozásával kapcsolatban ki kell mondani, hogy nem egységes szerve-zésűek: megfogalmazott alapelveik, illetve bevált módszereik nagyfokú sokszínűséget mutatnak (Otto et al. 2015).

A szakmai tanulóközösségek[1] fogalma azonban jóval összetettebb, a definíció tekintetében nincs konszenzus (Lénárd et al. 2020). A kifejezést leggyakrabban olyan iskolai nevelőtestületekre alkalmazzák, ahol a pedagógusok közös tanulása növeli a tanítás minőségét, ezáltal pedig a diákok tanulmányi eredményessége is pozitívan változik (Stoll et al. 2006a, Vescio et al. 2008). Kutatásunkban a tanárképzés kontextusába ültetjük a fogalmat: a képzéssel párhuzamosan futó szakmai tanulóközösségek olyan színterekként értelmezendők, ahol a tanár szakos tagok célja későbbi pályafutásukkal kapcsolatos szakmai tudásuk elmélyítése. A szervezet alapja egy inkluzív és diverz közösség, élén szakmailag felkészült, hozzáértő vezetőséggel. A tanulási folyamat aktív, kollaboratív és reflektív. Ezt a három tényezőt az alapításkor megfogalmazott és a körülményeknek megfelelően kialakított világos, közös célkitűzések fogják össze (Tinto 2003, Bolam et al. 2005, Stoll et al. 2006b, Hipp et al. 2008, Bordás 2015, Czető et al. 2024).

3. Módszertan

A napjainkban is releváns problémának számító tanárhiány egyik háttértényezője a tanárjelöltek utánpótlása. A szakirodalom feltárása után a formális képzésben felmerülő kihívások kerültek a kutatás fókuszába, közelebbről az egyetemi társadalomba való beágyazódás és a szakmai szocializáció. Ezeken a területeken megoldási lehetőségekként értelmezzük a PLC-k eszköztárát bevető és a tanár szakosokra fókuszáló extrakurrikuláris közösségeket. Egyik vizsgálati dimenzióként a felsőoktatási expanzió, illetve a különféle szerkezeti változások hatására átalakult tanárképzést jelöltük meg. Másrészt, korábbi tanulmányokra alapozva, a PLC-k által megalkotott innovációk és módszerek összegyűjtését is célként tűztük ki; ezek a gyakorlatok ugyanis a megfelelő kapcsolati háló révén eltérő közösségeket és intézményeket inspirálhatnak, végső soron hozzájárulva akár a tanárképzés működésének fejlesztéséhez is.

Vizsgálatunk során a gyakorlatban már megvalósult szakmai tanulóközösségeket elemeztünk. Az analízis leginkább a nem-tradicionális hallgatók formális képzéssel kapcsolatos tapasztalataira, illetve a közösséghez való csatlakozásuk indokaira és a jövőre vonatkozó terveik alakulására irányult. Utóbbi tényező feltárásával arra törekedtünk, hogy megállapítsuk, mennyire sikeres a vizsgált közösségekben zajló szakmai szocializáció. A közösségeket vezető oktatók és szakmai vezetők megkérdezésével pedig felderítettük a létrehozáskor megfogalmazott célkitűzéseket és a rendelkezésre álló erőforrásokat. Terjedelmi okokból ugyanakkor jelen tanulmány csupán az oktatói és a szakmai vezetői

[1] A továbbiakban rövidítésként a fogalom angol nevéből (*professional learning community*) származó PLC mozaikszót alkalmazzuk.

interjúkból származó adatokat dolgozza fel. A hallgatók percepcióiról egy másik publikációban számolunk be.

Az oktatói és a szakmai vezetői perspektíva megismerése céljából az alábbi kérdéseket fogalmaztuk meg:

(1) Milyen céllal jöttek létre a vizsgált közösségek?

(2) Milyen erőforrások rejlenek a közösségekben oktatói szemmel?

A mintavételi eljárás során három kiválasztási feltételt szabtunk a közösségek bevonását illetően:

- A kutatásba bevonandó közösség egy magyarországi tudományegyetemen (Polónyi 2019) vagy azzal együttműködésben tevékenykedjen.
- A tagok kizárólag vagy többségében tanár szakos hallgatók legyenek.
- A közösségben a szakmai szocializációs tevékenység hozzáértő vezetéssel, világos célkitűzések mentén valósuljon meg.

A közösségek képviselőivel való kapcsolatfelvétel, valamint az elérhető szakmai anyagok áttekintése alapján az általunk felállított szempontoknak négy közösség felelt meg: a Tanár Leszek Hallgatói Műhely (ELTE), a Tanárjelöltek Szakkollégiuma (PTE), a Motiváció Műhely (SZTE) és a CHERD-Hungary Oktatáskutató Gyakornoki Program (DE) (továbbiakban: CHERD-H). Az oktatói és a szakmai vezetői interjúk alapján három kategóriába soroltuk a szóban forgó szervezeteket (l. 1. táblázat).

A Tanár Leszek Hallgatói Műhely az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanár szakos hallgatóinak kezdeményezésére és részvételével jött létre. A tanári szakmához kapcsolódó különféle témaköröket mentor oktatók segítségével, workshopok formájában dolgozzák fel a fiatalok, emiatt a közösség öntevékeny hallgatói műhelyként definiálható. Célkitűzésük, hogy az oktatás világában való magabiztos helytállásra készítsék fel a tanárjelöltté avanzsáló tagokat (Tóth 2021).

Két példát találtunk kutatással foglalkozó közösségekre. A Pécsi Tudományegyetemen alapított Tanárjelöltek Szakkollégiumában a tanár szakosok mellett pedagógia BA és neveléstudomány MA szakos, hazai és nemzetközi hallgatókat is találunk. A különféle témakörökkel foglalkozó mikrocsoportokat az adott területeken jártas oktatók vezetik, akiknek segítségével kutatási-innovációs folyamat bontakozik ki. Ez a tanárképzésben részt vevő tagokat módszertani kreativitásra és fejlődésre ösztönözheti pályájuk során (Varga 2016). A Debreceni Egyetemen működő CHERD-Hungary Oktatáskutató Gyakornoki Programban a hallgatói kutatások személyre szabottabb, kutatómentori rendszerben folynak. A kutatási témák között főleg nevelésszociológiai és szakmódszertani kérdésköröket találunk, melyek a későbbi karrierhez szükséges tudásanyaggal ruházhatják fel a jövőbeli tanárjelölteket (Bodnár et al. 2023).

Kategória	Öntevékeny hallgatói műhely	Kutatással foglalkozó közösségek		Önkéntes közösség
Név	Tanár Leszek	TJSZ	CHERD-H	Motiváció Műhely
Egyetem	ELTE	PTE	DE	SZTE
Létrehozás éve	2020	2015	2021	2007/2011
Célcsoportok	tanár szakos hallgatók	tanár-, pedagógia BA és nevelés-tudomány MA szakos hallgatók	tanár-, pedagógia BA és nevelés-tudomány MA szakos hallgatók	tanár-, pedagógus-, ill. szociális munkás és szociálpedagógia szakos hallgatók
Fő célkitűzés	A tanár szakos szakmai szocializáció és közösség-érzet biztosítása.	Kutatás-fejlesztés, szakmai szocializáció, közösségérzet biztosítása.	Neveléstudományi tárgyú kutatás, az intergenerációs kapcsolatok erősítése.	Hátrányos helyzetű gyermekek hallgatói mentorálása tanodaprogramban.

1. táblázat: A kutatás során vizsgált négy közösség legfőbb jellemzői
Forrás: saját szerkesztés a közösségekről elérhető adatok, valamint az oktatói és a szakmai vezetői interjúk alapján.

A Szegedi Tudományegyetemmel együttműködésben Szegeden és Balástyán tanodarendszerben működő Motiváció Műhely (Motiváció Hallgatói Mentor-program) lelke egy önkéntes közösség. A belépő tanár, pedagógia, valamint szociális munka és szociálpedagógia szakos hallgatók hátrányos helyzetű gyermekek mentorálásával foglalkoznak. A hatékony felzárkóztató tevékenység alapjaként az önkéntesek akkreditált képzéseken vesznek részt, a szakmai vezetők pedig módszertani nyitottságra és innovációk megalkotására ösztönzik a fiatalokat (Fejes et al. 2014).

A 21 válaszadóból 4 interjúalany egyetemi oktató, egy pedig szakmai vezető. Kiválasztásukkor nem valószínűségi mintavételt alkalmaztunk (Babbie 2017). Az adatgyűjtés egyéni interjúkkal történt, saját fejlesztésű félig strukturált interjúvázlat alapján, előre meghatározott kérdéskörökkel (az adott egyetemen zajló pedagógusképzés szerkezete és résztvevői; a kutatott közösség oktatói perspektívája; a közösségek lehetséges jövője). Interjúalanyaink számára anonimitást biztosítottunk az adatok feldolgozása során. A beszélgetésekről hangfelvételt, majd szöveghű átiratokat készítettünk. A hallgatói, valamint az oktatói és szakmai vezetői interjúk átirataiból készített szövegkorpusz terjedelme 769 783 karakter.

A szöveg feldolgozását kombinált (deduktív és induktív) logikai eljárással végeztük. A korpuszok kódolásához és elemzéséhez az Atlas.ti 7 szoftvert alkalmaztuk. A kódolás során kódcsaládokat hoztunk létre, ezekben alkategóriákat alkottunk a kódok számára. A deduktív és az induktív elemzés intrakódolás útján történt (Sántha 2012, 2017).

4. Eredmények – Közösségek létrehozása „az újító erővel rendelkező fiataloknak”

Bár a hallgatói meglátások csak egyéni nézőpontokra és tapasztalatokra világítanak rá, a közösségekhez kapcsolódó oktatók és szakmai vezetők megkérdezése révén lehetőségünk nyílt arra, hogy nagyobb és alaposabb betekintést nyújthassunk a szervezetek tevékenységében rejlő értékekre és eredményekre. A közösség létrehozásával megvalósítandó célokon kívül kíváncsiak voltunk arra is, hogy milyen erőforrásokat tartanak fontosnak a részt vevő tanár szakosok szakmai fejlődését illetően.

Ahogy erre korábban utaltunk, a PLC-k szellemében működő szakmai közösségeknek a professzionális vezetés mellett világos cél- és értékrendszerrel kell bírniuk ahhoz, hogy eredményes munkát tudjanak végezni. Ezeket a kereteket az alapítás során kell lefektetni, hiszen ezen vonalak mentén rajzolódik ki a későbbiekben a közösség sajátos profilja. Bár az általunk megkérdezett oktatók és szakmai vezetők válaszaiban azonosítottunk átfedéseket, felsejlenek különbségek is a szervezetek között. A következő bekezdések az 1. táblázat kategóriáira épülnek.

Az öntevékeny hallgatói műhely esetében már az alapítás során megjelent a működésben is hangsúlyos hallgatócentrikusság, amely azonban kétélű penge. A műhely a vizsgált közösségek között egyedülálló abban a tekintetben, hogy alulról szerveződött, illetve toborzó szakmai szocializációs színtérként működik. A vezetést a tagok közül választott két társelnök végzi, a kezdeményezést támogató oktatók csupán a szakmai segítségnyújtásban vesznek részt mentorként, így szerepvállalásuk minimális a szervezet életében. Ez a struktúra azonban, a közösségi tudományos tevékenység hiányával is számolva, számos kihíváshoz vezet. Egyrészt akadémiai produktumok híján nehezebben integrálható a műhely az intézmény működésébe (például anyagi támogatások terén). Másrészt pedig a toborzás során újonnan megkeresett fiatalok a tanárképzésben bekövetkezett változások miatt más percepciókkal rendelkeznek a szakjukkal kapcsolatban, mint az alapító tagok, így a képzésben kapott tudás öntevékeny kiegészítése valószínűleg kevésbé kelti fel az érdeklődésüket. Ez utóbbi tényező pedig a tagok létszámának fokozatos csökkenéséhez vezethet.

„Szerintem nagyon fontos, hogy nem felülről indult, hanem egy alulról jövő természetes kezdeményezés volt, […] olyan csapat, amely nem a tudományos írást tűzi ki célul, hanem valóban a tanársághoz kapcsolódó szakmai felkészülésben akarnak többet tudni. És ez egyedi, és azt gondolom, hogy ezért kínlódnak, mert erre nincs is támogatás, tehát erre semmilyen támogatási forma sincs… Arra jutott a csapat, hogy… csak részelemként definiálták a kutatást. Amikor ez így megjelenik, az így már személyes elhivatottság vagy ambíció." (2. sz. oktató)

A kutatóközösségek esetében kétoldalú aspirációt figyelhetünk meg. Egyrészt szükség van olyan hallgatói rétegre, amely behatóbban szeretné tanulmányozni az oktatás világát, emellett pedig szorosabb intergenerációs kapcsolatok iránti igénnyel rendelkeznek. A másik oldalon pedig azokat az oktatókat találjuk, akik hajlandóak felkarolni ezt a szükségletet és megszervezni azt a keretet, amelyben megvalósíthatók a hallgatók ambíciói. Az általunk vizsgált két ilyen jellegű közösség esetében alapvető cél a tanári pálya szempontjából releváns, hasznosítható tudással való „felvértezés" azáltal, hogy a tagok az őket legjobban érdeklő témában kutathatnak, illetve új, a tanításban alkalmazható módszereket fedezhetnek fel. Mindkét szervezet esetében közös vonás továbbá, hogy a tehetségüket kibontakoztatni kívánó hallgatók megfelelő, személyre szabott támogatást kapnak a munkájukat segítő oktatóktól, akik a közösség vezetését is vállalják.

„Egy embernek igénye van arra, hogy foglalkozzanak vele, hogy utat mutassanak neki, hogy egy idősebb ember megossza vele a tapasztalatait, hogy tudjon beszélni valakivel. És ez teljesen hiányzik az egyetemből. […] Hogy ha úgy érezném, hogy többet érdemlek, és hogy valahol figyeljenek rám, vagy valahol tekintsenek úgy rám, hogy én fontos vagyok. És szerintem ebben a reményben felvételiztek, pedig nem is gondolták, hogy mi tényleg fontosnak fogjuk őket tartani." (1. sz. oktató)

„Nem tehetségkritérium mentén válogat a szakkollégium, hanem alapvetően az elköteleződés mentén, mert az az elképzelésünk, hogy a tehetséget ki kell bontakoztatni… Szerettünk volna egy olyan szakkollégiumot létrehozni, ami együttműködő, mikrocsoportos rendszerben dolgozik […], hogy érvényesüljön ez a transzgraduális jellege az egymás segítésének, egymás támogatásának. Szerettünk volna egy olyan területet nyitni a tanár szakos hallgatók számára,

ahol tanár szakosként és szakemberként identifikálhatják magukat.” (3. sz. oktató)

Az önkéntes közösség nem egyetemi berkeken belül alakult ki, viszont a vezető oktató személyén kívül az önkénteskedő hallgatók révén is kötődik az intézményhez. A szervezet alapvető célja a hátrányos helyzetű gyermekek támogatása a tanulmányi haladásban, ami tanodai mentorprogram révén valósul meg. Az önkéntesek zöme nem tanár szakos. A közösség közvetett célja lehet a méltányosságra való nevelés, amelynek alapja a belépők számára egy akkreditált képzés elvégzése. Ennek köszönhetően a tanári pályájukon nem éri majd őket váratlanul a hátrányos helyzetű diákok oktatása, amivel egyre több pedagógusnak szembe kell néznie országszerte (Varga 2023). Mindezek mellett pedig közösségi célkitűzés a módszertani innováció, az újszerű megoldások ösztönzése, tehát a kutatási tevékenység támogatása itt is jelentős.

„Akik jelentkeznek hozzánk önkéntesnek, azok olyan, az egyesületnél dolgozó fiatal kollégák keze alá vagy mentorálása alá kerülnek, akik több éve velünk dolgoznak, hátrányos helyzetűekkel, tanulókkal, és tulajdonképpen mellettük, mint egy segéd, sajátíthatják el ezt [a méltányos oktatást], és nem mint egy iskolában, ahol néha félórát vagy annyit se tud rászánni egy pedagógus. […] Hihetetlen innovatívnak kell lennie egy tanodának, hogy akarjanak járni a gyerekek, élvezzék, hogy oda járnak, és a tanulásban is megfelelően tudjunk segíteni őket. Egy pedagógiai laboratórium, ahol innovációkat lehet látni és megtapasztalni.” (4. sz. oktató)

Ahogy az interjúrészletekből is felsejlik, a vizsgált közösségekben tapasztalt sokszínűség már az alapításukkor kirajzolódott, főleg a működési elvek és a módszerek terén. A célkitűzésekben azonban egységes álláspontot jelent a tanári identitás erősítésének támogatása, valamint a részt vevő hallgatók jövőbeli oktatási karrierjéhez való professzionális hozzájárulás. A közösségek fenntartható működéséhez ugyanakkor az is elengedhetetlen, hogy olyan struktúrára épüljenek, amely képes alkalmazkodni a különféle változásokhoz akár a tanárképzés, akár a toborzandó hallgatók hozzáállását illetően. Az oktatók és szakemberek vezetői tevékenységének kiemelt szerepe van ezen a téren, hiszen ők azok, akik hosszabb távon dolgoznak együtt a közösségekkel, és ezáltal képesek az igényekhez igazodva átszabni azok kereteit.

5. A szakmai (tanuló)közösségek erőforrásai

Ugyan a jelen tanulmányban nem tárgyalt hallgatói interjúkban hangsúlyosabban tűnnek szembe, az oktatókkal és a szakmai vezetőkkel folytatott beszélgetésekben is megmutatkoznak a kutatott közösségekben előforduló, PLC-kre jellemző vonások: a kollaboratív, trialogikus tanulásra épülő szakmai szocializációs tevékenység, ötvözve a közösségérzet biztosításával. A szakmai vezetőség válaszaiban megjelent az egymástól való tanulás trialogikus és konstruktív elmélete (Hakkarainen–Paavola 2009), ez elsősorban a hallgatók körében játszódik le, kiegészülve az oktatók és szakemberek professzionális támogatásával. Megjegyezték, hogy a tanár szakosok a formális képzésben szerzett tudásanyag kiegészítését remélik a közösségtől, leginkább a gyakorlati alkalmazásra fókuszálva. Nagy szerepet játszik az innovációra és a folyamatos fejlődésre való ösztönzés. Bár ezek minden csoport esetében különféleképpen valósulnak meg, végső soron ugyanúgy a tanáridentitás erősödéséhez járulnak hozzá. Az önkéntes közösségben például a hallgatók mentortevékenysége során kristályosodik ki, hogy milyen korcsoporttal vagy oktatási környezetben szeretnének elhelyezkedni.

> „Szerintem a pályaorientációjukat is nagyban segítjük. Az itt tapasztaltak alapján néhányan voltak, akik azt döntötték el, hogy ők pedagógusok akarnak lenni, de biztosan nem állami iskolában… Nagyon sok olyan esetünk volt, amikor valaki nálunk jött arra rá, hogy ő mondjuk tanító vagy gyógypedagógus szeretne lenni.” (4. sz. oktató)

> „Döntően ez kutatás-fejlesztés a gyakorlat támogatása érdekében, mondjuk ezt mondanám; kutató-fejlesztő szakmai önképzőkör, ha másképp kellene definiálnom.” (3. sz. oktató)

A válaszadók azt is megerősítették, hogy ezekben a szakmai közösségekben bőséges kapcsolati tőkét nyerhetnek a tanár szakos hallgatók. Az intragenerációs összetartást növelendő az oktatók, a vezetők is elengedhetetlennek érzik a kimondottan közösségépítési céllal szervezett programokat. Ez a tagok felsőoktatási beágyazottságára is pozitívan hat. Ami az intergenerációs kapcsolatokat illeti, hangsúlyos eredménynek számít, hogy az oktatók és a vezetők kollegiális viszonyról beszélnek, „munkatársakként” tekintenek a közösségben lévő fiatal tanárjelöltekre. Ezt a kapcsolathálót véleményünk szerint az általunk vizsgált szervezetek egyik fő erősségének tekinthetjük. Ebben a környezetben – ahol elismerik és támogatják a tanár szakos hallgatók egyéni képességeit és érdeklődését – realizálódik igazán a sikeres szakmai szocializáció.

„Van egy szobájuk ott az intézetben, ahol állandóan jelen lehetnek, és akkor általában két-három hallgató ott is tölti a napjait… Tulajdonképpen így szerves részeivé válnak informálisan az intézeti életnek. Több területen tudnak informálisan kapcsolódni az oktatókhoz, a többi kollégával is találkoznak… Az intézet adminisztrációs munkatársai is megismerik őket, tehát tényleg úgy érezhetik, hogy ott az intézet részei ők is." (3. sz. oktató)
„A kutatócsoportban, a csoportban dolgozásra való igény az emberben benne van: hogy én is akkor érzem jól magam, amikor együtt csinálunk valamit." (1. sz oktató)

„A tájékoztatón a kompetenciákra megyünk rá: hogy hol van a legjobb helye nálunk az egyesületben. Már itt is adunk visszajelzést: ha ez a területed, tök jó; jó lenne, ha elindulna valamilyen formában vele a foglalkozás, ami – mondjuk – lehet, hogy eddig nem is volt a tanodában." (szakmai vezető)

A kutatás során felvett hallgatói, illetve oktatói és szakmai vezetői interjúkat összevetve tehát láthatjuk, hogy a tanárképzés mellett működő, a PLC-k eszköztárát alkalmazó közösségekben eredményes a professzionális szocializáció. A vizsgált szervezetekben a tanár szakos hallgatók különféle innovációkat ismerhetnek meg, és alkothatnak, a tanulás reciprok jellege révén pedig közösségi szintű tudásmegosztás zajlik. Mindezt olyan kollegiális környezetben élhetik át, ahol a szakmai segítséget nyújtó oktatók és szakemberek önmagukkal egyenrangú félnek tekintik őket, egyéniségük értéknek számít, és hasonló érdeklődésű emberekkel dolgozhatnak együtt.

6. Összegzés

Kutatásunk során négy magyarországi tudományegyetemhez kötődő szakmai közösséget vizsgáltunk abból a szempontból, hogy milyen módon járulnak hozzá a tanárképzésben részt vevő tagjaik felsőoktatásbeli beágyazottságához és szakmai szocializációjához. E szervezetek alapos megismerését az országban jellemző tanárhiány teszi relevánssá (Kocsis 2003, Chrappán 2010, Stéger 2023). A magyarországi tanárutánpótlásban jelentkező problémák egyik okozója a képzésből való kiábrándulás, a pálya iránti gyenge elköteleződés, végső soron pedig a képzés félbehagyása vagy a szakváltás (Kovács et al. 2019). Ez a nem-tradicionális hallgatók tömeges megjelenése egyre inkább fokozódó jelenség a felsőoktatásban (Pusztai 2011).

Ezekre a kihívásokra megoldási stratégiákkal szolgálhat az extrakurrikuláris közösségi tagság (Tinto 2003, Fényes 2015), azon belül is a PLC-k eszköztárát alkalmazó tanulóközösségekhez való tartozás. Az eredeti koncepció alapján a PLC olyan pedagógusok együttműködését jelenti, akik diákjaik tanulmányi eredményességét kívánják növelni szakmai fejlesztésük útján (Stoll et al. 2006a, Vescio et al. 2008). Kutatásunkban ezt az értelmezést úgy fejlesztettük tovább, hogy a vizsgált közösségek a részt vevő hallgatók elhivatottságát és szakmai felkészültségét növelik, ezáltal pedig hozzájárulnak a későbbi tanárjelöltek pályán maradásához és oktatási tevékenységük magas minőségéhez. Ez a célkitűzés az alapításuktól fogva összetartja a bemutatott közösségeket, bennük pedig a hozzáértő, professzionális vezetést szolgáltató oktatókat és szakembereket, valamint a belépő fiatalokat.

Kutatásunk a vizsgált közösségek sokszínűségére világított rá. A szakmai szocializáció a szakirodalomhoz hűen aktív, reflektív, trialogikus tanulás útján valósul meg, a kapcsolatépítés alapja pedig az inkluzív és diverz környezet. Az öntevékeny műhelyben hallgatói szervezésű workshopok keretében történik a professzionális identitás kialakítása; a kutatóközösségekben mikrocsoportos vagy kutatómentori segítségnyújtással zajlik a tudományos kutatómunka az oktatás világával kapcsolatban. Az önkéntes közösségben pedig a méltányos nevelésre való felkészítés alapja a hátrányos helyzetű gyermekek tanodaprogramban történő felzárkóztatása. Az oktatói és a szakmai vezetői interjúk alapján arra mutathatunk rá, hogy a szervezetekben fennálló kollegiális környezet az a kulcsfontosságú tényező, amely a professzionális szocializáció, illetve a felsőoktatási beágyazódás sikerét lehetővé teszi. Fontos tanulságként szolgál továbbá az is, hogy minél nagyobb az oktatók és a szakemberek vezetésben vállalt szerepe, annál jobban bebiztosítható a közösség hosszú távú működése.

Az eredményeket árnyalandó szeretnénk kitérni a kutatás egyik limitációjára is. Az oktatói válaszok alapján a vizsgált közösségek nem nyújtanak végleges megoldást a tanárképzésben felmerülő összes kihívásra, hiszen nem terjeszthetők ki közvetlenül az összes képzésben részt vevő fiatalra, különösen azokra a nemtradicionális típusú hallgatókra nem, akik nehezebben vonhatók be extrakurrikuláris tevékenységbe. A közösségek szerepe azonban a tanári identitás kialakulásában elvitathatatlan. Szakmai szocializációs tevékenységük és összetartó kapcsolati hálóként való működésük támogatja a tagok tanárrá válását. Úgy véljük, hogy ha nem is lehet elősegíteni a rizikós hallgatók közösségbe lépését, a PLC-k által alkalmazott módszerek és gyakorlatok formális képzésbe való integrálása jótékonyan járulhat hozzá a tanár szakos fiatalok professzionális fejlődéséhez. A gyakorlatkísérő szemináriumokon például alkalmazhatók a tanári pálya egyes területeit feldolgozó vagy tudás- és innovációmegosztó workshopok; a kutatásalapú tanárképzés lehetőségeiről pedig már korábban is értekezett a szakirodalom (Csapó 2015).

Célul tűztük ki a kutatás folytatását: egyrészt a minta kiszélesítésére törekedve, azaz egyéb magyarországi és határon túli, tanárképzésben működő szakmai közösség bevonásával; másrészt az informális tanulás, valamint a szervezetek identitáskonstrukciós szerepét is fel kívánjuk tárni a vizsgálat későbbi szakaszaiban.

Irodalomjegyzék

Babbie, E. 2017. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.

Bacskai K. 2015. *Iskolák a társadalom peremén*. Szeged: Belvedere Meridionale.

Bacskai K. 2020. Egy szakmai közösség: a pedagógusok. In: Pusztai G. (szerk.): *Nevelésszociológia*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 303–330.

Balázsi I.–Vadász Cs. 2019. *TALIS 2018. Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Bodnár D. és mtsai. 2023. Hallgatók a tanárképzés és az oktatás fejlesztéséért: a CHERD-Hungary oktatáskutató gyakornoki program a Debreceni Egyetemen. *Pedagógusképzés* 22(3), 80–96.

Bolam, R. et al. 2005. *Creating and sustaining effective professional learning communities*. DfES and University of Bristol.

Bordás A. 2015. Pedagógusok szakmai tanulása alulról szerveződő és felülről szervezett szakmai közösségekben. In: Kozma T.–Kiss V. Á.–Jancsák Cs.–Kéri K. (szerk.): *Tanárképzés és oktatáskutatás*. Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA). 13–26.

Ceglédi T.–Lólé B. 2023. Veszélyben a legfeljebb 5 és 10 éve tanító pedagógusok? A pályaelhagyást előrejelző lehetséges tünetek. *Iskolakultúra* 33(10), 3–20.

Czető K.–Lénárd S.–Tóth-Pjeczka K. 2024. A vezetés szerepe a tanuló szakmai közösségek működésében, a pedagógusok tanulásának támogatásában. In: Lénárd S.–Rapos N. (szerk.): *Pedagógusok tanulásának útjai szakmai közösségekben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Czike K.–Kuti É. 2006. *Önkéntesség, jótékonyság és társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport Egyesület, Önkéntes Központ Alapítvány.

Csapó B. 2015. A kutatásalapú tanárképzés: nemzetközi tendenciák és magyarországi lehetőségek. *Iskolakultúra* 25(11), 3–16.

Csók C. 2021. Kasztosodott felsőoktatási struktúra? A várható kereset megtartó ereje a felsőoktatásban. *Pedagógusképzés* 20(4), 5–29.

Fejes J. B.–Kelemen V.–Szűcs N. 2014. *A Motiváció Hallgatói Mentorprogram modellje*. Szeged: SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézet.

Fényes H. 2015. *Önkéntesség és új típusú önkéntesség a felsőoktatási hallgatók körében*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Fónai M.–Csonka É. 2023. A végzett pedagógusok diplomás pályakövetése. *Educatio* 32(1), 85–106.

Hakkarainen, K.–Paavola, S. 2009. Toward a trialogical approach to learning. In: Schwarz, B.–Dreyfus, T.–Hershkowitz, R. (eds.): *Transformation of knowledge through classroom interaction*. London: Routledge. 65–80.

Hipp, K. K.–Huffman, J. B.–Pankake, A. M.–Olivier, D. F. 2008. Sustaining professional learning communities: Case studies. *Journal of Educational Change* 9, 173–195.

Jancsák Cs. 2014. A tanárképzésben részt vevő hallgatók felsőoktatási életútja a középiskolától a tanári oklevélig. *Iskolakultúra* 14(5), 18–27.

Kocsis M. 2003. *A tanárképzés megítélése*. Pécs: Iskolakultúra.

Kormos K. 2020. Miért tűnnek el a tanárszakos hallgatók? *Valóság* 63(9), 47–78.

Kovács E.–Orvogányi-Gajdos J. 2020. *Tehetséges pedagógus*. Budapest: Nemzeti Tehetség Központ.

Kovács E.–Stark G. 2021. Tanár szakos hallgatók: lemorzsolódási veszély a képzés csúszása. In: Pusztai G.–Szigeti F. (szerk.): *Lemorzsolódási kockázat és erőforrások a felsőoktatásban*. Debrecen: CHERD-Hungary. 125–140.

Kovács K.–Bocsi V. 2015. A hallgatók inter- és intragenerációs kapcsolati hálója. In: Pusztai G.–Ceglédi T.–Bocsi V.–Kovács K.–Dusa Á. R.–Márkus Zs.–Hegedűs R. (szerk.): *Pedagógusjelöltek oktatásszociológiai vizsgálata 2*. Debrecen: CHERD-Hungary. 54–56.

Kovács K.–Müller A.–Fenyves V.–Szűcs E.–Bácsné Bába É. 2017. Miért éppen pedagógusképzés? Szakközépiskolások pedagógusképzésre irányuló tanulmányi motivációi a Kárpát-medencében. *Neveléstudomány. Oktatás – Kutatás – Innováció* 5(3), 15–30.

Kovács K.–Pallay K. (szerk.) 2024. *Oktatók a Kárpát-medencei felsőoktatásban*. Debrecen: Center for Higher Education Research and Development, University of Debrecen.

Kovács K. et al. 2019. *Lemorzsolódott hallgatók 2018*. Debrecen: CHERD-Hungary.

Lénárd S.–Kovács I.–Tóth-Pjeczka K.–Urbán K. 2020. A pedagógusok folyamatos szakmai fejlődését befolyásoló szervezeti tényezők. *Neveléstudomány. Oktatás – Kutatás – Innováció* 8(1), 46–61.

Love, A. G. 2012. The growth and current state of learning communities in higher education. *New Directions for Teaching–Learning* 2012(132), 5–18.

Nagy M. 2004. Pályakezdés mint a pedagógusképzés középső fázisa. *Educatio* 13(3), 375–390.

Oktatási Hivatal 2023. *Diplomás Pályakövetési Rendszer: Végzettek vizsgálata 2023*. Budapest: Oktatási Hivatal, Felsőoktatási Elemzési Főosztály.

Otto, S.–Evins, M. A.–Boyer-Pennington, M.–Brinthaupt, T. M. 2015. Learning communities in higher education: Best practices. *Journal of Student Success and Retention* 2(1).

Paksi B.–Veroszta Zs.–Schmidt A.–Magi A.–Vörös A.–Endrődi-Kovács V.–Felvinczi K. 2015. *Pedagógus-pálya-motiváció. Egy kutatás eredményei*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Pallay K. et al. 2024. *Felsőoktatók a Kárpát-medencében*. Debrecen: CHERD-Hungary.

Perpék É. 2012. Formal and Informal Volunteering in Hungary: Similarities and Differences. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 3(1), 59–80.

Polónyi I. 2019. Hallgatói rekrutáció, képzési szerkezet és munkaerőpiaci illeszkedés a vidéki tudományegyetemeken. *Köz-Gazdaság* 14(1), 30–45.

Pusztai G. 2011. *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Pusztai G. 2015. Tanulmányi eredményességet támogató tényezők az egyetem falain belül és kívül. In: Pusztai G.–Kovács K. (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad–Budapest: Partium Könyvkiadó, Personal Problems Solution, Új Mandátum Könyvkiadó. 79–96.

Pusztai G. 2018. Egy hatékony tényező a lemorzsolódás mérséklésére. In: Pusztai G.–Szigeti F. (szerk.): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 109–127.

Pusztai, G.–Ceglédi, T. (szerk.) 2015. *Professional Calling in Higher Education. Challenges of Teacher Education in the Carpathian Basin*. Nagyvárad–Budapest: Partium Könyvkiadó, Personal Problems Solution, Új Mandátum Könyvkiadó.

Pusztai, G.–Fényes, H.–Kovács, K. 2022. Factors Influencing the Chance of Dropout or Being at Risk of Dropout in Higher Education. *Education Sciences* 12(11), 804.

Pusztai G.–Hrabéczy A.–Csók C. 2024. A lemorzsolódási rizikó hallgatói percepciója. Az önmagukat átlagnál rizikósabbnak érző hallgatók háttértényezői. In: Pusztai G.–Engler Á.–Hrabéczy A.–Bencze Á. (szerk.): *Mesterség és intelligencia az oktatáskutatásban*. Debrecen: CHERD-Hungary. 161–175.

Pusztai G.–Kovács K. 2014. A hallgatók intézményi integrációja és kapcsolati erőforrásai. In: Pusztai et al. (szerk.): *Pedagógusjelöltek oktatásszociológiai vizsgálata 1*. Debrecen: CHERD-Hungary. 34–46.

Putnam, R. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon–Schuster.

Sántha K. 2012. Numerikus problémák a kvalitatív megbízhatósági mutatók meghatározásánál. *Iskolakultúra* 22(3), 64–73.

Sántha K. 2017. Számítógéppel támogatott kvalitatív adatelemzés a hazai neveléstudományi PhD-képzésben. *Képzés és Gyakorlat: Training and Practice* 15(1–2), 159–173.

Stéger Cs. 2023. Tanárképzés az adatok tükrében. *Magyar Tudomány* 184(2), 192–201.

Stoll, L.–Bolam, R.–McMahon, A.–Wallace, M.–Thomas, S. 2006a. Professional learning communities: A review of the literature. *Journal of Educational Change* 7(4), 221–258.

Stoll, L.–McMahon, A.–Thomas, S. 2006b. Identifying and Leading Effective Professional Learning Communities. *Journal of School Leadership* 16(5), 611–623.

Sütő Zs. 2021. A lemorzsolódás és a perzisztencia hatástényezői Közép-Európa kisebbségi magyar felsőoktatási intézményeiben. *Regio* 29(4), 109–127.

Szabó D. 2024. Tanárképzés a 21. században – a McKinsey-jelentéstől a kompetenciaalapú tanárképzésig. *Pedagógusképzés* 23(2), 46–61.

Szemerszki M. 2023. Pedagógusképzés az adatok tükrében. *Educatio* 32(1), 55–67.

Szigeti F.–Csók C.–Győri K.–Hrabéczy A.–Pusztai G. 2021. A hallgatói előrehaladás típusai és jellemzői. In: Engler Á.–Bocsi V. (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2020. Család a nevelés és az oktatás fókuszában*. Debrecen: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet. 27–43.

Tinto, V. 1993. *Leaving College. Rethinking the Causes and Cures of Student Attrition*. Chicago–London: The University of Chicago Press.

Tinto, V. 2003. Learning better together: The impact of learning communities on student success. *Higher Education monograph series* 1(8), 1–8.

Tóth É. 2021. Tanár Leszek Hallgatói Műhely – hamarosan a Modern Iskolában is! *Modern Iskola*. https://moderniskola.hu/2021/09/tanar-leszek-hallgatoi-muhely-hamarosan-a-modern-iskolaban-is/ (Letöltve: 2025. 07. 15.)

Varga, A. 2016. Student college for aspiring teacher trainees. *Autonomy and Responsibility Journal of Educational Sciences* 2(1), 61–66.

Varga J. 2023. A pedagógushiány területi különbségei. *Educatio* 32(1), 107–120.

Veroszta, Zs. 2015. Pályakép és szelekció a pedagóguspálya választásában. *Educatio* 24(1), 47–62.

Vescio, V.–Ross, D.–Adams, A. 2008. A review of research on the impact of professional learning communities on teaching practice and student learning. *Teaching and Teacher Education* 24(1), 80–91.

Borza Szabolcs

A nyelvi diszkrimináció megjelenése írásbeli szövegek értékelésében

1. Bevezetés

A nyelvi hátrány szociolingvisztikai értelemben olyan kommunikációs probléma, amely akadályozza a személyiség fejlődését, a társadalmi érvényesülést, a hátterében pedig külső (társadalmi, kulturális, szocializációs, valamint anyagi) okok állnak (Zoller 2013: 95). A hátrányos helyzet azzal jár, hogy adott beszédhelyzetben az egyén nem rendelkezik a nyelvhasználati eszközök olyan jellegű ismeretével, amelyek garantálnák a sikeres és hatékony kommunikációt (Zoller 2013: 96).

A nyelvi hátrány okozta diszkriminatív attitűd (más néven nyelvi diszkrimináció, vagyis lingvicizmus) megnyilatkozásának egyik jelentős színtere az iskola, az érintett tanulók ugyanis nem felelnek meg az iskola által elvárt nyelvi normáknak. A kérdéskört túlnyomórészt a szóbeli feleletek értékelése kapcsán, a kidolgozott és a korlátozott nyelvi kód oppozíciójában[1] vizsgálták. A közelmúltban Tallárom Réka Jánk István módszertanát követve vizsgálta a nyelvi diszkrimináció jelenségét, pontosabban a magyar szakos pedagógusjelöltekre, valamint a magyar szakos módszertani képzés hatására irányulva. Dolgozatában felveti, hogy a korlátozott kód problematikája írásbeli feladatok értékelése során is jelentkezhet (Tallárom 2023: 231). Ebből kiindulva kutatásom során a nyelvi diszkrimináció jelenségét az írásbeli feladatok kapcsán vizsgálom, melynek során tipikus értékelési helyzetben (középiskolai felvételi feladatsor érvelőszövegalkotási feladatának értékelésében) elemzem a pedagógusok, illetve a tanár szakos hallgatók diszkriminatív attitűdjeit a nyelvi megformáltság és az értékelés szempontjainak relációja mentén.

[1] A kidolgozott nyelvi kódot használó beszélő rendszerint összetett mondatokban, gondosan megválogatott melléknevek és határozószók segítségével, valamint pontos logikai és időbeli prepozíciók használatával adja át mondandóját. Ez a fajta megnyilatkozási mód segíti az árnyaltabb jelentésátadást, az információk minősítését és a beszélő egyéni nézőpontjának hangsúlyozását. Ezzel szemben a korlátozott nyelvi kódot használó beszélő rövidebb, gyakran egyszerű mondatokban, korlátozottabb szókészlettel és ismétlő szerkezetek alkalmazásával fejezi ki magát. Az ilyen nyelvhasználat során gyakran előfordul, hogy az ok-okozati összefüggések kevésbé világosak, illetve a beszélő sűrűn támaszkodik a hallgatóság visszajelzésére (pl. *Ugye?*). Bernstein meglátása szerint a korlátozott kódot minden nyelvhasználó elsajátítja az ismerősök közötti intimitás nyelvi formájaként, a kidolgozott kódhoz azonban nem minden társadalmi réteg fér hozzá egyenlő mértékben (a fentiekhez lásd bővebben: Wardhaugh 1995: 295–296).

2. A vizsgálat célkitűzése és hipotézisei

A fentiekből kiindulva saját kutatásomban arra vállalkoztam, hogy a korábbi vizsgálatokkal szemben, amelyek az iskolai színtéren megjelenő lingvicizmus kérdését szóbeli feladatok kapcsán vizsgálták, a nyelvi diszkrimináció jelenségét az írásbeli feladatok kapcsán vizsgáljam. Ehhez a magyar nyelvi középiskolai felvételi feladatsor utolsó, érvelőszöveg-alkotási feladatát tartottam alkalmasnak. Ezen döntésemet indokolja, hogy ebben a feladattípusban a tanulóknak összefüggő szöveget kellett alkotniuk, ezáltal mélyebb betekintést engedve az írásbeli nyelvi produkciójukba, másrészt pedig a feladathoz tartozik egy központilag kidolgozott értékelési szempontlista, amely segítséget nyújtott a pedagógusok, de leginkább a hallgatók számára az értékeléshez. Kutatásomban azt vizsgáltam, milyen mértékben jelenik meg a lingvicizmus írott szövegek értékelésében, fókuszba helyezve a nyelvi megformáltság és a tartalom, a külalak és íráskép, valamint a helyesírás értékelésének összefüggéseit.

Vizsgálatommal kapcsolatban a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

1. A nyelvi diszkrimináció erőteljes jelenléte az oktatásban nemcsak a szóbeli, hanem az írásbeli produktumok értékelésén keresztül is kimutatható.

2. A tanár szakos egyetemi hallgatók attitűdje visszatükrözi, hogy ők a kutatás ideje alatt, mivel friss szakmódszertani és szociolingvisztikai ismeretekkel rendelkeznek, tudatában vannak a nyelvi hátrány jelenségének, ezért felismerik annak jelenlétét a szövegekben, és differenciáltan tudják értékelni a tartalmilag hasonló, de nyelvi megformáltságban különböző fogalmazásokat. Tehát ha a két fogalmazás főbb tartalmi elemeiben megegyezik, viszont nyelvi, nyelvtani, helyesírási stb. szempontból eltérőek, a tartalom értékelésében nem mutatkozik különbség.

3. Ezzel ellentétben a gyakorló pedagógusoknál a tartalom szempont értékelésében is különbséget fogunk tapasztalni.

3. A vizsgálat módszertana

3.1. Az egyszerű és a komplex szöveg

A kutatásom empirikus anyagát egy debreceni általános iskola nyolcadik osztályának pedagógusa által rendelkezésemre bocsátott szövegek képezték, a diákok ezek megírása során olyan instrukciót követtek, amely korábbi központi feladatsorban nem jelent meg. A tanulóknak a műfenyő használata mellett vagy ellen kellett érvelniük legalább 2-2 érv felsorakoztatásával. A kapott szövegek közül kiválasztottam a lexikailag és szintaktikailag legerősebb fogalmazást, amely a feladatkiírásnak is eleget tett. Ez alapján hoztam létre a komplex és az egyszerű munkaterminussal ellátott szövegeket, amelyek tartalmi párt alkotnak,

vagyis főbb tartalmi elemeiben megegyeznek. A vizsgálat alapjául szolgáló mesterségesen létrehozott szövegpárt az 1. és a 2. ábra szemlélteti.

A mai világban egyre többen állítanak műfenyőt karácsonykor. Én azt gondolom, hogy ez jobb választás, mint az igazi fa.

A műfenyő alól nem kell takarítani a leveleket, a hagyományos után viszont (~~muszáj.~~) muszáj. A műfenyőnek tökéletes fenyőfa alakja van. A rendes fenyőfák ezzel szemben természetesek, ezért nem mindig szép a formájuk. A hagyományos fenyőknek jellegzetes illata van. A műfenyőknél viszont (~~y~~) ~~(x)~~ sajnos nincs meg az az érzés. Én azt tapasztaltam, hogy a műfenyőket tárolni és felállítani nemcsak könnyebb, de praktikusabb is.

Véleményem szerint tehát a műfenyő jobb, mint a hagyományos fenyő. Mi a családommal minden évben azt (~~tatasz~~) választjuk.

1. ábra: A komplex szöveg

Manapság használnak műfenyőket. A műfenyő jobb.
A műfenyőt nem kell takarítani. Az igazi alól kell.
A műfenyő alakja tökéletes. A rendes fenyőfa nem tökéletes.
Az igazi fenyő jó illatú. A műfenyő nem jó illatú.
Műfenyőt állítani praktikus. És könnyű. A tárolás is.
A műfenyő jobb mint az igazi fenyő. A család műfenyőt állít

2. ábra: Az egyszerű szöveg

A két szövegtípus közötti különbségek objektív módon is mérhetőek. A szintaxist érintő különbségek kimutatásához Deme László szerkesztettségi és

telítettségi mutatóit, valamint a szövegek átlagos szó- és mondathosszúságát elemeztem, a szókincsbeli komplexitás méréséhez pedig a típus-token arányra támaszkodtam.

Szempont	Komplex szöveg	Egyszerű szöveg
Szerkesztettség	1,5	0,92
Telítettség	6,7	3
Átlagos mondathosszúság	9-10 szó	4-5 szó
Átlagos szóhosszúság	5-6 betű	4-5 betű
Típus-token arány (TTA)	0,66 (66%)	0,49 (49%)

3. ábra: Az egyszerű és a komplex szöveg szintaktikai és lexikai különbségeinek adatai

Ahogyan azt a 3. ábra is mutatja, jelentős eltérések figyelhetőek meg nemcsak a szövegeket alkotó mondatok szintaxisában, hanem a használt szókincs tekintetében is. A komplex szöveg szerkesztettsége és telítettsége magasabb, azaz egy-egy mondategészben több mondategység található, ezek több tartalmas szót is foglalnak magukban, így a komplex szövegnek nagyobb informatív értéket tulajdoníthatunk. Emellett az átlagos mondathossza is nagyobb, az átlagos szóhosszúság viszont nem mutat számottevő különbséget. Az egyszerű szöveg ezzel szemben lexikailag kevésbé változatos, ezt jól tükrözi a típus-token arányok különbsége, más szóval szűkebb szókincs és merevebb szóhasználat jellemzi.[2]

3.2. A vizsgálat résztvevői

A kutatásom kismintás vizsgálatnak tekinthető, ugyanis 44 kitöltő vett részt benne. Ebből 16 fő pedagógus, közülük 6 fő általános, 7 fő középfokú intézmény oktatója, 3 fő pedig mindkettő típusú iskolában tanít. Azért tartottam fontosnak általános- és középiskolai pedagógusokat is bevonni a kutatásba, mivel előbbiek felkészítőtanárként, utóbbiak pedig értékelőtanárként vesznek részt a felvételi eljárásban.

Rajtuk kívül 28 fő magyartanár szakos hallgató is kitöltötte a kérdőívemet, akik első és ötödik évfolyam között járnak a képzésben. A kérdőív egyik kérdése az volt, hogy a kitöltők milyen nyelvészeti tanegységeket tanultak a kitöltésig (lásd a következő pontot), ami burkoltan a szociolingvisztikai ismereteikre irányult. 21 tanár szakos hallgató jelölte be, hogy hallgatta már az érintett tárgyat, 7 fő pedig (még) nem, tehát feltehetőleg nem rendelkeznek ismeretekkel a nyelvi

[2] Az egyszerű és a komplex szövegek részletesebb módszertani ismertetésére az alábbi tanulmányomban kerül sor: Borza Sz. (é. n.). Objektív nyelvi különbségek mérése: Módszertani alapok az iskolai nyelvi diszkrimináció vizsgálatához írásbeli feladatok értékelésében. In: Andrékó T. D.– Törzsök R. (szerk.): *A mi tendenciáink… Szakkollégiumi tanulmányok 10.* Megjelenés alatt.

hátrány, valamint a nyelvi diszkrimináció témakörét illetően. Arra a kérdésre, hogy tervez-e a jövőben tanítani, a döntő többség (26 fő) felelt igennel, és csupán 2 fő jelölt nemleges választ.

3.3. A kérdőív

Vizsgálatomban online kérdőív formájában gyűjtöttem a pedagógusok és a hallgatók értékeléseit. A felületen a kitöltőknek először a szociometriai adataikat kellett megadniuk (1. Nem; 2. Életkor; 3. A város típusa, ahol élete nagyobb részét töltötte; 4. A legmagasabb iskolai végzettsége; 5. A felsorolt nyelvészeti tanegységekből a kitöltés időpontjáig melyiket tanulta: fonetika/hangtan, morfológia/alaktan, szintagma- és mondattan, szövegnyelvészet, szociolingvisztika, dialektológia, pszicholingvisztika, stilisztika). Ezután a pedagógusoknak a pályájukkal kapcsolatos kérdésekre (1. Mióta van a pedagógusi pályán?; 2. A város típusa, ahol jelenleg tanít; 3. Az iskola típusa, ahol jelenleg tanít), a hallgatóknak pedig a képzésükre és terveikre vonatkozó kérdésekre kellett válaszolniuk (1. A felsőoktatási intézmény neve, ahol jelenleg tanul; 2. Az évfolyam, amelyen jelenleg tanul; 3. A szakpárja; 4. A magyar nyelv és irodalom pedagógusi képzésben melyik tárgyát preferálja; 5. Szakosodott-e már?; 6. A képzés elvégzése után tervez-e pedagógusként elhelyezkedni?).

Ezt követően pedig négy szöveg pontozására és rövid szöveges értékelésére kértem fel kitöltőimet. Ezek közül két szöveg autentikus nyelvi produktum (ún. filler szövegek, amelyek a vizsgálatom során nem kerülnek kiértékelésre), kettő pedig a vizsgálatom alapját képző mesterséges szöveg (lásd 3.1.). Az egyes szövegek megtekintését követően a középiskolai felvételi feladatsor javítási-értékelési útmutatójában megadott szempontok szerint kellett pontozni azokat: tartalom (3–0), szerkezet (3–0), stílus és szóhasználat (1–0), helyesírás (2–0), külalak és íráskép (1–0). A zárójelben jelzett számok az adható pontszámok maximum és minimum értékeit mutatják.

A következő egységben a kitöltőknek egy ötfokú skálán kellett értékelniük, mennyire értenek egyet az adott szöveget alkotó diákkal kapcsolatos állításokkal (az állításokat lásd a 4.4. pontban). Végül arra kértem a vizsgálatba bevont alanyokat, hogy az egyes kiértékelt szövegek után alkossanak véleményt az azt alkotó diák továbbtanulásával kapcsolatban (1. A tanuló milyen típusú intézménybe tervez jelentkezni?; 2. A tanulónak milyen típusú intézménybe lenne érdemes jelentkeznie?). Az alábbi opciók közül választhattak: gimnázium, szakgimnázium, szakközépiskola, két tanítási nyelvű gimnázium, nemzetközi gimnázium, egyéb (saját válasz megadásával).

4. A vizsgálat eredményei

Ahogyan arra korábban utaltam, az egyszerű és a komplex szövegek között szókincs- és szintaxisbeli különbségek érhetőek tetten. Az érvelő szöveg öt értékelési szempontjából (lásd az előző pontban) feltevésem szerint főképp két szempont értékelésében, a szöveg szerkezetében, valamint a stílus és szóhasználat pontozásában jelenhetnek meg nagyobb eltérések a két szöveg között. Az egyszerű és a komplex szöveg főbb tartalmi elemeiben ugyanis megegyeznek: az állásfoglalást követően mindkét szöveg felsorakoztat 3 érvet a műfenyő mellett és egyet ellene, illetve 1 érvet a hagyományos fenyő mellett és kettőt ellene. Ezzel mindkét szöveg eleget tett az instrukcióban szereplő kitételnek, miszerint a szerzőnek érvelnie kellett az egyik mellett és a másik ellen legalább 2-2 érvvel. Szerepel saját tapasztalatra való utalás is, ami szintén kitétel volt, azonban ez a komplex szövegben explicitebb módon került kifejtésre. Mindezeket figyelembe véve elméletben nem kellene nagy különbségnek mutatkoznia a két szövegtípus között a tartalom szempont értékelése során.

Érdemes azonban kitérni két tényezőre az értékelési útmutatót illetően, amelyek meglátásom szerint nincsenek kellően kifejtve a leírásban. Nem egyértelmű, mi értendő a szöveg ötletességén, valamint gondolatgazdagságán, amelyek alpontjai az értékelés szempontrendszerének. Nem világos, hogy egy szöveg azért ötletes, mert innovatív, mert egyedi érveket fogalmaz meg, vagy mert kreatív vagy szokatlan kifejezéseket (metaforákat, szójátékokat) alkalmaz gondolatainak kifejezésére, esetleg mert érdekes, nem mindennapi példákat és meglepő szófordulatokat használ. Mindez nincsen explicit módon kimondva, akár példákon keresztül. Hasonlóan kérdéses továbbá, mit takar a gondolatgazdagság. Hiszen ez jelentheti, hogy a megfogalmazó a szövegében több szempontot érvényesít, gondolatvezetése árnyalt, fogalmazása nem csak tényszerű, de érzelmileg hatásos, vagy akár kritikai gondolkodást felmutató elemek is megjelennek benne. Azért fontos ezeket a tényezőket egyértelműen tisztázni, mivel ezeknek az értékelők általi szubjektív értelmezése jelentős módon befolyásolhatja a tartalom szempontjára adott pontszámokat, ezáltal jelentősen ellehetetlenítve az objektív értékelés célját.

A helyesírás, illetve a külalak és íráskép szempontjait illetően viszonylag egyértelműek a potenciálisan adható pontszámok. A komplex szöveg helyesírása hibátlan, tehát érdemes a maximálisan adható 2 pontra, a külalak kitételeinek szintén eleget tesz, szóval megadható rá a maximális 1 pont. Az egyszerű szövegben egy központozási hibán kívül – ami azonban még éppen beleesik a maximálisan adható pontszám követelményeibe – szintén nem található helyesírási hiba. A külalakja és írásképe pedig, a komplex szöveghez hasonlóan szintén megérdemli a maximálisan adható 1 pontot.

4.1. A tartalom szempont értékelései

A tartalom szempontjából, ahogy azt feltételeztem, nagy különbségek mutatkoztak a kitöltők között az adott pontszám tekintetében, ahogyan azt a 4. ábra is mutatja.

	Komplex	Egyszerű
Pedagógusok	3 pont: 11 fő 2 pont: 5 fő 1 pont: – 0 pont: –	3 pont: 1 fő 2 pont: 3 fő 1 pont: 10 fő 0 pont: 2 fő
Hallgatók	3 pont: 18 fő 2 pont: 9 fő 1 pont: 1 fő 0 pont: –	3 pont: 3 fő 2 pont: 4 fő 1 pont: 17 fő 0 pont: 4 fő

4. ábra: A pedagógusok és a hallgatók tartalom szempontjára adott pontjai

Míg a pedagógusok domináns része a komplex szövegre az adható maximális pontot adta, az egyszerű szövegre csupán 1 kitöltő adott 3 pontot. A tanárok nagy része az egyszerű szöveget jórészt 1 ponttal értékelte tartalmilag, a szöveges értékelés során pedig a szegényes, szűk szókincset, a szóismétléseket, a szövegkohéziós elemek hiányát és a kidolgozottságot hiányolták. Érdekes azonban, hogy az adatközlői csoport fele, azaz 8 fő a megjegyzésében egyáltalán nem említi a tartalmi hiányosságokat, a pedagógusok nagy része pedig főleg a szerkezeti szempont szerint jellemezte a szövegeket írásban.

Hasonló a helyzet a hallgatók értékelésében is: a komplex szöveget a kitöltői csoport kétharmada maximális ponttal értékelte, harmada egy pontot vont le, 1 fő viszont 1 ponttal értékelte a komplex szöveget tartalmilag. Az egyszerű szöveget viszont a hallgatók nagy része a pedagógusokhoz hasonlóan 1 ponttal értékelte, itt azonban nagyobb számban adtak a szempontra maximális pontot. Érdemes kiemelni, hogy a szöveges értékelés során azok, akik maximális ponttal értékeltek, megemlítik, hogy a szöveg megfelel az instrukcióban szereplő követelményeknek, a 0 ponttal értékelők viszont pont ugyanezt hiányolják, miszerint a szerző nem értelmezte a feladat utasításait.

Összességében elmondható tehát, hogy a komplex szöveggel szemben az egyszerű szöveg írásbeli értékelései tükröznek némi diszkriminatív attitűdöt, hiszen a szerkezetből és a stílusból adódó hiányosságok hatással voltak a tartalmi szempont értékelésére.

4.2. A szerkezet és a stílus és szóhasználat szempont értékelései

A szerkezet, valamint a stílus és szóhasználat szempontjainak értékelésére nem térnék ki részletesen, hiszen az értékelést érintő különbségek a szövegpárok kö-

zött evidensek, ahogyan azt a korábbiakban érintettem. Az említett két szempont értékelését a 5. ábra szemlélteti.

	Szerkezet		Stílus és szóhasználat	
	Komplex	Egyszerű	Komplex	Egyszerű
Pedagógusok	3 pont: 10 fő 2 pont: 5 fő 1 pont: 1 fő 0 pont: –	3 pont: – 2 pont: – 1 pont: 7 fő 0 pont: 9 fő	1 pont: 15 fő 0 pont: 1 fő	1 pont: 4 fő 0 pont: 12 fő
Hallgatók	3 pont: 23 fő 2 pont: 4 fő 1 pont: – 0 pont: 1 fő	3 pont: – 2 pont: – 1 pont: 7 fő 0 pont: 21 fő	1 pont: 28 fő 0 pont: –	1 pont: 3 fő 0 pont: 25 fő

5. ábra: A pedagógusok és a hallgatók szerkezet, valamint a stílus és szóhasználat szempontjaira adott pontjai

A komplex szöveg értékelésében szerkezet szempontjából vehetünk észre nagyobb eltéréseket; a pedagógusok nagyobb része 3 ponttal, néhányan 2 ponttal, 1 fő pedig 1 ponttal értékelte a szöveget – ez utóbbi pedagógus szerkezeti észrevételre nem reflektált szöveges értékelésében. A hallgatóknál hasonló tendencia érvényesült: a domináns többség a maximális 3, néhányan 2 pontot, egy fő pedig 0 pontot adott a komplex szöveg szerkezetére, utóbbi azzal magyarázza adott pontszámát, hogy „szerkezeti felosztásban nem kell kihagyni egy-egy sort a bekezdések között". Az egyszerű szöveg szerkezetének értékelései viszonylag homogénebb képet mutatnak, ahogyan azt a 5. ábra is mutatja. A stílus és szóhasználat szempontjánál a komplex szöveg esetében szintén kicsi a megosztottság, az egyszerű szövegnél viszont pár fős eltérések mutatkoznak.

4.3. A helyesírás és a külalak és íráskép értékelései

Ahogyan azt korábban is említettem, a helyesírás, illetve a külalak és íráskép szempontjainak tekintetében igyekeztem mindkét szövegtípusnál minimalizálni a hibalehetőségeket. Ennek ellenére jelentős különbségek érhetőek tetten a pontozásban mindkét adatközlői csoportban, jellemzően az egyszerű szöveg értékelésében.

A komplex szöveg helyesírását minden hallgató maximális pontszámmal értékelte, a pedagógusok közül pedig hárman vontak le 1 pontot a szempontra adható pontszámból. Az egyszerű szöveg helyesírását a pedagógusok több, mint fele 1 ponttal értékelte, közülük ketten utaltak írásban az egyetlen központozási hibára. A hallgatók esetében nagyobb megosztottság figyelhető meg az egyszerű szöveg helyesírásának értékelésében. Csupán a kitöltők harmada értékelte maximális pontszámmal a szempontot, a többség 1 ponttal, két fő pedig 0 ponttal

értékelte az egyszerű szöveg helyesírását. A komplex szöveg külalak és íráskép szempontjánál volt a leghomogénebb az értékelés mindkét értékelői csoportban, ugyanis mindenki maximális pontszámmal értékelte a szöveget. Az egyszerű szöveget ugyanezen szempont szerint egy kivétellel minden pedagógus maximális ponttal értékelte, a hallgatók közül viszont hét fő 0 pontot adott az egyszerű szöveg külalakjára.

	Helyesírás		Külalak és íráskép	
	Komplex	Egyszerű	Komplex	Egyszerű
Pedagógusok	2 pont: 13 fő 1 pont: 3 fő 0 pont: –	2 pont: 7 fő 1 pont: 9 fő 0 pont: –	1 pont: 16 fő 0 pont: –	1 pont: 15 fő 0 pont: 1 fő
Hallgatók	2 pont: 28 fő 1 pont: – 0 pont: –	2 pont: 9 fő 1 pont: 17 fő 0 pont: 2 fő	1 pont: 28 fő 0 pont: –	1 pont: 21 fő 0 pont: 7 fő

6. ábra: A pedagógusok és a hallgatók helyesírás, valamint a külalak és íráskép szempontjaira adott pontjai

4.4. A kitöltők értékítéletei a szövegeket alkotó diákokkal kapcsolatban

Az értékelő felületen a kitöltőknek egy ötfokú skálán kellett jelölniük, mennyire értenek egyet az adott szöveget alkotó diákkal kapcsolatos állításokkal, ezek a következőek voltak: (I.) A tanuló jó magaviseletű diák. (II.) A tanuló az osztály legjobb tanulói közé tartozik. (III.) A tanuló szereti a magyar nyelv tantárgyat. (IV.) A tanuló érti a magyar nyelv tantárgyat. (V.) A tanuló egy jó gondolkodású diák. A skálán az 5-ös érték azt jelezte, hogy a kitöltő teljes mértékben egyetért az állítással, az 1-es érték pedig azt, hogy egyáltalán nem ért vele egyet.

	I.		II.		III.		IV.		V.	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Pedagógusok	5: 13 4: 1 3: – 2: – 1: 2	5: – 4: 3 3: 7 2: 4 1: 2	5: 10 4: 4 3: – 2: – 1: 2	5: – 4: 1 3: 7 2: 5 1: 3	5: 6 4: 8 3: – 2: – 1: 2	5: – 4: 1 3: 5 2: 7 1: 3	5: 9 4: 4 3: 1 2: – 1: 2	5: – 4: 1 3: 8 2: 5 1: 2	5: 10 4: 3 3: 1 2: – 1: 2	5: – 4: 2 3: 8 2: 4 1: 2
Hallgatók	5: 20 4: 7 3: 1 2: – 1: –	5: 2 4: 4 3: 13 2: 5 1: 4	5: 15 4: 11 3: 2 2: – 1: –	5: 1 4: 1 3: 6 2: 12 1: 8	5: 13 4: 10 3: 4 2: 1 1: –	5: 2 4: – 3: 9 2: 9 1: 8	5: 16 4: 11 3: 1 2: – 1: –	5: 2 4: – 3: 9 2: 12 1: 5	5: 21 4: 6 3: 1 2: – 1: –	5: 2 4: 3 3: 15 2: 5 1: 3

7. ábra: A tanulókra vonatkozó értékítéletek

A komplex szöveget alkotó diákot a kitöltők nagyobb része jó magaviseletű diáknak tartja, az egyszerű szöveget készítő tanulót pedig közepes vagy elégséges magaviseletűnek. Az előbbi diákot az osztály legjobb tanulói közé sorolnák a kitöltők és többnyire jó tanulónak, jó gondolkodású diáknak tartják, ezzel szemben az utóbbit a pedagógusok közepes vagy elégséges tanulónak, a hallgatók pedig inkább elégséges vagy elégtelen tanulónak ítélték meg. Gondolkodását mindkét adatközlői csoport közepesként vagy elégségesként értékelte. Azzal az állítással, hogy szereti a magyar nyelv tantárgyat, a komplex szöveget alkotó diák esetében teljes mértékben vagy többnyire értettek egyet, az egyszerű szöveg esetében a pedagógusok többnyire közepes mértékben, a hallgatók pedig alig vagy közepes mértékben értettek egyet. Az ezt követő állítással, mely szerint érti a magyar nyelv tárgyat hasonló a kép.

A komplex szöveget alkotó diák továbbtanulásával kapcsolatban a többség a gimnáziumot javasolja, de elvétve megjelenik a szakgimnázium, illetve a két tanítási nyelvű vagy a nemzetközi gimnázium javaslata is. Egy fő a kérdőív Egyéb cellájában jelölte, hogy a döntéshez kevés az információja, egy fő pedig ugyanide a Nem tudom választ írta. Az egyszerű szöveget alkotó diákkal kapcsolatban a többség a szakközépiskolát jelölte meg továbbtanulási perspektívának, de pár szakgimnázium, illetve gimnázium javaslat is érkezett.

	A tanuló milyen típusú intézménybe tervez jelentkezni?		A tanulónak milyen típusú intézménybe lenne érdemes jelentkeznie?	
	Komplex	Egyszerű	Komplex	Egyszerű
Pedagógusok	SZKGIMN (2) GIMN (11) KÉTTAN (1) Ehhez kevés az információm (1) Nem tudom (1)	SZKGIMN (3) SZKKÖZ (11) Ehhez kevés az információm (1) Nem tudom (1)	GIMN (12) SZKGIMN (2) KÉTTAN (1) Ehhez kevés az információm (1)	GIMN (1) SZKGIMN (3) SZKKÖZ (11) Ehhez kevés az információm (1)
Hallgatók	GIMN (18) SZKGIMN (2) KÉTTAN (6) NEMZGIM (2)	GIMN (4) SZKGIMN (9) SZKKÖZ (15)	GIMN (16) KÉTTAN (8) NEMZGIM (4)	GIMN (3) SZKKÖZ (16) SZKGIMN (9)

8. ábra: Az egyszerű és a komplex szöveget alkotó tanulók továbbtanulásának megítélése[3]

[3] A rövidítések feloldása: a GIMN a gimnáziumot, a SZKGIMN a szakgimnáziumot, a KÉTTAN a két tanítási nyelvű gimnáziumot, a NEMZGIM a nemzetközi gimnáziumot, a SZAKKÖZ a szakközépiskolát jelöli.

5. Összegzés, kitekintés

A kutatásom eredményei alátámasztották a vizsgálatom elején megfogalmazott legfontosabb, első számú hipotézisemet, miszerint a nyelvi diszkriminációra való hajlam megfigyelhető a pedagógusi értékelésben írásbeli feladathelyzetben is. Az egyszerűnek tekintett szöveg értékelése során a nyelvi igényességben megjelenő, szerkezetet, stílust és szókincset érintő komplexitásdeficit olyan szempontokat is befolyásolt, amelyek kívül esnek ezek értékelésén. Ez markánsan a külalak és íráskép, illetve a helyesírás aspektusában, mérsékelten pedig a tartalom szempontjánál volt tetten érhető.

Második hipotézisem a tanár szakos hallgatók értékelésével kapcsolatban nem igazolódott be, hiszen a vizsgált értékelési csoportban csupán korlátozott módon jelent meg a hipotézisben megfogalmazott differenciálás igénye. A hallgatókat a pedagógusokhoz hasonlóan nagy mértékben befolyásolta a nyelvi igényesség, amely a korábban említett szempontok pontozása során jelent meg szignifikánsan.

A harmadik hipotézisem a tanári értékelés kapcsán ennek értelmében részben igazolódott be, hiszen a diszkriminatív attitűd a pedagógusok értékelésében is tetten érhető, ez azonban nem összevethető a tanár szakos hallgatók értékelésével az adatközlői csoportok létszámbeli különbségéből adódóan.

Érdemesnek találom továbbá megemlíteni, hogy az értékelés során mindkét adatközlői csoport esetében előfordult, hogy a kitöltők egy adott értékelési szempontra adott pontszámainak értéke drasztikusan eltért egymástól. Ennek egyik potenciális magyarázata lehet a javítási-értékelési útmutató szövegének homályos vagy kidolgozatlan alpontrendszere. Felvethető azonban annak a kérdése is, hogy az értékelőfelülethez csatolt útmutatót használták-e a kitöltők. A pedagógusok esetében az is feltételezhető, hogy az évek alatt kialakított saját értékelési rendszerüket és szempontjaikat érvényesítették a kitöltés során. Ez azonban az alapanyag, azaz a helyi diákok általános szintjéhez is mindig igazodik, egy központi felvételi eljárás során azonban az objektív, összemérhető értékelés lenne a cél.

Fontos viszont kiemelni, hogy az általam végzett kutatás kismintás vizsgálatnak minősíthető, hiszen limitált számú adatközlő értékelésén alapulnak, így eredményeim nem tekinthetők reprezentatívnak. Ugyanakkor véleményem szerint érdemes a problémával tovább foglalkozni nagyobb mintával, több értékelő alannyal, strukturált vagy félig strukturált mélyinterjúk elvégzésével, melynek révén árnyaltabb képet kaphatunk a pedagógusok írásbeli értékelései során megjelenő ideológiai és szakmódszertani tendenciáiról.

Éppen ezért érdemes lehet számos más tantárgy esetében is vizsgálni a témát; érdekes kutatási alap lehet a nyelvi diszkriminatív attitűdöt természettudományos tárgyak írásbeli szövegeiben vizsgálni, vagy további, életszerű (rendsze-

resen előforduló, illetve kidolgozott értékelési útmutatót tartalmazó) feladathelyzetben hasonló kutatást végezni, például az érettségi feladatsor esszéalkotó feladatainál (akár történelem tantárgyból vagy idegen nyelvi tárgyak kapcsán). Ezáltal tovább lehetne bővíteni a nyelvi előítéletesség jelenségével kapcsolatos vizsgálatokat és azok írásbeli produktumok értékelése során való prominens megjelenési formáit.

Mindazonáltal meglátásom szerint a vizsgálatom eredményei rámutatnak néhány jellegzetes hiányosságra az oktatásban, például egy analitikusabb szempontrendszer kidolgozásának szükségére a központi írásbeli feladatok értékeléséhez (beleértve az általam vizsgált felvételi feladathelyzetet, illetve az írásbeli érettségi szövegalkotó feladatait is), amely kevésbé lehetne szubjektíven értelmezhető. Ehhez nagyban hozzájárulna a nyelvészek bevonása a kidolgozási folyamatba, hogy nyelvileg is tudatosabb értékelési szempontok kerüljenek a javítási-értékelési útmutatókba, továbbá, hogy tisztán és egyértelműen elkülönüljenek az értékelés szempontjai, valamint azok alpontjai. Ezt a gondolatot támogatja Michael Clyne is, aki hangsúlyozza, hogy a nyelvészeknek társadalmi felelőssége kitágítani a nyelvészet horizontjait a tágabb közösség felé annak érdekében, hogy a nyelvészettel nem foglalkozók számára is érthető legyen a nyelvben rejlő erő, és hogy túlléphessünk olyan berögzött ideológiákon, mint az egynyelvű gondolkodásmód vagy esetünkben a sztenderd nyelvi forma felsőbbrendűsége. Clyne kiemeli továbbá, hogy nagyon fontos, hogy mindenki elsajátíthassa a megfelelő készségeket, hogy hatásosan és őszintén ki tudják magukat fejezni nemcsak szóban, de írásban is. Szerinte a nyelvészek ehhez kutatásokkal és a jövőbeli tanárok érzékenyítésével tudnak hozzájárulni. Hangsúlyozza azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy a nyelvészeknek monopolizálniuk kell a nyelvről szóló diskurzusokat, hanem azt, hogy szerepet vállaljanak a közösségek saját nyelvi problémáiknak a kezelésében (Clyne 2007: 3.1.–3.12.).

Irodalomjegyzék

Bernstein, B. 1996. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Meleg Cs. (szerk.): *Iskola és társadalom I. (Szöveggyűjtemény).* Pécs, JPTE Tanárképző Intézet Pedagógiai Tanszéke. 131–151.

Clyne, M. 2007. Are we making a difference? On the social responsibility and impact of the linguist/applied linguist in Australia. *Australian Review of Applied Linguistics* 30(1), 3.1.–3.14.

Deme L. 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

N. Kollár K. 2017. Amikor nem a gyerekkel van a baj…. Megváltoztathatatlan adottságok és az iskola elvárásainak hatása. In: N. Kollár K.–Szabó É.

(szerk.): *Pedagógusok pszichológiai kézikönyve 3.* Budapest: Osiris Kiadó. 340–353.

Tallárom R. 2023. Magyar szakos egyetemi hallgatók nyelvi előítéletességének vizsgálata. Az egyetemi képzés hatásának elemzése. In: Dobi E. (szerk.): *Juvenilia X. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Debrecen: Printart Kft. 218–232.

Wardhaugh, R. 1995. *Szociolingvisztika.* Budapest: Osiris Kiadó.

Zoller M. 2013. Hátrányos helyzetű tanulók iskolai nehézségei nyelvi szocializációjuk tükrében. *Magiszter* 11(2), 95–106.

Csajkos Balázs

A szociokulturális és digitális háttér hatása a matematikai kompetenciákra a PISA 2022 adatbázis alapján

1. Bevezetés

Az 1990-es években a társadalomtudományi kutatásokban új fogalomként jelent meg az információs társadalom. Napjainkra a digitális eszközök használata teljesen általánossá vált az élet számos színterén, így az iskolai oktatásban és a tanulás terén is. Régóta vita tárgyát képezi ugyanakkor, hogy az IKT-eszközök használata miként befolyásolja a tanulók eredményességét (Bulman–Fairlie 2016, PISA 2022 ICT Framework).

Általában véve az látszik, hogy a digitális eszközök használata támogatja a tanulók kreativitását, segíti őket a gyorsabb információhoz jutásban, együttműködést tud kialakítani, és így támogatja az egymástól való tanulást. A digitális színtéren történő tanulás hozzájárul a tanulóknál azon gondolat megerősítéséhez, hogy ne féljünk hibázni. Viszont ahhoz, hogy a tanórán magabiztosan alkalmazhatóak legyenek az infokommunikációs eszközök, nélkülözhetetlen, hogy a pedagógus birtokában legyen az IKT-eszközök használatának ismereteivel és koordinátori szerepet készségesen vállalja a tanórán. Ha ezek közül bármelyik is hiányzik, előfordulhat, hogy negatív hatások lépnek fel a tanórán, hosszútávon pedig a tanulói teljesítményben (Szűts 2020).

A digitális háttér, a digitális eszközök használata kapcsán ugyanakkor jelentős különbségek mutatkoznak társadalmi és egyéni szinten egyaránt. Ennek jellemzésére szolgálnak a digitális egyenlőtlenség fogalma, illetve ezen belül az elsődleges digitális egyenlőtlenség, azaz a hozzáférés, a használat és nem használat, valamint a másodlagos digitális egyenlőtlenség, azaz a használat (tartalmak, célok) szerinti különbségek szempontjai (Erdős 2015). Mindezek együttesen hatással vannak az iskolai eredményekre, hozzájárulva a szociokulturális különbségekből eredő, régóta vizsgált és viszonylag jól ismert hatásokhoz. Az viszont egyelőre vitatott, hogy ez a kettős hatás – a digitális és a szociokulturális háttér szerepe – milyen mértékű és milyen jellegű, milyen szinteken (oktatás, egyéni ismeretszerzés, ismeretek elmélyítése stb.) hogyan érvényesül. Dolgozatom ezt a kérdést vizsgálja egy konkrét teljesítmény, a PISA-mérés hazai és nemzetközi eredményeit elemezve, közelebbről három ország, Ausztria, Észtország és Magyarország tanulóinak matematikai kompetenciára irányuló adatait felhasználva.

2. A kutatás célja

A kutatás alapvetően két önmagában is komplex tényező: a szociokulturális és a digitális háttér – egyúttal áttételesen az oktatási egyenlőtlenségek – szerepét vizsgálja a tanulói eredményességben, a 15 éves tanulók matematikai kompetenciáira irányuló PISA-mérésen keresztül.

A szociokulturális tényezők vonatkozásában kérdésünk az, hogy vajon mely tényezők játszanak inkább szerepet, s milyen mértékben a nemzetközi mérés matematikai eredményeiben a különböző országokban. Hazánkban mind az OKM, mind a PISA-felmérések adatai alapján jelentős mértékben befolyásolják a szociokulturális egyenlőtlenségek a tanulói teljesítményeket. A más országok eredményeivel való vizsgálat ugyanakkor segít abban, hogy objektívebb képet kapjunk a tanulói teljesítményeket befolyásoló háttértényezőkről (PISA 2022 összefoglaló jelentés, 2024).

A digitális háttér szempontján belül, mint említettem, számos további aspektus hatásával számolhatunk: az eszközök meglétén túl azok használatának sajátosságai, az oktatásba való beépülés jellege, a pedagógia módszertana, a digitális eszközöknek az otthoni tanulás, az elsajátítás során való használata stb. egyaránt meghatározó lehet. Kérdés viszont, hogy a különböző tényezők miként befolyásolják a tanulói eredményességet.

A vizsgálatba három ország, Ausztria, Észtország és Magyarország adatait vontuk be. Ausztria és Magyarország szomszédos országok, a két ország lélekszáma, területe, elhelyezkedése közel azonosnak mondható. Történelmi múltjuk az első világháború végéig összefonódott, de az elmúlt évszázadban mind a két országban olyan politikai, társadalmi és gazdasági események következtek be, amelyek jelentősen befolyásolták a két ország oktatását, gazdasági és politikai folyamatait. Amíg a második világháború utáni években Ausztria a független országok tagjainak vallotta magát, addig Magyarország politikáját – és így oktatási rendszerét is – áthatotta szovjet elnyomás és a szocialista ideológia, a diktatúra rendszere. A közel 35 éve független Magyarország mára gyakran tekinti példaképnek Ausztriát többek között az oktatás terén is. Az 1940-es években Szovjetunióhoz csatolt, majd 1991-ben függetlenedett, kevesebb mint másfél millió lelket számláló Észtország korán felismerte a lehetőséget a digitalizációban és az oktatásban. Így következett be náluk az „észt csoda" jelensége az oktatásban, melyet a továbbiakban bővebben tárgyalunk. Mind a három ország részt vesz a PISA méréseken, így a tanulói képességszintek és a háttérkérdőívek alapján összehasonlíthatóak.

Kutatásunkban a matematikai kompetencia eredményeit választottuk mint tanulói teljesítménymutatót, noha mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban nagyobb hangsúlyt fektetnek a szövegértési kompetenciákra lévén ezek elengedhetetlenek a mindennapi életben, illetve a munkaerőpiacon való boldogu-

láshoz. A matematikai kompetenciák hátteréről ugyanakkor kevesebb információnk van, pedig ez az a terület, amely megfelelő tudományos gondolkodásmódot közvetít. Olyan kompetenciák kialakítását teszi lehetővé, amelynek birtokában képesek lehetünk a problémahelyzeteinket, a pénzügyeinket rendezni, átgondolni. Mindezek mellett egyre több olyan szakma van, ahol a matematikai tartalom egyre nagyobb szerepet kap (Rausch 2022). Ezzel együtt a matematikakompetenciákat mérő tesztek nagy része szöveges feladat, aminek megoldásában jelentős szerep jut a szövegértő- és értelmező képességeknek is.

3. Kutatási előzmények

A szociokulturális háttér és a digitális háttér hatásaira külön-külön számos kutatás irányult. Ezek együttes hatását azonban jellemzően nem vizsgálták.

A PISA mérésekből látható, hogy a szülők iskolai végzettsége országonként más-más mértékben lehet meghatározó, és ez Magyarországon erősebb az OECD országok átlagától (Csíkos–Vidákovich 2012).

Ausztria részletes 2012-es PISA-jelentése kiemeli a szoros összefüggést a tanulók szociális-gazdasági háttere és a tanulók eredményei között. Az elemzések szerint a hátrányos helyzetű, alacsonyabb szociokulturális háttérrel rendelkező tanulók a hátrányukat az oktatás-nevelésben sem tudják leküzdeni. Az ausztriai adatokat tekintve a szülők iskolai végzettsége is szoros összefüggést mutat a tanulók teljesítményeivel. A legalacsonyabb, kötelező iskolai végzettségű szülők és a legmagasabb, egyetemi diplomával rendelkező szülők gyermekeinek teljesítménye között több mint 100 pontos különbség van (Bereczky 2015).

A szociokulturális háttér és a matematikai kompetenciaeredmények összefüggéseit vizsgálta Molnár 2016-ban az Országos Kompetenciamérés és háttérkérdőíve elemzésével. Eredményei szerint az édesanyák iskolai végzettsége és a diákok problémamegoldó képességszintje alacsony szinten függ össze. Kutatásában a szülők iskolai végzettségénél meghatározóbb tényezőnek bizonyult a tervezett legmagasabb iskolai végzettség (Molnár 2016).

A 2018-as PISA-mérés nemzetközi eredményeit vizsgálva az körvonalazik, hogy azokban az országokban és régiókban, amelyekben az tanulói átlageredmények magasak, jellemzően csekély a tanulói teljesítmény és a családi háttér kapcsolata, a diákok eredményei elsősorban szorgalmuknak és oktatási közegüknek köszönhető. Más országok oktatási rendszere nem képes ellensúlyozni a szociokulturális különbségeket s kiaknázni a tanulókban lévő a potenciált. Ezen országok oktatási rendszerében ennek megfelelően a családi-otthoni háttér is jelentős befolyásoló szereppel bír, s a tudásszerzés és képességfejlesztés tekintetében a tanulók eredményessége között magas szintű differencia keletkezik, a

szociálisan hátrányos helyzetű diákok oktatási, nevelési és fejlődési lehetőségei korlátozottak (PISA 2018 Összefoglaló jelentés).

Arról, hogy a digitális eszközök használata miként befolyásolja a tanulói teljesítményt, ellentmondásos eredmények születtek. Ez részben nyilvánvalóan abból adódik, hogy a vizsgálatok a digitáliseszköz-használat más-más aspektusaira irányultak (tanórai használat, otthoni készülés, új ismeretek elsajátítás, ismeretek elmélyítése stb.).

Ausztriában 2008 óta folyamatosan végeznek kísérleteket az oktatás és a digitális eszközök egymásra ható folyamataival kapcsolatosan. Antal és munkatársai 137 tanárt kérdeztek meg arról, hogy hogyan hatottak az új eszközök az oktatási módszerekre, a tanulók eredményeire. A válaszok alapján körvonalazódik, hogy az eszközök változatosabbá és érdekesebbé formálják a tanórákat, viszont a válaszadók többsége szerint nem befolyásolják a tanulók eredményességét, de nem is terelik el a figyelmüket az iskolai munkáról. Viszont azt is megfigyelték a pedagógusok, hogy többek között a problémamegoldó gondolkodás és az önfelfedező tanulás kompetenciái erősen fejlődtek az IKT-eszközökkel tanuló diákok körében (Antal et al. 2015).

A 2015-ös PISA mérés adatsorát elemezve az látszik, hogy azok a tanulók érik el a magasabb eredményeket, akik soha vagy szinte soha nem használnak digitális eszközöket például házi feladat elkészítéséhez vagy a tárgyi felkészüléshez. Azon diákok, akik mindennap használják a digitális eszközöket, azok matematika, szövegértés és természettudományi eredménye a legalacsonyabb társaikéhoz képest (Erdős 2015).

Czékmán 2023-ban a diákok matematikai kompetenciáit az elemi számolási készségen keresztül vizsgálta két mérésen keresztül. Az első (bemeneti) mérés során a diákok előzőleg nem alkalmaztak tableteket a matematikaoktatás során, majd a második (kimeneti) mérés előtt élvezetes mobilalkalmazásokon és online felületeken oktatták számukra a matematikát. A két mérés összehasonlítása során nem találtak statisztikailag bizonyítható eltérést a tablettel és a tablet nélkül tanuló diákok fejlődésének mértékében (Czékmán 2023).

4. Hipotézisek

Az elemzésünk során a következő kérdésekre keressük a választ. Mely tényezők és milyen mértékben befolyásolják a matematikai kompetenciákat a három vizsgált országban? Van-e kapcsolat az egyes tanulók családi és digitális háttere, valamint PISA eredményeik között, tehát ténylegesen a több IKT-eszközzel, digitális eszközhasználattal (iskolában és otthon), kompetenciákkal, illetve a jobb szociokulturális háttérrel rendelkező diákok teljesítenek jobban a matematika terén a kompetenciamérések során? Milyen különbségek vannak ezekben az

összefüggésekben Magyarország, Észtország és Ausztria között? Az „észt csoda” jelenség felzárkózást vagy előrelépést jelent valójában?

Ezen kérdések köré fogalmaztuk meg hipotéziseinket.

H1. A jobb szociokulturális és digitális hátérrel rendelkező tanulók magasabb kompetenciaeredményeket érnek el a rosszabb háttérrel jellemezhető tanulóknál mindhárom országban.

H2. A magasabb digitális kompetenciával jellemezhető tanulók jobb eredményeket érnek el mindhárom országban.

H3. Az iskolai digitális eszközhasználathoz kapcsolódó pozitívabb attitűdök magasabb, míg az otthoni digitális eszközhasználathoz kapcsolódó pozitív attitűdök alacsonyabb kompetenciaeredményekkel járnak együtt.

H4. A magasabb társadalmi státusz növeli a kompetenciaeredményeket mindhárom országban, az iskolai digitális eszközhasználat viszont csökkenti Ausztriában és Magyarországon, ugyanakkor növeli Észtországban.

5. Az adatfelvétel és a minta jellemzői

A PISA-programot az OECD, azaz a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet szervezi, éppen ezért a mérés maga a mindennapi életben használható tudást vizsgálja. Magyarország 1996 óta tagja az OECD-nek. A felméréseket háromévente tartják, ahol három területen (matematika, szövegértés, természettudomány) mérik fel az országok 15 éves diákjainak képességeit, hiszen ezek a diákok a tankötelezettség végéhez közelítenek (kb. 1-3 év van hátra tankötelezettségük teljesítéséig). Az első PISA-mérést 2000-ben végezték (Turner et al. 2007).

Minden mérés során 1-1 műveltségi terület kap nagyobb hangsúlyt a többihez képest. 2000-ben a szövegértés, 2003-ban a matematika, 2006-ban a természettudomány kapott nagyobb figyelmet, majd 2009-től újra kezdődött a sorozat. A legutóbbi, 2021-es mérést a COVID-19 világjárvány okozta akadályok miatt 2022-ben bonyolították le, melynek során a matematika került előtérbe. A csúszás miatt a következő PISA-mérés 2025-ben várható, amelynél a természettudományok lesznek az érdeklődés középpontjában. A PISA-mérésekben viszont általánosan kijelenthető, hogy folyamatosan méri a diákok olvasási készségét a különféle írásos anyagok megértésére és értelmezésére vonatkozóan, amelyekkel valószínűleg találkoznak mindennapi életük során, illetve méri a diákok szövegalkotási készséget is (Turner et al. 2007; PISA 2022 összefoglaló jelentés, 2024).

A mérések mellé rendszeresen társulnak az ún. háttérkérdőívek, amelyek információkat gyűjtenek az oktatási intézményekről, a pedagógusokról és a tanulókról egyaránt. Ezek segítségével megfelelő kontextusban értelmezhetjük az eredmények alakulását is, hiszen többek között képet kaphatunk az iskolák felszereltségéről és a diákok családi hátteréről is, tehát a családi-pedagógiai háttér

is jól követhető, mérhető adatok formájában összevethető (Turner et al. 2007, Bereczky 2015).

A vizsgált populáció tehát a 2022-es PISA-vizsgálat során résztvevő osztrák (n=6151), észt (n=6392) és magyar (n=6198) tanulók. A minta teljes elemszáma 18741 fő. A tanulók a kérdőívet digitális környezetben töltötték ki. Mivel 2022-ben a PISA vizsgálat középpontjában a matematika állt, a szövegértés és a természettudomány kiegészítő területek voltak, így a tanulói kérdőívben is a legtöbb kérdés a matematikára fókuszált. A tanulói háttérkérdőív eredményeit a teszteredményekkel összekapcsolva és a változók hatásait vizsgálva lehetővé válik számunkra, hogy megvizsgáljuk kutatási kérdéseinket, igazoljuk vagy cáfoljuk hipotéziseinket.

6. Vizsgált változók, statisztikai módszerek

Az elemzéshez a normalitást a Kolmogorov-Smirnov teszt segítségével ellenőriztük. Független változónk az otthoni és iskolai, digitális és szociokulturális indexek, komponensek és faktorok. Függő változónk a matematikai kompetencia összevont változója. Összevont változókat, faktor- és főkomponenselemzést, ANOVA-t és lineáris regressziót alkalmaztunk. Az elemzéseket IBM SPSS Statistics 29.0.0.0 (241) program verziójával végeztük.

A szociokulturális háttér vizsgálatát olyan változókon keresztül végeztük, mint a tanuló neme, évfolyama, szüleinek iskolai végzettsége, az otthon található könyvek száma, valamint a család otthoni anyagi helyzete.

Digitális háttértényezők vizsgálata során 5 dimenziót határoztunk meg. Ezek a következők: eszközhozzáférés (otthoni IKT ellátottság), eszközhasználat otthon és iskolában (gyakoriság), iskolai digitális felszereltség és a tanárok felkészültsége (elégedettség), tanulói digitális kompetenciák (2 faktor: tartalomgyártás, online platformok használata), digitális eszközhasználathoz kapcsolódó attitűdök (2 faktor: iskolai kontroll, azaz iskola és tanári felelősség a tanulói eszközhasználatban, illetve tanulásorientáltság).

A főkomponenseket és faktorokat 0-100 fokú skálává, illetve kétértékű változókká kódoltuk át (átlag feletti és átlag alatti csoportokká).

7. Eredmények

A vizsgálat eredményeinek bemutatása a hipotézisekhez illeszkedve következik.

A H1 hipotézis kapcsán látható, hogy valóban azok a tanulók érnek el jobb eredményeket mind a három országban, akik jobb szociokulturális és digitális háttérrel rendelkeznek társaiknál. Az első ábra bal oldala azt szemlélteti, hogy az otthoni digitális eszközökkel való ellátottság (pl. számítógép, internetkapcsolat, digitális tanulási eszközök) szoros összefüggést mutat a tanulók matematikai

teljesítményével. A vizsgált országokban a digitális ellátottság indexe alapján az átlag feletti csoport tanulói a matematikai kompetencia terén magasabb pontszámot értek el, mint az átlag alatti digitális hátterű csoportba tartozók. A különbségek mértéke országonként változó, de következetesen jelen van. Észtország esetében láthatjuk, hogy a különbségek kisebbek, és a matematikai eredmények magasabbak, tehát az észt oktatási rendszerben kisebb a digitális háttérben mutatkozó egyenlőtlenségek hatása a tanulmányokra. Az első ábra jobb oldala a tanulók otthoni könyvállományának méretét szemlélteti, ami a szülők iskolázottságának, a család kulturális érdeklődésének és a tanulási környezet gazdagságának indikátoraként értelmezhető. Az adatok alapján egyértelmű emelkedés figyelhető meg a matematikaikompetencia-eredményekben a könyvek számának növekedésével.

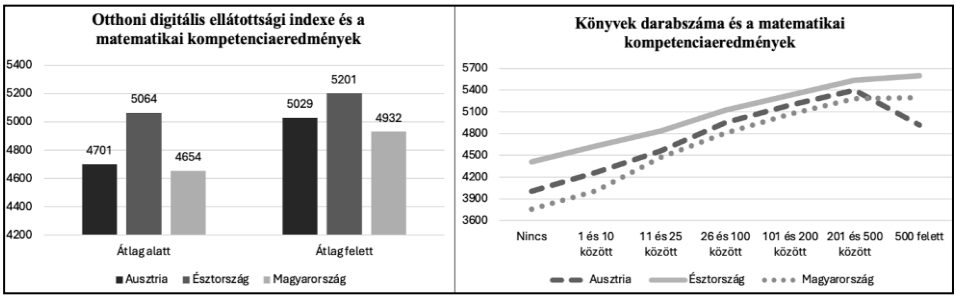

1. ábra: A H1 hipotézishez kapcsolódó eredmények

A H2 hipotézis részben igazolódott, hiszen nem minden digitális tevékenység és ahhoz tartozó kompetencia vezet jobb tanulmányi teljesítményhez. A tartalomgyártás negatív, még az online platformok használata pozitív korrelációt mutat a matematikai teljesítménnyel. Ez arra is utalhat, hogy azok a tanulók, akik készségesebben használják az online platformokat, többet tudnak gyakorolni, több tananyaghoz férnek hozzá, és tudatosan használják az internetet tanulásra. Ezen eredmények arra is rávilágítanak, hogy a digitális kompetencia nem homogén fogalom, hanem több különböző dimenzióból áll, amelyek eltérő hatással lehetnek a tanulmányi teljesítményre. A digitális tartalomgyártás, bár technikai jártasságot feltételez, nem feltétlenül segíti a tanulást, különösen akkor, ha nem kapcsolódik a tananyaghoz vagy az iskolai célokhoz. Ebben az esetben a tartalomgyártás inkább lehet önkifejezés vagy szórakozás eszköze, mintsem tudatos tanulási stratégia. Ez megmagyarázhatja, miért teljesítenek a gyakoribb tartalomgyártók gyengébben matematikából. Ezzel szemben az online platformok használata (például digitális gyakorlófelületek, tanulási applikációk vagy oktatási weboldalak) célorientált, strukturált tanulási tevékenységet tesz lehetővé. Az ilyen típusú digitális eszközhasználat nemcsak az ismeretek bővítésére, hanem a

gyakorlásra és az önellenőrzésre is alkalmas, ezáltal közvetlenebbül támogathatja a tanulási folyamatokat. A pozitív korreláció tehát azt is jelentheti, hogy a tanulók digitális tanulási szokásai, valamint az eszközhasználat tudatossága kulcsszerepet játszanak a tanulmányi eredmények alakulásában. Végül fontos kiemelni, hogy az országok közötti különbségek (például Észtország előnye) arra is utalnak, hogy a digitális kompetenciák fejlettsége és az oktatási rendszer digitális integráltsága együttesen hatnak a tanulói eredményekre. Az észt tanulók jobb eredményei az online platformhasználat terén valószínűleg nemcsak egyéni szintű attitűdöt tükröznek, hanem egy szisztematikusan támogatott, digitális pedagógiára építő oktatási környezet eredményét is.

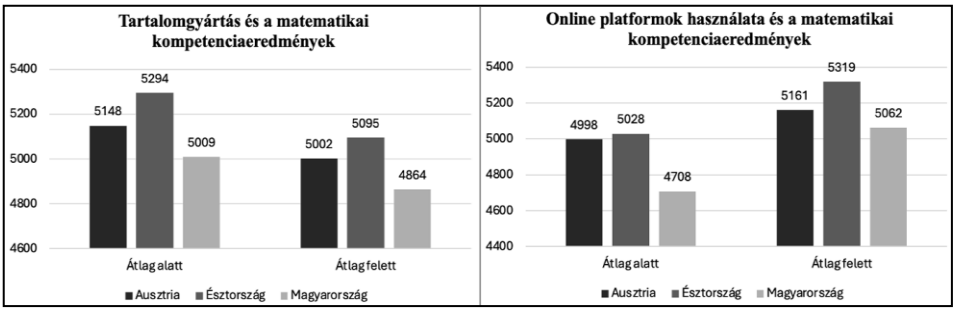

2. ábra: A H2 hipotézishez kapcsolódó eredmények

A H3 hipotézis az eredmények alapján cáfolható. Az iskolai digitáliseszközhasználathoz kapcsolódó pozitív attitűdök nem járnak magasabb eredményekkel, sőt, sok esetben alacsonyabb teljesítménnyel társulnak. Ez akár túlhasználatra, illetve kevésbé hatékony pedagógiai alkalmazásra is utalhat. Elképzelhető, hogy az eszközök túlzott alkalmazása elvonja a figyelmet az érdemi tanulásról, vagy nem célirányosan kerül beépítésre az oktatási folyamatba. Az iskolai digitáliseszköz-használat tehát önmagában nem garancia a tanulási eredmények javulására, különösen akkor, ha nem megfelelő módszertani keretben történik a használatuk. A legnagyobb eltérés Észtországban látható, ahol a pozitív attitűddel rendelkező tanulók teljesítménye szignifikánsan alacsonyabb, mint azoké, akik kevésbé használják ezeket az eszközöket az iskolában. Ez arra is utalhat, hogy még a fejlett digitális infrastruktúrával rendelkező oktatási rendszerekben is kritikus tényező a tanári felhasználás minősége és célja. Ezzel szemben az otthoni IKT-eszközhasználat pozitív összefüggést mutat a matematikai teljesítménnyel, ami azt sugallja, hogy ezek a tanulók tudatosabban, hatékonyabban és célzottabban használják a digitális eszközöket tanulási célokra. Ez a tendencia mindhárom országban megfigyelhető, és különösen jelentős Magyarországon. Az otthoni környezetben történő eszközhasználat nagyobb fokú autonómiát és önszabályozást igényel a tanuló részéről, ami összefüggésbe hozható az eredmé-

nyességgel. Emellett az is elképzelhető, hogy az otthoni használat mögött jobb szociokulturális háttér húzódik meg, például a szülők támogatása, a tanulási környezet minősége vagy a digitális tanulási lehetőségekhez való hozzáférés. Összességében az eredmények azt jelzik, hogy a digitális eszközhasználat hatása a kontextustól és a használat céljától függően jelentősen eltérhet. Míg az iskolai digitális eszközhasználat esetében a túlzott, nem célirányos alkalmazás rontó hatású lehet, addig az otthoni használat (ha tanulási célokat szolgál) pozitív tényezőként jelenik meg a teljesítmény szempontjából. Ez a megkülönböztetés fontos szempont lehet a digitális pedagógiai fejlesztések során is.

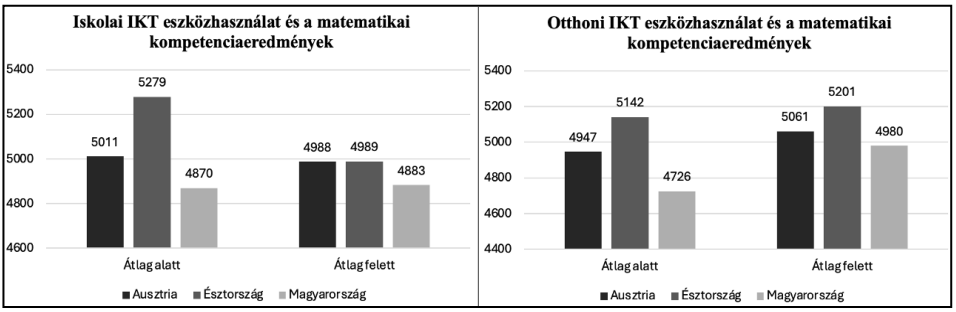

3. ábra: A H3 hipotézishez kapcsolódó eredmények

A negyedik hipotézis Magyarország és Ausztria esetében igazolt, viszont Észtország vizsgálatában egyértelműen cáfolható, így összességében csak részben igazolódott. Ezt a hipotézist az úgynevezett „észt-csoda" jelenségére alapozva alkottuk meg, amely szerint Észtország az elmúlt években kiemelkedő tanulói teljesítményt ért el a nemzetközi méréseken, különösen a digitális oktatás és az IKT-eszközök tudatos iskolai integrációja révén. A jelen vizsgálat azonban arra utal, hogy nem az eszközhasználat gyakorisága, hanem más, minőségi tényezők játszhattak szerepet az eredmények alakulásában.

Az adatok szerint a magasabb társadalmi státusz (az apa iskolai végzettsége alapján mérve) minden országban egyértelmű teljesítményemelkedéssel jár. A társadalmi háttér tehát továbbra is az egyik legerősebb prediktora a tanulói eredményességnek. A differenciák különösen élesek Magyarországon, ahol a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkező apák gyermekeinek eredményei több mint 1300 ponttal maradnak el a diplomás apák gyermekeinek eredményeitől. Ez jelentős mértékben jelzi a magyar oktatási rendszerben meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az iskolai digitáliseszköz-használat hatása ugyanakkor országonként eltérőnek mutatkozott. A várakozásokkal ellentétben Észtországban sem jelentkezett pozitív hatás, sőt: a magasabb iskolai IKT-használattal jellemezhető tanulók eredményei mintegy 290 ponttal alacsonyabbak az alacsonyabb IKT-használatot

mutató társaikénál. Ez az eredmény különösen érdekes abból a szempontból, hogy Észtországban kiterjedt digitális oktatási ökoszisztéma működik, jól kiépített hálózati infrastruktúrával és tanári digitális képzésekkel. A gyengébb eredmények tehát felvetik annak lehetőségét, hogy a digitáliseszköz-használat önmagában, különösen, ha túlzott vagy rosszul strukturált, nem garantálja a jobb teljesítményt, sőt akár gátló tényező is lehet. Az eredmények azt a feltételezést erősítik, hogy a tanulói teljesítményt nem az eszközhasználat mennyisége, hanem annak pedagógiai minősége befolyásolja. Elképzelhető, hogy Észtországban nem a gyakori eszközhasználat hozta a kiváló eredményeket, hanem az, hogy az oktatási rendszer stratégiailag integrálta a digitális eszközöket, például az online tanulási platformok és adaptív tanulási rendszerek széles körű bevezetésével. Ezek a fejlesztések azonban a PISA mérésekben nem feltétlenül a tanulók által érzékelt használati gyakoriságban jelennek meg, hanem a háttérben működő oktatásszervezési és módszertani reformokban.

Mindezek alapján a H4 hipotézis csak korlátozottan érvényes. A társadalmi státusz és a teljesítmény közötti kapcsolat szilárd és konzisztens, azonban az iskolai IKT-használat nem mutatott következetes, országokon átívelő pozitív hatást. Épp ellenkezőleg: a három ország mindegyikében a magasabb IKT-használathoz alacsonyabb eredmények társultak, így a korábban feltételezett észt modell sem igazolódott be a használat gyakorisága szempontjából. Ez felveti olyan jövőbeli kutatások szükségességét, amelyek nemcsak az eszközhasználat mennyiségét, hanem a használat típusát, célját, didaktikai beágyazottságát és tanári támogatottságát is vizsgálják.

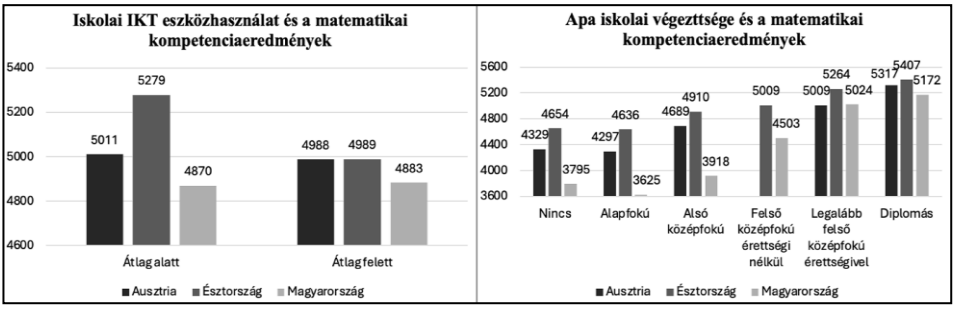

4. ábra: A H4 hipotézishez kapcsolódó eredmények

8. Összegzés

A vizsgálat célja az volt, hogy feltárja, hogyan befolyásolják a tanulók matematikai kompetenciaeredményeit a digitális és szociokulturális háttértényezők három országban: Ausztriában, Észtországban és Magyarországon. Az eredmények alapján egyértelműen megállapítható, hogy a szociokulturális tényezők kö-

zül a kulturális tőkének van a legerősebb hatása a kompetenciaeredményekre. Különösen a könyvek száma és a szülők iskolai végzettsége mentén mutatkoznak markáns különbségek, amelyek a tanulók teljesítményét jelentős mértékben meghatározzák. A magasabb társadalmi státuszú háttérrel rendelkező tanulók következetesen jobb eredményeket értek el minden vizsgált országban.

A kutatás emellett a digitális tanulási szokások minőségének fontosságára is rámutatott. A tartalomgyártó alkalmazások gyakori használata nemhogy nem járult hozzá a jobb eredményekhez, hanem esetenként alacsonyabb teljesítménnyel is összefüggést mutatott. Ezzel szemben azok a tanulók, akik rendszeresen használtak tanulást támogató online platformokat, szignifikánsan jobb matematikaeredményeket értek el. Ez a megállapítás kiemelten fontos a jövőbeli pedagógiai gyakorlat szempontjából, mivel megerősíti, hogy nem az eszközök puszta jelenléte, hanem azok célirányos és tudatos pedagógiai alkalmazása számít.

Bár a kutatás megerősítette a szociokulturális háttér kiemelkedő szerepét a tanulói eredményességben, a digitális eszközhasználat hatékonyságának kérdése továbbra is csak részben megválaszolt. Az iskolai IKT-használat nem mutatott következetesen pozitív hatást a tanulói teljesítményre – sőt, több esetben inkább negatív korreláció volt megfigyelhető. Mindez arra utal, hogy az eszközhasználat pedagógiai integrációja és minősége kulcsfontosságú tényező, amely nélkül az IKT-használat nem váltja be a hozzá fűzött reményeket.

Különösen érdekes a vizsgálat Észtországra vonatkozó része, amely a PISA-mérésekben rendre kiválóan teljesít, ugyanakkor jelen kutatásban nem igazolódott, hogy ez a magasabb iskolai digitális eszközhasználathoz lenne köthető. Ez felveti annak lehetőségét, hogy az „észt-csoda” mögött sokkal komplexebb, rendszerszintű fejlesztések húzódnak, például a pedagógusok digitális módszertani felkészítése, az adaptív tanulási környezetek, valamint a tanulói autonómia támogatása.

Összegzésként elmondható, hogy a tanulói teljesítmény alakulását számos tényező befolyásolja, de ezek közül a legerősebb hatással továbbra is a szociokulturális háttér bír. A digitális eszközök akkor lehetnek valóban hatékonyak, ha azok használata tudatos, célorientált, és beágyazódik a pedagógiai gyakorlatba. Jelen kutatás így nemcsak a digitális tanulási szokások differenciált vizsgálatával járult hozzá a téma pontosabb megértéséhez, hanem alapot is szolgáltathat jövőbeli vizsgálatokhoz, amelyek célja annak feltérképezése, hogyan lehet a digitális technológiákat valóban az eredményesség szolgálatába állítani. Ehhez mélyebb, kvalitatív és longitudinális kutatásokra lesz szükség, különös tekintettel a tanári gyakorlatokra, az iskolai kultúrára és a digitális tanulási környezetekre.

Irodalomjegyzék

Antal P.–Kárpáti A.–Kis-Tóth L.–Racskó R. 2015. Mobil infokommunikációs eszközök a közoktatásban: iskolai beválás-vizsgálatok. *Információs Társadalom* 15(1), 7–25.

Bell, D. 1973. *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting.* Basic Books.

Bereczky J. 2015. „Így nevelnek ők." Svájc, Ausztria és Észtország közoktatási intézkedéseinek elemzése a 2012. évi PISA-vizsgálatokban elért tanulói teljesítményeivel összefüggésben. *Opus et Educatio* 2(4), 203–218. http://opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/issue/view/20 (Letöltve: 2024. 09. 13.)

Bulman, G.– Fairlie, R. 2016. *Technology and Education: Computers, Software, and the Inter-net.* National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w22237/w22237.pdf (Letöltve: 2024. 09. 07.)

Czékmán B. 2023. *Tabletek az iskolában. Kérdések és válaszok az intézményi bevezetéstől a hatékonyságig.* Oktatáskutatás a 21. században 11. Debreceni Egyetemi Kiadó. https://dupress.unideb.hu/hu/termek/tabletek-az-iskolaban-e-konyv/ (Letöltve: 2024. 12. 10.)

Csíkos Cs.–Vidákovich T. 2012. A matematikatudás alakulása az empirikus vizsgálatok tükrében. In: Csapó Benő (szerk.): *Mérlegen a magyar iskola.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Erdős A. 2015. *Digitális egyenlőtlenségek és eredményesség – PISA 2015.* Oktatási Hivatal. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/KEJ/Digitalis_egyenlotlensegek_PISA2015.pdf (Letöltés: 2024. 10. 02.)

Rausch A. 2022. *Korai numerikus készségek online mérése.* Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/9796/1/Rausch_PhD_ertekezes.pdf (Letöltve: 2024. 12. 10.)

Turner, R.–Raymond, J. A. 2007. The Programme for International Student Assessment: An Overview. *Journal of Applied Measurement* 8(3), 237–248.

Szűts Z. 2020. *A digitális pedagógia egységes elméleti kerete és alkalmazása a tanítás és tanulás folyamatában.* Doktori értekezés. Eger: Eszterházy Károly Egyetem. https://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/82/ (Letöltve: 2024. 11. 13.)

Dokumentumok, egyéb források

OECD 2023. *PISA 2022 ICT Framework.* https://www.oecd-ilibrary.org/pisa-2022-ict-framework_9bd299c1-en.pdf?itemId=%2Fcontent%2Fcomponent%2F9bd299c1-en&mimeType=pdf (Letöltve: 2024. 10. 21.)

OECD 2024. *PISA 2022 Database.* https://www.oecd.org/en/data/datasets/pisa-2022-database.html (Letöltve: 2024. 10. 20.)

Oktatási Hivatal 2019. *PISA 2018 összefoglaló jelentés.* https://www.oktatas.hu/kozneveles/meresek/pisa/pisa_2018_meres (Letöltve: 2024. 07. 13.)
Oktatási Hivatal 2024. *PISA 2022 összefoglaló jelentés.* https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2022.pdf (Letöltve: 2024. 10. 24.)

Dobos Tekla Zelma

A kommunikatív nyelvtanítási módszer alkalmazhatósága az olasz nyelvkönyvekben

1. Bevezetés

A kommunikatív nyelvtanítási módszer évtizedek óta a nyelvoktatás legmeghatározóbb és leghatékonyabb módszereként ismert (Diadori, Semplici & Troncarelli 2020). A módszer célja, hogy a tanulók képesek legyenek az adott idegen nyelvet valódi kommunikációs helyzetekben is megfelelően használni. Újszerűsége abban rejlik, hogy a nyelvre nem csupán szavak és mondatok rendszereként tekint, hanem kommunikációs eszközként, mellyel hatékony információcsere valósulhat meg. A kommunikatív készség központi szereppel rendelkezik ebben a szemléletben, melynek kialakításában a tanár és a tanulók mellett a nyelvkönyvek is meghatározó szerepet kapnak (Matthiae 2012, Diadori–Semplici–Troncarelli 2020).

A kommunikatív módszer jelentőségét erősíti az is, hogy elsők között integrálta tudatosan a szociolingvisztika és a pszichológia elméleteit a nyelvoktatásba (Richards–Rogers 1986, Larsen-Freeman–Anderson 2011, Diadori–Semplici–Troncarelli 2020). A pszichológiai elméletek révén a tanulók érzelmi állapota is előtérbe helyeződik, s ezáltal hangsúlyt kapnak olyan jelenségek, mint az idegennyelvi szorongás, amelynek csökkentése alapvető tényezője a hatékony nyelvtanulásnak.

A kutatásomban a kommunikatív nyelvtanítási módszer alkalmazhatóságát vizsgálom három olasz nyelvkönyv, a *Nuovissimo Progetto Italiano 2,* a *Giro d'italiano 3,* valamint a *Nuovo Espresso 3* példáján keresztül. A kommunikatív módszer elméleti hátterének bemutatása után összehasonlító elemzést végzek az említett könyvek között. Az elemzés során megvizsgálom, hogy az egyes nyelvkönyvekben milyen feladatokon keresztül valósítható meg a kommunikatív nyelvoktatás, valamint milyen arányban vannak jelen az egyéb készségfejlesztő feladatok. A tudományos diákköri dolgozatomban a tankönyvek használatához kapcsolódó tapasztalatokra is kíváncsi voltam, ezért az összehasonlító elemzés eredményeit az olaszoktatáshoz kapcsolódóan kvalitatív és kvantitatív módszerekkel egészítettem ki, interjúk és kérdőív segítségével, melyekben külön figyelmet szenteltem az idegennyelvi-szorongás aspektusának. Jelen tanulmányban a tankönyvelemzéses vizsgálat eredményeit ismertetem részletesen.

2. Elméleti háttér

2.1. A módszer alapelvei

2.1.1. Kommunikatív készség

A kommunikatív módszer legfőbb alapelve szerint a nyelvtanulás célja, hogy a tanuló képes legyen a tanult idegen nyelvet hatékonyan használni valódi kommunikáció során. A nyelvtanulás akkor tekinthető sikeresnek, ha az kommunikáción keresztül tud megvalósulni. Ehhez azonban a nyelv formai ismerete nem elegendő, szükséges a kommunikatív készség kialakítása, más szóval a képesség, amelynek segítségével a nyelvet megfelelően használjuk egy adott nyelvi cél érdekében (Diadori 2011, Larsen-Freeman–Anderson 2011).

A kommunikatív készség négy dimenzióra osztható fel, úgymint a nyelvi, a szociolingvisztikai, a diskurzus, valamint a stratégiai kompetencia (Richards–Rogers 1986). A készség részét nemcsak ez a négy kompetencia képezi, hanem további négy alapvető képesség is, ezek az írott és hallott szövegértés mint receptív készségek, valamint a beszéd és az írás mint produktív készségeket (Balboni 2008).

2.1.2. A kommunikáció elősegítése

A kommunikatív készség fejlesztése a leglényegesebb elve a módszernek, amely a kommunikáción keresztül valósul meg (Richards–Rogers 1986). A kommunikáció révén a tanuló nemcsak a nyelvi formákat sajátítja el, hanem azoknak a megfelelő használatát is. Ehhez alapvető, hogy „a célnyelv ne csak az órai tanulmányozás tárgya legyen, hanem az osztálytermi kommunikáció eszköze is" (Larsen-Freeman–Anderson 2011: 158). Ebből kifolyólag elengedhetetlen a kommunikációs próbálkozásokat már a nyelvtanulás kezdetétől támogatni (Richard–Rogers 1986).

A szóbeli gyakorlást tekintve fontos a változatos kommunikatív feladatok használata, amelyek magukba foglalják a szituációs gyakorlatokat, valamint különféle problémamegoldó feladatokat is, például egy vitát (Larsen-Freeman–Anderson 2011, Diadori–Semplici–Troncarelli 2020). Érdemes játékokat is alkalmazni a feladatok között, mivel a játékok bizonyos szempontból valódi kommunikációs helyzeteket is tükröznek (Larsen-Freeman–Anderson 2011).

A gyakorlás során fontos, hogy a tanuló az éppen adott társadalmi helyzetnek megfelelő nyelvezetet használjon. Lényeges azonban, hogy a tanuló dönthessen arról, hogy mit szeretne mondani, és azt milyen szerkezetek használatával szeretné kifejezni. Ebből adódóan jelentkezhetnek hibák a beszéd során, amelyeket

tolerálni kell, hiszen a kommunikációs készségek fejlesztésében a hibázás egy természetes jelenség (Larsen-Freeman–Anderson 2011).

2.1.3. Tanulóközpontú nyelvoktatás

A kommunikatív módszer másik fontos alappillére a tanulóközpontú nyelvoktatás, vagyis az a „cselekvésorientált megközelítés, amely a tanulóra társadalmi szereplőként tekint, aki egy vagy több különböző területen – magánélet, közélet, szakma vagy oktatás – lép interakcióba" (Diadori–Semplici–Troncarelli 2020: 86). A tanuló az óra aktív szereplője, aki „részt vesz az órai kommunikációban, és megpróbálja magát megértetni, még akkor is, ha a célnyelvi tudása nem teljes" (Larsen-Freeman–Anderson 2011: 159). Mindez kooperatív munkaformák (például páros vagy kis csoportos feladatok) alkalmazásával érhető el, ezáltal a tanulók biztonságérzete támogatott, valamint mindenkinek van lehetősége megosztani a véleményét, vagyis a kommunikáció gyakorlása is biztosított (Richard–Rogers 1986, Larsen-Freeman–Anderson 2011).

2.1.4. A tanár szerepe

A tanulóközpontú oktatás érvényesülése nem azt jelenti, hogy a tanár kevésbé jelentős szereppel rendelkezne a tanulók mellett, viszont a korábbi nyelvtanítási módszerekkel ellentétben mindenképpen egy megváltozott tanári szerepről van szó (Diadori–Semplici–Troncarelli 2020). Míg a tanulók az óra főszereplői, addig a tanár segítői szerepet tölt be. A tanár legfontosabb feladata, hogy olyan tevékenységekkel segítse a tanulókat, amelyek a kommunikációt támogatják. Az alapvető felelősségei közé tartozik, hogy az órán kommunikációra ösztönző helyzeteket teremtsen, melyek során tanácsadóként válaszol a tanulók kérdéseire, valamint megfigyeli és ellenőrzi a munkájukat (Richards–Rogers 1986, Larsen-Freeman–Anderson 2011). Emellett a tanár társkommunikátor is, aki a tanulókkal együtt részt vesz a kommunikatív feladatokban, és segít azok irányításában (Larsen-Freeman–Anderson 2011, Diadori–Semplici–Troncarelli 2020).

A tanárnak ügyelnie kell arra, hogy olyan tanulói környezetet tudjon biztosítani a diákjainak, amelyben a tanuló tudásszintjétől függetlenül bátran mer kommunikálni, és nem fél a hibázástól. A módszer a hibázást a kommunikációs készségek fejlődésének természetes részeként kezeli, amely tolerálható a folyamatosságot elősegítő feladatok során. Azonban fontos, hogy a tanár figyeljen a felmerülő hibákra, és azokat megfelelően javítsa a pontosságot gyakoroltató feladatokon keresztül (Larsen-Freeman–Anderson 2011).

2.2. Szerzett és tanult nyelvtudás

A kommunikatív módszer elveit tekintve kulcsfontosságú Krashen nyelvelsajátításról és nyelvtanulásról szóló elméletét is figyelembe venni, amelyek közül az előbbi szerzett nyelvtudást, míg az utóbbi tanult nyelvtudást eredményez (Balboni 2008). Balboni könyvében a következőképpen foglalja össze a két tudás közötti különbséget: „a nyelv elsajátítása egy tudattalan folyamat, amely a jobb agyfélteke globális stratégiáit és a bal agyfélteke analitikus stratégiáit egyaránt kihasználja, és amely során az elsajátított ismeretek a hosszútávú memóriába kerülnek" (2008: 29). Ezzel ellentétben „a nyelvtanulás egy tudatos, racionális folyamat, amelyet a bal agyfélteke irányít, és a középtávú memóriára épül" (uo.).

Az agy működése a módszer szempontjából is jelentős. A bimodalitás elve szerint a kommunikációban az agy mindkét működési módja részt vesz, és ezek integrálása segít abban, hogy a tanuló teljes mértékben bekapcsolódjon a nyelvelsajátítási folyamatba (Balboni 2008). Ebből az elvből arra következtethetünk, hogy a módszer arra törekszik, hogy a tanuló nyelvi ismeretei szerzett tudássá alakuljanak át, viszont formális, iskolai keretek között a tanult nyelvtudás szerzett nyelvtudássá való átalakulása egy hosszú folyamat eredményeként valósul meg. A nyelvtanulás során a két agyfélteke először külön, majd később egyidejűleg, összekapcsolva működik, így közelítve a nyelvelsajátítás folyamatához (Diadori–Semplici–Troncarelli 2020). Emellett „az agy bimodális működése egy jól meghatározott irányban történik, a jobb agyféltekétől a bal agyfélteke felé" (Balboni 2008: 28), vagyis a globális irányból az analitikus irányba halad. Ebből kifolyólag fontos, hogy a nyelvórán a tanuló először mindig globálisan találkozzon az újabb nyelvi jelenségekkel, és csak azt követően kerüljön sor az analitikus elemzésre. A nyelvi jelenségek ilyen módon történő megfigyelése az induktív nyelvoktatás segítségével tud megvalósulni (Matthiae 2012).

2.3. Idegennyelvi szorongás

Az idegen nyelv tanulását az érzelmi tapasztalatok lényegesen befolyásolják, így a hatékony nyelvi fejlődéshez fontos pozitív élményeket biztosítani a tanulóknak, amelyek segítenek megelőzni az érzelmi szűrő aktiválódását (Drogan 2019). Az érzelmi szűrő hipotézise szintén Krashen nevéhez köthető, amely egy érzelmi gátat jelent a tanuló nyelvtanulási folyamata közben (vö. Balboni 2008). Egyfajta önvédelmi mechanizmusként működik, amelynek következtében a tanuló nyelvelsajátító képessége korlátozott, amikor olyan negatív érzelmeket tapasztal, mint például a stressz, félelem vagy szégyen (Balboni 2008, Drogan 2019).

Minél alacsonyabb a tanuló affektív szűrője, annál hatásosabban képes új információkat befogadni. Ezzel ellentétben minél nagyobb mértékben aktiválódik

az érzelmi szűrő, annál inkább nehezebben tudja a tanuló az új elemeket elsajátítani (Balboni 2008), azaz a nyelvtanulási folyamat sikeressége akadályozott különféle negatív érzelmek által (Drogan 2019).

A korábban felsorolt negatív érzelmek mellett fontos megemlíteni a szorongást is. Ennek egy különleges típusa az idegennyelvi szorongás, amelyről akkor beszélhetünk, amikor a tanuló a nyelvtanulás és az abból következő nyelvhasználat során tapasztal szorongást. A vonás- illetve állapotszorongással ellentétben az idegennyelvi szorongás egy összetettebb csoportja a szorongásos állapotoknak, ugyanis egyrészről a személyes szorongás megnyilvánulási formája is lehet, másrészről viszont a helyzeti szorongás sajátos formájaként is megjelenhet (Drogan 2019). Mindenesetre fontos megjegyezni, hogy „bár a nyelvi szorongás nem mindig áll összefüggésben más típusú szorongásokkal, mindig negatív kapcsolatban van az idegen nyelv tanulásának eredményével" (Drogan 2019: 15).

A nyelvi szorongás komplexitását jelzi az is, hogy számos okból alakulhat ki. Bizonyos esetekben a tanuló alacsony önbizalma, sikertelen önképe és érzelmi instabilitása vezet az idegennyelvi szorongás kialakulásához, míg másoknál inkább a motiváció hiánya okozza ezt a típusú szorongást. Mindemellett más, a tanulóktól független tényezők is befolyásolhatják a nyelvi szorongást, például a tanulási folyamat nem megfelelő megszervezettsége (Drogan 2019, Tar 2007).

Ideális esetben az idegennyelvi szorongás csupán egy múló állapot, amelyet a tanuló kezdeti, átmeneti félelemként tapasztal meg a nyelv használata során. Azonban az idő múlásával nem minden tanuló esetében csökken a nyelvi szorongás, amely súlyos következménnyel járhat. Drogan szerint abban az esetben, „amikor a diákok a szorongást a nyelvi teljesítménnyel társítják, a szorongás egy pillanatnyi helyzetből tartós jellemzővé válik", globális hatást gyakorolva az idegen nyelv elsajátításának sikerére (2019: 20–21).

Annak érdekében, hogy az idegennyelvi szorongás megelőzhető legyen hosszabb távon, fontos szereppel rendelkeznek egyrészről a tanuló társai és az órai tevékenyégek, másrészről pedig – a legjelentősebb módon – maga a tanár, aki változatos módokon tud hozzájárulni ahhoz, hogy a tanulók nyelvi szorongását csökkentse. Drogan többek között olyan órai helyzetek megteremtését javasolja, ahol minden tanuló a különbségeik ellenére is sikerélményben részesülhet nagymértékű versengés nélkül (2019). Szükséges egy olyan környezetet kialakítása is, amelyben a tanár képes fenntartani a tanulók biztonságérzetét és bizalmát, mindezt többek között a tananyag megfelelő megszervezésével elérve. Mindemellett a tanárnak toleránsan kell kezelnie a hibákat, és megengedni, hogy a tanulók tökéletlen nyelvhasználattal is kifejezhessék magukat. Az órai feladatok változatossága is jelentős annak érdekében, hogy a tanulók különféle tanulási stratégiái mind érvényesülni tudjanak (Drogan 2019). Ilyen szempontból fontos, hogy a tanár jól ismerje és alkalmazza a rendelkezésre álló tankönyvet, amelyből tanítani kívánja a nyelvet.

3. Tankönyvelemzés

A kommunikatív tanítási módszer a modern nyelvoktatás irányadó módszere, ez alól pedig az olasz nyelvoktatás sem képez kivételt. Ezt alátámasztja az is, hogy a Magyarországon ismert és használt nyelvkönyvek egyre jobban törekednek a módszernek megfelelően felépíteni a tananyagukat, és olyan feladatokat biztosítani, amelyek a kommunikatív nyelvoktatást segítik elő.

Ugyan számos olasz nyelvkönyv ismert hazánkban, a hivatalos tankönyvlistán azonban csak kettő tankönyv szerepel: a *Nuovissimo Progetto Italiano* és a *Giro d'italiano* tankönyvsorozatok. A tanárok korlátozott választási lehetősége volt az alapvető indoka annak, hogy pályamunkámban ezt a két könyvet megvizsgáljam, és a részletes elemzéssel bemutassam, a kommunikatív módszer milyen módokon alkalmazható a két könyv esetében.

A tankönyvlistás könyvek mellett további olasz nyelvkönyvek is ismertek Magyarországon, amelyek bár nem hivatalosan előírt tankönyvek, kiegészítésként sok tanár használja őket. Ezek közül az egyik legnépszerűbb a *Nuovo Espresso* tankönyvsorozat, amely előzetes benyomás alapján a kommunikatív módszert a másik két könyvhöz képest másképpen, de ugyanúgy megfelelő módon integrálja, így arra a döntésre jutottam, hogy érdemes lehet ezt a könyvsorozatot is közelebbről megvizsgálni.

3.1. Elemzési szempontok

A tankönyvek elemzéséhez egy részletes szempontrendszert állítottam fel, amely mentén kvalitatív és kvantitatív módszerek alkalmazásával vizsgálom meg a könyveket, és a kapott eredményeket összehasonlítom. Az elemzés során a módszertani szempontok értékelése mellett számszerűsített adatokat is gyűjtök annak érdekében, hogy átfogó képet nyújtsak a kommunikatív módszer alkalmazhatóságáról a különféle szempontok alapján.

A tankönyvelemzéshez a B1-es nyelvi szintet választottam ki, amely szintnek a *Nuovissimo Progetto Italiano 2,* a *Giro d'italiano 3* és a *Nuovo Espresso 3* tankönyvek felelnek meg,[1] így a továbbiakban ezt a három kiadást fogom megvizsgálni. A választásom több okból kifolyólag is erre a szintre esett. Magyarországon nagy arányban az olaszt második idegen nyelvként tanulják a diákok, ilyen esetben pedig a B1-es szint a legmagasabb, amelyet a tanulók potenciálisan el tudnak érni iskolai keretek között. A választásomat a középszintű olasz érettségi szintje is befolyásolta, amely hozzávetőlegesen ennek a szintnek feleltethető meg. Végezetül fontos azt is megjegyezni, hogy az alacsonyabb szintekhez ké-

[1] A *Giro d'italiano 3* és a *Nuovo Espresso 3* nyelvkönyvek B1-es szintnek felelnek meg, azonban a *Nuovissimo Progetto Italiano 2* nem különíti el a B1-B2-es szintet.

pest a B1 az első olyan nyelvi szint, amelyen hatékonyabban megvalósítható a tényleges kommunikatív jellegű oktatás; a Közös Európai Referenciakeret éppen ezért nevezi ezt a szintet küszöbszintnek.

A könyvek megvizsgálása során elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen mennyiségben és milyen kommunikatív feladatok[2] révén tud a tanulók kommunikatív készsége fejlődni. Többek között megvizsgálom, hogy a nyelvtan és a szókincs milyen módon és milyen feladatokon keresztül kerül bemutatásra, ugyanakkor az ezekkel kapcsolatos feladatok milyen arányban jelennek meg a kommunikatív feladatok mellett. Az elemzés során figyelembe veszem azt is, hogy a feladatok eleget tesznek-e a tanulóközpontú oktatásnak, ezáltal tud-e érvényesülni a tanár moderátori, segítői szerepe. Vizsgálom továbbá azt is, hogy az egyes könyvek mit tesznek annak érdekében, hogy a tanulók érzelmi szűrője ne aktiválódjon. Végezetül összegzem a kapott eredményeket a kommunikatív módszer alkalmazhatósága szempontjából.

3.2 A tankönyvek összehasonlítása

A könyvek kvantitatív elemzésében kapott eredmények alapján elmondható, hogy a legnagyobb arányban a kommunikatív feladatok fordulnak elő más feladattípusokhoz képest: a *Nuovissimo Progetto Italiano* könyvben közel 30% ez az arány, a *Giro d'italianóban* majdnem eléri a 38%-ot, míg a *Nuovo Espresso* kommunikatív jellegű feladatai közel 40%-ban vannak jelen. Az adatok tehát mind a három könyv kommunikatív jellegét alátámasztják, azonban a kommunikatív feladatok típusait tekintve hasonlóságok és különbségek is fellelhetők. Mind a három könyv ügyel arra, hogy minél több feladata kooperatív módon kerüljön megoldásra. Ezáltal mind a három tankönyv esetében az olyan feladatok is kommunikatívnak minősülnek, amelyek célja nem feltétlenül a kommunikáció gyakorlása, hanem más nyelvi készségek fejlesztése. Ilyen feladatinstrukciók legnagyobb arányban a *Nuovo Espressó*-ban találhatóak, de a másik két nyelvkönyv instrukciói is jelentősen támogatják a páros és kis csoportos feladatmegoldást. A kifejezetten kommunikatív gyakorlatok között azonban már jelentősebb eltérések is fennállnak. A *Nuovo Espresso* és a *Giro d'italiano* könyvekben sokkal rendszeresebben fordulnak elő társalgásra, eszmecserére ösztönző feladatok, míg a *Nuovissimo Progetto Italiano* több szituációs gyakorlatot biztosít. A szituációs feladatok felépítését tekintve is vehetünk észre különbségeket: míg az *Espresso* és a *Progetto* részletes leírást ad ezekhez a feladatokhoz, addig

[2] Diadori, Semplici és Troncarelli (2020) a kommunikatív feladatok alatt azokat a feladatokat értik, amelyek a négy nyelvi készség (írott és hallott szövegértés, írás, beszéd) fejlesztését támogatják. Az elemzésemben azonban azokat a feladatokat minősítem kommunikatívnak, amelyek elsősorban a szóbeli kommunikációt fejlesztik. Ugyanakkor a további nyelvi készségekkel kapcsolatos feladatokat is megvizsgálom mind kvantitatív, mind kvalitatív módon.

a *Giro* kevesebb instrukcióval látja el a tanulókat. Fontos továbbá megemlíteni, hogy a játékos feladatok nagy mértékben és rendszeres előfordulással inkább a *Nuovo Espressó*-ban találhatóak meg.

Feladattípus	**Nuovissimo Progetto Italiano 2**	**Nuovo Espresso 3**	**Giro d'italiano 3**
Kommunikatív feladatok (%)	29,81	39,46	37,37
Nyelvtani feladatok (%)	25,82	22,16	21,45
Szókincs feladatok (%)	13,38	12,43	9,69
Hallgatásértés (%)	11,97	10,27	10,03
Olvasott szövegértés (%)	13,38	10,81	20,07
Íráskészség (%)	5,63	4,86	1,38

1. táblázat: Az elemzett nyelvkönyvek feladattípusainak százalékos összehasonlítása

A kommunikatív feladatokat követően mind a három könyvben a nyelvtani feladatok fordulnak elő a második legnagyobb arányban: a *Giro d'italiano* és a *Nuovo Espresso* közel hasonlóan 22%-ban tartalmaznak nyelvtani feladatokat, míg a *Nuovissimo Progetto Italiano* majdnem 26%-a grammatikai célú. A *Progetto* kommunikatív és nyelvtani feladatai között nem figyelhető meg nagy százalékban eltérés: ebből arra tudunk következtetni, hogy a másik két nyelvkönyvhöz képest ez a munka több figyelmet fordít a nyelvtanra, és inkább a grammatikai elemekre alapozva fejleszti a kommunikációt. Ezzel szemben a *Nuovo Espresso* esetében ennek az ellenkezője figyelhető meg: a könyv arra törekszik, hogy a kommunikatív elemeken keresztül kerüljenek elsajátításra a nyelvtani elemek. A *Giro d'italiano* a nyelvtant tekintve mutat hiányosságokat, ugyanis egyedül ebben a könyvben nem találhatóak a nyelvtani szerkezetek használatára vonatkozó feladatok és magyarázatok.

A szókincsfejlesztő feladatokat illetően az elemzett könyvek további fejlesztésre szorulnak, ugyanis alacsony arányban találhatóak meg mind a háromban erre vonatkozó feladatok: a *Progetto* és az *Espresso* közel hasonlóan 13%-ban, míg a *Giro* nagyjából 10%-ban tartalmaz ilyen típusú gyakorlatokat. A lexikai feladatok változatossága leginkább a *Nuovo Espressó*-ban figyelhető meg, ugyanakkor a *Giro* is igyekszik különféle feladatokon keresztül bemutatni az új lexikai elemeket. Ez a két könyv továbbá arányosan helyezi el a szókincsfejlesztő feladatokat, míg a *Progetto* kifejezetten szókincsfejlesztő gyakorlatai legtöbb esetben a fejezetek végén találhatóak.

Az egyéb nyelvi készségeket fejlesztő feladatok között hasonlóságok és eltérések egyaránt megfigyelhetők. Az olvasáskészséget fejlesztő gyakorlatok kiemelkedő százalékban vannak jelen a *Giró*-ban a másik két nyelvkönyvhöz képest: az említett könyv feladatainak 20%-a olvasott szövegértés, míg a *Progetto*

és az *Espresso* ilyen típusú feladatai körülbelül 10–13%-os arányban jelentkeznek. A *Giro d'italiano* több szöveget alkalmaz a különféle készségek fejlesztésére, ezzel szemben a legváltozatosabb szövegtípusok a *Nuovo Espresso* tankönyvben találhatóak. A hallott szövegértés feladatok mind a három tankönyvben közel hasonló mértékben, pontosabban 10–12%-ban vannak jelen. Hasonlóan az olvasott szövegekhez, a hallás utáni szövegek is a *Nuovo Espressó*-ban a legváltozatosabbak, azonban a *Giro d'italiano*-ban rendszeresebben fordulnak elő más készségfejlesztő feladatok részeként. Az íráskészségre irányuló feladatok mind a három nyelvkönyvben alacsony százalékban fordulnak elő: a *Nuovissimo Progetto Italiano* és a *Nuovo Espresso* íráskészség feladatai nagyjából 4–6%-ban jelentkeznek a könyvekben, míg a *Giro d'italiano* esetében ezek a gyakorlatok nem haladják meg a 2%-ot sem. Az íráskészség-feladatok mennyiségének növelése mellett a változatosság kialakítása is fejlesztendő pont mind a három nyelvkönyv esetében.

4. Összegzés

A modern nyelvoktatásban a kommunikatív nyelvelsajátítás megvalósulása alapvető jelentőségű, ennek kialakításában a kommunikatív módszer jelentős szerepet játszik. A módszer legfontosabb célkitűzése a kommunikatív készség kialakítása a tanulókban, amely kompetencia többek között nemcsak abban segít, hogy a tanulók a nyelvtani formákat ismerjék, hanem azoknak megfelelő társadalmi és kulturális használatát is biztosítja a diákoknak.

A *Nuovissimo Progetto Italiano 2,* a *Giro d'italiano 3* és a *Nuovo Espresso 3* elemzéséből megállapítható, hogy mind a három könyv megfelelő alapot képes nyújtani a kommunikatív módszer alkalmazhatósága szempontjából. A három nyelvkönyv, bár különféle feladatokon keresztül, de kétségkívül jelentős mértékben a kommunikációra helyezi a hangsúlyt, ezzel támogatva a kommunikatív készség kialakítását, amely a kommunikatív nyelvoktatás szempontjából a legalapvetőbb cél. A kommunikatív feladatok lehetővé teszik a tanulóközpontú oktatás megvalósulását, amelyben a tanulók az óra aktív szereplőiként, együttműködést támogató munkaformákban sajátíthatják el a nyelvet. A tanulóközpontúság nemcsak a kommunikatív készség fejlesztéséhez járul hozzá, hanem ahhoz is, hogy a tanár moderátori szerepét betöltve megfelelő módon tudjon segíteni a tanulói fejlesztésében (Larsen-Freeman–Anderson 2011, Diadori–Semplici–Troncarelli 2020). A többi nyelvi készség kisebb-nagyobb arányban és többékevésbé változatos feladatokon keresztül van jelen a könyvekben, ami negatívan befolyásolhatja a kommunikatív kompetenciát felépítő bizonyos készségeket. Ugyanakkor a tanár megfelelő felkészültségével és a használt tankönyv alapos ismeretével nagyban hozzá tud ahhoz járulni, hogy a hiányosságok ellenére az affektív szűrő csekély mértékben aktiválódjon (Drogan 2019). A tankönyvek

fejlesztendő pontjai ellenére is az elemzés eredményeként megállapítható, hogy mind a három nyelvkönyv alkalmasnak bizonyul a kommunikatív nyelvoktatás teljesüléséhez.

Irodalomjegyzék

Tankönyvek

Balì, M.–Ziglio, L. 2014. *Nuovo Espresso 3.* Alma.
Bernátné Vámosi, J.–Nyitrai, T. 2022. *Giro d'italiano 3.* Oktatási Hivatal.
Marin, T. 2020. *Nuovissimo progetto italiano 2 Libro dello studente.* Edilingua.

Szakirodalom

Balboni, P. E. 2008. *Le sfide di Babele: Insegnare le lingue nelle società complesse.* Novara: De Agostini Scuola.
Chiapedi, N. 2009. *Modelli linguistici descrittivi e metodi glottodidattici*. Pisa: ICoN.
Diadori, P. (szerk.) 2011. *Insegnare italiano a stranieri.* Milano: Mondadori Education.
Diadori, P.–Semplici, S.–Troncrarelli, D. 2020. *Didattica di base dell'italiano L2*. Roma: Carocci editore.
Dörnyei, Z. 2009. Communicative language teaching in the 21st century: The ‚principled communicative approach'. *Perspectives* 36(2), 33–43.
Drogan, O. 2019 *Ansia da lingua straniera e comunicazione orale.* Doktori értekezés. Sapienza Università di Roma.
Larsen-Freeman, D. / Anderson, M. 2011. *Techniques & Principles in Language Teaching.* Oxford: Oxford University Press.
Matthiae, C. 2012. La riflessione metalinguistica nei manuali d'italiano L2: case study. *Italiano LinguaDue* 1, 343–351.
Mordaunt, O. G.–Naprstek, A.–McGuire, M. 2019. The Communicative Method as a Model for Language Teaching. *International Journal of Language and Literature* 7(2), 98–103.
Richards, J. C.–Rodgers T. S. 1986. *Approaches and Methods in Language Teaching.* Cambridge: Cambridge University Press.
Tar I. 2008. *Az idegennyelv-tanulási stratégiák választásának összefüggései a nyelvtanulási tapasztalattal és a szorongással.* Doktori értekezés. Debreceni Egyetem.

Farkas Rebeka

Kulturális központok célcsoportelérése: Agorák a közösségi művelődés szolgálatában

1. A marketing szerepe a közösségi művelődésben

Jelen tanulmány a rendezvényszervezés és a marketingkommunikáció ötvözését vizsgálja a közművelődést szolgáló csúcsintézmények, a körülbelül egy évtizede működő agorák vonatkozásában. Habár elsőre elég távolinak tűnhet egymástól a két terület, magam úgy gondolom, hogy jelentős mértékben összefüggenek, sőt hatnak egymásra, s együttes alkalmazásuk jelenti a kulcsot az intézmények sikeres működéséhez, a célszemélyek hatékony eléréséhez. A hatásos marketing ugyanis az ismertség növelésén túl cselekvésre képes ösztönözni az embereket, így növelheti a különböző programok látogatóinak számát. Az alapos, szakmai tudásra épülő rendezvényszervezés, a szolgáltatások magas színvonala pedig óriási megtartó erővel bír, melynek eredményeként a betérő vendégek állandó résztvevőivé válhatnak a közművelődési intézmények színes programkínálatának.

Kutatásom fő kérdései a következőek: Milyen tényezőket vesznek számításba egy program szervezése és lebonyolítása során az agorák? Miért fontos az igényfelmérés, és milyen módszereket alkalmaznak az intézmények a közösségeik megismerésére, feltérképezésére? Hogyan fejleszthető a célcsoport elérése? Hogyan építik be kommunikációjukba és rendezvényszervezésükbe a célcsoporthoz kapcsolódó ismereteket? És mindennek eredményeképpen milyen arányban vesznek részt a célszemélyek a rendezvényeiken? E kérdéskör megválaszolásához háromféle vizsgálatot végeztem: egyrészt az agorák által megmozgatott emberek számára vonatkozó statisztikai információkat értelmeztem, másrészt az intézmények közösségi média tevékenységeinek tartalomelemzését végeztem el; s végül a rendezvényszervezés és a marketing területén kiemelkedő három intézmény vezetőjével készített interjúk anyagát elemeztem.

2. Rendezvényszervezés mint kapcsolatépítő eszköz

A közösségi művelődés, ahogy az elnevezése is remekül szemlélteti, egyénekkel és azok csoportjaival, szerveződéseivel foglalkozik. Tevékenységrendszerébe egyaránt beletartozik a kultúraközvetítés, a művelődésszervezés, valamint az emberek képzése és fejlesztése, melyek a személyek öntevékenységét, társadalmi helyzetét, valamint életminőségét hivatottak javítani (Arapovics–Vercseg 2017). Célkitűzése, hogy kielégítse az ember azon szükségletét, amit csak társai

segítségével, jelenlétében élhet át, amely során egy közösség részesévé válik, valahová tartozik. Ez az igény véleményem szerint nemcsak szociális fejlődésünket, de szellemi jóllétünket is befolyásolja. Mindez nem valósulhat meg az egyének aktív részvétele nélkül, így a szakma egy jelentős kihívásának és egyben feladatának tartom ezen aktív, cselekvő jelenlét ösztönzését, elősegítését és támogatását. A különböző rendezvények szervezése remek eszköz lehet az említett célok elérésére, amennyiben ugyanis megfelelően elő van készítve, és ténylegesen a célcsoport, a helyi lakosság igényeire épül, reagál, akkor az adott rendezvény vonzani fogja az embereket.

Kutatásomban a rendezvényszervezést a célcsoport hatékony megszólításának és elérésének módszereként, eszközeként értelmezem, melynek fényében egy esemény eredményességét elsősorban a résztvevők határozzák meg. Hangsúlyos indikátor a megjelentek száma az elérni kívánt célcsoporthoz viszonyítva, illetve az ő elégedettségük és véleményük. Bármely területen és bármilyen cél elérésére is irányul egy adott esemény, kulcstényezői minden esetben az emberek és azok szerveződései. A potenciális vendégek meghatározása és tulajdonságaik átfogó ismerete nélkül nem kezdődhet el a szervezői tevékenység. Előre meg kell állapítani a résztvevők minimális, optimális és maximális számát. A sikeres megszólításhoz és bevonáshoz szükséges tisztában lenni a célközönség korösszetételével, nemi arányával, lokalitásával, végzettségével, tudásával, szakmai tapasztalataival, szabadidős tevékenységeivel, szokásaival, családi állapotával, vallásával, anyagi lehetőségeivel, életstílusával, nemzetiségével, fizikai és egészségi állapotával, valamint azzal, hogy mely közösségek tagja. Lényeges ismerni továbbá motivációikat, hogy miért vesznek részt a rendezvényen, önszántukból vagy kötelező jelleggel érkeznek-e a helyszínre, milyen elvárásaik és igényeik vannak (Kerülő 2018). Judy Allen hét kulcsszempontot emel ki az eseménytervezés kapcsán, amelyek döntően befolyásolják egy rendezvény sikerességét. Ezek a következőek: helyszín, kül- vagy beltéren tartandó, egy vagy több helyszínen zajlik, időpont, napszak, évszak és pénzügyi kérdések (Allen 2010: 35–37).

A Kulturális Statisztikai Adatszolgáltató Rendszer 2022. évi adatai alapján megállapítható, hogy a közművelődési szervezetek több mint 24 millió látogatót képesek elérni egy év során, ami ugyanennyi lehetőséget rejt magában a célcsoport megszólításához, valamint a rendezvény- és a megvalósítói célok eléréséhez. A résztvevői számok remekül szemléltetik, hogy a rendezvényszervezés egy kiváló eszköze az emberek bevonásának, cselekvésre ösztönzésének.

3. A marketing szerepe a közösségi művelődésben

A Magyar Köztársaság Alkotmánya az alapvető emberi jogok közé sorolja a bármilyen megkülönböztetés nélküli, mindenki számára hozzáférhető művelődési

jogot az oktatás és a közművelődés területén. Az 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről célként és egyben kötelezettségként fogalmazza meg a közművelődési intézmények és közösségi színterek számára a közművelődési tevékenységekben való részvétel lehetőségeinek és feltételeinek biztosítását, valamint a hét közművelődési alapszolgáltatás feladatrendszerét.

De hogyan tudnak a szakterületen működő szervezetek hivatásbeli és egyben törvényben is meghatározott feladatuknak eleget tenni: a leghatékonyabban a legszélesebb célcsoportot elérni? A 21. században, az online világ és a modernizáció nagyfokú térnyerésével már nemcsak a piaci, hanem valamennyi területen meghatározó tényezője a sikernek a megfelelő marketingtevékenység. Philip Kotler, a világ egyik legnagyobb marketing szaktekintélye a következőként határozta meg a – legrövidebben a „szükségletek jövedelmező kielégítése”-ként definiálható – marketing társadalmi fogalmát: „A marketing olyan társadalmi folyamat, amely révén az egyének és csoportok értéket jelentő termékeket és szolgáltatásokat hoznak létre és felkínálják azokat egymás közötti szabad cserére, s így megszerzik mindazt, amire szükségük van és amit akarnak.” (Kotler–Keller 2012: 13).

A marketing szerepe a közművelődésben sem más, küldetése az, hogy összehangolja tevékenységét célpiaca elvárásaival, kielégítse szolgáltatásai és termékei által a felmerülő szükségleteket, valamint motiválja a személyeket az aktív részvételre. Mit sem ér önmagában egy remek rendezvény vagy kezdeményezés, ha a potenciális közösség nem érez vágyat a részvételre. Minden közművelődési szolgáltatásnak a közösség az alapja, ezért lényeges a megfelelő kommunikációs eszközök és módszerek alkalmazása, amiken keresztül informálhatók és megnyerhetők az emberek. Ez egy mindkét fél számára kölcsönösen előnyös folyamat. A közművelődési intézmények, közösségi színterek csak a közösségük hatékony elérése és bevonása által működhetnek sikeresen, és igazolhatják létezésük jogosultságát. A szolgáltatásokat igénybe vevők pedig élményekben és közösségi programokban részesülhetnek, amelyek számos pozitív hatást gyakorolnak személyiségükre, valamint szociális kompetenciáikra, kapcsolataikra.

A marketing egyik alapvetése, hogy a kínálatnak igazodnia kell a kereslethez. A közösségi művelődésben tevékenykedő szervezetek kihívása az igény megteremtése az általuk nyújtott szolgáltatásokra, ezért működésük során elengedhetetlen, hogy megismerjék célcsoportjukat és azok elvárásait, amikre reagálva nagyobb eséllyel vonhatják be őket kezdeményezéseikbe. A célszemély magatartásának, viselkedésének ismerete magába foglalja mindazon külső és belső tényezőket, amik hatással bírnak rá a döntéshozatali folyamat során, mikor kiválaszt egy szolgáltatást. E tekintetben a legmeghatározóbb elemek a kulturális (viselkedési formák, értékek, érdeklődés, nemzetiség, különböző szokások, lakóhely stb.), a társadalmi (pl. referenciacsoportok, család, társadalmi szerepek), a

személyes (életkor, nem, foglalkozás, családi helyzet stb.), valamint a pszichológiai (pl. motiváció, attitűd, gondolkodásmód, észlelés) jellemzők. A hatékonysághoz rengeteg információra, azok feldolgozására és értelmezésére van szükség a célcsoport mellett a versenytársakról és a piacról is (Szabó 2015).

A marketingkommunikáció két részterülete az ATL (vonal feletti) és a BTL (vonal alatti) eszközök használatához kapcsolódik. Az elsőn a klasszikus, hagyományos marketingeszközöket értjük, amik nagyobb tömegekhez szólnak, például televízió, rádió vagy nyomtatott sajtó. A második kategóriába újszerű elemek tartoznak, amik az előzőnél jóval személyesebbek, úgymint a direkt e-mail a személyes eladás vagy a közönségkapcsolatok kialakítása (Farkas–Harsányi 2000). A siker kulcsa ezek ötvözésében, az integrált kommunikációban rejlik.

A közművelődési szervezetek egy nagy megmérettetése, hogy márka- és marketingkommunikációjukat összehangolják térségük igényeivel, sajátosságaival, hogy megfeleljen az adott hely márkaképének és -építésének, hiszen tevékenységük annak része, s hatást is gyakorolnak egymásra (Dér–Szente 2021). Az eredményes brandépítés bizalmi kapcsolatot alakíthat ki az adott szervezet és a potenciális célcsoport között, hiszen állandó minőséget és hozzáadott értéket szimbolizál a fogyasztó számára, aki a pozitív tapasztalatok után könnyebbséggel választja ismételten a már jól megszokottat. Ha egy résztvevő elköteleződik egy márkának vagy intézménynek, akkor nagyobb valószínűséggel vesz részt annak rendezvényein, programjain, és bátran vállal önként szerepet kampányaiban, megmozdulásaiban. A jellemzően állami fenntartású közművelődési intézményekre is hatnak a piaci folyamatok, mivel működésüknek és tevékenységüknek csak bizonyos részét fedezi fenntartójuk. Bevételük egy része ugyanakkor már közösségüktől, közönségüktől származik. Emiatt is kifejezetten fontos a megfelelő marketingkommunikáció, kitüntetett szerepet kell, hogy kapjanak a vevő- és közönségkapcsolatok ezen a területen is (Pavluska 2014).

3.1. Marketingeszközök és módszerek az eredményességért

A hagyományos marketingmixet angol elnevezése alapján 4P-nek is szokták emlegetni: McCharty szerint a négy elem – a termék (product), az ár (price), az értékesítési hely (place), valamint a promóció/kommunikáció (promotion) – megfelelő kombinálása garantálja az adott szervezet marketingtevékenységének hatékonyságát. Az elemek hatással, befolyással vannak egymásra. Ezeket a tényezőket szükséges a szervezeteknek a célpiac igényeihez igazítani, így a mix feltárását a célcsoport átfogó megismerése előzi meg, ez az egész folyamat kiindulópontja (Szabó 2015).

Míg a 4P az eladó, a szolgáltatást nyújtó oldaláról közelíti meg az eljárást, addig Lautenborn 4C modellje a vevő szemszögéből tekinti át a műveletet. Elemei a vevőérték, vagyis a fogyasztói probléma megoldása/szükséglet kielégítése

(customer value, needs and wants), a költség (cost), a kényelem (convenience) és a (kétoldalú) kommunikáció (communication). Kiemelten fontos a 4P-hez hozzákapcsolni a fogyasztói beállítottság megértését (Shahhosseini 2011).

A marketing stratégiai szintű tervezése a szegmentálás, a célzás (vagyis targetálás) és a pozícionálás egységeire épül. A szervezeti döntések megalapozottságához és célravezetéséhez fontos ismerünk célcsoportunkat. Az ügyfelek ismérveinek és szükségleteinek feltárásával megállapítható, hogy nincs két teljesen egyforma befogadó, azonban felfedezhetőek hasonló vonások, amik az STP modell első lépését jelentik. A személyek azonos tulajdonságaik alapján kisebb csoportokra, szegmentumokra bonthatók, megkülönböztethetők. Ez kifejezetten nehéz a kulturális és közművelődési szférában, hiszen ügyelni kell olyan sajátos tényezőkre is, mint az ízlés, ami nehezen definiálható. Fel kell fedezni a befolyásoló korlátokat, és ügyelni kell a környezeti sajátosságokra, majd a kiválasztott szegmentumot kell a teljes marketingtevékenység fókuszába állítani, vagyis pozícionálni (Shahhosseini 2011).

A közművelődés területén óriási kihívás, hogy nem egyetlen szegmentumot kell beazonosítani, hanem fel kell állítani olyan csoportokat, ami a célcsoportot, vagyis az adott térség lakosságát a lehető legteljesebben lefedi. Emellett az összes közösség jellemzőit egyszerre szükséges figyelembe venni. Ennek ismerete különösen számottevő rendezvények szervezésekor vagy kezdeményezések megvalósításakor, hiszen a konkrét célcsoportra szabott események több résztvevőt érhetnek el. A marketingmix kidolgozása egy potenciális közösség megcélzásához a megfelelő pozícionálással jelentősen hozzájárul a célcsoport sikeres megszólításához. A stratégia akkor válik célravezetővé, ha a befogadók megértik a kommunikációt, és azonosulni tudnak az alkalmazott módszerekkel, ezáltal szimpátia és elköteleződés alakul ki bennük, másszóval létrejön egy márkakép, ami a pozitív hatások és megerősítések révén hűséggé, bizalommá nőheti ki magát (Shahhosseini 2011). A közművelődési szervezeteknek kiemelten fontos ezt a bizalmi kapcsolatot megteremteni célcsoportjukkal. Társadalmi felelősségük abban rejlik, hogy értéket teremtenek és nyújtanak, amelyeket közvetlenül a helyi lakosságra kell adaptálniuk, az ő lojalitásukat kell megnyerniük. Abban rejlik véleményem szerint az igazán erős bizalmi kapcsolat és márka szerepe, hogy képes rávenni a közösségét arra, hogy olyan kezdeményezésekben is aktívan szerepet vállaljon, amelyek nem tartoznak elsődleges érdeklődési körébe. Így tudja egy szakember a közművelődés és a kultúra széles perspektíváját megismertetni, sőt akár meg is szerettetni az emberekkel, ugyanis a pozitív élmények változásokat képesek generálni.

4. Agorák, a közművelődés csúcsintézményei

Az 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről a nyolc közművelődési intézmény közé sorolja a kulturális központokat, vagyis az agorákat, amik az alapszolgáltatások teljes körét biztosítják. Tevékenységük komplexitását és az általuk kifejtett hatások széles körét remekül szemlélteti, hogy a törvény feladataik biztosítását a területi és térségi szintű ellátás mellett akár több egymással határos vármegyére is kiterjeszti. A 20/2018. (VII. 9.) EMMI rendelet a közművelődési alapszolgáltatások, valamint a közművelődési intézmények és a közösségi színterek követelményeiről tovább részletezi a feladataik ellátásához szükséges feltételeket, meghatározva a nyitvatartási időt, a minimálisan nyújtandó infrastrukturális tereket és berendezéseket. Ennek értelmében rendelkeznek kiállítóterekkel, többfunkciós helyiségekkel, egy legalább 275 fő befogadására alkalmas játszóhellyel bíró térrel, alkotóműhellyel, illetve táncteremmel. A közművelődési intézmények korszerűsítését, fenntartható üzemeltetését, működési költségeik csökkentését, multifunkcionalitását megvalósító programok 21,5 milliárd forintos támogatása európai uniós forrásból, a Társadalmi Infrastruktúra Operatív Programból (TIOP) valósultak meg. Ezt az intézményeket építő önkormányzatok hozzájárulása egészítette ki további 4,5 milliárd forinttal. A millennium óta hazánkban nem történt ilyen komplex, infrastrukturális beruházás (Németh 2015: 6–24).

Az egyedi kivitelezésű építmények olyan megyei jogú és nagyvárosokban jöttek létre központi beruházásként, ahol igény és tenni akarás mutatkozott a kultúra- és a gazdaságfejlesztés irányába. Az agorák multifunkcionális közösségi központként, közművelődési intézményként elsődlegesen hármas cél- és feladatrendszer alapján működnek. Egyszerre integrálják tevékenységükbe az oktatási-felnőttképzési, a közösségi művelődési, valamint az élményt nyújtó és szolgáltató funkciókat. Módszertani tanácsadói szerepkörük által támogatják a térségükben működő közművelődési és kulturális intézmények és szervezetek munkásságának eredményességét. Minőségi kulturális szolgáltatásaik által közvetlenül és közvetve is kihatnak tágabb földrajzi környezetük gazdaságára és társadalmára, ezzel eleget téve törvényi kötelezettségüknek is. Két nagy volumenben valósult meg a minőségi építkezés és felszerelés, ezek voltak az Agora, majd az Agora Pólus projektek. A második célja – a már említetteken túl – a pólusvárosok versenyképességének emelése volt (Németh 2015).

4.1. Agorák a statisztikák tükrében

Az agorák tevékenységének átfogó vizsgálatáért a Kulturális Statisztikai Adatszolgáltató Rendszerben található 2022-es adataikat elemeztem. Tevékenysé-

gükkel közel 3 millió (2 794 846) látogatót értek el, ami remekül mutatja a térségi, vármegyei, sőt akár országos szerepüket. Az adatok alátámasztják, hogy megfelelnek törvényi kötelezettségeiknek, ezenfelül mindegyik folytat szakmafejlesztési tevékenységeket a helyi társadalom javára. Gyarapítják a munkahelyek számát, hiszen átlagosan 60 embert foglalkoztatnak, ebből 21 önkéntes. Emellett hozzájárulnak a kulturális esélyegyenlőség megteremtéséhez is: számos intézkedést bevezettek a hátrányos helyzetű személyek akadálymentes hozzáférhetősége érdekében. Habár valamennyi térségben élnek nemzetiségi közösségek, akik megszólítása és bevonása szintén feladatuk, mégis csak 5 agora lát el nemzetiségi közművelődési feladatokat. Ezen a területen még szükséges fejlődniük.

Nagyon népszerűek a 13 központban működő klubok és szakkörök. Az agorákban tevékenykedő 363 kör közel 8 000 taggal rendelkezett, és 7 118 alkalommal találkoztak 2022-ben. Kiemelkednek az egyéb érdeklődési kör szerint elkülönülő és a nyugdíjas klubok, a legkevesebb fővel pedig az ifjúsági körök bírnak, aminek egyik legfőbb oka az életkori sajátosságok és a szabadidő mennyisége lehet. A civilekkel történő összefogásukat remekül reprezentálja, hogy a 13-ból 11 központ székhelyén vagy telephelyén működik összesen 85 bejegyzett szervezet. A fentieken túl minden agorában zajlanak rendszeres, illetve egy híján az összesben nem rendszeres művelődési formák. Rendszeresen összesen 13 274 fő tevékenykedik 664 csoportban. Átlagosan 51 közösség foglalatoskodik rendszeresen egy intézményben, melynek fényében egyértelműen kijelenthetjük, hogy az agorák biztosítják a helyet és a szükséges hátteret a művelődni vágyók számára. Ez a 664 csoport a vizsgált évben 16 580 alkalommal gyűlt össze, tehát egy csapat átlagosan körülbelül 25 találkozót bonyolított le a központok falai között. Ez azt tükrözi, hogy ezek a közösségek jól érzik magukat az agorákban, szívesen visszatérnek oda, tehát az intézmények meglehetősen jó közösségmegtartó erővel bírnak. Nem rendszeres formában 2 640 alkalommal összesen 119 336 fő vett részt tudományos ismeretterjesztő előadásokon, tanácskozásokon vagy konferenciákon. Egyértelműen látszik, hogy a nem rendszeres művelődési formákkal több embert tudnak elérni, ez adódhat a rendszertelen alkalmak minőségéből vagy a rendszeresség okozta kötelességérzés kerüléséből is. Összesen több mint 5 000 rendezvényen 1 330 300 fő vett részt, ami kiválóan alátámasztja, hogy a rendezvények remek eszközök lehetnek a célcsoport bevonására. A legtöbb személyt a szórakoztató rendezvényeken és művészeti eseményeken keresztül érték el. A látogatók számát az alkalmak számával elosztva egy esemény vonatkozásában átlagosan a szórakoztató rendezvényeken és a kiállításokon vettek részt a legtöbben.

Az agorák képzett szakembergárdájuknak és fejlett infrastruktúrájuknak köszönhetően alkalmasak különböző szolgáltatások biztosítására. Minden központ többféle szolgáltatást is nyújtott a vizsgált időszakban, összesen 206 633 alkalommal látták el 471 018 igénybe vevő kéréseit. A statisztikai adatok tükré-

ben megállapítható, hogy a vizsgált intézmények hatalmas embertömegeket képesek megszólítani és cselekvésre ösztönözni.

5. A Facebook-oldalak elemzése

Minden agora rendelkezik saját weboldallal, ezekből hét akadálymentesnek nyilvánított, így a fogyatékkal élő személyek is részesülhetnek tartalmaikban. A honlapok mellett egyéb online felületeken is jelen vannak, úgymint a napjainkban már szinte nélkülözhetetlen, hírportálként is funkcionáló Facebook, a vizualitást előtérbe helyező Instagram és a videós tartalmakat bemutató YouTube, sőt négy központ még a fiatalok körében népszerű rövid videókat tartalmazó felületen, a TikTokon is közzétesz tartalmakat.

A Facebook bizonyult a közösségimédia-profiljaik közül a legeredményesebbnek, így az agorák ezen oldalait, illetve bejegyzéseit vizsgáltam 2024. január 1. és 2024. február 1. között. Az oldalak tartalomelemzéséhez a Fanpage Karma közösségimédia-elemző eszközt alkalmaztam. Az elemzés során az oldalleírásuk vizsgálatán túl arra kerestem a választ, hogy milyen gyakorisággal tesznek közzé bejegyzéseket, milyen tartalomtípusokat használnak, és ezekkel milyen interakciókat váltanak ki.

Az agorák Facebook-oldalait 2010 és 2014 között hozták létre, néhány esetben az idők során az eredeti oldal névváltására is sor került. Névjegyükben rövid információkat is elhelyeztek működésükkel kapcsolatosan, leírták hitvallásukat, felsorolták szolgáltatásaikat és egyéb hasznos információkat osztottak meg. 11 központ elhelyezett egy külön fület a profilban magáról az agoráról, ahol több esetben kicsit hosszabb bemutatkozó szöveget is megjelenítenek, amelyekből hasznos tények derülnek ki tevékenységükről. Habár minden oldalon található olyan beépített link, amely a további tájékozódást segíti, úgy gondolom kifejezetten fontos, hogy már helyben ismereteket szerezzen a böngésző. Az oldalak névjegyeiben a legfontosabb információk javarészt megtalálhatóak, így ha valaki úgy talál rá a profiljukra, hogy nem hallott még a tevékenységükről, egyből informálódhat. A profilok kezelői következetesen figyelnek a helyesírásra, amivel hitelességüket tükrözik.

Az oldalakon a profilkép 11 esetben az intézmény logója és 2 esetben maga az épület, így azok számára, akik rákeresnek a profilra megismerhetővé válnak ezek a szimbólumok és ha többször találkoznak ezekkel rögzülnek is, így könnyen felismerhetővé válnak. A borítóképüket a legtöbb központ rendszeresen cseréli, általában egy közeli nagyobb rendezvényhez vagy ünnephez kapcsolódó kreatívot tesznek közzé, amit időszakos kampánynak is nevezhetünk, hiszen így sokkal több személy találkozhat vele.

Az oldalkategóriájukat tekintve nem mutatnak egységes képet, ami tevékenységük és működésük komplexitásából fakadhat. Habár előzetesen azt feltételez-

tem, hogy a kulturális központ kategória alá sorolták magukat, csak kettő esetében valósult ez meg. A legtöbben rendezvényhelyszínt jelöltek be (5 intézmény), hiszen ahogyan azt a statisztikai adatok is kimutatták, rengeteg eseménynek biztosítanak otthont. A második helyen a művészet és szórakozás áll, ami szintén szoros összefüggésben van céljaikkal és működésükkel.

Jelentős mértékben növeli egy központ ismertségét és népszerűségét, ha nemcsak maga oszt meg tartalmakat, hanem látogatói is megemlítik bejegyzéseikben, ugyanis az online térben is létezik szájreklám, s amennyiben ez pozitív, hozzájárulhat a kedvező márkakép kialakulásához. Minden központot számos bejegyzésben megjelölik és említik, ami sikeres működésüket tükrözi. A felhasználóknak lehetőségük van véleményt is írni egy oldalról, amit viszont a profil adminisztrátorai korlátozhatnak vagy elrejthetnek. A 13 agorából 4 esetében nem érhető el erre vonatkozó adat. A vélemények megírása mellett értékelhetik is az emberek az intézményeket egy egytől ötig terjedő skálán, amelyből az öt a legjobb. A 9 központ, amelynek oldalán elérhető ez az információ eléggé jó értékelést kapott, a legjobb 4,8-at, a legrosszabb pedig 4,1-et. Ez kiválóan szemlélteti, hogy az agorák igyekeznek célközösségük igényeit és szükségleteit előtérbe helyezni és olyan szolgáltatásokat képesek nyújtani, amelyek pozitív élményt nyújtanak számukra. Javarészt pozitív visszajelzések érkeznek a profilokra, viszont néhány esetében kaptak negatív kommentet is, amelyek esetenként megválaszolatlanul maradtak. Véleményem szerint kifejezetten fontos mind a hiteles márkakép kialakítása, mind a célcsoport megszólítása és megtartása szempontjából, hogy a negatív visszajelzésekre figyelmet fordítsunk, és választ nyújtsunk a felmerülő problémákra.

Rengeteg rendezvényt szerveznek, amelyeket Facebook eseményként meg is jelenítenek oldalaikon, s részletes információkat tesznek közzé az adott program jellegéről, céljáról és a részvétel feltételeiről. Előszeretettel használnak képi és videós tartalmakat mondanivalójuk erősítéséhez, szolgáltatásiak és kezdeményezéseik ezek segítségével izgalmas formában kerülnek bemutatásra. Az élő bejelentkezéseket már lényegesen ritkábban használják, általában kezdeményezesek vagy kiemelt rendezvények alkalmával indítanak ilyen adást.

2024. január 1. és 2024. február 1. között a központok összesen több mint 650 bejegyzést tettek közzé, ezekkel több mint 20 000 interakciót váltottak ki az emberekből, amelyből közel 4 400 megosztás és majdnem 1 500 hozzászólás volt. Emellett 12 intézmény hozott létre összesen körülbelül 180 eseményt, illetve 10 osztotta át más oldalak posztját több mint 110 alkalommal. A tartalmak mennyisége és a kiváltott interakciók száma között nincs összefüggés, volt intézmény, amely kevesebb bejegyzéssel sokkal több reakciót ért el posztjaival, mint az, amelyik a legtöbbet posztolt.

A tartalmak minősége és relevanciája meghatározóbb, mint a mennyisége. Több agora is közzétett januárban egy bejegyzést, melyben arra voltak kíván-

csiak, milyen programokon vennének részt szívesen követőik 2024-ben. Ezt nevezhetnénk egy könnyed igényfelmérésnek is, hiszen közel 300 hozzászólás érkezett minden ilyen jellegű tartalomra. Ehhez hasonló, cselekvésre ösztönző bejegyzés minden intézmény oldalán megfigyelhető. 12 intézmény helyezett el posztjaiban linkeket, amelyek honlapjukra, egyéb felületeikre vagy más oldalak tevékenységükkel kapcsolatos cikkeire irányítanak át, melyek a további tájékozódást szolgálják. Több esetben a cselekvés ösztönzését is segítik ezzel, hiszen jegyvásárlásra vagy regisztrálásra mutatnak, így a böngészőknek nem kell keresgélnie.

A bejegyzések között szakmai és személyes hangvételű posztok is megtalálhatóak. A vizsgált időszakban 10 központ adott hírt valamilyen jeles napról, emellett egyéb kiemelkedő alkalmakról is hírt adtak, amelyek az adott központ tevékenységéhez vagy a térségükhöz kapcsolódnak. Rengeteg eseményfotót, plakátot és kreatívot tesznek közzé. Videót a vizsgált időtartamban 9 központ osztott meg, melyek meglehetősen jó elérést generáltak. Más oldalak tartalmát, mint már említettem, közel 120 alkalommal osztották át a vizsgált oldalak adminisztrátorai, ezek többsége a városhoz kapcsolódó hírek, amelyben működnek, a hozzájuk érkező fellépők bejegyzései, valamint a környékükön működő intézmények posztjai. Többször a munkásságukhoz kapcsolódó pozitív bejegyzéseket is átemelték, ami a márkaépítésükhöz és pozitív megítélésükhöz is kiválóan hozzájárul online szájreklámként. Az, hogy más oldalak tartalmait is figyelik, sőt az arra érdemeseket át is osztják, szemlélteti tájékozottságukat is, és segíti követőik hírszerzését.

6. Az agorák tevékenysége vezetői interjúk alapján

Az agorák működésének átfogó megismeréséért, rendezvényszervezési eljárásaik, valamint a célcsoportjukkal történő kapcsolatfelvételi- és fenntartási módszerek feltárásáért három félig strukturált interjút készítettem három intézmény vezetői pozícióban tevékenykedő kollégájával. Interjúalanyom volt Horváth Zoltán, a szombathelyi Agora Savaria Kulturális és Médiaközpont Nonprofit Kft. ügyvezetője, Molnár Lajos Milán, a szolnoki Aba-Novák Agóra Kulturális Központ Nonprofit és Közhasznú Kft. ügyvezető igazgatója, valamint Szentgyörgyi Krisztina, a tatabányai A Vértes Agorája marketingvezetője. Választásom azért e három intézményre esett, mert az agorák Facebook-oldalának vizsgálata, illetve a 2022. évi statisztikai adatainak elemzése során kimagasló teljesítményt nyújtottak a rendezvényszervezés és a marketing területén. Mindhárom központ által szervezett eseményekre, a rendezvénytípusnak megfelelően szép számban érkeznek résztvevők.

Horváth Zoltán úgy véli, az, hogy egy kisebb körben szervezett szakkör és egy viszonylag magas résztvevőszámú családi program is sikeres, részben a

megfelelő promóciónak köszönhető. Molnár Lajos Milán kiemelte, hogy a látogatói számot számos tényező befolyásolja, többek között az, hogy ingyenes-e a rendezvény, hogy melyik évszakban rendezik meg, vagy hány fő fér be az adott terembe. Az intézmények dolgozói egy-egy program megszervezésekor figyelembe veszik a Judy Allen által felállított kulcsszempontokat. Minden rendezvénynek van egy felelőse, aki utólagosan értékeli annak megvalósulását, eredményességét. Szentgyörgyi Krisztina hangsúlyozta, hogy számukra ugyanolyan jelentőségteljes minden esemény, a fokmérő a látogatók elégedettsége. Fontosnak tartják a látogatókkal történő személyes kapcsolódást és közvetlen kommunikációt, hogy megismerjék igényeiket és véleményüket.

Tevékenységükkel online és offline is jelen vannak. A gondolattól a megvalósításig végigkísérik a folyamatot. A mennyiséget és a formátumot mindig az adott eseményhez határozzák meg, egyedileg mérlegelik, milyen arányban használják és milyen költségért a kiválasztott marketingeszközöket. Célcsoportjukról a rendelkezésükre álló legtöbb csatornán keresztül tájékozódnak, és a megszerzett információkat felhasználják a rendezvényszervezés és a marketingtevékenységük során. A közösségi felületeken nyomon kísérik a kommenteket, az e-maileket és az egyéb üzeneteket. A beérkező javaslatokat mind feldolgozzák. A célcsoport eléréséhez számos marketingmódszert működtetnek a vizsgált központok, ATL és BTL eszközöket is szép számban használnak.

Újszerű és hagyományos módszerek is felfedezhetőek működésükben. Fejlécezett Hetilapot, Programfüzeteket és egyéb nyomtatott megjelenéseket is közreadnak aktualitásaikkal, emellett a kiállításokhoz külön katalógusok is készülnek. Citylight felületeken jelenítenek meg változó tartalmakat, e digitális táblákkal az utca járókelői és az átutazó autósok is találkozhatnak. Belső és külső reklámfelületeket is használnak: szóróanyagokat, plakátokat, molinót, vetített reklámot, sőt Szolnokon a Hild János téren időnként kreatív ötleteiket is bemutatják. Belés kültéri programjaik előtt képi és videós reklámot helyeznek el.

A munkavállalók folyamatosan tanulmányozzák a szakirodalmakat, és jelen vannak különböző konferenciákon kompetenciáik fejlesztése érdekében. Figyelik és alkalmazzák azokat a társadalomtudományi elméleteket, amelyek tevékenységüket érintik. Így van egy elméleti megalapozása a munkájuknak, de emellett rengeteg olyan platformot működtetnek, amiken keresztül eljuttatják információikat célcsoportjuk felé. Honlapjaikon híreket és fontos információkat tesznek közzé. A Facebook-oldalaikon jelenítenek meg fizetett hirdetéseket, kampányokat is, ezeknél a klasszikus célcsoportos beállításokat használják, úgymint a magatartás, földrajzi elhelyezkedés, életkor vagy éppen az érdeklődési kör. Ezeket folyamatosan monitorozzák, hogyan teljesítenek, milyen reakciókat váltanak ki, és ahol szükséges, módosításokat hajtanak végre.

Szentgyörgyi Krisztina kifejtette, hogy minden kampánynál külön állítják be az adott rendezvényhez megfelelően a hirdetési paramétereket, a résztvevői

számmal is kalkulálva. Ezek függvényében kijelenthető, hogy tevékenységük során a célcsoport eléréséhez használják az STP modell lépéseit. A hirdetések mellett van, hogy egy szegmens eléréséhez egy szervezettel veszik fel a kapcsolatot, amely közvetlen kapcsolatban áll az érintettekkel. Működtetésükben, vagy partneri együttműködésüknek köszönhetően a helyi televízióban, rádióban is rendszeresen hírt adnak aktuális programjaikról.

Folyamatosan végeznek sajtófigyelést, a megjelenéseket kielemzik, ugyanis ezek mind részei a róluk kialakított márkaképnek. A nagyobb kezdeményezések népszerűsítése érdekében PR-interjúkat adnak, illetve maguk is rendszeresen készítenek interjúkat. Együttműködésben állnak számos további szervezettel is. Előadásokat tartanak felkérésre marketing és rendezvényszervezés témakörben is, ami alátámasztja tudásuk és gyakorlatuk magas színvonalát. Ebből remekül látszik, hogy tanácsadói feladataikat is ellátják, hiszen elsajátított ismereteiket továbbadják, és segítenek másokat.

A célcsoporttal történő kapcsolatfenntartás érdekében kisebb online csoportot is üzemeltetnek specifikus tartalommal a hatékonyabb elérés érdekében. A legtöbb platformon jelen vannak, és egy egységes márkakép kialakítására törekszenek, méghozzá úgy, hogy tartalmaik összhangban legyenek egymással. Honlapjaikon és közösségimédia-felületeiken tervezetten és tudatosan kommunikálnak.

A marketingért mindhárom intézményben külön szervezeti egység felel. Kommunikációjuk célja, hogy folyamatosan jelen legyenek az emberek tudatában, eljuttassák üzeneteiket és programkínálatukat a térség lakosai és minden érdeklődő számára. Célkitűzésük az agora brand erősítése és népszerűsítése, hogy cselekvésre tudják ösztönözni követőiket.

Interjúalanyaim megítélésük és tapasztalataik alapján úgy gondolják egy erős és pozitív kép alakult ki az agorákról azokban a térségekben, ahol tevékenykednek, illetve a szakmai közegekben egyaránt. Ezt elismeréseiken túl remekül szemlélteti partneri együttműködéseik száma is. A vizsgált központoknak számos jövőbeli tervük van, ami a további minőségi előrelépésüket segíti, úgymint egy saját applikáció vagy a hírlevéllista kisebb szegmentumokra történő bontása.

7. Összegzés

Napjainkban a kulturális szektorban tevékenykedőknek a lakosság, az intézménybe betérők ki nem mondott, látens igényeit kell kielégíteniük, hiszen minden program akkor sikeres igazán, ha az a befogadók igényeire fókuszál, így tevékenységüket a felmerülő szükségletekhez kell igazítaniuk. Bármilyen kezdeményezésbe is fogjon egy kulturális szervezet, az nem mondható eredményesnek, ha közösségei nem vállalnak aktív szerepet benne.

Kutatásom során az agorákat vizsgáltam ebből a szempontból, mert úgy gondolom, ezek az intézmények kezdeményezéseikkel az élen járnak, és példa-

ként szolgálhatnak. Szerteágazó, komplex tevékenységük alátámasztást nyert a 2022. évi kulturális statisztikai adataik elemzése során. Ebből, illetve Facebook-oldalaik vizsgálatából tisztán látszik, hogy széles tömegekhez szólnak, és el is érik őket. Rendezvényeik sokaságában bárki megtalálhatja a hozzá legközelebb álló programot, illetve tevékenységükkel minden korosztályt lefednek.

Az agorák működésének vizsgálata más szempontokból is tanulságos lehet, a 2010-es években létrejött modern és újszerű kulturális központok tevékenységével ugyanis még viszonylag kevesen foglalkoztak. Az idevágó kutatások az intézmények tevékenységének fejlesztését is segíthetik.

Irodalomjegyzék

1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről.

1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról.

20/2018. (VII. 9.) EMMI rendelet a közművelődési alapszolgáltatások, valamint a közművelődési intézmények és a közösségi színterek követelményeiről.

Allen, J. 2010. *A rendezvényszervezés nagykönyve.* Budapest: Akadémia Kiadó.

Arapovics M.–Vercseg I. (szerk.) 2017. *Közösségfejlesztés módszertani útmutató.* Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Módszertani központ, NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft., OSZK.

Dér Cs. D.–Szente B. 2021. *Márkázás és kulturális közösségszervezés.* Tudástár a közösségi művelődésben 13. Nemzeti Művelődési Intézet.

Fanpage Karma közösségimédia-elemző eszköz. https://www.fanpagekarma.com/

Farkas I.–Harsányi, D. 2000. *Marketingkommunikáció.* Budapest: Szókratész Külgazdasági Akadémia.

Kerülő J.–Csatlósné Komáromi K. 2018. *Közösségi események menedzsmentje.* Tudástár a közösségi művelődésben 3. Nemzeti Művelődési Intézet.

Kotler, P.–Keller, K. L. 2012. *Marketingmenedzsment.* Marketing Szakkönyvtár. Budapest: Akadémia Kiadó.

Kulturális Statisztikai Adatszolgáltató Rendszer. 1438 – Közművelődési Statisztika. https://kultstat.oszk.hu/#/home (2024. 01. 05.)

Németh J. I. 2015. *Közösségépítő Agorák Magyarországon. Terek – Emberek – Közösségek.* Budapest: Nemzeti Művelődési Intézet.

Pavluska V. 2014. *Kultúramarketing. Elméleti alapok, gyakorlati megfontolások.* Marketing Szakkönyvtár. Budapest: Akadémia Kiadó.

Shahhosseini, A. 2011. Marketing Mix Practices in the Cultural Industry. *International Journal of Business and Management* 6(8), 230–234.

Szabó J. 2015. *Kulturális marketing.* Debrecen: Prokt Consulting Group.

Gaál Emese Réka

A pszichológusok öngyilkossággal kapcsolatos attitűdjei, ismeretei és tapasztalatai a kényszeres segítséggel és a kiégéssel összefüggésben

1. Bevezetés

Az öngyilkosság a világ minden részén jelentős népegészségügyi probléma, amely bármilyen életkorú, nemű és foglalkozású embert érinthet. Az egészségügyben dolgozó szakemberek ugyanakkor más foglalkozásokhoz képest kifejezetten magas öngyilkossági rátákkal jellemezhetők, emiatt több kutatás foglalkozott az okoknak, következményeknek és a megelőzés lehetőségeinek körbejárásával (Chan et al. 2022: 163–169; Tanaka–Ikeuchi 2023: 1–14). A pszichológusok az öngyilkosság szempontjából szintén nagyobb kockázatnak lehetnek kitéve, mint az átlagpopuláció, tekintettel a pszichológus szakma és más egészségügyi területek közötti párhuzamokra (Zuckerman 2017: 1–3). Ennek ellenére rendkívül kevés kutatás ismert, amely a pszichológusok öngyilkossági rátáival foglalkozik.

Egy 800 pszichológust felölelő vizsgálatban a résztvevők 29%-a öngyilkossági érzésekről számolt be, 4%-uk pedig elmondásuk alapján meg is kísérelt öngyilkosságot (Pope–Tabachnick 1994: 247–258). Egy 2022-es tanulmány szerint az Egyesült Államokban 2003 és 2018 között 159 pszichológus halt meg öngyilkosság következtében: az elhunytak 64%-a férfi volt, továbbá a becslések szerint 2018-ban a pszichológusok által elkövetett öngyilkosságok a vizsgált egészségügyi szakmák összes öngyilkosságának 5,1%-át tették ki (Li et al. 2022: 551). Ezek az eredmények rávilágítanak arra, hogy a pszichológusok öngyilkosságának megelőzése nagyobb figyelmet érdemelne a tudományos életben, amit megerősít Kleespiesnek és munkatársainak (2011) azon eredménye is, miszerint a pszichológus öngyilkossága rendkívül erős érzelmi hatást gyakorol nem csupán a családtagokra, barátokra, hanem a pszichológussal együtt dolgozó kollégákra, kliensekre, hallgatókra, gyakornokokra, egészségügyi személyzetre is. Mindemellett a nagy nyilvánosság elé tárt esetek különösen negatív benyomást kelthetnek a szakmáról, aminek fő célja éppen a mentális egészség elősegítése (Kleespies et al. 2011: 247).

Az egészségügyben, szociális szférában, humán szolgáltatások területén dolgozó szakemberek megnövekedett öngyilkossági rizikójához hozzájárulhat az is, hogy ők azok, akik leggyakrabban találkoznak az öngyilkosság problémájával. Trimble és munkatársai (2000) ausztrál pszichológusokat vizsgáltak, akiknek háromnegyede számolt be arról, hogy volt öngyilkosságot megkísérlő kliense, s több mint egyharmada veszített el egy vagy több klienst öngyilkosság következtében.

Az öngyilkosság-kutatások jelenlegi álláspontja szerint az öngyilkosságnak való kitettség öngyilkossági rizikófaktornak tekinthető, mert egyesek számára az öngyilkossági veszteség a szuicídumot elképzelhetőbb megoldássá teszi a személyes problémákra (Miklin et al. 2019: 25). Az öngyilkos páciensekkel, kliensekkel való foglalkozás tehát önmagában hajlamosabbá teheti a szakembereket az öngyilkossági magatartás kialakítására, amellett, hogy őket terheli a legnagyobb kockázatú krízisállapottal való foglalkozás felelőssége.

A szuicídumra vonatkozó attitűdrendszer ismerete az öngyilkosság-kutatásban egyéni szinten azért jelentős, mert „az attitűdskála [...] sokszor helyettesítő mutatóként használható az öngyilkosságveszély felismerésére" (Hegedűs 2019: 152). Számos kutatási eredmény született arra vonatkozóan, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos megengedő attitűdök öngyilkossági rizikófaktornak tekinthetők (Batterham et al. 2013: 406–417; Jeon et al. 2013: 286–291; Park et al. 2016: 157–165), vagyis azok, akik elfogadók az öngyilkossággal kapcsolatban, hajlamosabbak arra is, hogy öngyilkossági gondolataik legyenek (Hegedűs 2019: 152). Ez utóbbi könnyen elvezet az öngyilkosság konkrét tervezgetéséhez, ami növeli az öngyilkosság megjelenésének kockázatát (Hegedűs 2019: 157).

Az öngyilkossági gondolatokat több kutatásban is sikerült pozitív kapcsolatba hozni az öngyilkosságot glorifikáló attitűdökkel (Batterham et al. 2013: 406–417; Batterham et al. 2018: 1136–1147; Lyu–Li 2023: 877). Renberg és munkatársai (2008, idézi Hegedűs 2019: 152) felhívták arra a figyelmet, hogy az előzetes öngyilkossági tapasztalatok – akár sajátok, akár fontos másik emberéi – növelik az elfogadást, ami pedig az öngyilkossági gondolatok valószínűségét növeli. Williams és munkatársai (2018) mindemellett azt találták, hogy az előzetesen öngyilkosságot megkísérlők nagyobb arányban vallanak dicsőítő, normalizáló attitűdöket, és kevésbé stigmatizálnak. Az öngyilkossági gondolatokról beszámoló emberek és az öngyilkossággal nagyobb arányban találkozó emberek szintén alacsonyabb stigmatizálás-pontszámokat értek el. Az öngyilkossággal kapcsolatos tudás szintje is befolyásolja az attitűdöket: a tudás magasabb szintje nagyobb elfogadást eredményez (Domino–Swain 1986: 306).

A pszichológusok öngyilkossággal kapcsolatos attitűdjének vizsgálatai egyöntetűen a pozitív attitűdjeiket és a szuicídum témájában való magas ismeretszintüket hangsúlyozzák (Domino–Swain 1986: 301–308; Gagnon–Hasking 2012: 75–82; Osafo et al. 2012: 691–700; Norheim et al. 2016: 268). Az öngyilkosságra általában mentális problémaként tekintenek (Gagnon–Hasking 2012: 78; Norheim et al. 2016: 268) és a szuicid páciens felé való empatikus, gondoskodó odafordulást és a prevenciót hangsúlyozzák (Osafo et al. 2012: 691–692), valamint inkább a külső környezetre adott reakcióként látják az öngyilkosságot, nem manipulációként értelmezik (Domino–Swain 1986: 301). Mivel a stigmatizáló nézetek akadályozhatják mind a segítségkérést, mind a segítségnyújtás hatékonyságát (Hurry–

Storey 2000, idézi Gagnon–Hasking 2012: 80), ez a pozitív hozzáállás szinte „kötelessége" ennek a hivatásnak, ez azonban – ahogyan az előzőekben láthattuk – az öngyilkossági kockázatot is növelheti.

Az öngyilkossági veszély kialakulásában szerepet játszhat a segítő foglalkozásúak két jellegzetes kockázata, a kényszeres segítés (helfer-szindróma) és a kiégés (burnout-szindróma) (Fekete 2000: 179–190). 1977-ben Schmidbauer a „professzionális segítők betegségét" helfer-szindrómának nevezte. A helfer-szindróma vagy kényszeres segítés pszichológiai hajtóereje az a szükséglet, hogy szükség legyen ránk. Kialakulásának előzménye a kora gyermekkori nárcisztikus sérülés, amely a későbbiekben a humanisztikus pályaorientáció alapja lehet: az egyén „öngyógyításból" olyan foglalkozást választ, ahol gyógyítani, ápolni, tanítani tud másokat (Fekete 2000: 179–182; Temesváry 2005: 86).

Az öngyilkossági veszély szempontjából leglényegesebb az a látens agresszió, melyet a segítő a segítséget nem igénylők felé mutat. A későbbiekben a látens agressziót a helfer-szindrómában szenvedő személy önmaga ellen fordíthatja, ami szerepet kaphat a látens szuicid késztetés mobilizációjában (Temesváry 2005: 93–94).

A kiégés számos ponton átfedést mutat a kényszeres segítéssel, hiszen a helfer-szindrómás számára a hivatás „droggá" válik, ami idővel visszaéléshez, azon keresztül pedig kiégéshez vezethet (Fekete 2000: 180). A pszichoterápiás munka a jellemzőiből adódóan számos olyan stresszort von maga után (például a mások életéért való fokozott felelősségérzetet, az érzelmi bevonódást stb.), amelyek sajátos kihívásokkal állítják szembe a szakembereket, és a kiégés kialakulásában szerepet játszhatnak (Rupert et al. 2015: 168).

Egy 562 gyakorló pszichológust felölelő vizsgálat szerint a résztvevők több mint egyharmada magas szintű érzelmi kimerülésről és deperszonalizációról számolt be (Ackerley et al. 1988: 624). Iskolapszichológusok vizsgálatakor Mills és Huebner (1998) azt találták, hogy a vizsgálatban részt vevők közel 40%-a magas érzelmi kimerültséggel, 10%-uk deperszonalizációval, 19%-uk teljesítménycsökkenéssel jellemezhető. Egy 2018-as kutatás eredménye szerint a részt vevő tanácsadó és klinikai szakpszichológusok közel fele mérsékelt vagy magas szintű érzelmi kimerüléssel volt jellemezhető (Simpson et al. 2018: 35–36). Williams és munkatársai (2020) kutatásukban akadémiai egészségügyi intézményekben dolgozó pszichológusokat vizsgáltak. A résztvevők 21%-a kiégettnek jellemezte magát, 59%-uk alkalmanként stresszesként utalt magára, 12%-uk pedig a stressz tüneteit állandóan fennállónak jellemezte. A megkérdezettek 41%-a arról számolt be, hogy teljes kapacitással dolgozik, 39%-uk pedig túlhajszoltnak tartotta magát (Williams et al. 2020: 818).

Láthatjuk tehát, hogy a kényszeres segítés és a kiégés szempontjából fontos, ám a tudományos érdeklődés perifériájára szorult csoportot képeznek a pszichológusok. Amellett, hogy e kutatás az öngyilkossági veszélyeztetettség körbejárását célozza meg, hangsúlyozzuk, hogy friss kutatásokra lenne szükség a pszichológusok mentális egészségét veszélyeztető tényezők témájában.

2. A vizsgálat bemutatása

2.1. A vizsgálat célja

A vizsgálatban okleveles pszichológusok öngyilkossággal kapcsolatos attitűdjeit, ismereteit és tapasztalatait vizsgáltuk a kényszeres segítéssel és a kiégéssel összefüggésben. Célunk a pszichológusok öngyilkossági veszélyeztetettségének komplex vizsgálata volt.

Az ismertetett szakirodalmi eredmények alapján feltételeztük, hogy a minta pszichológusai átlagosan magasabb értéket érnek el az attitűdöket felmérő kérdőív „izolálás/depresszió" alskáláján, mint a „megbélyegzés/stigmatizálás" alskálán. Feltételeztük, hogy azok a pszichológusok, akik életük során tapasztaltak már meg öngyilkossági gondolatokat, átlagosan alacsonyabb értéket érnek el a „megbélyegzés/stigmatizálás" alskálán, mint azok, akik nem számoltak be öngyilkossági gondolatokról. Továbbá feltételeztük, hogy azok a pszichológusok, akik az öngyilkossággal kapcsolatos ismereteket felmérő kérdőíven átlagosan magasabb pontszámot érnek el, a „megbélyegzés/stigmatizálás" alskálán alacsonyabb eredményük lesz.

Feltételeztük, hogy azok a pszichológusok, akik alacsonyabb öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettséggel jellemezhetők, gyengébben teljesítenek a szuicídummal kapcsolatos ismereteket felmérő kérdőívben, mint a fokozottabb kitettségről beszámolók. Feltételeztük továbbá, hogy azok a pszichológusok, akik életük során tapasztaltak már meg öngyilkossági gondolatokat, illetve akik veszítettek el számukra fontos személyt öngyilkosság következtében, átlagosan magasabb értéket érnek el az attitűdre irányuló kérdőív „dicsőítés/normalizálás" alskáláján, mint azok, akik nem számoltak be öngyilkossági gondolatokról, és nem veszítettek el számukra fontos személyt szuicídum következtében.

Végezetül feltételeztük, hogy a „kényszeres segítés" kérdőívének alskálái, valamint az „összesített kényszeres segítés" skálája, továbbá a „kiégés" kérdőívének alskálái, az „összesített kiégés" skálája és a „dicsőítés/normalizálás" alskála között pozitív irányú kapcsolat van.

2.2. A mintáról

A résztvevő pszichológusok toborzása online módon történt. A kérdőívcsomagot öt nagy létszámú, kifejezetten okleveles pszichológusoknak létrehozott Facebook-csoportban tettük elérhetővé. A csoportlétszámokat alapul véve a kérdőívcsomag megközelítőleg 10.000 szakemberhez juthatott el az adatgyűjtés három hónapja alatt. A kérdőívcsomagot összesen 84 személy töltötte ki, 11 férfi és 73 nő. Minden kitöltő adatait felhasználtuk. A legfiatalabb kitöltők, 1 férfi és 1 nő, 24 évesnek, a legidősebb 82 évesnek vallotta magát.

A felvett demográfiai adatok az életkorra, a lakhelyre és a képzettségre vonatkoztak, továbbá felmértük az öngyilkossággal kapcsolatos tapasztalatokat is. A vizsgált férfiak közül 4-en fővárosban, 6-an megyeszékhelyen, 1 személy pedig városban él. A nők esetében 26 kitöltő Budapesten, 23-an megyeszékhelyen, 16-an városban, 8-an pedig faluban élnek. Egészségügyben 18-an, felsőoktatásban 10-en, magánellátásban 39-en, szociális szférában 11-en, versenyszférában 2-en dolgoznak. A kitöltők közül 7-en a felsorolt területeken kívül, 5-en pedig nem pszichológusként tevékenykednek. 30 kitöltő több munkaterületen is dolgozik.

Végzettség tekintetében 36-an rendelkeznek szakirányú szakképzettséggel, szakirányú továbbképzésen pedig 47-en vettek részt. Nemek szerint 5 férfi és 31 nő vett részt szakirányú szakképzésen, posztgraduális képzésen pedig 1 férfi és 11 nő. A többi kitöltő (5 férfi és 31 nő) legmagasabb végzettsége mesterfokozat. A leggyakoribb szakirányú szakképzettség a klinikai (felnőtt- és gyermek-) szakpszichológus volt (n=18), amit a tanácsadó szakpszichológus követett (n=12).

2.3. A vizsgálat módszere

Az adatgyűjtéshez az alábbi 4 sztenderdizált kérdőívet használtunk fel.

2.3.1. Az öngyilkossággal kapcsolatos attitűdök

Az attitűdök felmérésére a Batterham és munkatársai (2013) által kidolgozott 16 itemet tartalmazó Stigma of Suicide Scale-Short Form (továbbiakban SOSS-SF), magyarra fordított változatát használtuk, amelyhez a fordítást mi készítettük el, tekintettel arra, hogy hazánkban még nem validált skáláról van szó. Az SOSS-SF tehát 16 jellemzőt tartalmaz, amelyekkel gyakran illetik az öngyilkosságot elkövető személyeket (pl. gyávák, magányosak, erősek). A kitöltőknek ötfokú Likert-skálán kellett értékelniük ezeket a jellemzőket aszerint, hogy mennyire értenek egyet velük (1: „egyáltalán nem értek egyet”, 5: „teljesen egyetértek”). Az SOSS-SF első alskálája, a „megbélyegzés/stigmatizálás” az öngyilkosságot elkövetők felé mutatott stigmatizáló attittűdöt méri fel; a második, az „izolálás/depresszió” alskála az öngyilkosságot a magányossággal, elszigetelődéssel hozza kapcsolatba; a harmadik alskála, a „dicsőítés (glorifikáció)/normalizálás” pedig az öngyilkos tettet normalizáló és dicsőítő attitűd fényében vizsgálja (Batterham et al. 2013: 408).

2.3.2. Az öngyilkossággal kapcsolatos ismeretek

Az ismeretek felmérésére Hubbard és McIntosh (1992) Revised Facts on Suicide Quiz (RFOS) magyarra fordított kérdőívének Susánszky és munkatársai (2008) által használt klinikai szemléletű állításait használtuk fel, amelyek az öngyilkos-

ságot elkövetők személyére, az öngyilkossággal kapcsolatos gondolatokra és cselekedetekre, s ezek társadalmi beágyazottságára utalnak (Susánszky et al. 2008: 380). A kitöltőknek arról kellett dönteniük, hogy az állításokat igaznak vagy hamisnak tartják-e. A kiértékeléskor a helyes válaszok után 1 pont járt, így maximálisan 16 pontot lehetett szerezni.

2.3.3. A kényszeres segítés

Felmérésére a rövidített PROMIS kényszeres segítésre vonatkozó kérdőíveit használtuk (Lefever 2005/2007: 14–17). Az eredeti PROMIS kérdőívek 16 addikciós csatornára vonatkozóan tartalmaznak kérdéseket. Vizsgálatunkban az uralkodó és az alávetett kényszeres segítésre vonatkozó 10-10 állítást kellett a válaszadóknak értékelniük egy hatfokú Likert-skálán (0: „nem jellemző", 5: „nagyon jellemző").

2.3.4. A kiégés

A pszichológusok kiégettségének feltérképezésére a 10 tételes Mini Oldenburg Kiégés kérdőívet (Mini Oldenburg Burnout Inventory, MOLBI; Demerouti et al. 2003, idézi Mészáros–Ádám 2021: 249–251) használtuk, amelynek magyar adaptációját Ádám Szilvia és Mészáros Veronika (2020) hozták létre. A MOLBI a kiégés két dimenzióját, a kimerülést és a kiábrándultságot 5-5 itemmel méri. A 10 állítást a kérdőív kitöltőinek négyfokú skálán kell értékelniük (1: „teljesen egyetértek", 4: „egyáltalán nem értek egyet"). A tételek fele fordított, pontszámaik összeadandók, ezáltal kiszámíthatók a kérdőív skálái külön-külön, illetve a skálák összpontszámai alapján meghatározható a teljes kiégéspontszám is. A skálákon és a teljes kérdőíven elért magasabb pontszám intenzívebb kiégést jelöl (Mészáros–Ádám 2021: 251).

2.4. A vizsgálat eredményei

Az adatgyűjtés lezárását követően az adatok feldolgozása a Jamovi statisztikai programmal történt. Az öngyilkossággal kapcsolatos élményeknek való kitettség változót a baráti körben, a közeli ismerősök között, a családban és a rokonságban előforduló öngyilkossági kísérletre vonatkozó kérdésekkel mértük fel, emellett az öngyilkossági veszteségre is rákérdeztünk (l. 1. ábra).

Az öngyilkossággal kapcsolatos tudás esetében a legmagasabb összpontszám a mintában 15, a legalacsonyabb 8 pont volt. Az összpontszámok átlaga 12,3, mediánja 12. Legkevésbé azzal értettek egyet a kitöltők, hogy az öngyilkosság a környezet manipulálására és a figyelem felkeltésére szolgál: mindössze egy személy értett egyet ezzel, 83-an – helyesen – hamisnak ítélték ezt a kijelentést. A válasz-

adók több mint fele az előbbi kijelentést leszámítva minden esetben helyes válaszokat adott. Problémás lehet azonban, hogy a válaszadók mindössze 14,3%-a ítélte meg helyesen azt a hamis állítást, miszerint ha valaki elszánta magát az öngyilkosságra, semmi nem tudja visszatartani.

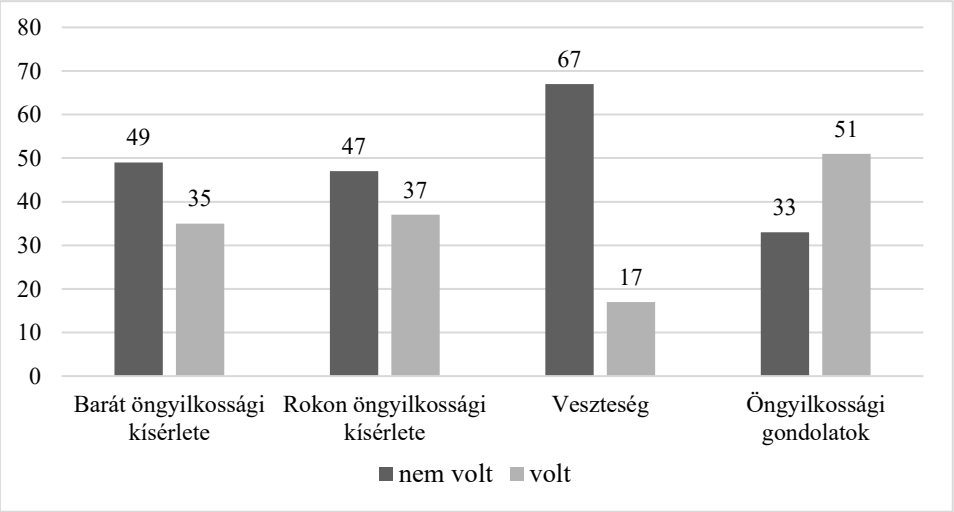

1. ábra: Az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség a minta pszichológusainak körében

A mérőeszközök megbízhatóságának (alfa>0,7) ellenőrzését követően a leíró statisztikákat készítettük el. Az SOSS-SF alskáláinak átlagaiból jól látszott, hogy a mintát alkotó pszichológusok nagyobb arányban értettek egyet az olyan jellemzőkkel, amelyek a szuicid egyén elmagányosodására utalnak (M=3,60; Mdn=3,75; SD=0,969), mint a megbélyegző (M=1,28; Mdn=1,00; SD=0,447) vagy a dicsőítő (M=2,24; Mdn=2,25; SD=0,765) kijelentésekkel.

A kényszeres segítés magas mértéke volt jellemző a minta pszichológusaira (M=30 pont); Lefever (2005/2007) szerint a kérdőívek bármelyikében elért 20 pont ugyanis már jelentős mértékben utal addikcióra.

A kiégés pontszámainak középértékei szintén rendkívül magasak voltak. Peterson és munkatársai (2008, idézi Mészáros–Ádám 2021: 250) szerint a kimerültségi dimenzió válaszainak 2,25 feletti vagy a kiábrándultsági dimenzió válaszainak 2,1 feletti átlaga jelez kiégést. A minta pszichológusai a kiábrándultság dimenzióján 10,6, a kimerülés dimenzióján 12,1, az összesített skálán pedig 22,7 átlagpontszámot értek el.

Az öngyilkosságot stigmatizáló attitűdökre irányuló hipotézisekre vonatkozóan a következő eredmények születtek. Az első hipotézis, miszerint a pszichológusok átlagosan magasabb értéket érnek el az SOSS-SF „izolálás/depresszió”

alskálán, mint a „stigmatizálás” alskálán, a Wilcoxon-próba eredménye szerint beigazolódott (Z=0,00, p<0,001).

A várakozásokkal ellentétben az eddigi élet során megtapasztalt szuicid gondolatokról beszámoló pszichológusok nemhogy alacsonyabb, hanem szignifikánsan magasabb értéket értek el az SOSS-SF „megbélyegzés/stigmatizálás” alskáláján, mint azok, akik nem számoltak be öngyilkossági gondolatokról (U=609, p=0,011), vagyis az öngyilkossági gondolatokat megtapasztalt pszichológusok jobban stigmatizáltak, mint azok, akiknek életük során nem voltak ilyen gondolataik.

Az ismeretek és az öngyilkossággal kapcsolatos élményeknek való kitettség közötti kapcsolatra vonatkozóan a következő megállapítás tehető. A Spearman-féle rangkorrelációk alapján a magasabb ismeretek nem jártak együtt alacsonyabb stigmatizálással (rho(82)=0,087, p=0,432), és az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség sem volt összefüggésbe hozható a szuicídumra vonatkozó ismeretszinttel (rho(82)=0,059, p=0,596).

Az öngyilkosságot dicsőítő attitűdökre irányuló hipotézisek vonatkozásában a következő eredmények rajzolódnak ki. Az öngyilkossági veszteséget megtapasztaló pszichológusok szignifikánsan nem értek el magasabb értéket az SOSS-SF „dicsőítés/normalizálás” alskálán, mint azok, akik nem veszítettek el számukra fontos személyt szuicídum következtében (U=540, p=0,634). Ugyanakkor a „dicsőítés/normalizálás” alskála szórásából annyi látható, hogy az öngyilkossági veszteségről beszámolók esetében nagyobb a szórás értéke (SD=0,925), mint azoknál, akik nem számoltak be ilyen tapasztalatokról (SD=0,728). A veszteséget megtapasztaló pszichológusok tehát a másik csoporthoz képest valamelyest szélesebb dimenziót jártak be a glorifikáció tekintetében, amit jól szemléltet az 2. ábra.

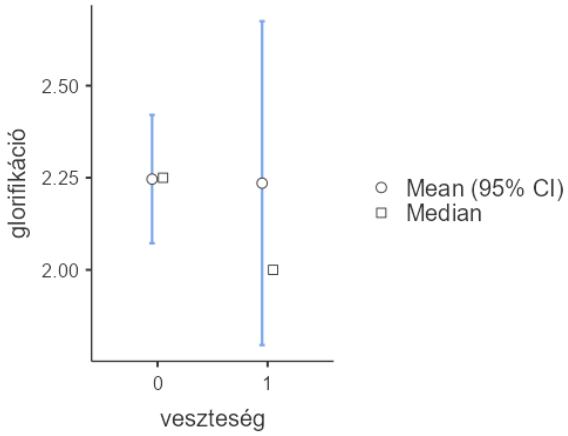

2. ábra: Az öngyilkossági veszteséget átélt (1) és ilyen tapasztalatokkal nem rendelkező (0) pszichológusok glorifikáló attitűdjének alakulása

Az öngyilkossági gondolatokat megtapasztaló és ilyen tapasztalatokkal nem rendelkező pszichológusok glorifikáló attitűdjeit illetően az előbbiekhez hasonló eredményeket kaptunk (U=696, p=0,090). A Mann-Whitney teszttel kapott p-érték ebben az esetben az 5%-os szignifikanciahatáron kívül esik, tehát szigorú értelemben véve nincs összefüggés, de a megengedőbb 10%-os alfa mellett igazolódna a hipotézis.

Utolsó hipotézisünk a kényszeres segítés, valamint a kiégés és az öngyilkosság glorifikálásának kapcsolatára vonatkozott. A Spearman-féle rangkorrelációk eredménye alapján kijelenthető, hogy a glorifikáció szignifikáns, pozitív, gyenge együttjárást mutat az „uralkodó kényszeres segítés" alskálával (rho(82)=0,208; p=0,029), az „alávetett kényszeres segítés" alskálával (rho(82)=0,237; p=0,015), az „összesített kényszeres segítés" skálával (rho(82)=0,241; p=0,014), továbbá a „kiábrándultság" (rho(82)=0,218; p=0,023), „kimerülés" alskálákkal (rho(82)=0,191; p=0,041), és az „összesített kiégés" skálával is (rho(82)=0,246; p=0,012).

3. További vizsgálatok

A hipotézisvizsgálatok eredményének fényében további vizsgálatokat is elvégeztünk a konstruktumok közötti összefüggések átfogóbb megértése érdekében. Az útelemzés eredményei szerint a kényszeres segítés szignifikánsan pozitívan hat a kiégésre, a kiégés pedig szignifikánsan pozitívan magyarázza az öngyilkosság glorifikációját. A glorifikáció változó R-négyzet értéke 0,0718, vagyis a modell körülbelül 7,18%-ban magyarázza glorifikációt, míg a kiégés változó R-négyzet értéke 0,1198, tehát a modell körülbelül 11,98%-ban magyarázza a kiégést. A modell teljes magyarázóereje 19,16% (l. 3. ábra)

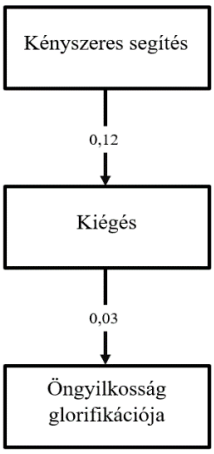

3. ábra: A kényszeres segítés, a kiégés és az öngyilkosság glorifikációja változók közötti kapcsolatok útdiagramja

A kényszeres segítés változó glorifikációra gyakorolt hatását az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség változó függvényében moderációs elemzéssel vizsgáltuk. A kimeneti változó ebben az esetben az öngyilkosság glorifikációja, a prediktor változó a kényszeres segítés, a moderátor változó pedig az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség volt. Az elemzés során a kényszeres segítés változó szignifikáns pozitív hatást mutatott a glorifikáció változóra (β=0,01192; p=0,010), ami azt jelenti, hogy a kényszeres segítés nagyobb mértéke pozitívan hat az öngyilkosság dicsőítésére. Az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség változó direkt hatása nem szignifikáns (β=0,02677; p= 0,552), tehát önmagában ez a változó nem befolyásolja a glorifikációt, azonban a kitettség pozitívan moderálja a kényszeres segítés glorifikációra gyakorolt hatását (β=0,00552; p=0,020). Ez azt jelenti, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség változó szintjének függvényében változik a kényszeres segítés változó hatása az öngyilkosság glorifikálására: ahogyan az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség szintje nő, úgy nő a kényszeres segítés pozitív (növelő) hatása is az öngyilkosság glorifikálására (4. ábra).

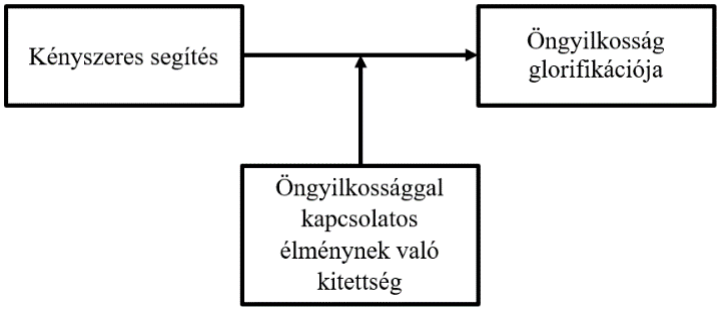

4. ábra: A moderációs elemzés diagramja

4. Következtetések

Jelen kutatás a pszichológusok öngyilkossági veszélyeztetettségének felmérését célozta meg. Vizsgáltuk a segítő foglalkozásúakat különösen érintő helfer-szindrómát, amely olyan személyiségstruktúrát feltételez a kényszeres segítés hátterében, amely a kiégés kialakulásában fontos szerepet játszhat. Emellett a pszichológusok öngyilkossággal kapcsolatos tapasztalatait és ismereteit is felmértük. Vizsgálatunk a kényszeres segítés és a kiégés kapcsolatának bizonyítása mellett támogatja azt az elképzelést, hogy a kényszeres segítés növeli a kiégés mértékét a szakemberek körében, ami hatással van az öngyilkosságot dicsőítő attitűdjeikre.

Az eredmények alapján elmondható, hogy a minta pszichológusai általában helyes ismeretekkel rendelkeznek az öngyilkosságról. A legkevésbé azzal értettek

egyet a kitöltők, hogy az öngyilkosság a környezet manipulálására és figyelemfelkeltésre szolgál. Ez összhangban van Domino és Swain (1986) eredményével, miszerint a pszichológusok inkább a külső környezetre adott reakcióként látják az öngyilkosságot, és nem manipulációként értelmezik. Problémának tartható ugyanakkor, hogy a vizsgált pszichológusok közül mindössze 12-en gondolják úgy, hogy az öngyilkosságra elszánt személyt vissza lehet tartani az öngyilkosság elkövetésétől. Ez a hozzáállás azt eredményezheti, hogy a szakember nem fog beavatkozni olyan helyzetben, amikor ezt az elszántságot érzékeli a szuicid krízisbe jutott páciensen.

A pszichológusok öngyilkossággal kapcsolatos attitűdjét mint potenciális öngyilkossági rizikófaktort vizsgáltuk. A minta pszichológusaira kevésbé volt jellemző az öngyilkosság megbélyegzése, inkább hajlamosak voltak az öngyilkosságot a magányossággal, az elszigetelődéssel, a reménytelenséggel magyarázni. Mindez egybehangzik a témában folytatott kutatások eredményeivel (Domino–Swain 1986; Gagnon–Hasking 2012; Osafo et al. 2012; Norheim et al. 2016). A kisebb mértékű stigmatizálás hátterében az állhat, hogy a pszichológusok szakmai tudásukból adódóan tisztában vannak a stigmatizálás negatív következményeivel (ilyen lehet pl. a társas izoláció, a demoralizáció, a reménytelenség érzése), amelyek között kiemelt helyen szerepel a segítségkérés elutasítása (Tadros–Jolley 2001). Az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) által jegyzett Pszichológusok etikai és szakmai kódexében (Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct, 2017: 4) első általános alapelvként jelenik meg az, hogy a pszichológusoknak törekedniük kell az elfogultság és előítéletesség megszüntetésére.

Vizsgálatunkban nem sikerült az öngyilkossági veszteséget kapcsolatba hozni az öngyilkosság erősebb dicsőítésével, ahogyan az a hipotézis sem igazolódott be, hogy az élet során megtapasztalt öngyilkossági gondolatok a szuicídumot dicsőítő attitűdök magasabb szintjével járnak együtt. Erre magyarázat lehet a kutatás egyik módszertani hiányossága. Érdemes lett volna információt szerezni nem csupán az öngyilkossági veszteség tényéről, hanem arról is, hogy az illető mikor, milyen körülmények között és kit veszített el öngyilkosság következtében. Egy gyermekkorban, családi körben megélt öngyilkossági veszteség ugyanis feltételezhetően más hatást gyakorol a fejlődő személyiségre, mint a felnőttként, akár már szakemberként megélt veszteség. A demográfiai kérdőívben többen jelezték, hogy volt olyan páciensük, aki szuicídum miatt halt meg. Ennek következményeivel jelen kutatás nem foglalkozott, de a tudományos életben több szerző felismerte már ennek szükségességét (Kleespies et al. 1990: 257–263; Sandford et al. 2020: 261–294).

Figyelemfelkeltő lehet, hogy az élet során megtapasztalt öngyilkossági gondolatok kifejezetten nagy arányban jellemezték a minta pszichológusait. A minta 60,7%-a, azaz 51 személy számolt be arról, hogy élete során voltak öngyilkossági gondolatai. Habár az eddigi élet során megtapasztalt öngyilkossági gondolatok és

a szuicídum glorifikálása közötti kapcsolat alátámasztása 5%-os alfa mellett nem sikerült, figyelemre méltó, hogy 10%-os alfa mellett igazolódott volna a hipotézis. Emiatt javasolt lenne a két változó összefüggéseinek további, nagyobb mintán történő vizsgálata.

A várakozásokkal ellentétben az öngyilkossági gondolatokat megtapasztalókra nemhogy kevésbé, hanem lényegesen jobban jellemző volt a stigmatizálás, mint azokra, akik nem számoltak be öngyilkossági gondolatokról. Rüsch és munkatársai (2014) felhívták a figyelmet arra, hogy különbséget kellene tenni a mentális betegségnek mint az öngyilkosság rizikófaktorának stigmatizálása és az öngyilkosság cselekményének a megbélyegzése között, ugyanis az utóbbi esetében a stigmatizálás hasznos lehet, mert elrettentheti az egyéneket az öngyilkosságtól. Elképzelhető tehát, hogy ez a hozzáállás egyfajta önvédelemként funkcionál.

Az öngyilkossággal kapcsolatos magasabb szintű ismeretek nem jártak együtt alacsonyabb szintű stigmatizálással, és az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség szintje sem volt összefüggésbe hozható a szuicídumra vonatkozó ismeretek szintjével. Ennek magyarázata lehet, hogy a pszichológusok – munkájukból adódóan – az átlagpopulációnál tájékozottabbak a szuicídum kérdésében. Míg a laikusok esetében az érintettség eredményezhet az öngyilkosság jelenségével kapcsolatos erőteljesebb érdeklődést, s ez motiváló lehet arra vonatkozóan, hogy jobban tájékozódjanak a témában, addig logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a pszichológusoknál a szuicídum témájában való jártasság a szakmabeliség kézenfekvő következménye. Hasonló lehet a helyzet a stigmatizálás és az ismeretszint közötti kapcsolat esetében is: ezt az elképzelést támogatják jelen kutatásunk eredményei és azok a már korábban ismertetett tudományos eredmények is, amelyek rendre kimutatták, hogy a pszichológusokra a stigmatizálás kevéssé jellemző.

További statisztikai elemzések során a kényszeres segítés, a kiégés és az öngyilkosság glorifikációja közötti pozitív kapcsolatok is beigazolódtak. Rendkívül fontos eredmény, hogy az útelemzés szerint a kényszeres segítés szignifikánsan növeli a kiégés mértékét, a kiégés pedig szignifikánsan magyarázza az öngyilkosság glorifikációjának magasabb értékét. Mindez támogatja azt az elképzelést, hogy a helfer-szindróma potenciális rizikófaktor lehet a kiégés kialakulásában, ami pedig közrejátszik az öngyilkosságot dicsőítő és normalizáló attitűdök megjelenésében. A kutatás másik figyelemre méltó eredménye, hogy az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség mértéke növeli a kényszeres segítésnek az öngyilkosság glorifikációjára gyakorolt hatását: minél nagyobb ugyanis az öngyilkossággal kapcsolatos élménynek való kitettség, annál erősebb a kényszeres segítés hatása az öngyilkosság glorifikációjára. Ez különösen azoknak a pszichológusoknak a szempontjából lehet érdekes, akik szuicid pácienseekkel foglalkoznak, így munkájuk során gyakran szembesülnek az öngyilkosság problémájával. A kényszeres segítő terapeuta gyakori „találkozásai" a szuicídummal ugyanis

eredményezhetik az öngyilkosságot dicsőítő attitűdök felerősödését, amelyek potenciális öngyilkossági rizikófaktorrá válhatnak. Fekete (2000) már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a kényszeres segítő gyakran szélsőséges eszközökkel juttatja kifejezésre az igényeit, legsúlyosabb esetben szuicídum útján, aminek fenyegető előrejelzője lehet a pszichológus dicsőítő viszonyulása a szuicid páciens felé.

Ezek az eredmények felhívják a figyelmet arra, hogy a pszichológusi munka számos olyan tényezőt rejt magában, amelyek a szakemberek mentális jóllétét veszélyeztethetik. Ennélfogva nem lehet eléggé hangsúlyozni a szupervízió, a megfelelő stresszkezelés és munkahelyi feltételek, valamint az önismeret fontosságát (Demerouti 2015: 1106–1112).

A kutatásnak vannak limitációi. Az egyik legfontosabb az, hogy az eredmények általánosíthatóságát fenntartásokkal kell kezelni az alacsony mintaelemszám miatt. Az öngyilkossági gondolatokat illetően fontos megjegyezni, hogy míg az előzetes szakirodalmi eredmények az aktuálisan fennálló vagy a vizsgálatot megelőző rövid időszakon belül megtapasztalt öngyilkossági gondolatokat hozták kapcsolatba az öngyilkosság glorifikálásával, kutatásom az eddigi élet során tapasztalt ideáció kapcsolatát vizsgálta a glorifikálással. Mindemellett a szuicid páciensekkel kapcsolatos tapasztalatoknak és munkaterületnek az attitűdökre gyakorolt hatását, valamint kiégésben játszott szerepét is szükséges lenne további vizsgálatoknak alávetni.

Összefoglalva tehát vizsgálatunk eredményei figyelemfelhívók lehetnek arra vonatkozóan, hogy a szuicídumra vonatkozó attitűdök és az öngyilkossági veszélyeztetettség pontos összefüggései, valamint a pszichológusok jólléte több figyelmet és kutatást érdemelne a tudományos életben, továbbá rámutatnak egyrészt az öngyilkosság-megelőzést érintő kutatások fontosságára, másrészt a kiégés pszichoanalitikus megközelítésű vizsgálatainak szükségességére is.

Irodalomjegyzék

Ackerley, G. D.–Burnell, J.–Holder, D. C.–Kurdek, L. A. 1988. Burnout among licensed psychologists. *Professional Psychology: Research and Practice* 19(6), 624–631. https://doi.org/10.1037/0735-7028.19.6.624

American Psychological Association 2017. *Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct*. American Psychological Association.

Batterham, P. J.–Calear, A. L.–Christensen, H. 2013. Correlates of Suicide Stigma and Suicide Literacy in the Community. *Suicide and Life-threatening Behavor* 43(4), 406–417. https://doi.org/10.1111/sltb.12026

Batterham, P. J.–Han, J.–Calear, A. L.–Anderson, J.–Christensen, H. 2018. Suicide Stigma and Suicide Literacy in a Clinical Sample. *Suicide and Life-Threatening Behavior* 49(4), 1136–1147. https://doi.org/10.1111/sltb.12496

Chan, L. F.–Salleh Sahimi, H. M.–Raudhah binti Mokhzani, A. 2022. A global call for action to prioritize healthcare worker suicide prevention during the COVID-19 pandemic and beyond. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention* 43(3), 163–169. https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000852

Demerouti, E. 2015. Strategies used by individuals to prevent burnout. *European Journal of Clinical Investigation*, 45(10), 1106–1112. https://doi.org/10.1111/eci.12494

Domino, G.–Swain, B. J. 1986. Recognition of Suicide Lethality and Attitudes toward Suicide in Mental Health Professionals. *OMEGA. Journal of Death and Dying* 16(4), 301–308. https://doi.org/10.2190/LHK3-PG0Y-2QQF-NPJH

Fekete S. 2000. Segítő foglalkozások kockázatai – helfer szindróma és burnout jelenség. In: Kelemen G. (szerk.): *TELE-DIALÓGUS. Tanulmányok az öngyilkosság-megelőzés kommunikációs perspektíváiról*. Pannónia Könyvek. 179–191.

Gagnon, J.–Hasking, P. A. 2012. Australian psychologists' attitudes towards suicide and self-harm. *Australian Journal of Psychology* 64(2), 75–82. https://doi.org/10.1111/j.1742-9536.2011.00030.x

Hegedűs R. (2019). Az öngyilkossággal kapcsolatos attitűdök vizsgálata. In: Zonda T.–Bozsonyi K.–Moksony F. (szerk.): *Az öngyilkosság szociológiája*. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.

Jeon, H. J.–Park, J.-H.–Shim, E.-J. (2013). Permissive Attitude Toward Suicide and Future Intent in Individuals With and Without Depression. *The Journal of Nervous and Mental Disease* 201(4), 286–291. https://doi.org/10.1097/nmd.0b013e318288d2c7

Kleespies, P. M.–Smith, M. R.–Becker, B. R. 1990. Psychology interns as patient suicide survivors: Incidence, impact, and recovery. *Professional Psychology: Research and Practice* 21(4), 257–263. https://doi.org/10.1037/0735-7028.21.4.257

Kleespies, P. M.–Van Orden, K. A.–Bongar, B.–Bridgeman, D.–Bufka, L. F.–Galper, D. I.–Hillbrand, M.–Yufit, R. I. 2011. Psychologist suicide: Incidence, impact, and suggestions for prevention, intervention, and postvention. *Professional Psychology: Research and Practice* 42(3), 244–251. https://doi.org/10.1037/a0022805

Lefever, R. 2007. *Kényszeres segítés*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Leo Amici 2002 Alapítvány.

Li, T.–Petrik, M. L.–Freese, R. L.–Robiner, W. N. 2022. Suicides of psychologists and other health professionals: National Violent Death Reporting System data, 2003–2018. *American Psychologist* 77(4), 551–564. https://doi.org/10.1037/amp0001000

Lyu, S.–Li, Y. 2023. The Roles of Endorsement and Stigma in Suicidal Ideation and Behavior among Chinese College Students. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 20(1), 877. https://doi.org/10.3390/ijerph20010877

Mészáros V.–Ádám Sz. 2021. Mini Oldenburg Kiégés Kérdőív. In: Horváth Zs.–Urbán R.–Kökönyei Gy.–Demetrovics Zs. (szerk.): *Kérdőíves módszerek a klinikai és egészségpszichológiai kutatásban és gyakorlatban*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.

Miklin, S.–Mueller, A. S.–Abrutyn, S.–Ordonez, K. 2019. What does it mean to be exposed to suicide? Suicide exposure, suicide risk, and the importance of meaning-making. *Social Science–Medicine* 233, 21–27. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.05.019

Mills, L. B.–Huebner, E. S. 1998. A Prospective Study of Personality Characteristics, Occupational Stressors, and Burnout Among School Psychology Practitioners. *Journal of School Psychology* 36(1), 103–120. https://doi.org/10.1016/s0022-4405(97)00053-8

Norheim, A. B.–Grimholt, T. K.–Loskutova, E.–Ekeberg, O. (2016). Attitudes toward suicidal behaviour among professionals at mental health outpatient clinics in Stavropol, Russia and Oslo, Norway. *BMC Psychiatry* 16, 268. https://doi.org/10.1186/s12888-016-0976-5

Osafo, J.–Knizek, B. L.–Akotia, C. S.–Hjelmeland, H. 2012. Attitudes of psychologists and nurses toward suicide and suicide prevention in Ghana: A qualitative study. *International Journal of Nursing Studies* 49(6), 691–700. https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2011.11.010

Park, C. H. K.–Kim, B.–Lee, S. S.–Ha, K.–Baek, C.-J.–Shin, M-S.–Ahn, Y.-M. 2016. A Comparative Study of Permissive Attitudes Toward Suicide: An Analysis of Cross-National Survey in South Korea, Japan, and the United States. *Korean Journal of Biological Psychiatry* 23(4), 157–165. https://koreascience.kr/article/JAKO201610958457369.pdf

Pope, K. S.–Tabachnick, B. G. 1994. Therapists as patients: A national survey of psychologists' experiences, problems, and beliefs. *Professional Psychology: Research and Practice* 25(3), 247–258. https://doi.org/10.1037/0735-7028.25.3.247

Rupert, P. A.–Miller, A. O.–Dorociak, K. E. 2015. Preventing burnout: What does the research tell us? *Professional Psychology: Research and Practice* 46(3), 168–174. https://doi.org/10.1037/a0039297

Rüsch, N.–Zlati, A.–Black, G.–Thornicroft, G. 2014. Does the stigma of mental illness contribute to suicidality? *British Journal of Psychiatry* 205(4), 257–259. https://doi.org/10.1192/bjp.bp.114.145755

Sandford, D. M.–Kirtley, O. J.–Thwaites, R.–O'Connor, R. C. 2020. The impact on mental health practitioners of the death of a patient by suicide: A systematic review. *Clinical Psychology–Psychotherapy* 28(2), 261–294. https://doi.org/10.1002/cpp.2515

Simpson, S.–Simionato, G.–Smout, M.–van Vreeswijk, M. F.–Hayes, C.–Sougleris, C.–Reid, C. 2018. Burnout amongst Clinical and Counselling Psychologists: The Role of Early Maladaptive Schemas and Coping Modes as Vulnerability Factors. *Clinical Psychology–Psychotherapy* 26(1), 35–46. https://doi.org/10.1002/cpp.2328

Susánszky É.–Hajnal Á.–Kopp M. 2008. Öngyilkossággal kapcsolatos ismeretek, attitűdök a magyar lakosság és a segítő foglalkozású szakemberek körében. *Psychiatria Hungarica* 23(5), 376–384.

Tadros, G.–Jolley, D. 2001. The stigma of suicide. *British Journal of Psychiatry* 179(2), 178. https://doi.org/10.1192/bjp.179.2.178

Tanaka, K.–Ikeuchi, S. 2023. Insights from primary care workers supporting people at risk of suicide in local communities in Japan: A qualitative descriptive study. *Journal of Advanced Nursing* 00, 1–14. https://doi.org/10.1111/jan.16024

Temesváry, B. 2005. *Szuicidológiai zsebkönyv – Szuicidológia, krízisintervenció és a „segítők" mentálhigiénéje.* Zsurnál Market Kiadó és Szolgáltató Bt.

Trimble, L.–Jackson, K.–Harvey, D. 2000. Client suicidal behaviour: Impact, interventions, and implications for psychologists. *Australian Psychologist* 35(3), 227–232. https://doi.org/10.1080/00050060008257483

Williams, C. L.–Cero, I.–Gauthier, J. M.–Witte, T. K. 2018. Examination of the latent factor structure and construct validity of the stigma of suicide scale-short form. *Death Studies* 42(10), 616–626. https://doi.org/10.1080/07481187.2017.1416431

Williams, A. M.–Reed, B.–Self, M. M.–Robiner, W. N.–Ward, W. L. 2020. Psychologists' Practices, Stressors, and Wellness in Academic Health Centers. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings* 27(4), 818–829. https://doi.org/10.1007/s10880-019-09678-4

Zuckerman, S. 2017. *What Predicts Suicide Among Psychologists? An Examination of Vulnerability and Protective Factors.* [Doctoral dissertation, University of Memphis]. University of Memphis Digital Commons. https://digitalcommons.memphis.edu/etd/166

Hajdu Tímea

Hogyan érthetjük (félre) egymást? – Kommunikációs kihívások az online térben

1. Elöljáróban: a téma motiváltsága

Manapság a hétköznapi beszélgetések jelentős része az online térben zajlik. A mobiltelefonok és az instant üzenetküldő alkalmazások elterjedésével egyre szélesebb tömegek részére vált lehetségessé az azonnali beszélgetéskezdeményezés. Azonban a virtuális térben – a közvetlen kommunikációval ellentétben – kevésbé lehetséges az érzelmeket, gesztusokat közvetíteni. Különösen nagy gondot okoz például az irónia vagy a humor érzékeltetése. Ezt a nehézséget gyakran az emojik használatával próbálják áthidalni az internetezők, több-kevesebb sikerrel. Noha Bódi Zoltán úgy fogalmaz, hogy az emotikon „általános, nyelvtől és kultúrkörtől függetlenül értelmezhető ikonikus jel, amely az emberi arcvonásokat [...] próbálja felidézni" (Bódi 2004: 30), számos példát láthatunk arra, hogy akár ugyanabba a szociokulturális környezetbe tartozó személyek is más-más módon használnak és értelmeznek egy-egy emojit. Bár ezeknek a jeleknek van egyfajta sematikus jelentésük, végső értelmüket mindig az adott kommunikációs helyzetben nyerik el. Előfordulhat, hogy a beszédpartnerek különbözően alkalmazzák őket, ami félreértésekhez vezethet. Ugyanakkor az sem ritka, hogy az emojik hiánya nehezíti meg a befogadók számára az üzenetek értelmezését. A nemzetközi szakirodalomban már többen foglalkoztak az online kommunikáció során felmerülő problémák feltérképezésével, azonban a hazai nyelvészeti diskurzusban csak kevés példát találunk erre, különösen az emojik vonatkozásában. Vizsgálatom célja képet alkotni arról, hogy milyen tényezők állnak ezen jelek félreértésének a hátterében. Ehhez általam gyűjtött chatbeszélgetéseket tipizálok és elemzek a kapcsolódó tudományterületek (a funkcionális és az internetes pragmatika, a kognitív nyelvészet, a szemiotikai textológia) eredményeinek bevonásával.

2. A vizsgálat elméleti háttere

Ahogyan ezt a cím is jelzi, a dolgozatban az online kommunikáció során felmerülő félreértésekkel foglalkozom. Mivel a kommunikációkutatás már önmagában is interdiszciplináris tudományterület,[1] illetve a félreértés jelenségét szintén több

[1] A *kommunikáció* fogalmát nemcsak a nyelvészet, hanem a szociológia, az antropológia, a pszichológia, a politikatudomány, a médiatudomány, a biológia és a kibernetika is használja. Dolgozatom középpontjában a nyelvészeti megközelítések állnak.

nézőpontból meg lehet közelíteni, elengedhetetlennek tartom bemutatni az általam végzett elemzés szempontjából releváns elméleteket és azok fogalomrendszerét. Egy ennyire komplex jelenség leírásában nem célravezető, ha csupán egyetlen aspektusból közelítünk a problematikához, hiszen ez annak leegyszerűsítéséhez vezet. Emellett az online kommunikáció nem régóta van jelen az emberek életében, és napról napra változik, így számtalan olyan kérdéskör merülhet fel, amelyek megfogalmazására, magyarázatára még nincsenek bevett fogalmak, ezért a hagyományos nyelvészeti és médiaelméleti terminusok mellett helyet kaphatnak újak is. Noha a félreértésnek számos oka lehet a percepciós problémáktól kezdve egészen az eltérő jelentésképzésig, dolgozatom szempontjából elsősorban az utóbbi lesz releváns. Az, hogy ki milyen értelmet tulajdonít egy-egy megnyilatkozásnak, nagyban függ az egyén tudásbázisától, amelynek tipologizálását Petőfi S. János (2004) nyomán ismertetem.

2.1. A sikeres kommunikációról

Ahhoz, hogy félreértésről beszélhessünk, fontos tisztázni, milyen tényezők teljesülése mellett valósulhat meg eredményes, félreértés nélküli kommunikáció. Az idők során többen különböző szempontokból próbálták megközelíteni ezt a kérdéskört. Roman Jakobson (1972) egy hattényezős modellt alkotott meg, amelyben a *feladó/adó, címzett/vevő, üzenet, kód, csatorna* és *kontextus* kategóriákat nevezte meg a kommunikáció alapfeltételeiként. Ez a strukturalista felfogás az emberi kommunikációt statikus és beszélőközpontú folyamatként képzeli el, amely inkább a gépi információátadáshoz hasonlítható (Tolcsvai Nagy 2020: 14–15). Ezzel szemben a kognitív pragmatika a nyelvi tevékenységet egy triádikus modell segítségével dinamikus jelenségként ábrázolja, amely során a beszélő és a hallgató a figyelmüket közösen egy harmadikra, a beszélgetés tárgyára irányítják, és együtt konstruálják meg a jelentést (Sinha 2001, Tolcsvai Nagy 2013: 22). Így nem pusztán egyirányú kódolásról, illetve dekódolásról van szó, amely során a jelentés egyik embertől a másikig eljut, hanem olyan dinamikus, interszubjektív eseményről, amely a közös figyelmi jelenetben részt vevők számára lehetővé teszi, hogy a világról szerzett tapasztalataikon megosztozzanak, és közösen cselekedjenek (Tátrai 2011: 101–102). Ugyanazt a tartalmat számtalan módon meg lehet konstruálni, mindazonáltal a teljes nyelvi kifejtettség nem lehetséges és ugyanakkor felesleges is, hiszen a megnyilatkozó számíthat beszédpartnere kontextuális ismereteire, melyek összességét a pragmatikai szakirodalom *háttértudás*nak is nevezi (Tátrai 2011: 103). Ehhez olyan információk tartoznak, mint hogy egy szituációban ki, kinek, mikor, hol és miért beszél, amelyek a szituációs kontextust adják.[2]

[2] A különböző kontextustípusok áttekintését Tátrai Szilárd erre vonatkozó fejezete alapján végzem (Tátrai 2011: 51–55).

Emellett a megértéshez szükséges tisztában lenni a tematikus kontextussal is, vagyis azzal, hogy miről van szó. Világról szóló ismereteink sémákat alkotnak aszerint, hogy dolgokra vagy eseményekre vonatkoznak-e. Előbbire *tudáskeret*ként, míg utóbbira *forgatókönyv*ként szoktak hivatkozni. Fontos kiemelni, hogy ezek tartalma egyénenként, közösségenként és kultúránként változhat, így például előfordulhat, hogy egy magyar és egy kínai személy elméjében más fogalmak aktiválódnak az *esküvő* szó hallatán. Mindazonáltal az említett kontextuális tényezők hatással vannak a nyelvi megformáltságra, illetve a *ko-textus*ra, a nyelvi környezetre. Így a dinamikus jelentésképzésben nemcsak az explicit nyelvi szimbólumok, hanem a nyelvileg ki nem fejtett, implicit tartalmak is fontos szerepet játszanak (Tátrai 2011: 51–55).

Petőfi S. János szemiotikai textológiai modellje szerint a kommunikáció létrejöttéhez szükséges, hogy valaki, valamikor, valahol, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában valamit kommunikáljon (Petőfi S. 1988: 222). Jakobson modelljét oly módon pontosítja, hogy figyelembe veszi a megnyilatkozások időbeli és térbeli meghatározottságát, illetve az egész folyamatot a résztvevők mentális működése interakciójának tekinti, amely során a partnerek a tudásbázisukon alapuló interpretációt végeznek (Dobi 2021: 57). Ennek eredményessége attól függ, hogy a közlő által létrehozott komplex nyelvi objektum és a befogadónak a jelhez rendelt értelmezése milyen mértékben egyezik egymással (Petőfi S. 1988: 222–223). A jelentésreprezentációban nagy hangsúlyt kap a kommunikáló felek tudásbázisai közötti megfelelés. Petőfi S. János *A szöveg mint komplex jel* (2004) című munkájában ismerteti ezek típusait: a tudás/hiedelem, a feltevések és az elvárások kategóriáját, amelyeknek ez a sorrendje az interszubjektivitás csökkenő mértékét is tükrözi (Petőfi S. 2004: 104). Az interpretáció *centrális bázis*a magában foglalja a tudásokat és a hiedelmeket a kontextusra, a nyelvi kódra, a tartalomra vonatkozóan minden lehetséges médium kapcsán, amelyek háttértudásként eredményes kommunikációt tesznek lehetővé. A *lokális bázis*t logikai-asszociatív összefüggések alkotják, amelyek a centrális bázisból kiválasztott elemek között létesítenek kapcsolatot. Tehát ezek nem csupán lexikai jelentések, hanem olyan egyéni tudati tartalmak, amelyek legtöbbször nem verbalizálódnak, ugyanakkor a kommunikáció sikerességét nagyban befolyásolhatják. A lokális bázis működését Petőfi S. az operatív memóriához, míg a centrális bázisét a hosszú távú memóriához hasonlítja. A *tipológiai bázis* pedig a különböző szöveg- és kommunikációshelyzet-típusokkal kapcsolatos tudásokat tartalmazza. Ez kitüntetett jelentőségű, hiszen egy szöveg értelmezése során az értelmező a saját centrális bázisából a szövegtípustól vagy a kommunikációs helyzettől függően választja ki a megfelelő elemeket. Ha a tudásbázisok elemei, ezáltal a kommunikációs szituációban közösen létrehozott tényállások között zavaró mennyiségű vagy minőségű eltérés mutatkozik, akkor beszélhetünk félreértésről.

2.2. Az online kommunikációban előforduló félreértésekről

Saját kutatásom fókuszában a chates diskurzusokban megvalósuló félreértések állnak, így a továbbiakban ezeket vázolom fel. Az instant üzenetküldő alkalmazások elterjedésével rendkívül felgyorsult az emberek közötti kapcsolatfelvétel, pillanatok alatt bárkit el lehet érni. Ez az üzenetek nyelvi megformáltságára is hatással van, ugyanis a gyorsaság miatt gyakoribbak az elgépelt szavak és a rövidítések, amelyek megnehezíthetik a szöveg értelmezését.

Mindazonáltal nemcsak a nyelvi megformáltságból, hanem az ezt kiegészítő emojik jelenlétéből is fakadhatnak megértésbeli gondok. A külföldi szakirodalomban többen is foglalkoztak ezen jelek többértelműségével és a használatukból származó problémákkal (Tigwell–Flatla 2016, Miller et al. 2017, Dainas–Herring 2021, Beißwenger–Pappert 2023). Noha létezik egy angol nyelvű, enciklopédikus igényű weboldal *Emojipedia* néven[3], amely rendszerezi az ikonokat a jelentésük és a különböző megjelenítési módjaik szerint, ez szükségszerűen csak dekontextualizált értelmet kínál fel az internetezőknek. Így előfordulhat, hogy egy beszédhelyzetben teljesen más jelentésben használja valaki a szóban forgó ikonokat.

Az értelmezésbeli eltéréseket egyrészt az is okozhatja, hogy a különböző szociális médiaplatformok és operációs rendszerek más-más módon jelenítik meg az emojikat vizuálisan, ami megnehezíti egységes interpretációjukat és a sikeres kommunikációt. Ha a jelek csak egyféleképpen jelennek meg a használóknak, az megnöveli a megegyező jelentéstársítás esélyét, viszont a különböző ábrázolási módok éppen ennek ellenkezőjét váltják ki, amit Tigwell és Flatla (2016) is kimutatnak tanulmányukban (Tigwell–Flatla 2016: 862–863). Viszont vizsgálatuk kizárólag az emojik dekontextualizált értelmezésére támaszkodik, így későbbi kutatási témaként felvetik a kép és a szöveg együttes tanulmányozását is (Tigwell–Flatla 2016: 865).

Az emojik jelentése nagyban függ a kontextustól, melyben megjelennek, így azt gondolhatnánk, hogy az értelmezésüket segítheti a nyelvi kontextus. Miller és társai (2017) kutatása ezt nem igazolja. Az általuk vizsgált 10 jel közül csak a mosolygó szemmel nevető emoji 😄[4] esetében csökkent a félreértés esélye szövegkörnyezetben (Miller et al. 2017: 156–160). Ennek a jelnek léteznek ugyanis a legkülönfélébb vizuális megjelenítései, így a nyelvi kontextus egyértelműsítheti a jelentését.

A fent említett munkákból is feltűnik, hogy az online félreértések problémája rendkívül sokrétű, ezért komplex vizsgálatot igényel. Az alábbiakban olvasható elemzésben legfőképpen a kognitív pragmatika és a szemiotikai textológia szemléletét működtetem, különös tekintettel a kontextuális ismeretek és tudásbázisok

---

[3] Lásd: https://emojipedia.org/ (Letöltés dátuma: 2025. 06. 25.)

[4] Korábban a mosolygó szemmel nevető emoji így jelent meg az Apple-eszközökön: 😄, míg más operációs rendszereknél ekképpen: 😁. Az előbbit inkább negativitás, utóbbit pedig valóban nevetés kifejezésére használják.

eltéréseiből származó félreértésekre. Úgy gondolom, hogy a két tudományterület együttes jelenléte nem okoz paradigmafeszültséget, hiszen mindkettő a közlő és a befogadó közös jelentésképzésére helyezi a hangsúlyt, tehát szemléletüket a kommunikációközpontúság határozza meg. Az emojikat nemcsak önmagukban, hanem nyelvi kontextussal együtt is tanulmányozom (vö. Miller et al. 2017), és arra keresem a választ, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a félreértéseket az online kommunikációban az emojik vonatkozásában.

3. A vizsgálat módszertana

A vizsgálatom alapját az a szubjektív felhasználói tapasztalat adta, hogy az üzeneteinkhez illesztett emojik korántsem tekinthetők olyan egyértelműnek, mint ahogyan azt gondolnánk, hanem a hozzájuk történő jelentéstársítás mindig több faktor függvénye. A mindennapi online beszélgetéseink során észrevehetjük, hogy különböző korosztályok eltérően értelmeznek egy-egy emojit. Bizonyos jelek sűrűbben fordulnak elő, mint mások: például az érzelmeket ábrázoló arcok gyakrabban jelennek meg az üzenetekben, mint az állatok vagy a testrészek képei. Emellett számos olyan emojiról tudunk, amelyekhez a jelhasználók kontextus nélkül is eltérő jelentéseket társítanak. Ezek mind okozhatnak potenciálisan félreértést.

Vizsgálatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az emojihasználat félreértéséhez vezethetnek a chatkommunikáció során. Az említett felhasználói tapasztalat alapján három feltevést fogalmaztam meg az eredményekkel kapcsolatban:

1. A jelhasználók életkorában lévő eltérés hatással van az emojikkal való kommunikáció eredményességére.
2. Egy emoji használati gyakorisága befolyásolja az eredményes alkalmazását a kommunikációban. Egy ritkán használt jel esetében valószínűbb, hogy a beszédpartnerek különböző értelmezéseket társítanak hozzá.
3. Azon emojik esetében, amelyekre dekontextualizáltan jellemző az eltérő jelentéstársítás, gyakrabban előfordulhat félreértés.

A kérdést kétféle módszer ötvözésével vizsgáltam. Egyrészt egy kutatói korpuszt állítottam össze, amelyben a nyelvhasználók által beküldött félreértéseket tartalmazó chatrészletek találhatók. Ezek megmutatták, hogy egyéni szinten mely emojik használata során merült fel kommunikációs probléma a partnerek között. Másrészt a beszélgetésekben előforduló jeleket kiválogattam egy online kérdőívbe, amely kiterjedtebb képet adott arról, hogy dekontextualizáltan hogyan értelmeznek egy-egy emojit a nyelvhasználók. Ez a két megközelítési mód nemcsak a központi kutatási kérdés megválaszolását tette lehetővé, hanem általuk összehangolhatóvá váltak az emojik egyéni és közösségi érvényű értelmezései. A következőkben a vizsgálat menetét mutatom be.

3.1. A kutatói korpusz

Noha hazai kutatások keretében is foglalkoztak már az online kommunikációval, eddig kevés példát láthattunk arra, hogy az emojik használatából avagy nem használatából fakadó félreértéseket elemeztek volna chatbeszélgetésekben. Így miután megfogalmazódott bennem, hogy az említett téma vizsgálata akár a kommunikációkutatás számára is informatív eredményeket hozhat, 2024 nyarán adatgyűjtésbe kezdtem. Ennek során különböző közösségimédia-felületeken arra kértem a felhasználókat, hogy küldjenek nekem képernyőfotó formájában olyan beszélgetésrészleteket, amelyekben beszédpartnerükkel félreértették egymást az emojik miatt. Maguk a párbeszédek bármelyik online platformon megvalósulhattak, erre vonatkozóan nem fogalmaztam meg kikötést, mert egy minél sokrétűbb anyagot szerettem volna kapni. Mivel a chat privát műfaj, és az emberek nem szívesen osztják meg idegenekkel bizalmas beszélgetéseiket, a felhívás szövegében kiemeltem, hogy az érzékeny adatok (nevek, profilképek) nem lesznek a korpuszban feltüntetve. Emellett megkértem az adatközlőket, hogy írjanak egy-egy rövid jellemzést a beszédszituációval kapcsolatban: kik társalognak, milyen idősek, milyen viszonyban állnak egymással, és miről beszélgetnek. Erre azért volt szükség, mert nem ismertem a kommunikációs szituációt, a külső nézőpontú értékelés pedig torzíthatta volna a valóságot. Mivel maguk az adatközlők is reflektáltak a félreértés tényére, a félreértéseket a diskurzusrésztvevők belső nézőpontja alapján értelmeztem magam is félreértésekként. Emellett abból adódóan, hogy nem én kategorizáltam valamit félreértésnek, ennek igazolására nem volt szükség, hanem arra fókuszáltam, hogy milyen tényezők együtt állása okozhatta a kommunikáció sikertelenségét. Az adatok tehát két részből tevődtek össze: egyrészt az eredeti chatbeszélgetések képernyőfotóiból, másrészt pedig a metadiskurzusokból, amelyeket az adatközlők fűztek saját beszélgetéseikhez.

A gyűjtés fázisa magában foglalta annak eldöntését is, hogy a kapott anyag nagyságától függően mi lesz a vizsgálatom fókuszában: részletes kvalitatív adatelemzés egy kisebb korpuszon, vagy pedig kvalitatív meglátások mellett bizonyos kvantitatív tendenciák, illetve általánosítható megállapítások megfogalmazása. Mivel összesen 27 beszélgetést kaptam, az előbbi lehetőség mellett döntöttem, hiszen a korpusz kis mérete nem tette lehetővé általános, valamely egész beszélőközösségre érvényes állítások megfogalmazását, viszont alkalmasnak bizonyult arra, hogy feltárjam az emojihasználathoz kötődő félreértések lehetséges okait. Emellett azt is megmutathatta, hogy milyen tipizálási és kvalitatív elemzési irányokat rejt magában a téma. Ezáltal az összegyűjtött adatok a vizsgálat eszközéül és tárgyául is szolgáltak. Mivel azonban számtalan körülmény vezethet sikertelen kommunikációhoz, kutatásom nem adhat képet ennek összes lehetséges okáról, de reményeim szerint rávilágít bizonyos lényegi mozzanatokra a félreértések diskurzusbeli működésével kapcsolatban.

Az adatelemzés megkezdése előtt az adatokat rendszereztem és anonimizáltam: mindegyik képről eltüntettem a személyes információkat, majd megszámozva, a figyelmi jelenetek adatközlőktől származó leírásával együtt egy dokumentumba rendeztem őket. Kigyűjtöttem azokat az emojikat, amelyeket a nyelvhasználók problémásnak ítéltek, összesen tizenötöt. A korpusz így azt mutatta meg, hogy az adatközlők a saját (belső) nézőpontjukból mit értékeltek félreértésként, és miért.

3.2. A kérdőíves felmérés

Mivel a felhasználói szokások rendkívül sokszínűek az emojik vonatkozásában, az adatok kiterjedtebb értelmezésének érdekében kérdőívet állítottam össze (l. 1. ábra), hogy ezzel összehangoljam az egyéni és a közösségi érvényű értelmezéseket. Az így kapott válaszokat ezáltal referenciaként működtethettem az elemzés során, hiszen kirajzolódott belőlük, hogy hogyan használják a beszélők az adott jeleket. A kitöltőknek az életkoruk mellett meg kellett adniuk, hogy a chatbeszélgetésekben félreértett emojikat kontextus hiányában hogyan értelmezik, mit fejeznek ki velük. Az életkorra vonatkozó kérdést azért tartottam fontosnak, mert a beszélgetéseket beküldő adatközlők közül többen is reflektáltak a metadiskurzusokban az életkorra mint a félreértéssel összefüggésbe hozható tényezőre.

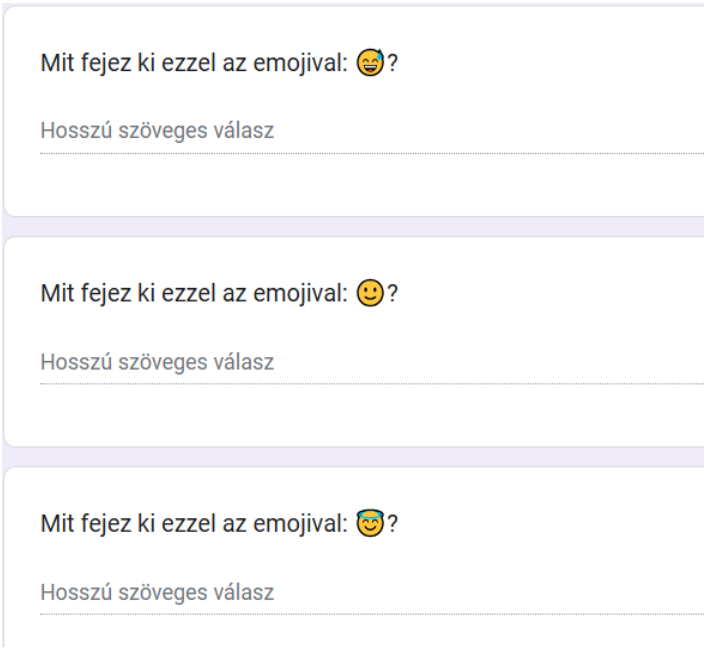

1. ábra: Minta a kérdőívben szereplő kérdésekből

A következőkben az adatgyűjtés eredményeit ismertetem. Elsőként a kérdőívből kirajzolódó használati tendenciákat mutatom be, majd ezeket összevetem néhány, a kutatói korpuszból kiválasztott beszélgetésrészlettel. Ennek során az emojikat a szöveggel együtt vizsgálom, az ikonok használatának különbségein kívül arra is kitérek, hogy a nyelvi megformáltságban milyen tényezők megléte indukálhatja a félreértést. Mivel a korpusz adatközlői jellemezték a chat közös figyelmi jelenetét, az elemzések során nem pusztán az egyéni intuícióimra, hanem a metadiskurzusokra is támaszkodhattam.

4. A kérdőív eredményei

A kérdőívre összesen 205 válasz érkezett be, melynek életkori megoszlását az alábbi kördiagram szemlélteti (2. ábra).

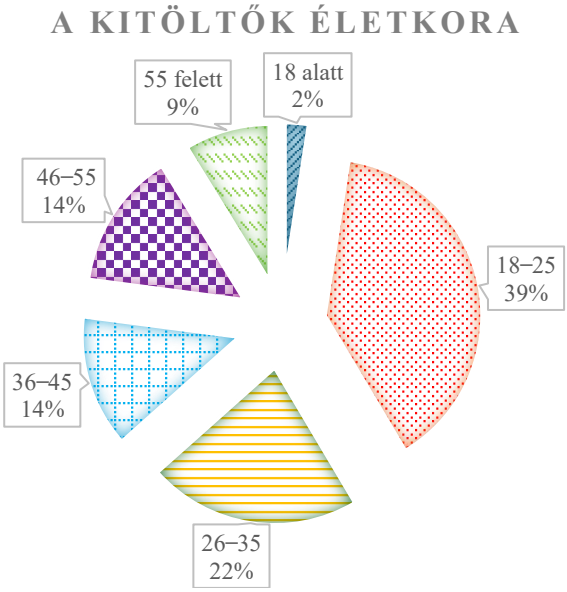

2. ábra: A kérdőív kitöltőinek életkora

Ebből látható, hogy a kitöltők 63%-a 35 év alatti, azaz főként a Z, és kisebb részt az Y generáció tagjai, akik már gyerekként, tinédzserként megismerkedhettek az internet világával, így őket gyakran a „digitális bennszülöttek” elnevezéssel illetik. A fennmaradó 37% pedig az X és a Baby Boomer generációkhoz tartozik. Rájuk „digitális bevándorlók”-ként is szoktak hivatkozni, hiszen életüknek csak egy későbbi szakaszában vált elterjedtté a számítógép- és a mobiltelefon-használat, ennek következtében más felhasználói szokások jellemzik őket (Buda 2019: 123).

Mivel a kérdőívben az emoji-használatra vonatkozóan nyitott kérdéseket tettem fel, az adatközlők szabadon megoszthatták véleményüket. Bizonyos esetekben jelentős eltérések mutatkoztak a jelek dekontextualizált értelmezésével kapcsolatban, ami már előre jelezheti a félreértés lehetőségét. A beérkező adatokat először összességében, korra való tekintet nélkül vizsgáltam meg, hogy általános képet kapjak a válaszadók használati szokásairól. Az eltérő jelentésreprezentációkat színkódoltam az adatközlők által említett jelentésösszetevők, illetve a nemhasználat szerint. A tizenöt emoji közül tizenhárom arcot ábrázolt, amelyek esetében a „pozitív érzelem, gondolat" és „negatív érzelem, gondolat" alapkategóriákat állítottam fel, szükség esetén pedig ezeket differenciáltam. A fennmaradó háromnál (macska: 😻, körömfestés: 💅, szemek: 👀) a kitöltők által leggyakrabban említett asszociációkat különítettem el. Ezután életkor szerint szűrtem az adatokat annak érdekében, hogy a használati eltérések ennek alapján is megmutatkozzanak. Végül megszámoltam és arányosítottam a különböző értelmezéseket, ezzel ötvözve a kvalitatív és a kvantitatív adatgyűjtést. Mindazonáltal az eredmények sokkal inkább tekinthetők egyfajta iránymutatásnak, mintsem általános, egész beszélőközösségre érvényes igazságnak, így a minta generalizálhatósága limitált.

Az egyszerű mosolygós 🙂 és az elhúzott szájú 😏 emojik értelmezésében egyértelmű életkor szerinti differenciálódás rajzolódott ki. Az előbbihez a válaszok összességét tekintve az adatközlők több mint 40%-a negatív értelmet (passzív-agresszivitást, haragot, dühöt) társított, 55%-uk viszont pozitívat vagy semlegeset (örömöt, kedvességet, udvariasságot). Ha életkor szerinti lebontásban vizsgáljuk az adatokat, azt láthatjuk, hogy a 18–25 évesek 82%-a kizárólag passzív-agresszivitást, 6%-a a beszédpartnertől függően pozitív vagy negatív értelmet, 10%-a pedig boldogságot fejez ki vele. A 26–35 évesek már inkább 'kedvesség' értelemben használják, de egyharmaduk szintén megemlítette a negatív jelentést. Az ennél idősebb korosztályokban viszont ez utóbbi jelentéstársítás már egyáltalán nem volt jelen, csak a pozitív.

Az elhúzott szájú jelet 😏 a kitöltők 49%-a kacérkodás és (akár szexuális töltetű) viccelődés, 32% pedig nemtetszés, ellenérzés kifejezésére használja. A sima mosolygós 🙂 jellel ellentétben itt nem tűnt el az egyik jelentés egy bizonyos kor felett, viszont a csökkenő tendencia így is látványos volt. Ennél az emojinál a 'flörtölés' jelentés szorult vissza az életkor előrehaladtával, és inkább a negativitás került előtérbe. Míg a 18–25 éves generáció 74%-a az előbbi értelem kifejezésére használja, addig a 36 éven felülieknél már a 'rosszallás' jelentés a hangsúlyosabb, viszont néhányan így is megemlítették a huncutságot. Azonban ezekben a korcsoportokban a kitöltők száma nem haladta meg a százat (csak ha összevonjuk őket), tehát több adatközlőt kellene bevonni ahhoz, hogy egy általánosabb képet kaphassunk a használatról.

A válaszokból nemcsak a különböző értelmezések váltak nyilvánvalóvá, hanem az is, ha az adatközlők nem használnak egy adott emojit. Az erre utaló megjegyzéseket minden jel esetében megszámoltam, majd ez alapján következtettem a használati gyakoriságukra. Ez alapján három emoji bizonyult a legkevésbé ismertnek: a macska 😽, a körömfestős 💅 és a hullámvonalas szájú 🫠.

A macska ikont 😽 a kitöltők 36%-a nem használja. Fontos adalék, hogy a válaszadást megnehezítette, hogy a különböző operációs rendszerek máshogyan jelenítik meg ugyanazt a jelet, ami – ahogyan erre már Tigwell és Flatla is utaltak (2016) – megnöveli a sikertelen kommunikáció esélyét. Az említett emoji esetében ez azért releváns, mert néhányan egérnek, hörcsögnek, kutyának, rókának vagy éppen vöröspandának nézték. A legtöbben (43%) az 'állat' jelentést társították hozzá, használati közegként pedig olyan informális beszédszituációkat (közeli, állatszerető partnerrel való társalgás) hoztak fel példaként, amelyekben egy macskáról van szó. 14%-uk általánosabb, a konkrét képi ábrázolástól elvonatkoztatott értelmet adott meg: (a házi kedvenchez köthető) aranyosságot, kedvességet, hízelgést. A válaszadók 7%-a egy merőben más jelentés, a 'női nemi szerv' kifejezésére használja a jelet, ami valószínűleg az angol szlengből eredeztethető. Mivel a szociális média felületein bárki számára könnyen elérhetőek az angol nyelvű tartalmak, a szlengszavak is könnyebben terjedhetnek. Erre példa a *pussy*, amely kontextustól függően kismacskát és női nemi szervet is jelenthet, így az angoloknál feltehetően markánsabb különbség mutatkozna meg a macska emoji 😽 dekontextualizált értelmezésekor. A magyar beszélőközösség esetében viszont csak a 18–35 évesek közül említették egy páran a vulgáris használatot.

A körömfestős emoji 💅 a második legkevésbé ismert a tizenöt közül: a kitöltők 32%-a nem használja. Ennek az is lehet az oka, hogy egy meglehetősen feminin tevékenységet ábrázol, amellyel a férfiak nem feltétlenül tudnak azonosulni. Viszont a női adatközlők is reflektáltak arra, hogy nem használják ezt a jelet, még abban az esetben sem, ha egyébként szoktak műkörmöshöz járni. A válaszadók kétféle jelentést adtak meg. Az egyik közvetlenül a képhez kapcsolódott, tehát a manikűröztetéshez, a másik viszont metaforikusan a magabiztosságra, sikerességre utalt. Ez utóbbit a 18–25 éves korosztály szintén egy angol szlenggel, a *slay* szóval ragadta meg, amelyet leginkább dicséretként, a büszkeség kifejezésére használnak, ha valaki valamit jól csinált.

A harmadik legkevésbé ismert emoji a hullámvonalas szájú 🫠, amelyet a kitöltők 23%-a nem használ. A legtöbben (60%) negatív értelmet társítottak hozzá, lelki és/vagy fizikai rosszullétükre utalnak vele, 14% pedig specifikusan az ittassághoz kötötte. Néhányan akkor használják, amikor viccelődnek, vagy ha valakit vonzónak találnak.

A tizenöt emoji közül csak négyről (a pirulva mosolygó 😊, a gondolkodó 🤔, a könnyező 😥 és a sírva nevető 😂) volt elmondható, hogy a jelhasználók többsége azonos jelentésben alkalmazza őket, bár kisebb fokozati eltérések ezeknél is

előfordulhatnak. Ez a relatív egyértelműség talán abból fakad, hogy mindennapos gesztusokat, arckifejezéseket ábrázolnak. Emellett ezek esetében említették a legkevesebben, hogy nem használják őket. A pirulva mosolygós ikon 😊 alapvetően pozitív értelemben fordult elő, összesen négyen említettek negatív jelentést. Megfigyelhető egyfajta funkcióváltás is, ugyanis többen ezt a jelet használják a boldogság kifejezésére az egyszerű mosolygós 🙂 helyett. Néhányan azt is kiemelték, hogy csak bizonyos (vagy távoli, vagy közeli) beszédpartnereknek küldenek ilyet, hogy kedvesnek, udvariasnak tűnjenek. A gondolkodó emojit 🤔 'töprengés', 'kételkedés' értelemben használják a kitöltők, néha akár ironikusan. A könnyező emojihoz 😥 egyhangúlag szomorú érzelmet (bánatot, csalódást, aggódást, sírás) társítottak, viszont ennek mértéke eltérő lehet: egyesek enyhe kellemetlenség esetében, míg mások akár részvétnyilvánításhoz is használják. A sírva nevetős arcot 😂 nagyon vicces beszédszituációkban alkalmazzák, még akkor is, ha a valóságban nem nevetik könnyesre magukat.

Mindazonáltal a vizsgált emojik jelentős részéhez több különböző jelentést rendeltek a nyelvhasználók. Jelen dolgozatban nincs lehetőségem mindegyikre kitérni, így most csak azokat prezentálom, amelyek a kutatói korpuszomban több beszélgetésben is megjelentek. Néhányat már korábban ismertettem az életkor és a használati gyakoriság vonatkozásában, viszont most a glóriás 😇, a nevető 😀 és az izzadva nevető emojikra 😅 szeretnék kitérni, mert ezeknél a használati különbségek nincsenek összefüggésben az említett tényezőkkel. Egyik esetében sem figyelhető meg markáns eltérés a korosztályok között, illetve tizenötnél kevesebb fő jelezte, hogy nem használja az adott emojit, így tehát gyakorinak tekinthetők.

A glóriás arcot 😇 a kitöltők 78%-a pozitív értelemben használja az ártatlanság, a jóság, a kedvesség kifejezésére, viszont vannak olyanok is, akik pont ennek az ellenkezőjét, a csintalanságot, az álszentséget érzékeltetik vele. Néhányan kifejezetten a kérés kontextusában, a *köszönöm* és a *szívesen* beszédfordulók után szúrják be.

A nevető emojihoz 😀 szintén pozitív asszociációkat említettek a jelhasználók, illetve kiemelték, hogy átlagos, mérsékeltebb jókedvet jelez a sírva nevetőshöz 😂 képest. Emiatt többen inkább ezt használják, ha egy kevésbé közeli ismerőssel beszélgetnek. Ezzel szemben a válaszadók 16%-a negatív – 'flegmaság', 'harag', 'erőltetett mosoly' – jelentést rendelt a jelhez. Ez az egyszerű mosolygóshoz 🙂 hasonlóan csak a 18–35 éves korosztály esetében figyelhető meg, azonban a többség ettől függetlenül pozitívan vagy a beszédpartnertől, kontextustól függően értelmezi. Tehát ha valakit nem ismernek annyira, akkor mosolygást fejeznek ki vele, baráti társalgásban viszont sértődést. Mivel a fiatalok több mint fele az általánosnak tekinthető, pozitív jelentésben használja az emojit, nem soroltam az életkor szerint eltérő értelmezésű ikonok közé.

Az előző kettővel ellentétben az izzadva nevető emoji 😅 az adatközlők 64%-a szerint inkább negatív jelentéssel bír, míg 36%-uk a 'humor', a 'vidámság', a

’megkönnyebbülés’ értelmezést említette. Ez a jel tehát már jóval megosztóbbnak bizonyult, mint az előzőek. Noha a ’kellemetlen’, ’kínos’ jelentés a 18–35 évesek között volt domináns, a 36 fölöttiek közül többen szintén ennek a kifejezésére használják. ’Nevetés’ értelem a 46 évnél idősebbek esetében került előtérbe, viszont általánosítható következtetéseket nem vonhatunk le ebből, mert a kitöltők száma ebben a korcsoportban limitált.

5. A kvalitatív korpuszelemzés eredményei

Noha már a kérdőíves válaszok kiértékelése előtt körvonalazódott, hogy milyen szempontok mentén lehetne a beérkezett beszélgetésrészletekben a félreértések lehetséges okait tipizálni, ebben az esetben az elemzés a saját emoji-értelmezéseimhez kapcsolódott volna. Viszont a korpusz anyagainak és a nyelvhasználók véleményének bevonásával objektívabbá válhatott az értelmezés. Az alábbiakban a teljes kutatói korpuszból csak néhány beszélgetésrészletet elemzek a kognitív pragmatika fogalmait és Petőfi S. János tudásbázis-tipológiáját (2004) érvényesítve. A fő elemzési szempontok az adatok kvalitatív kiértékeléséből adódtak, hiszen kirajzolódott, hogy az életkori különbség, az adott emoji használati gyakorisága és különböző értelmezései mind-mind szerepet játszottak a félreértés kialakulásában. Így az adataimat először aszerint differenciáltam, hogy kortársak vagy különböző életkorú partnerek beszélgetnek-e, majd megnéztem, hogy a problémát okozó emojik gyakran vagy ritkán használtak-e, illetve hogy egy vagy több jelentésük van-e.

Jelen dolgozat terjedelmi korlátai nem engedik meg, hogy mindegyik csoportot részletesen ismertessem, ezért a következőkben az azonos életkorúak közötti félreértésekre mutatok példákat, mivel a kutatás korpuszában leginkább ilyen típusú adatok találhatók. Egyes beszélgetésekben gyakran használt, többjelentésű emojik okozták a problémát, míg másokban gyakran használt, egyjelentésű vagy éppen ritkán használt, többjelentésű jelek. Az alábbiakban az említett jelenségeknek ebben a sorrendjében végzem el az elemzéseket.

5.1. Gyakran használt, többjelentésű emojik félreértése

A kutatói korpuszban többségében olyan adatok vannak, amelyekben azonos életkorú beszédpartnerek gyakran használt, több különböző dekontextualizált jelentéssel rendelkező emojis üzenetet értenek félre. Mivel nincs lehetőségem mindegyiket egyesével elemezni, két olyan ikont tartalmazó részletet választottam ki, amelyek több beszélgetésben is előkerültek.

Az (1) beszélgetésben (l. 3. ábra) két huszonéves lány beszélget arról, hogy az egyikőjük mézeskalácsot süt a családjával, ez mindkettőjük lokális bázisában pozitív asszociációkat aktivál. Ezért „A” sima mosolygós emojival 😊 küldi el az

üzenetet, ami viszont a beszédpartnere, az adatközlő számára azt sugallja, hogy az ünnepi készülődés egyáltalán nem örömteli, ahogyan erre a metadiskurzusban is reflektál: „Az emojival, amit használt, azt érzékeltette, hogy ez viszont nem olyan vidám tevékenység náluk, mint ahogy azt képzelné az ember.” A félreértés így abból fakad, hogy „B”-nek az a feltételezése „A” háttértudásával kapcsolatban, hogy mindketten negatívan értelmezik a jelet. Erre utal az üzenetében is, hiszen „depisen mosolygó emoji”-ként hivatkozik rá. Azonban később „A” elmagyarázza, hogy ő a boldogságát fejezi ki ezzel a jellel. Noha a Z-generáció használati szokásairól valóban az rajzolódik ki a kérdőívből, hogy többnyire negatív értelemben alkalmazzák a szóban forgó ikont, „A” valószínűleg abba a 10%-ba tartozik, amelyik a pozitív jelentést részesíti előnyben. Mivel „B” ennek nincs tudatában, háttérismeretei hiányosak „A” jelhasználati gyakorlataival kapcsolatban, ezért kommunikációjuk sem lehet sikeres.

3. ábra: (1) részlet a korpuszból

A (2) részlet (1. 4. ábra) egy csoportbeszélgetésből származik, amelyben három egyidős barátnő társalog az aznapi programjukról. „A” és „C” a beszélgetés pillanatában egyébként egymás mellett ülnek, mégis az interneten beszélgetnek, hogy bevonják „B”-t, aki nincs a közelükben. Ebben az esetben az „A” által használt nevető emoji 😀 okozza a problémát. Már a kérdőív is jelezte, hogy a 18–25 évesek majdnem 30%-a a flegmaság kifejezésére használja a jelet, ami „C” fordulójából is kitűnik („Na mi ez a csicskittó smiley”). Viszont a másik két lány a többséghez hasonlóan az általánosnak tekinthető vidámságot, humort jelöli vele, amire a „jaj bocsánat, nem úgy értettem” és a „Nem is aaz. 😂” fordulók utalnak.

Ezek alapján elmondható, hogy az életkori különbségekre vonatkozó sztereotípiával ellentétben akár ugyanolyan életkorú személyek is társíthatnak különböző jelentéseket egy-egy jelhez, ezzel megnövelve a félreértés előfordulásának esélyét.

4. ábra: (2) részlet a korpuszból

5.2. Gyakran használt, egyjelentésű emojik félreértése

A korpuszban három olyan beszélgetést találhatunk, amelyben egyidős beszédpartnerek gyakran használt, egyetlen dekontextualizált jelentéssel bíró emojit tartalmazó megnyilatkozást értettek félre. Ez feltehetőleg azért van így, mert viszonylag ritkák azok az emojik, amelyek kapcsán kontextus nélkül is csupán egy jelentéstársítást említenek a nyelvhasználók. A kérdőív alapján a vizsgált tizenöt jel közül négyre jellemző ez a tulajdonság, köztük a könnyező emojira 😥, amely az alább elemzendő részletben is megjelenik.

A (3) adat egy csoportbeszélgetésből származik (l. 5. ábra), amelyben egykorú lányok vesznek részt, azonban itt csak két résztvevő fordulói olvashatók. „A” aznap volt utoljára gyakornoki pozícióban a munkahelyén, amiről a második üzenetében értesíti beszédpartnereit. A megnyilatkozás nyelvi megformáltsága („ma veget ert a

jo vilag” [sic!]) azt sejteti, hogy ez egy negatív dolog, erre pedig a könnyező emoji 😥 beszúrásával is ráerősít. Ez „B” számára azt közvetítette, hogy „A” nem marad tovább azon a munkahelyen, és hogy szomorú emiatt. Viszont a beszélgetés folyamán kiderül, hogy valójában „A” attól a naptól fogva már hivatalos munkatárs a cégnél, ami izgatottsággal tölti el. Így „B” számára az üzenet és az emoji nem kongruens, ami félreértéshez vezet. A kérdőív alapján tehát azt feltételezhetnénk, hogy ez a közismert ikon nem okozna megértésbeli problémát, mert a jelhasználók egybehangzóan a szomorúság kifejezésére használják, centrális bázisukban ez a jelentés aktiválódik a jel láttán. Viszont a (3)-ban pozitív ko-textusban jelenik meg, ami nem egyeztethető össze a dekontextualizált jelentéssel. „A” azzal próbálja később igazolni az emoji használatát, hogy a boldogság mellett szomorúságot is érez, mert innentől kezdve komolyan el kell kezdenie dolgoznia, „nincs lazsalas” [sic!].

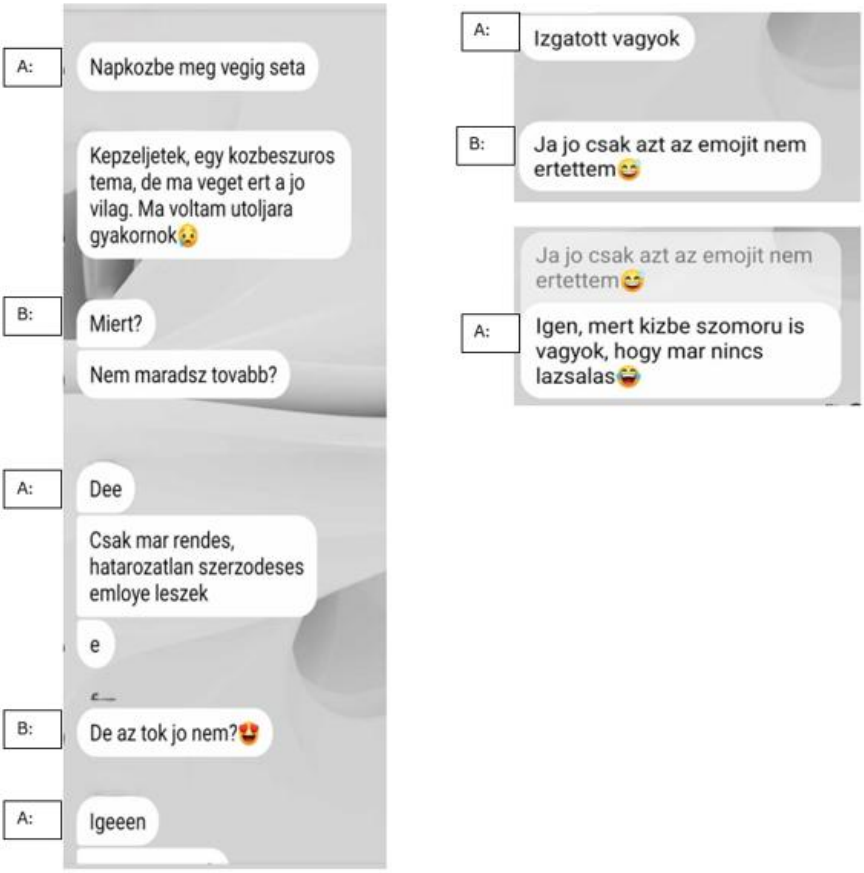

5. ábra: (3) részlet a korpuszból

5.3. Ritkábban használt, többjelentésű emojik félreértése

A kutatói korpuszban három olyan beszélgetés van, amelyekben a félreértés egy ritkábban használt, több különböző dekontextualizált jelentéssel bíró emoji kapcsán történt. Mindegyikben a kérdőív adatai szerinti legkevésbé ismert emojik vannak: az egyikben a körömfestős 💅, a másikban a hullámvonalas szájú 🫦, a harmadikban pedig a macska 😹. Ez utóbbit tartalmazó részletet ismertetem most részletesen.

A (4) chatrészlet (l. 6. ábra) egy olyan szociális médiaplatformon (az Instagramon) zajlik, ahol a beszélgetőpartnerek rövid videókat, úgynevezett *reel*eket is megoszthatnak egymással privát üzenetben. Itt is ez történik: egy magyar lány és egy cseh fiú angolul beszélgetnek, mivel egyikük sem beszéli a másik nyelvét.

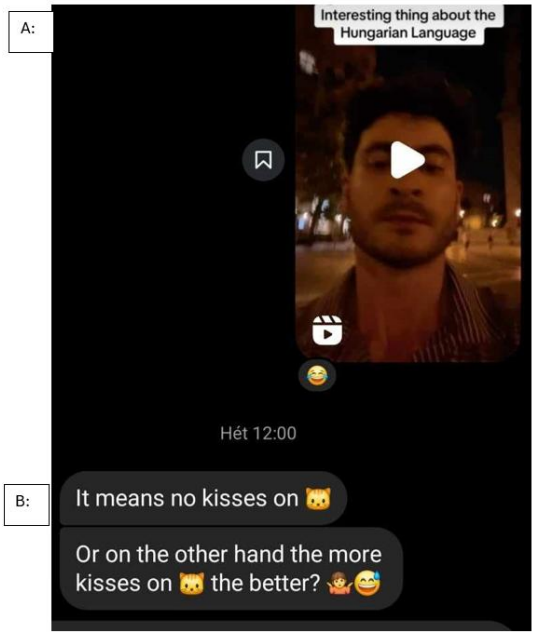

6. ábra: (4) részlet a korpuszból

A lány („A”) küld egy videót a barátjának („B”), amelyben egy férfi arról beszél, hogy a magyarban milyen külföldiek számára érdekesen hangzó szavak léteznek. Megemlíti a *puszi*-t és a *csók*-ot, amelyek a kiejtésükben hasonlítanak az angol *pussy*-ra és *choke*-ra, azonban jelentésük egyáltalán nem egyezik, hiszen az előbbié ’kiscica’, illetve a szlengben ’női nemi szerv’, míg utóbbié ’fojtogatni’. Így azok, akik nem ismerik a nyelvünket, téves jelentéseket társíthatnak a szavainkhoz. Erre reflektál a fiú üzenete a macska emojival 😹, amely kétféleképpen

is értelmezhető: „Ez azt jelenti, hogy semmi csók a cicára, vagy épp ellenkezőleg, minél több csók a cicára, annál jobb?” vagy „Ez azt jelenti, hogy semmi csók a szeméremre, vagy épp ellenkezőleg, minél több csók a szeméremre, annál jobb?”[5] Az állat képéhez a kérdőív kitöltői dekontextualizáltan is többféle jelentést (’állat’, ’aranyosság’, ’női nemi szerv’) adnak meg, ami már eleve megnöveli a félreértés esélyét. Az utóbbi értelmezést a lány nem ismeri, centrális bázisának nem része ez a tudás. Ennek következtében az interpretáció sem lehet sikeres, hiszen a közlő által létrehozott komplex jelhez a befogadó nem a beszédpartner szándékának megfelelő értelmet rendeli. Míg „A” számára a ’macska’ jelentés kerül előtérbe, addig „B” számára a ’női nemi szerv’. Mivel ez utóbbi használati mód az angol nyelvű internetes tartalmak révén terjed, a jelentésreprezentációk közötti különbség nemcsak nyelvi, hanem szociokulturális okokra is visszavezethető.

6. Következtetések

A kérdőív és a kvalitatív korpuszelemzés eredményeinek összehangolása által láthatóvá vált, hogy az emojihasználat vonatkozásában milyen tényezők vezethetnek félreértéshez a chatkommunikációban. Az adatok rávilágítottak arra, hogy az életkor, egy adott emoji használati gyakorisága, valamint a hozzá kapcsolódó eltérő jelentés- és funkciótársítások mennyiben befolyásolják a kommunikáció eredményességét. Az egyes beszélgetésekben ezek (akár eltérő mértékben) kombinálódhattak, ezzel előidézve a félreértést. Azonban fontos kiemelni, hogy jelen vizsgálat esetében a kutatói korpusz nagysága nem tette lehetővé a kvantitatív, illetve általános érvényű állítások megfogalmazását, valamint az említett befolyásoló tényezők sem tekinthetők kizárólagosnak. Bizonyos tendenciák ezzel együtt is kirajzolódtak, amelyeket a következőkben ismertetek.

Összességében elmondható, hogy a legtöbb félreértés az emojik különböző értelmezéseiből származott. Ha egy emojihoz kontextus hiányában is több különböző jelentéstársítást adtak meg a nyelvhasználók, akkor a konkrét beszélgetésekben is megnőtt a félreértés esélye. Ugyanakkor arra is volt példa, hogy az egyértelműnek tekinthető jelek használata is félreértéshez vezetett. Ennek hátterében állhatott egyéni szokáson alapuló értelmezésbeli sajátosság, illetve a használt emoji és a nyelvi kontextus inkongruenciája.

Noha az életkori különbségek valóban hatással voltak az emojikkal való kommunikáció eredményességére – hiszen az eltérő generációkba tartozó személyek másképpen értelmeztek bizonyos emojikat –, arra is számos példát mutatott a kutatói korpusz, amikor egyidős beszédpartnerek társítottak különböző jelentéseket egy adott ikonhoz. Ennek hátterében az állhat, hogy az azonos korú felhasználók általában azt feltételezik beszédpartnerük háttértudásáról, hogy ugyanabban az

[5] Az idézet saját fordítás.

értelemben használják az adott jelet. Így ez az aspektus további vizsgálatot igényel, mert bár az életkornak önmagában nem tulajdonítható differenciáló hatás, előfordulhat, hogy más tényezőkkel kombinálva már képes lehet erre. Például érdemes lehet bevonni a vizsgálat szempontjainak sorába az internet és az üzenetküldő applikációk használatához köthető szokásokat, mert ez képet adhat arról, hogy a különböző generációk tagjai milyen gyakorlatközösségekhez tartoznak.

A vizsgált emojik közül az arcokat ábrázoló jelek közismertnek bizonyultak, hiszen sokkal többen említették, hogy használják őket, mint például a macska 😻, a szemek 👀 vagy a körömfestős 💅 ikonokat. A kvalitatív korpuszelemzés feltárta, hogy egy emoji kevésbé gyakori használata valóban befolyásolja a kommunikáció eredményességét, mert az ilyen jelek esetében nagyobb eséllyel fordult elő eltérő jelentéstársítás. Ugyanakkor a gyakran használt emojik vonatkozásában is láthattunk példákat félreértésekre. Ezt vélhetően az emojikhoz rendelhető érzés, gondolatiság túl általános volta okozhatta. Mivel az emojik nem nyelvi, hanem képi jelek, a kérdés további vizsgálatába érdemes lehet bevonni ikonológiai szempontokat is, melyek megmutathatják például, hogy mely érzelmek értelmezhetők egyöntetűen akár kulturális hovatartozástól függetlenül is.

7. Kitekintés

Mivel az online kommunikáció dinamikusan változik, akár a relatíve friss tudományos munkák is felülvizsgálatot igényelhetnek. Ez tovább ösztönözheti a témával való foglalkozást, hiszen a kutatót folyamatos megújulásra készteti. Ez elmondható az emojihasználat elemzéséről is, hiszen a felhasználók rendelkezésére álló karakterkészlet évről évre újabb és újabb jelekkel bővül, illetve a hozzájuk kapcsolódó jelentések sem feltétlenül tekinthetők állandónak, mint ahogyan ezt a mosolygós emoji 🙂 kapcsán láthattuk. Így a vizsgálatot érdemes lehet egy pár év múlva újra elvégezni és összevetni az eredményeket, hogy ezáltal képet kaphassunk a jelentésbeli eltolódásokról.

A kérdőívben az életkorra és az emojik dekontextualizált jelentésére vonatkozó kérdéseket tettem fel, mivel a beküldött beszélgetésrészletekben ezek többször is felmerültek mint a sikeres kommunikációt befolyásoló tényezők. Egyes ikonok kapcsán a kérdőív adatközlői viszont a nőkre és a férfiakra jellemző jelhasználati különbségeket is említettek (mint például a körömfestős 💅 vagy a macska 😻 emojik esetében). Jelen dolgozatban nem vettem figyelembe genderre vonatkozó aspektusokat, azonban ezek bevonásával tovább lehetne árnyalni a kérdést.

Ahogyan ezt az elemzések során is említettem, a vizsgálat korpusza nem elég nagy ahhoz, hogy kvantitatív következtetéseket vonjunk le az emojihasználatnak vagy éppen a hiányának következtében kialakuló félreértésekről, ezért a későbbiekben fontosnak tartom az adatok körének bővítését. Ez jelentheti új, eddig nem

vizsgált ikonok bevonását is, amelyek további kutatási kérdések megfogalmazására adnak lehetőséget.

Nemcsak a vizsgálható kérdések, hanem a módszertan kapcsán is felvetődnek más lehetséges irányok. Az általam végzett vizsgálat korpusza a beszédhelyzet résztvevői által (azaz a saját nézőpontjukból) félreértésként értelmezett beszélgetésrészletekből tevődött össze. Azonban árnyaltabb képet kaphatunk a jelenségről, ha teszteljük, hogy ezeket más nyelvhasználók külső nézőpontból is félreértésként értelmezik-e. Ez a megközelítés új alapra helyezheti a vizsgált problematikát, megteremtve akár a kontrasztív elemzés lehetőségét is, amelynek lényeges eleme lehet az értelmezők rendelkezésére álló tudásbázisok összevetése is.

Irodalomjegyzék

Beißwenger, M.–Pappert, S. 2023. Language Decline due to Emojis? *Image. The Interdisciplinary Journal of Image Sciences* 38(2), 158–177.

Buda A. 2019. Generációk, társadalmi csoportok a 21. században. *Magyar Tudomány* 180, 120–129.

Dainas, A. R.–Herring, S. C. 2021. Interpreting Emoji Pragmatics. In: Xie, C.–Yus, F.–Haberland, H. (eds.): *Approaches to Internet Pragmatics: Theory and Practice.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 107–144.

Dobi E. 2021. *A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Jakobson, R. 1972. *Hang–Jel–Vers*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Miller, H.–Kluver, D.–Thebault-Spieker, J.–Terveen, L.–Hecht, B. 2017. Understanding Emoji Ambiguity in Context: The Role of Text in Emoji-Related Miscommunication. *International Conference on Web and Social Media* 11, 152–161.

Petőfi S. J. 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112, 219–229.

Petőfi S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Sinha, C. 2001. *The epigenesis of symbolization*. https://www.lucs.lu.se/fileadmin/user_upload/project/lucs/LUCS-pub/LUCS-085/Sinha.pdf (Letöltve: 2025. 06. 26.)

Tátrai Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tigwell, G. W.–Flatla, D. R. 2016. "Oh That's What You Meant!": Reducing Emoji Misunderstanding. In: *International Conference on Human-Computer Interaction with Mobile Devices and Services (MobileHCI'16)*. New York: Association for Computing Machinery. 859–866.

Tolcsvai Nagy G. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tolcsvai Nagy G. 2020. Átadás vagy közös értelemképzés. Két kommunikációs modell az iskolában és a kultúrában. In: Ludányi Zs.–Jánk I.–Domonkosi Á. (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó. 13–26.

Jakus Dávid

The Critique of Colonialism in Warhammer 40,000

Introduction

Recently, *Warhammer 40,000* has experienced a sudden rise in popularity, largely driven by the successful release of *Space Marine 2* (2024) alongside its feature in an episode of Amazon's *Secret Level* anthology series. This excitement was only boosted by the announcement of a standalone *Warhammer 40,000* show with the involvement of actor Henry Cavill (Ruiz 2024). The enormous sci-fi franchise spanning multiple media platforms is on the brink of mainstream popularity. At first glance, the universe of *Warhammer 40,000* might only seem like a darker and more extreme twist on other popular sci-fi franchises. While that observation has some ground, a closer inspection reveals the universe's deep cultural roots that go far beyond simple mimicry of other works. At the very heart of this universe lies a deep foundation of colonialism, its mechanisms, and its legacy. This study represents a condensed version of a larger research project examining the critique of colonial logic in *Warhammer 40,000*. Utilising transmedia theory and science fiction studies, this research aims to establish *Warhammer 40,000* as a transmedia universe deeply rooted in an expansive colonial context. The present paper outlines the foundations of English colonial logic before exploring specific parallels, such as the Anglo-Zulu War and a miniature diorama produced for UK Games Day 97, which serve as a clear example of this connection. While the full paper also analysed Owlcat Games' 2023 video game *Rogue Trader* through the lens of coloniality and spatiality, the present paper only deals with the first case study due to reasons of scope and word limit. Thus, this publication focuses exclusively on the diorama, while the broader implications and critiques related to *Rogue Trader* will be addressed in another publication.

Before we set out to explore how the universe draws from and criticises colonialism, it is essential to summarise what *Warhammer* is and what it is about. *Warhammer 40,000* started as a miniature wargame where people buy, assemble, and paint miniature soldiers (See Fig. 1), and play simulated tabletop battles, produced by British company Games Workshop in 1987. It quickly became the most popular wargame around the world, spawning many forms of spin-off media such as other wargames, video games, books, and recently even a streaming platform for original shows. Initially, the game mainly provided background literature about its universe in its rulebooks. It was not until 1997, when Games Workshop's publishing division, Black Library, was founded, that

they started working out the bulk of the background literature. *Warhammer* literature often deals with absurdly dark, gothic, and dystopian themes. This tone led to the creation of the "grimdark" subgenre of literature. The main army or faction the literature focuses on is humanity, or as it is referred to in *Warhammer 40,000*, the Imperium of Man. It is a galaxy-spanning empire ruled by an eternal God Emperor, who sits on the throne of Terra in a state between life and death. He is the master of mankind, a general of vast armies ranging from the common conscripts of the Imperial Guard to the superhuman soldiers of the Space Marines. Ever since his "death", the Imperium has been decaying, slowly turning into a rotting carcass of an empire held together by nothing more than ignorance, blind faith, and hatred. Alien species are also represented just as often, and in great detail alongside humanity most of them also draw from a post-colonial background, as perhaps the biggest and most consistent theme of *Warhammer* is failing empires (Baumgartner 2015: 36–43).

Figure 1. Unpainted *Warhammer* miniatures (Photo taken by the author)

Theoretical framework

After this short introduction to the history of the wargame, I proceed to map out the theoretical framework required to analyse such a complex fictional universe. First, *Warhammer* is a transmedia setting, as demonstrated through multiple examples before, it uses various media to tell its vast number of stories. A transmedia story expands over various media platforms, with each new text providing a new piece of information to the overall narrative. Ideally, each entry in such a franchise is a self-contained story, so there should be no need to read a plethora of books to enjoy the story of a game, or vice versa. However, reading

across the media achieves a deeper understanding and appreciation that drives the reader to consume more of it (Jenkins 2006). Although transmedia storytelling and worldbuilding has its roots in the late 19th to early 20th century mass media culture (Wolf 2018: 141) a prominent example of which being *The Wizard of Oz* (Freeman 2014: 2364), it has only become a decisive phenomenon in the late 1990s emerging from the appearance of the *Star Wars* movies (from 1979 on), accompanied by the books and video games that are set in the same universe, and, as Henry Jenkins (2006: 95) demonstrated it, with the release of *The Matrix.* A lot of modern media universes are designed according to this marketing and storytelling logic, like Disney's Marvel universe, or *The Witcher* franchise to name a few notable examples. The specificity of the *Warhammer* universe lies in the fact that it has a ludic centre, as opposed to other transmedia worlds with generally filmic starting points (Baumgartner 2015: 38). A further important aspect of this research is the connection between science fiction media and colonialism. According to Istvan Csicsery-Ronay, imperialism and science fiction have a special connection; there is a clear correlation between nations that produce the most science fiction literature and those that attempted to build a colonial empire through imperialistic projects. Science fiction, he argues, fulfils a culture's desire to reflect on its own imperial practices, projecting the colonial logic of its respective nation into a speculative setting (2003). Csicsery-Ronay's argument is especially relevant in the context of the *Warhammer 40,000* universe: while the setting displays a diverse variety of colonial logics, a specifically British colonial logic, I argue, makes up the bulk and the foundation of this representation. This is not surprising given the origins of Warhammer as a product of a UK-based company.

In particular, Csicsery-Ronay's insights on British Imperialism and science fiction are especially relevant because of this national connection. Even though British science fiction peaked during the height of the British Empire, the genre continued to thrive even after the end of colonial rule. While not all British SF deals with the implications of colonialism, a major theme of the genre is its focus on technologies beyond today's capabilities. This is not surprising regarding the context of British imperialism, as technological development was both a requirement and a justifying driving force behind colonisation. This fictional sense of superiority, represented in British SF, mirrors real-world technological differences, which facilitated and legitimised the subjugation of less developed cultures. At the same time, science fiction served as a tool for the British to mediate their evolving cultural identity due to the consequences of imperialism. While the genre's recurring themes reflect fantasies of dominance, they also represent the underlying anxieties about Britain's place in a changing world. In this sense, science fiction serves as both a reflection and a critique of Britain's imperial past.

Analysed corpus

Even though, as mentioned above, the *Warhammer 40k* universe engages in various media, this paper is limited to the analysis of a specific and distinct media form that seeks to expand the transmedia storyworld to illustrate its engagement with colonial thinking in general and British imperial logics in particular: a miniature diorama depicting the so-called "Massacre at Big Toof River".

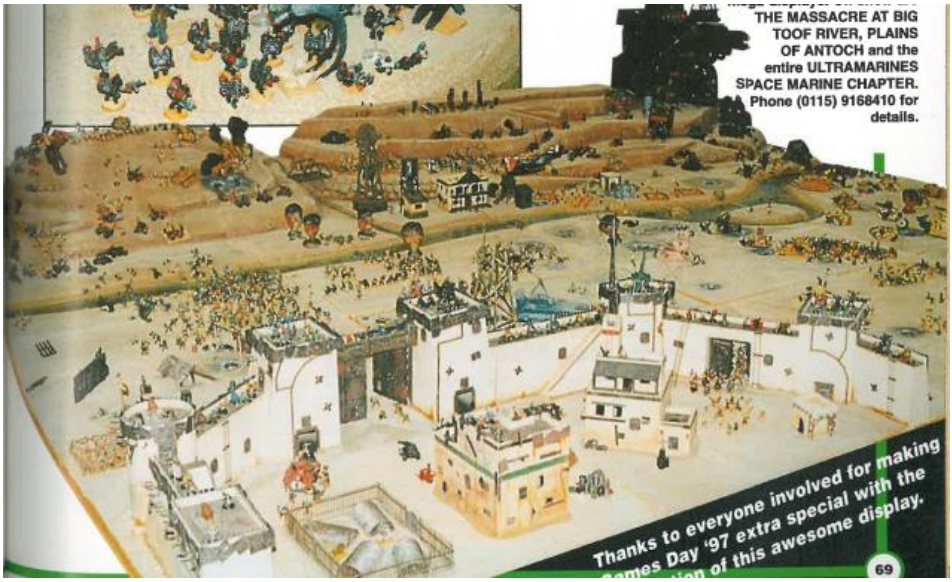

Figure 2. The "Massacre at Big Toof River" diorama (Sharman 1998: 69)

"Massacre at Big Toof River" diorama was created for UK Games Day 97' a yearly gaming convention sponsored by Games Workshop and was also featured in the 218th issue of White Dwarf, Games Workshop's official wargame magazine (Sharman 1998) (See Fig. 2). This magazine article will be one of the media the present paper analyses, along with photos taken by attendees of the event (Practical-Purchase-9 2022) and the programme booklet that contained a description of the diorama's events (See Fig. 3). The diorama depicts a battle between two of the most iconic factions of the franchise, providing stark visual imagery that aligns with the thesis of the essay. Besides the imagery, the programme booklet provided for the event gives a very detailed report of the unfolding battle on the diorama. Down to the backgrounds of the participating armies and tactics employed on the battlefield. Despite the challenges posed by the event's lack of documentation, the available information from the magazine,

booklet and participants' photos of the diorama provides a unique insight into how the setting reflects colonial themes. It is important to mention that the photos taken for *White Dwarf* and those that are taken by fans at the event where the diorama was exhibited, and the booklet are quite old and have a low resolution, and do not exactly match up. Thus, due to lack of material at this current time, it is quite difficult to piece together how the armies and terrain were meant to be positioned on the battlefield. However, all pictures are of the official diorama assembled by Games Workshop employees, so while some pictures might differ in their depictions, they were most likely assembled with clear intent in mind.

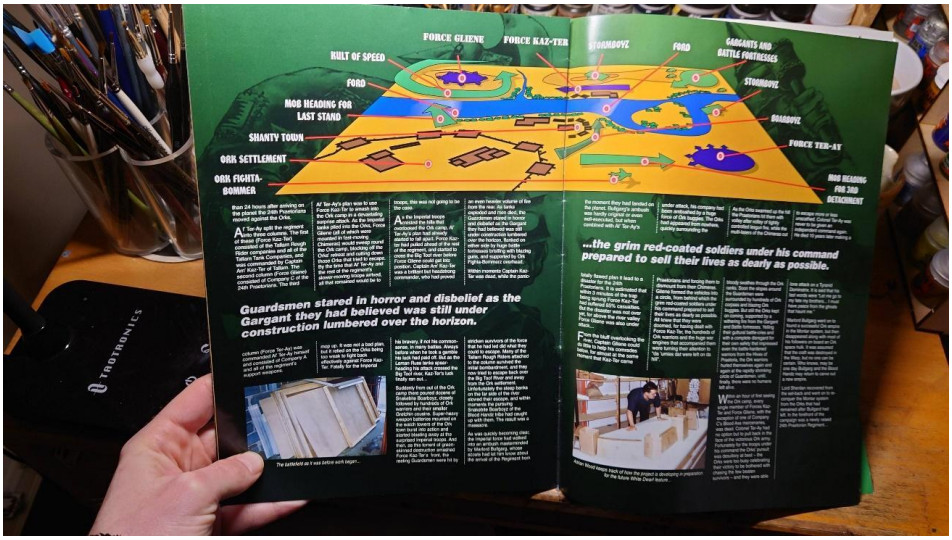

Figure 3. Games Day 97 booklet with the depiction and the description of the background story of the diorama (ReverendRyu 2022)

Key markers of British colonial logic

As the essay previously established, a specifically British colonial logic makes up a big part of the imperial procedures of *Warhammer 40,000*, therefore it is essential to establish the key markers of British colonial logic that are relevant to the game before examining the previously mentioned media forms. British colonial logic is a complex topic with a long history. However, we can identify some clear markers that are of relevance to this essay.

British colonial logic is largely based on racial, cultural and/or religious superiority as opposed to for instance Soviet colonisation, where the colonised states perceived themselves as being in a culturally and technologically more

developed position than their invaders (Annus 2011). The British often viewed themselves as a "civilising force" believing it was their moral duty to impose their values and culture on the colonised, or in their eyes, less civilised people. For instance, it was not an uncommon practice for missionaries to establish schools in colonies for the purpose of transforming the different cultures of Africa, Asia, and America. The racial aspect of this sense of superiority played a key role in the exploitation and subjugation of colonised societies, meanwhile, the religious aspect played a key role in justifying these acts. Colonisers believed themselves to be bearers of Christianity and believed they had a mission to spread their faith at the expense of local religions (Plange–Alam 2023). Following this notion that some groups are inherently more civilised than others, the concept of otherness forms as a way to reinforce these hierarchical ideas. Othering is a process by which colonisers categorise those they perceive to be different, everybody who is not them is the other. This leads to the Other being dehumanized and categorised as inferior and primitive, even animalistic or child-like in some instances (Dimitrijovska-Jankulovska–Denkovska 2023). The two most prominent forms of dehumanization are animalistic and mechanistic dehumanization. Animalistic dehumanization occurs when others are perceived as lacking qualities that distinguish humans from animals, such as culture, self-control, and intelligence. For example, the simianization of Africans falls under this category of dehumanization (Smith 2016). Animalistic dehumanization also has a subcategory called demonizing dehumanization, which goes beyond depicting humans as animal-like and portrays them in a monstrous manner. Mechanistically dehumanized people are perceived as lacking traits like warmth and emotions, central components of human nature. They are also more prone to become victims of labour exploitation (Stanley–Kay 2024). Another form of dehumanization relevant to this paper is dehumanization by quantification and statistics. By reducing people to statistics through accounting, individuals are dehumanized into mere numbers, which sanitizes suffering and death. While these forms of dehumanization are not exclusive to British colonial logic, they played a significant role in its rhetoric (Power–Brennan 2022).

In addition to a sense of racial-cultural-religious superiority, exploitative economic practices and structures established during colonial rule were also a key part of colonial practices, especially the British Empire's rule. Colonies often served as suppliers of raw materials, boosting the British economy while diminishing local communities. These relationships were often maintained through coercion and unfair legislation. It is important to note that these economic relationships were entirely profit-driven. While there were ideological justifications for colonialism, as discussed before, it was economic interest that dictated policies even if they transgressed dogma (Plange–Alam 2023). This led to a system of constant expansion and annexation, which was frequently

accompanied by military action. Military power was essential for establishing and maintaining order over colonies. The empire frequently employed military force to suppress uprisings and enforce their rule which required great military force and investment (Armies of the East India Company, Boer War). Of course, these are not the only types of colonial logic used by British colonialism; for instance, trusteeship (Jain 2024), divide and rule (Rahman 2018) and forced economic dependence (Starrs–Croke–Muellenbroich 2021) are also significant. However, these are not relevant to the purposes of the present paper and will therefore be omitted.

Colonial conflict and the logic of superiority

Having established the relevant markers of British colonialism, we can now examine how *Warhammer 40,000* mirrors British colonial practices, beginning with the aforementioned tabletop diorama: "Massacre at Big Toof River." The fighting armies depicted in the diorama are the Orks, a xenos race of big green brutish fighters based on classic fantasy orcs with a sci-fi twist, and regiments of the Imperial Guard, one of the most relevant being the Praetorian Guard. At first sight, the latter army is more relevant for the scope of the essay as the regiment is heavily based on Zulu War-era British soldiers. This striking resemblance immediately becomes obvious when we compare the uniforms of the respective armies, as both wear the exact same style and colour uniforms from the bottom of their boots to their shiny white heads (See Fig. 4). The similarities do not end at visuals, even the way the Praetorian Guard is described as *grim red-coated soldiers* is a homage to the nickname of the British army soldiers of the time, aptly named after their scarlet-coloured garments. Their name at first sight might seem like a reference to the bodyguards of the Roman emperor, however, I would argue that it is more likely a reference to the city of Pretoria which is the South African Republic's administrative capital. Moreover, the city was taken and formerly occupied by British forces during the Boer War in 1900, further tying the fictional regiment to its real-life counterpart. While the reference to the emperor's guards is certainly relevant, I argue that given the previously established ties to red coat regiments makes their name being a reference to the city more likely.

As for the battle depicted on the diorama and its description in the booklet, it closely resembles the initial invasion and two major battles of the Zulu War: The Battle of Isandlwana and The Defence of Rorke's Drift. This resemblance is almost uncanny to the point it seems like an almost beat-by-beat recreation of the actual battles, down to the employed military tactics, miscalculations of Imperial forces, relative army sizes, and outcomes of the battles. In the following section, the essay will first give a step-by-step account of the actual battle,

touching upon the most important events to give context to the following excerpts from the booklet and provide a sense of the depth these resemblances go.

Figure 4. A Praetorian Guard soldier (Chambers 2003).
Note the red uniform and oddly shaped helmet typical of redcoats

Initially, Lieutenant-General Lord Chelmsford split his invasion force into three columns, planning on surrounding the Zulus. The right column crossed first near Tugela River, after that crossed the left column from another direction, then came the centre column led by Chelmsford himself, crossing the Buffalo River at Rorke's Drift in the process (Zulu War). Here's the booklet's description of the initial stages of the Praetorian invasion:

> Al' Ter-Ay split the regiment into three columns. The first of these (Force Kaz-Ter) […] was commanded by Captain Am' Kaz-Ter of Tallarn. The second column (Force Gliene) consisted of Company C of the 24th Praetorians. The third column (Force Ter-Ay) was commanded Al' Ter-Ay himself […]. Al-Ter-Ay's plan was to use Force Kaz-Ter to smash into the Ork camp in a devastating surprise attack. As the Imperial tanks piled into the Orks, Force Gliene […] would sweep round the Ork camp, blocking off the Orks' retreat and cutting down those that tried to escape. By the time that Al' Ter-Ay and the rest of the regiment's slower-moving troops arrived, all that remained would be to mop up. It was not a bad plan, but it relied on the Orks being too weak to fight back effectively against Force Kaz-Ter. (The Praetorian IG Reference 2006)

The similarities in battle tactics immediately become obvious regarding the division of the armies and the crossing of rivers. The only major difference is that Chelmsford's role is distributed among the three commanders: Kaz-ter, Al-Ter-Ay and Gliene. Each of their situations resembles a different part of Chelmsford's leadership during the real-life battles. The strength of the enemy forces was not only underestimated by the Praetorians but the British too, as the Zulu proved to be great in number and well-equipped. At the Battle of Isandlwana, Chelmsford established a temporary camp, but did not encircle his wagons at the expense of his defence, the majority of his troops were killed in the battlefield (Zulu War). After the battle, Chelmsford's army retreated to Rorke's Drift mission station, where the survivors from Isandlwana stood their ground and successfully defended themselves from the Zulus (Defence of Rorke's Drift). Here, the booklet's timeline does not exactly match the timeline of the actual battles; certain situations are mixed up between the first and the second column.

> And then, as this torrent of green-skinned destruction smashed Force Kaz-Ter's front, the reeling Guardsmen were hit by an even heavier volume of fire from the rear. […] The result was a massacre. […] but when combined with Al'Ter-Ay's fatally flawed plan it lead to a disaster for the 24th Praetorians. It is estimated that within 3 minutes of the trap being sprung Force Kaz-Ter had suffered 85% casualties. (The Praetorian IG Reference 2006)

As we can see, the Praetorian soldiers suffered a crushing counterattack just like their British counterparts. The similarities between the real battle and the fictional event continue in the next paragraph:

> […] above the river valley Force Gliene was also under attack... […] The Orks had appeared from nowhere quickly surrounding the Praetorians and forcing them from their Chimeras. Gliene formed the vehicles into a circle, from behind which the grim red-coated soldiers under his command prepared to sell their lives as dearly as possible. […] As the Orks swarmed up the hill the Praetorians hit them with volley after volley of tightly controlled lasgun fire, while the multi-lasers of the Chimeras cut bloody swathes through the Ork ranks. […] Yelling their guttural battle-cries and with a complete disregard for their own safety that impressed even the battle-hardened warriors from the Hives of Praetoria, the Ork warriors hurled themselves again and again at the rapidly shrinking circle of Guardsmen, until, finally, there were no humans left alive. (The Praetorian IG Reference 2006)

Here we can see the events of the battles were split up between the two columns but aside from a few differences, like the fictional transports were successfully formed into a circle, meanwhile the real-life wagons were not. The fictional events are strikingly inspired by the real-life ones, especially the crippling casualty rates and the general outcome of the battle. Rorke's Drift is uniquely represented not just by the textual narrative, but by the way a part of the diorama is assembled. Force Kaz-Ter and its surrounding terrain is positioned in such a way that it is similarly constructed to descriptions and especially paintings of the Defence of Rorke's Drift (Defence of Rorke's Drift) (See Figs. 5 and 6). Again, the discrepancy between the photos and the description of the diorama needs to be considered, because according to the booklet, it was Gilene's last that was more similar to the Defence of Rorke's Drift. Whoever is supposed to hold the line against the Orks, it is evident that this segment of the diorama is based on the events of Rorke's Rift in its depiction of the Praetorians, who are heroes holding out until their last dying breath. It was not just the course and outcomes of the battles that happened similarly, but the entire conclusion of the war. Despite initial successes, at the Battle of Ulundi the Zulu, with their king captured by the British, were defeated just like how the Orks were defeated by the 24th Praetorian regiment after the disappearance of their leader (Anderson 2008: 6–7, The Praetorian IG Reference 2006, Zulu War).

Figure 5. The last stand of the Praetorian Guard (Practical-Purchase-9 2022). Note the similarities with Figure 6 between the soldiers' uniforms and formations, as well as the building in the background.

Figure 6. A painting of the Defence of Rorke's Drift (Neuville and Flameng 1897)

While the parallels between the Praetorian guard and the British army might be apparent at first sight, as the reader progresses through the story of the booklet, the connection between the Zulu people and *Warhammer's* depiction of the Orks becomes clearer too. The Orks are depicted as a nomadic group consisting of tribes not too dissimilar from the Zulu family groups and semi-nomadic northern Nguni groups (Zulu). Moreover, both the Zulu people and the Orks mainly relied on melee weapons for warfare, highlighting their supposed technological inferiority. The Zulu did not have enough guns to arm every fighter and did not have any training regarding those firearms, making them ineffective at ranged combat (Zulu War), this is also a trait *Warhammer* Orks possess. Overall, there is a big contrast between the Praetorians and the Orks based on the British logic of superiority. Just like in descriptions and depictions of the battles of the Zulu war, the Orks are represented on the diorama as a never-ending brutal horde of enemies (See Fig. 7), just like the Zulu from the perspective of the British (See Fig. 8) – a classic colonial trope that contrasts "civilised" forces with "barbaric" others. Meanwhile, the Praetorians, much like the British soldiers of the time, are portrayed as noble, disciplined heroes (Anderson 2008: 17) holding the line against an overwhelming horde of savage enemies. This is evident in the visual elements of the diorama and the language used in its accompanying description.

Figure 7. A tide of Orks, as depicted on the diorama (Sharman 1998: 65)

Figure 8. A painting of The Battle of Isandlwana (Fripp 1879). Note the heroic depiction of the British army, and the tide of Zulu warriors surrounding them.

This parallel is, of course, not without problems in a postcolonial context because it perpetuates harmful, colonial-era stereotypes by depicting the Orks, a violent and uncivilised, alien race as analogous to the Zulu people. This dehumanizes the Zulu, not only in an animalistic but demonizing way, meanwhile glorifying British imperialism and reducing the violent nature of colonial oppression to a simplified narrative of noble British soldiers fighting a group of savage enemies. The diorama risks encouraging these negative

stereotypes about indigenous people. By postcolonial standards, this depiction is culturally insensitive and reflects outdated views on imperialism.

While the diorama is certainly problematic with its depiction of colonial conflict by using the Orks as an analogue to Zulu people, making it seem like the British are perfect, heroic and civilised, this is not exactly the case. The accompanying booklet of the diorama offers a nuanced critique of the British Empire with a grey depiction of the Praetorians. Their home world is described in a very negative way, as an overpopulated, dirty, and generally unpleasant place, stricken with gang violence, horrible working conditions, and corruption:

> Praetoria is a heavily populated Hive World that lies in a system close to the Imperial naval base at Bakka. The overpopulated Hive-Cities of Praetoria are renowned for their squalor and degradation and produce some of the toughest gangers on any of the hive worlds in the Imperium. This vast population work as little more than slave-labour in the huge factory complexes of Praetoria, producing the goods that have made the planet (and its rulers) one of the richest in the Imperium, with a huge fleet of merchant craft that trade all over the Segmentum and beyond. (The Praetorian IG Reference 2006)

The description of the planet possessing a great merchant fleet mirrors Britain with its gigantic fleets (Rahman 2018). This negative description of the planet Praetoria serves as a critique of Britain, highlighting the corruption and horrible working conditions of the time (Engels 1845). While this does not erase the insensitive depiction of the Orks in the diorama, it adds depth by presenting Praetorians, the analogue of the British Army less of a heroic and civilised army, rather a grey and nuanced group of people.

Expanding the scope

As mentioned in the introduction, while the present paper has only focused on the *Massacre at Big Toof River* diorama as one specific example of colonial logic in *Warhammer 40,000*, the full research incorporates a close reading analysis of *Warhammer 40,000: Rogue Trader* (2023). This computer role-playing game by Owlcat Games offers a unique perspective on the Warhammer transmedia universe, as unlike static artefacts such as dioramas or codex entries, it allows players to interact with colonial mechanisms through gameplay systems. These include colony management, factional diplomacy, and resource extraction, which are ever-present mechanics in empire-building games that drive players to engage in expansionist narratives (Mukherjee 2017).

What makes *Rogue Trader* particularly significant is that the game not only depicts the process of colonialism but also makes it experiential. By directly dropping the player into the role of a coloniser, the game allows us to experience and influence colonial expansion, making the process a truly personalised and immersive experience. The game achieves this with an interactive game mechanic that lets players choose between different convictions, letting them embrace the traditional imperialistic mindset of the Imperium, or fight and reform with so-called "Iconoclast" options. The game does not simply offer up these alternatives but actively encourages players to reject dogmatism in favour of so-called "Iconoclast" approaches. This small preference can be read as a subtle but deliberate critique of colonial ideologies through the game's design. It can even be interpreted as a series of teaching moments, a system that is supposed to show the player how kindness can triumph over injustice. Thus, the game balances both representation and critique, ultimately leaving it up to the player to interact with this colonial space in a way they want. With its mechanics allowing for an experiential colonial experience, *Rogue Trader* serves as a valuable addition to the overall theory. It offers some new perspectives and builds on the ideas presented in this current paper.

Conclusion

The aim of this research was to establish the *Warhammer* transmedia setting as a layered narrative deeply rooted in and critiquing colonial logic, particularly British colonialism. Through the analysis of the "Massacre at Big Toof River" diorama, the essay highlights how colonial themes shape both the narrative and gameplay, exploring narratives of domination and dehumanisation. The parallels the diorama presents between historical colonial events and entities, for instance, the Anglo-Zulu War, and Warhammer's fictional conflicts highlight the franchise's reliance on historical narratives to construct its grimdark universe, making colonialism a major recurring theme. The visual arrangement of the battlefield, the characterization of the fighting factions, and the portrayal of Praetoria itself are all deeply based in the mechanisms and consequences of colonial logic. However, the way the Praetorian Guard is depicted in a nuanced fashion indicates a critique of coloniality, meaning Warhammer criticises the very systems it mirrors. Thus, the "Massacre at Big Toof River" stands as an example of how the transmedia universe of *Warhammer 40,000* both represents and criticises British colonial logic.

References

Anderson, C. E. 2008. Red Coats and Black Shields: Race and Masculinity in British Representations of the Anglo-Zulu War. *Critical Survey* 20(3), 6–28. https://doi.org/10.3167/cs.2008.200302

Annus, E. 2011. The Conditions of Soviet Colonialism. *Interlitteraria* 16(2), 441–450. https://doi.org/10.12697/il.2011.16.2.4

Armies of the East India Company. National Army Museum. www.nam.ac.uk/explore/armies-east-india-company (Accessed 14 July 2025)

Baumgartner, R. 2015. In the Grim Darkness of the Far Future there is only War. WARHAMMER 40,000, Transmedial Ludology, and the Issues of Change and Stasis in Transmedial Storyworlds. *IMAGE. Zeitschrift für interdisziplinäre Bildwissenschaft* 11(2), 36–53. https://doi.org/10.25969/mediarep/16489

Boer War. National Army Museum. www.nam.ac.uk/explore/boer-war. (Accessed 14 July 2025)

Chambers, A. 2003. *Codex: Imperial Guard*. Games Workshop, 41.

Col.Gravis. 2006. The Praetorian IG Reference. www.40konline.com/index.php?topic=114741.0. (Accessed 14 July 2025)

Csicsery-Ronay Jr., I. 2003. Science Fiction and Empire. *Science Fiction Studies* 30(2), 231–245. http://www.jstor.org/stable/4241171

Defence of Rorke's Drift. National Army Museum. www.nam.ac.uk/explore/defence-rorkes-drift (Accessed 14 July 2025)

Dimitrijovska-Jankulovska, A.–Denkovska, M. 2023. Postcolonial "Otherness". *SCIENCE International Journal* 2(1), 47–50.

Engels, F. 2003. The condition of the working class in England. 1845. *American Journal of Public Health* 93(8), 1246–1249. https://doi.org/10.2105/ajph.93.8.1246

Fripp, C. E. 1885. The Battle of Isandlwana, 22 January 1879. National Army Museum. (Accessed 14 July 2025)

Freeman, M. 2014. Advertising the Yellow Brick Road: Historicizing the Industrial Emergence of Transmedia Storytelling. *International Journal of Communication* 8, 2362–2381.

Freeman, M., & Gambarato, R. R. (eds.): 2018. *The Routledge Companion to Transmedia Studies*. 1st ed. London: Routledge. 21–28. https://doi.org/10.4324/9781351054904

Jain, S. 2024. Civilizing Mission – Mission Civilisatrice of the European Colonial Powers with a Commentary on Islamic Civilizing Mission (Da'wah). Mission Islamique 21st Century. *SSRN.* https://ssrn.com/abstract=4935203 (Accessed 14 July 2025)

Jenkins, H. 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: NYU Press.

Mukherjee, S. 2017. The Playing Fields of Empire: Empire and Spatiality in Videogames. In: Mukherjee, S., *Videogames and Postcolonialism: Empire Plays Back.* London: Palgrave MacMillan. 29–52.

Neuville, A.–Flameng, L. 1879. The Defence of Rorke's Drift, 22 January 1879. *National Army Museum*. (Accessed 14 July 2025)

Plange, N.-K.–Alam, M. 2023. Re-thinking colonialism and Social Policy: With the logic of Imperialism. *Social Sciences & Humanities Open* 8(1), 100712. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100712

Power, S. B., & Brennan, N. M. 2022. Accounting as a Dehumanizing Force in Colonial Rhetoric: Quantifying Native Peoples in Annual Reports. *Critical Perspectives on Accounting* 87, 102278. https://doi.org/10.1016/j.cpa.2020.102278

Practical-Purchase-9. 2022. Massacre at Big Toof River (my old pics from GWHQ 1997-8). *Reddit*. https://www.reddit.com/r/Warhammer40k/comments/sqgwj4/massacre_at_big_toof_river_my_old_pics_from_gwhq/ (Accessed 14 July 2025)

Rahman, A.–Mohsinali, K.–Kahn, S. 2018. The British Art of Colonialism in India: Subjugation and Division. *Peace and Conflict Studies* 25(1), Article 5. https://doi.org/10.46743/1082-7307/2018.1439

ReverendRyu. 2022. I remember seeing this at gamesday 97, I still have the programme for the day with the layout of the diorama. *Reddit*. https://imgur.com/8MgsvDS.jpg (Accessed 14 July 2025)

Ruiz, F. 2024. Warhammer 40,000 TV Series Locked and Loaded at Amazon with Henry Cavill Set to Star. *Space.com*. https://www.space.com/entertainment/warhammer-40-000-tv-series-locked-and-loaded-at-amazon-mgm-studios-with-henry-cavill-set-to-star (Accessed 14 July 2025)

Sharman, A. 1998. Massacre at Big Toof River. *White Dwarf* Feb., 64–69.

Smith, D. L. 2016. Paradoxes of Dehumanization. *Social Theory and Practice* 42(2), 416–443. http://www.jstor.org/stable/24871350

South African History Online. Zulu. *South African History Online*. www.sahistory.org.za/article/zulu (Accessed 14 July 2025).

Stanley, M. L.–Kay, A. C. 2024. Dissociations between Animalistic and Mechanistic Dehumanization in the Context of Labor Exploitation. *Journal of Experimental Social Psychology* 115, 104665. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2024.104665

Starrs, L.–Croke, S.–Muellenbroich, C. 2021. *Colonialism and Science.* Unpublished Report. University of Glasgow Eprints. https://eprints.gla.ac.uk/339854/2/339854.pdf (Accessed 14 July 2025)

Wolf, M. J. P. 2018. Transmedia World-Building: History, Conception, and Construction. In: Freeman, M.–Gambarato, R. R. (eds.): *The Routledge Companion to Transmedia Studies*. London: Routledge. 141–147.

Zulu War. *National Army Museum*. www.nam.ac.uk/explore/zulu-war (Accessed 14 July 2025)

Kas Dorka

Hogyan mérhető a helikopterszülői magatartás? Mérőeszközök összehasonlító elemzése szakirodalmi alapokon

1. Bevezetés

A köztudatban az elmúlt évtizedben számtalan új szülői magatartás jelent meg, mint például a buldózerszülő, medúzaszülő vagy a koalaszülő, amelyek különböző mértékben befolyásolják a gyermek pszichológiai és szociális fejlődését, autonómiáját és az iskolai teljesítményét. A helikopterszülői magatartás olyan sajátos szülői attitűdként definiálható, amelyet a túlzott kontroll, az állandó felügyelet, valamint a gyermek önálló döntéshozatalának korlátozása jellemez (LeMoyne–Buchanan 2011). A nemzetközi szakirodalom egyre nagyobb hangsúlyt fektet arra, hogy feltérképezze ezen szülői attitűd lehetséges hatásait a gyermek pszichológiai fejlődésére, teljesítményére vagy éppen autonómiájára. Ugyanakkor a helikopterszülőség empirikus operacionalizálása és megbízható mérése továbbra is számos kihívást rejt magában. A helikopterszülőség kimondottan összetett jelenség, amely vizsgálatakor számos befolyásoló tényezőt számba kell vennünk. A szülői szerepfelfogások mélyen gyökereznek a társadalmi és kulturális mintázatokban, ami jelentős eltérésekhez vezethet a helikopterszülőség megítélésében és gyakorlati megnyilvánulásaiban. Ezen túlmenően a gyermek életkora szintén meghatározza, hogy mikor és milyen formában tekinthető egy szülői magatartás túlzottan kontrollálónak vagy invazívnak. A változók érzékeny kezelése elengedhetetlenné teszik olyan mérőeszközök alkalmazását, melyek árnyalt módon képesek adaptálódni a kontextuális különbségekhez és a vizsgálati populáció jellemzőihez (Kwon et al. 2017: 1979–1990). Jelen tanulmány célja, hogy áttekintse és összehasonlítsa a helikopterszülőség mérésére leggyakrabban használt mérőeszközöket. A tanulmány bemutatja az egyes mérőeszközök fő jellemzőit, az alkalmazási területét, valamint értékeli azok erősségeit és korlátait a kutatások szempontjából.

2. Elméleti háttér

A helikopterszülőség mint szülői attitűd az elmúlt években került a neveléstudományi és pszichológia kutatások homlokterébe, különösen a fiatal felnőttek autonómiájának, az érzelmi fejlődésüknek és az iskolai-társas alkalmazkodásuknak a vizsgálata kapcsán. A fogalom megnevezése metaforikusan utal a szülő állandó, mindenre kiterjedő figyelmére és kontrolljára a gyermek életében. A de-

finíció olyan szülői magatartásformát jelöl, amelyre jellemző a gyermek életének fokozottabb ellenőrzése, a problémamegoldási helyzetekből való „kimentés", valamint az önálló döntéshozatal lehetőségeinek szisztematikus korlátozása (Padilla-Walker–Nelson 2012). E viselkedés gyökere gyakran a gyermek védelmére irányuló szándék, azonban számos empirikus kutatás szerint a szülők ilyen típusú magatartása gyakran kontraproduktív hatással lehet a gyermek fejlődésére (Moorman–Pomerantz 2010). Az önmeghatározás-elmélet (Self-Determination Theory) szerint a helikopterszülőség általában egyes pszichológiai szükségletek, mint az autonómia és kompetencia korlátozásához vezet, amely gyakran negatívan befolyásolja például a gyermek önszabályozását, motivációját és pszichológiai jóllétét (Deci–Ryan 2000).

A helikopterszülőséget vizsgáló eddigi kutatások között felülreprezentálnak a pszichológia tudományterületén készült empirikus vizsgálatok, kevés a neveléstudományi kutatás ebben a témában. Az eddigi eredmények ambivalensek, melyek közül a teljesség igénye nélkül szeretném ismertetni a relevánsabb kutatási eredményeket. A témában a leggyakrabban vizsgált célcsoport az egyetemista korosztály. Darlow és munkatársai (2017) a helikopterszülőség és önhatékonyság kapcsolatát vizsgálta az amerikai egyetemi hallgatóknál. Kutatásuk során arra jutottak, hogy a helikopterszülőség magasabb szintje az autonómia korlátozása révén összefügg a gyermek alacsonyabb önhatékonyságával. Kwon és munkatársai (2017) koreai-amerikai egyetemisták körében vizsgálódott. A kutatás jó példa a kulturális hatásokra, ugyanis az alanyok elismerik, hogy a helikopterszülőségnek lehetnek negatív hatásai, viszont hangsúlyozzák a pozitív hatásait is a tanulmányokra és a pályaválasztásra. Az egyetemistáknál fiatalabb korosztályt számottevően kevesebb tanulmány vizsgálja. Közülük említhető Sood és Buchanan (2024) tanulmánya, melynek célja helikopterszülői mérőeszköz kifejlesztése a tizenéves korosztály számára. Mindemellett az eredményeik alapján megállapították, hogy az indiai gyermekek tanulmányi teljesítménye összefügg a nyomással, közvetve a helikopterszülőséggel. A szülőket érintő kutatásokban általában nem csak szülők nézőpontjára fókuszáltak, hanem megkérdezték a gyermekeket is. Schiffrin és Liss (2017) hallgatókra és az ő (édes)-anyjukra összpontosítottak. Eredményeik arra utalnak, hogy a helikopterszülőség következményeként kialakuló gyenge tanulmányi motiváció kedvezőtlen hatással van az iskolai teljesítményre.

Bár terjedelmi korlátok miatt csak néhány kutatást emeltünk ki, mégis észrevehető, hogy a kutatási eredmények heterogének, ami egyrészt a konstrukció kulturális és életkori kontextusokhoz való viszonylagosságából, másrészt a mérésre alkalmazott módszerek különbözőségéből adódik. A helikopterszülőség ugyanis nem egységes módon manifesztálódik különböző társadalmakban: míg a keleti kultúrában a szülői jelenlét és irányítás erősebb normatív elvárás, a nyugati társadalmi kontextusokban ugyanez a viselkedés túlzott beavatkozásként ér-

telmezhető. Ez teljes mértékben befolyásolja a szülői attitűd operacionalizálását és az eszközök alkalmazhatóságát a nemzetközi kutatásokban.

A jelen tanulmány célja a helikopterszülői magatartás mérésére szolgáló legelterjedtebb mérőeszközök áttekintése, azok alkalmazhatóságának, érvényességének és megbízhatóságának vizsgálata. A kutatásunk szisztematikus szakirodalmi keresésre épült, vizsgálatunk során az EBSCO Discovery Service Search Engine-t használtuk, a szűrési folyamat során a PRISMA protokollt alkalmaztuk. A keresést a következő kulcsszavak alkalmazásával végeztük: overparenting OR helicopter parenting OR helicopter parents AND parental involvement OR parental engagement. A szakirodalmi elemzés során a befogadási kritériumok között szerepeltek a következők: lektorált folyóiratban megjelent, a helikopterszülőséget az oktatáshoz kapcsolódóan vizsgáló, angol nyelven írt kutatás. A szűrési folyamatot 142 tanulmánnyal kezdtük, melyeket a befogadási kritériumok alkalmazásával 33 kutatásra redukáltunk.[1] Jelen tanulmány a szerző(k) korábbi szisztematikus szakirodalom-elemzésének egy átdolgozott része, a témában korábban készült publikációban a mérőeszközök bemutatása a terjedelmi korlátok miatt kevésbé volt részletezve.[2]

3. A leggyakrabban alkalmazott mérőeszközök bemutatása

Az elmúlt évtizedben számos mérőeszközt fejlesztettek ki a helikopterszülői magatartás vizsgálatára. Ezek a skálák különböző elméleti keretek mentén, eltérő célpopulációk vizsgálatára szolgálnak. A következőkben a szisztematikus szakirodalom-elemzésünkben megjelenő, három leggyakrabban használt nemzetközileg is gyakran hivatkozott mérőeszközt mutatjuk be, majd röviden áttekintünk néhány további módszertanilag releváns mérőeszközt.

3.1. Padilla-Walker és Nelson (2012): Helicopter Parenting Scale

Az elsőként bemutatott mérőeszköz Padilla-Walker és Nelson (2012) nevéhez fűződik. A Helicopter Parenting Scale 5 tételes skála, amely a helikopterszülői viselkedés észlelését méri, kifejezetten egyetemistákra fókuszál. Ez az értékelés ötfokú Likert-skálán történt. A kérdőív olyan szülői magatartások gyakoriságára kérdez rá, amelyek a túlzott bevonódásra és kontrollra utalnak a fiatal felnőtt gyermek életében. A skála tételmondatai: „A szülőm munkát keres nekem, vagy megpróbál más lehetőségeket találni nekem (pl. szakmai gyakorlat, külföldi ta-

[1] A tanulmány alapját képező kutatást a MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport hajtotta végre és a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogatta.

[2] Kas D. és Kocsis Zs. *(benyújtva a Pedagógusképzés c. folyóiratba):* „Szárnyak vagy bilincs?" Szisztematikus szakirodalomelemzés a helikopterszülői magatartásról és annak hatásairól.

nulmányok stb.)" vagy „A szülőm megoldja az esetleges válságaimat vagy problémáimat". A mérőeszközt több tanulmányban is validálták amerikai egyetemi hallgatók körében (Rote et al. 2020, Jung et al. 2019).

Alkalmazási példaként említhető Rote és munkatársai (2020) kutatása. A vizsgálat a helikopterszülőség és a fiatalok által érzékelt túlzott kontroll közötti korrelációra irányult. Emellett azt is elemezték, hogy ez az észlelt kontroll hogyan befolyásolja a fiatalok alkalmazkodását, kapcsolati jellemzőit, valamint milyen eltérések mutatkoznak a demográfiai változók között. A látens profilelemzés négy szülői profilt azonosított, melyek különböztek a helikopterszülőség mértékében és a fiatalok által érzékelt túlkontroll szintjében. A túlkontrollált csoportban jelentkeztek a legsúlyosabb belső problémák és a legrosszabb szülő–gyermek kapcsolatok. A helikopterszülőséget elfogadó fiatalok ugyan szorosabb kapcsolatot éltek meg szüleikkel, de lelkiállapotuk nem volt kedvezőbb, mint a túlkontrollált csoportnak. A tanulmányi eredmények nem tértek el a csoportok között, de a tanulmányi motiváció az anyai túlkontroll esetén volt a legmagasabb. Összességében a szülői viselkedés értelmezése elsősorban a kapcsolati minőséget befolyásolja, kevésbé hat a pszichológiai alkalmazkodásra, különösen akkor, ha túlkontrollként jelenik meg.

3.2. Odenweller et al. (2014): Helicopter Parenting Instrument

A következő ismertebb Odenweller et al. (2014) Helicopter Parenting Instrument mérőeszköze. Ez a 15 tételes kérdőív strukturáltabb módon közelíti meg a helikopterszülőséget, és három fő dimenziót különít el: túlzott problémamegoldás, túlzott bevonódás és kontroll. Az értékeléshez ötfokú vagy hétfokú Likert-skálát adtak meg. A kialakítás során különös hangsúlyt fektettek a kommunikációs aspektusokra. A skála mintamondatai: „A szülőm úgy gondolja, hogy az ő feladata, hogy megvédjen a nehézségektől." vagy „Ha a szülőm nem tesz meg értem bizonyos dolgokat (pl. mosás, szobatakarítás, orvosi időpontok egyeztetése), akkor azok nem kerülnek elvégzésre". A kérdőívet egyetemistákra irányuló, illetve szülőket és közoktatásban tanulókat vizsgáló kutatások is validálták (Dorrance Hall et al. 2021, Wang et al. 2023).

Példaként említhető Howard et al. (2019) kutatása, amely a szülői bevonódás és a bátorság közötti összefüggést vizsgálta. A kutatás eredményeik szerint a szülői magatartás, különösen a túlzott szülői kontroll, valamint a szülői elfogadás, illetve a bevonódás szignifikáns kapcsolatban álltak a hallgatók bátorságával, amely pedig előre jelezte a tanulmányi sikert. Emellett az is kiderült, hogy a szorgalom közvetítő szerepet tölt be a túlzott szülői magatartás és a tanulmányi teljesítmény közötti kapcsolatban.

3.3. Bradley-Geist és Olson-Buchanan (2014): Overparenting Scale

Az Overparenting Scale mérőeszköz 5 itemből állt, melynek célcsoportja az egyetemista korosztály. A mérőeszköz kérdései a helikopterszülőség jellemzőit méri, különös tekintettel a fiatal felnőttek által érzékelt szülői túlkontrollra és túlzott bevonódásra. Az értékeléshez ötfokú Likert-skálát használtak. A mérőeszköz példamondatai: „Úgy érzem, hogy a szüleim/gondviselőim néha megfojtanak a figyelmükkel." vagy „Néha azt kívánom, hogy anyám/apám hagyjon békén, és maradjon ki a problémáimból". A kérdőívet szülőket vizsgáló kutatáshoz is validálták (Hong és Cui 2023).

A mérőeszköz alkalmazásának egyik példája Wang (2023) tanulmánya. A kutatás azt vizsgálta, hogy a túlszülői szerepvállalás miként befolyásolja az egyetemisták pályaválasztási döntésképtelenségét, és ebben az összefüggésben milyen közvetítő szerepet játszik a karrierelvárási nyomás és a döntési önhatékonyság. Továbbá vizsgálták azt, hogy a szülők és a fiatalok elvárásainak egyezése hogyan mérsékelheti a túlszülőség hatásait. Eredményeik szerint a túlszülői magatartás hozzájárul a hallgatók pályaválasztási döntésképtelenségéhez. Ez a kapcsolat részben a fiatalokra nehezedő karrierelvárási nyomáson és az alacsony döntési önhatékonyságon keresztül érvényesül. Emellett a szülők és a fiatalok közötti elvárási összhang enyhítette a túlszülői viselkedés negatív hatásait.

3.4. Egyéb mérőeszközök rövid áttekintése

Ezen alpontban a korábbi szisztematikus szakirodalom-elemzésben nem szereplő, de módszertanilag releváns mérőeszközöket tekintjük át. Ezen mérőeszközök elemzése és összehasonlítása nem a szakirodalom-elemzés részeként történt.

Az utóbbi években számos további mérőeszköz készült, amelyek specifikus aspektusokat ragadnak meg. A közoktatásban vizsgálódó tanulmányok közül a legtöbb vagy validál mérőeszközt, vagy pedig sajátot készít. Sood és Buchanan (2024) kutatásának célja, hogy új helikopterszülői skálát dolgozzon ki, amely a 13–17 éves diákok által észlelt túlzott szülői bevonódást méri. Az értékelés hatfokú Likert-skálán történt. Céljuk annak a vizsgálata, hogy a serdülők mennyire érzékelik úgy, hogy a szüleik irányítják vagy kontrollálják őket, illetve mennyire avatkoznak bele a problémamegoldásukba olyan módon, ami akadályozhatja a bizalom, tisztelet és függetlenség fejlődését. A kérdőív kimondottan figyelembe veszi az indiai kulturális és oktatási kontextust, mint például a szülők által a tanulmányi teljesítményre helyezett hangsúlyt és a diákok teljesítménnyel kapcsolatos szégyenérzetét.

A felsőoktatási hallgatókat vizsgáló mérőeszközök közül kiemelendő Schiffrin et al. (2014) – Helicopter parenting behaviour questionnaire (HPBQ) nevű eszköze. A skála a fiatalok (egyetemisták) által észlelt helikopterszülői viselkedés és

az autonómiát támogató szülői magatartás mérésére szolgál. A mérőeszköz összesen 15 tételből áll, és két alskálára bomlik: 9 tétel a helikopterszülői magatartást méri, 6 tétel pedig a szülői autonómiatámogató magatartást. A mérőeszközt alkalmazó kutatások tekintetében eltérő, hogy hány fokú Likert-skálát használnak az értékelésre. A kérdőív több különböző változatban is elérhető, de minden formájában azt vizsgálja, mennyire avatkoznak be a szülők a fiatal életébe, akár támogató, akár túlzó módon.

A szülők szempontjainak felmérésére használt mérőeszközök közül a legátfogóbb képet a Segrin et al. (2012) által fejlesztett Overparenting Scale adja. Ez egy szülői önbevalláson alapuló mérőeszköz, amely négy dimenzió mentén értékeli a túlzott szülői bevonódást. A kérdőív célja, hogy megragadja a túlvédő, túlsegítő és a gyermeket autonómiájában korlátozó szülői viselkedéseket, különösen azokat, amelyek megelőző jellegűek, és a szülő kezdeményezésére történnek, nem a gyermek kérésére. A mérőeszköz alskálái a következők: anticipatív problémamegoldás (12 tétel), tanácsadás és affektuskezelés (8 tétel), kézzelfogható segítségnyújtás (7 tétel), kockázatkerülés (6 tétel). A válaszadás ötfokú Likert-skálán történik, a magasabb pontszám pedig intenzívebb helikopetrszülői magatartást jelez. A skála részletesebben bontja le a túlszülői viselkedés típusait, és önértékelésen alapul, így közvetlen képet ad arról, hogyan látják magukat a szülők. A skálának született rövidített verziója az Overparenting Short-Form (OP-SF) (Yaffe 2025: 48). A rövid verzió 12 tételt alkalmaz, három dimenzióban: anticipatív problémamegoldás, affektuskezelés, kockázatkerülés. A negyedik dimenziót a kézzelfogható segítségnyújtást a szerzők kihagyták, mivel ez a dimenzió kevésbé releváns a serdülő gyermekek esetében. Használatát tekintve érdekesség, hogy amíg az alap kérdőív, vagyis Segrin et al. (2012) munkája amerikai kulturális kontextusban született, addig a rövidített verziót izraeli serdülőket nevelő szülőknél alkalmazták. A szerzők hangsúlyt fektettek arra, hogy a célcsoportnak és a kulturális kontextusnak megfelelően dolgozzák át az eredeti Overparenting Scale-t.

4. Összehasonlító elemzés

Az elmúlt évtizedben a helikopterszülőség kutatásának előretörésével párhuzamosan számos mérőeszköz született, amelyek célja ezen komplex szülői magatartás megragadása, különböző életkori csoportokat és eltérő társadalmi-kulturális kontextusokat vizsgálva. Az alábbiakban részletes összehasonlítást nyújtunk a szakirodalomban leggyakrabban hivatkozott, valamint módszertanilag releváns skálákról. A mérőeszközök fő jellemzőiről a fejezet végén összefoglaló táblázatot készítettünk (lásd 1. táblázat). A mérőeszközök összehasonlítása négy dimenzió mentén történik: 1. a célpopuláció (életkori fókusz), 2. a vizsgált dimenziók, 3. az alkalmazott skála típusa, valamint 4. a kulturális kontextus.

4.1.Célpopuláció

A helikopterszülői magatartás leginkább az egyetemista korosztályban vizsgált szülői attitűd, kevés a fiatalabb korcsoportot vagy szülőket vizsgáló kutatás. Ez alapján nem meglepő, hogy a vizsgált mérőeszközök többsége is a felsőoktatási hallgatókat célozza meg célcsoportként. További oka lehet a korcsoport kutatottságának, hogy ebben az életszakaszban válik leginkább nyilvánvalóvá a helikopterszülői magatartás hatása az autonómia fejlődésére. Ugyanakkor a serdülőkorúak vizsgálatára tervezett eszközök is léteznek (pl. Sood és Buchanan 2024), és egyes skálák pedig kifejezetten a szülői önértékelésre fókuszálnak (pl. Segrin et al. 2012).

4.2. Vizsgált dimenziók

A helikopterszülői magatartás egy összetettjelenség, amely magában foglalja a túlzott kontrollt, a túlzott bevonódást, a problémamegoldásba való beavatkozást és az autonómia nagymértékű korlátozását. A különböző skálák eltérő hangsúlyokkal, differenciált módon közelíti meg a helikopterszülői magatartást. Odenweller et al. 2014 mérőeszköze például három fő dimenzió mentén strukturálja a helikopterszülőséget (kontroll, bevonódás, problémamegoldás), míg más skálák inkább az általános észlelt túlkontrollra és bevonódásra összpontosítanak (pl. Padilla-Walker és Nelson, Bradley-Geist és Olson-Buchanan skálái). A HPBQ esetében újdonság, hogy megkülönbözteti a helikopterszülői viselkedést és az autonómiát támogató szülői magatartást, ezzel lehetőséget adva a konstruktív és túlzó bevonódási formák elkülönítésére. A vizsgált dimenziók tekintetében a legösszetettebb elemzést Segrin és munkatársai (2012) Overparenting Scale mérőeszköze nyújtja, amely négy különböző viselkedési aspektust különít el: az anticipatív problémamegoldást, a tanácsadás és affektuskezelést, a kézzelfogható segítségnyújtást, valamint a kockázatkerülést. Ez a skála módszertanilag különösen értékes abból a szempontból, hogy részletesen feltérképezi a túlszülői magatartás formáit és azok motivációit, továbbá azt, hogy ezek a beavatkozások mennyiben történnek a szülő kezdeményezésére, a gyermek igényei helyett. A többi említett mérőeszköz általában a kontroll és bevonódás mértékére fókuszál, Segrin skálája viszont a szülői túlvédés mögötti pszichológiai funkciókat és a viselkedés szerkezetét is árnyaltan képes bemutatni. A legtöbb ismertetett eszköz ötfokú Likert-skálát alkalmaz, ugyanakkor néhány esetben eltérés mutatkozik (pl. Odenweller et al.: 5 vagy 7 fokú skála; HPBQ: 5, 6 vagy 7 fokú skála). Ez befolyásolhatja az eredmények összevethetőségét, különösen metaanalízis esetén.

4.3. Kulturális kontextus

Az ismertetett mérőeszközök többsége amerikai kulturális közegben született, ahol a helikopterszülőség témája különösen élesen vetődik fel a fiatal felnőttek egyetemre kerülése kapcsán. Ezzel szemben a Sood és Buchanan (2024) által fejlesztett kérdőív ázsiai kontextusban készült. Továbbá figyelembe veszi az indiai kulturális sajátosságokat is mint például a tanulmányi teljesítményre helyezett extrém hangsúlyt vagy a szülői beavatkozás társadalmi normáit.

Mérőeszköz	Célcsoport	Dimenziók	Likert-skála	Kulturális kontextus
Padilla-Walker és Nelson (2012) Helicopter Parenting Scale	- egyetemisták	- általános túlkontroll - problémamegoldás	ötfokú	USA
Odenweller et al. (2014) Helicopter Parenting Instrument	- egyetemisták - közoktatásban tanulók - szülők	- túlzott probléma-megoldás - túlzott bevonódás - túlzott kontroll	öt-hétfokú	USA
Bradley-Geist és Olson-Buchanan (2014) Overparenting Scale	- egyetemisták - szülők	- túlzott kontroll - túlzott bevonódás	ötfokú	USA
Sood és Buchanan (2024)	- közoktatásban tanulók	- túlzott probléma-megoldás -túlzott bevonódás -túlzott kontroll	hatfokú	India
Schiffrin et al. (2014) HPBQ	- egyetemisták	- helikopterszülői magatartás - autonómiatámogató magatartás	változó-általában ötfokú	USA
Segrin et al. (2012) Overparenting Scale	- szülők	- anticipatív problémamegoldás - affektuskezelés - segítségnyújtás - kockázatkerülés	ötfokú	USA
Yaffe (2025) Overparenting Short-Form (OP-SF)	- szülők	- anticipatív problémamegoldás - affektuskezelés - kockázatkerülés	ötfokú	Izrael

1. táblázat: A bemutatott mérőeszközök főbb jellemzői

5. Reflexió: Milyen szempontok szerint válasszunk mérőeszközt?

A helikopterszülői magatartás empirikus vizsgálata során a mérőeszközök kiválasztása számos kritikus tényezőről függ, amelyek befolyásolják az eredmények érvényességét és alkalmazhatóságát. Mivel a helikopterszülőség nemcsupán viselkedési mintázat, hanem kontextusfüggő szülő–gyermek dinamika, az ehhez illeszkedő mérőeszköz kiválasztása különös körültekintést igényel.

5.1. Célcsoport specifikussága

A mérőeszköz kiválasztásánál alapvető szempont, hogy illeszkedjen a vizsgált életkori csoport sajátosságaihoz. A szülői bevonódás jellege ugyanis jelentősen eltérhet attól függően, hogy serdülőkről, szülőkről vagy például egyetemistákról van szó. Azok az eszközök, amelyek például az egyetemi hallgatók tapasztalataira építenek, mint amilyeneket Padilla-Walker és Nelson, Bradley-Geist és Olson-Buchanan, illetve Odenweller és munkatársai dolgoztak ki, elsősorban a fiatal felnőttek percepcióját ragadják meg, és ilyen módon főként a felsőoktatásban tanulók körében használhatók eredményesen. Ezzel szemben Sood és Buchanan kutatása a serdülők nézőpontját állítja középpontba, míg Segrin és kollégái skálája már nem a gyermekek észlelésére, hanem a szülők önreflexiójára épít, így az utóbbi inkább akkor válik relevánssá, ha a szülők saját bevonódási mintázatait kívánjuk vizsgálni. Összességében tehát az életkori sajátosságok nemcsak a kérdőív tartalmát befolyásolják, hanem azt is, hogy az eredményeket miként értelmezhetjük érvényesen az adott célcsoporton belül.

5.2. Kutatási módszertan: kvantitatív vagy kvalitatív megközelítés

A helikopterszülőséget vizsgáló tanulmányok között felülreprezentálnak a kvantitatív módszereket használó vizsgálatok, nagyon ritka a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatás (Kwon et al. 2017). A kvantitatív kutatásokhoz egyértelműen standardizált, validált kérdőívekre van szükség, amelyek lehetővé teszik a statisztikai elemzést és a különböző csoportok közötti összehasonlítást. Ilyenek például az Overparenting Scale, a Helicopter Parenting Instrument vagy a HPBQ. Ezek Likert-típusú skálákat alkalmaznak, amelyek alkalmasak nagyobb mintákon történő vizsgálatra. Ugyanakkor, ha a kutatás célja a helikopterszülői viselkedés mélyebb megértése, a viselkedés mögött húzódó szülői attitűdök, érzelmi dinamikák és értelmezési keretek feltérképezése, akkor a kvantitatív eszközök önmagukban nem elegendőek. A helikopterszülői magatartás komplex jelenség, amely a társadalmi és kulturális kontextus függvényében eltérő jelentést hordozhat, ezért indokolt lehet kvalitatív módszerek alkalmazása is, mint például inter-

jük, nyílt végű kérdések vagy esettanulmányok formájában, amelyek alkalmasabbak a személyes tapasztalatok és motivációk mélyebb feltárására.

5.3. A társadalmi és kulturális kontextus figyelembevétele

A helikopterszülőség értelmezése nagymértékben függ az adott társadalmi-kulturális kontextustól. Amit egy individualista társadalomban (pl. USA) túlkontrolláló vagy autonómiát sértő viselkedésnek tartanak, az egy kollektivista kultúrában (pl. India, Kína) akár normatívnak vagy elfogadottnak is tekinthető. Ezért különösen fontos olyan mérőeszközt választani, amely megfelelő módon adaptálható a vizsgált populáció kulturális sajátosságaihoz. Például Sood és Buchanan (2024) indiai kontextusban fejlesztett kérdőíve explicit módon figyelembe veszi a teljesítményelvűségre és szégyenkerülésre épülő családi elvárásokat. Ezzel szemben a legtöbb skála amerikai mintán készült, ami megkérdőjelezheti azok érvényességét más kulturális közegben, hacsak nem történt megfelelő kulturális adaptáció. A kulturális kontextus számbavétele segít elkerülni a félreértelmezést és növeli az eredmények érvényességét.

A kulturális értelmezési különbségek nemcsak a szülők viselkedésére, hanem a gyermekek percepciójára is hatással vannak. Egy közép-kelet-európai, például magyar kontextusban is eltérhet a helikopterszülői magatartás normativitása és megítélése attól, amit az amerikai irodalom feltételez. Így különösen indokolt lehet olyan eszközöket használni, amelyek nemcsak nyelvileg, hanem értékrendben és elvárásrendszerben is igazodnak a helyi viszonyokhoz.

6. Összegzés

A helikopterszülői magatartás vizsgálatára több validált mérőeszköz áll rendelkezésre, amelyek különböző célcsoportokra és kutatási célokra optimalizáltak. Az egyetemistákat vizsgáló kutatások esetében különösen elterjedt a Padilla-Walker és Nelson (2012) által kidolgozott Helicopter Parenting Scale, valamint az Odenweller és munkatársai (2014) által fejlesztett Helicopter Parenting Instrument, amelyek a fiatalok szülői bevonódással kapcsolatos percepcióját mérik, részben a kommunikációs jellemzőkre fókuszálva. Fiatal felnőttek munkahelyi döntéseinek vagy pályaválasztási folyamataiknak vizsgálatához a Bradley-Geist és Olson-Buchanan (2014) által létrehozott Overparenting Scale kínál célirányos eszközt. A szülők önbeszámolójára építő mérések esetében pedig különösen ígéretes a Yaffe (2025) által bemutatott Overparenting Short-Form, amely multidimenzionálisan közelíti meg a túlzott szülői bevonódás kérdését.

A helikopterszülőség mérhetősége ugyanakkor számos kihívást rejt magában. A jelenség erősen kulturálisan és kontextuálisan meghatározott, így a nemzetközi mérőeszközök alkalmazása során elengedhetetlen azok alapos adaptálása a

helyi társadalmi és nevelési normákhoz. Emellett a szülői bevonódás megítélése és megnyilvánulása jelentős mértékben függ a gyermek életkorától, mivel más hatással bír a serdülőkre, illetve a fiatal felnőttekre irányuló helikopterszülőség, ezért az életkor-specifikus skálák használata különösen fontos a mérési érvényesség szempontjából.

A jövőbeni kutatások egyik legfontosabb iránya a hazai kulturális kontextushoz igazított mérőeszközök kidolgozása és validálása lehet. Továbbá szükséges lenne a kvalitatív megközelítések hangsúlyosabb bevonása is, mivel a helikopterszülőség komplex jelenség, amelyet a kvantitatív eszközök önmagukban nem képesek teljes mélységében megragadni. A kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazása biztosíthatja a téma árnyaltabb és empirikusan megalapozott megértését, ami hozzájárulhat a neveléstudományi elméletek és gyakorlati beavatkozások további fejlődéséhez.

Irodalomjegyzék

Bradley-Geist, J. C.–Olson-Buchanan, J. B. 2014. Helicopter parents: An examination of the correlates of over-parenting of college students. *Education Training* 56, 314–328.

Darlow, V.–Norvilitis, J. M.–Schuetze, P. 2017. The Relationship between Helicopter Parenting and Adjustment to College. *Journal of Child and Family Studies* 26(8), 2291–2298.

Deci, E. L.–Ryan, R. M. 2000. The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry* 11, 227–268.

Dorrance Hall, E.–Shebib, S. J.–Scharp, K. M. 2021. The Mediating Role of Helicopter Parenting in the Relationship between Family Communication Patterns and Resilience in First-semester College Students. *Journal of Family Communication* 21(1), 34–45.

Hong, P.–Cui, M. 2023. Discrepancies in Parent-Adolescent Educational and Career Expectations and Overparenting. *Journal of Social and Personal Relationships*, 435–457.

Howard, J. M.–Nicholson, B. C.–Chesnut, S. R. 2019. Relationships between positive parenting, overparenting, grit, and academic success. *Journal of College Student Development* 60(2), 189–202.

Jung, E.–Zhang, Y.–Zhao, Z.–Hwang, W.–Kim, S.–Sin, H. 2019. Relationships Among Helicopter Parenting, Self-Efficacy, and Academic Outcome in American and South Korean College Students. *Journal of Family Issues* 40(18), 2849–2870.

Kwon, K. A.–Yoo, G.–De Gagne, J. C. 2017. Does Culture Matter? A Qualitative Inquiry of Helicopter Parenting in Korean American College Students. *Journal of Child and Family Studies* 26(7), 1979–1990.

LeMoyne, T.–Buchanan, T. 2011. Does "hovering" matter? Helicopter parenting and its effect on well-being. *Sociological Spectrum,* 31, 399–418.

Moorman, E. A.–Pomerantz, E. M. 2010. Ability mindsets influence the quality of mothers' involvement in children's learning: An experimental investigation. *Developmental Psychology* 46, 1354–1362.

Odenweller, K. G.–Booth-Butterfield, M.–Weber, K. 2014. Investigating Helicopter Parenting, Family Environments, and Relational Outcomes for Millennials. *Communication Studies* 65, 407–425.

Padilla-Walker, L. M.–Nelson, L. J. 2012. Black hawk down? Establishing helicopter parenting as a distinct construct from other forms of parental control during emerging adulthood. *Journal of Adolescence* 35, 1177–1190.

Rote, W. M.–Olmo, M.–Feliscar, L.–Jambon, M. M.–Ball, C. L.–Smetana, J. G. 2020. Helicopter Parenting and Perceived Overcontrol by Emerging Adults: A Family-Level Profile Analysis. *Journal of Child and Family Studies* 29(11), 3153–3168.

Schiffrin, H. H.–Liss, M. 2017. The Effects of Helicopter Parenting on Academic Motivation. *Journal of Child and Family Studies* 26(5), 1472–1480.

Schiffrin, H. H.–Liss, M.–Miles-Mclean, H.–Gearly, K. A.–Erchull, M. J.–Tashner, T. 2014. Helping or hovering? The effects of helicopter parenting on college students' well-being. *Journal of Child and Family Studies* 23(3), 548–557.

Segrin, C.–Woszidlo, A.–Givertz, M.–Bauer, A.–Murphy, M. 2012. The association between overparenting, parent-child communication, and entitlement and adaptive traits in adult children. Family Relations: An Interdisciplinary *Journal of Applied Family Studies* 61(2), 237–252.

Sood, M.–Buchanan, T. 2024. Helicopter Parenting of Minor Teenagers in India: Scale Development and Consequences. *Family Journal* 32(2), 292–303.

Wang, Y.–Hawk, S. T.–Branje, S. 2023. Educational identity and maternal helicopter parenting: Moderation by the perceptions of environmental threat. *Journal of Research on Adolescence* 33(4), 1377–1390.

Wang, Y. 2023. The Influence of Overparenting on College Students' Career Indecision: A Moderated Mediation Analysis. *Psychology Research and Behavior Management* 16, 4569–4582.

Yaffe, J. 2025. Validation of the Overparenting Short-Form Scale with Parents of Early Adolescents: Factorial Structure, Measurement Invariance and Convergent Validity of the OP-SF. *Psychiatry International* 6(2), 48.

Kerek Tilla Marianna

A „fekete bárányok” hatástörténetének kezdetei a magyar sajtóban (1980–1981)

1. Bevezetés

A „fekete bárány” kifejezést Roland Barthes módszerével megközelítve a denotáció szintjén mindössze a fekete bundájú birkaként értelmezhetjük. Azonban egy másik szinten a fogalom főleg az értéktelenséghez és ártatlansághoz köthető (Pusztai 2010). Mára viszont a „fekete bárány” kifejezés leginkább annyit tesz: valaki, aki kilóg a sorból.

A „fekete bárányok” kapcsán a Barthes által konnotációnak nevezett (2003), a jelentések másodlagos, kulturális szintjén tovább haladva juthatunk el a Kádár-korszakhoz, azon belül pedig a nyolcvanas évek rockzenei színterére. A korszak kultúrpolitikája – mely a tiltott, tűrt, támogatott elven működött – számos formációt zárt el a nyilvánosság elől. A „fekete bárányok” olyan rockzenét játszó együttesek voltak, melyek kevés lehetőséget kaptak a zenei piacon, ugyanakkor nem lehetett rájuk tiltottként tekinteni. Jelen értekezés „fekete bárányai” három formációt foglalnak magukba: a Beatricét, a Hobo Blues Bandet, valamint a P. Mobilt. Ezek a magyar együttesek egészen eltérő múlttal rendelkeznek, azonban 1978-ra jutottak el oda, hogy abban a formában és műfajban játszva működjenek, amelyben aztán 1980-ra hatalmas népszerűségre tettek szert.

Mivel lemezszerződéshez még ekkoriban nem jutottak, valamint médiaszerepléseik sem voltak, az írott sajtó szolgál támpontként a három együttes megismeréséhez. Ezen az úton elindulva lehet megérteni azt is, mit jelent pontosabban a „fekete bárányok” kifejezés a magyar emberek számára az 1980-as évek elején. Hogyan és mikor bukkan fel a fogalom az írott sajtóban? Milyen formációkat sorolnak a „fekete bárányok” közé? Hogyan viszonyulnak ezekhez a zenészekhez az újságírók és a közönség? Milyen kapcsolatban állnak ezzel a zenészek? Mitől „fekete bárány” a „fekete bárány”, és hogyan változik ez a koncepció a fejekben? A sajtócikkek szoros olvasása és értelmezése arra mutat rá, hogy a kifejezést sokan és sokféle jelentésben használják, így nem elégedhetünk meg a fentebb említett, szokásos módon használt jelentésével. Ez a tanulmány a sajtó 1980-ból és 1981-ből származó cikkein keresztül mélyebben feltárja és értelmezi ezt a jelentésbeli diverzitást. Az elemzést egy, az Arcanum Digitális Tudástár adatbázisában végzett szűrés előzte meg, mely alapján az 1980-as évek esetében 1980 és 1981 mutatta a legnagyobb intenzitást a témában.

Az 1980 és 1990 közötti periódusban összesen 73[1] cikk használta a „fekete bárányok" kifejezést, vagy írt valamely formációról a három fentebb említett közül. 1980-ban és 1981-ben több mint tíz említés történt, míg az elkövetkezendő években ez a szám kettő és nyolc között mozgott. Utóbbiak esetében egyes cikkek a Bizottság és a Bikini nevű együttesekkel foglalkoztak, és csak megemlítették a kutatás fókuszában álló bandákat és fogalmat.

1.1. A Kádár-rendszer kultúrpolitikája és a populáris zene

A Kádár-rendszer sok elemét megőrizte a Rákosi-korszaknak mind bel- és külpolitikai, mind közigazgatási, mind oktatási, mind kulturális szempontból. A Rákosi-korszakban kialakuló kultúrpolitikában hamar szerepet kapott a könnyűzene mint az ifjúság szórakoztatásának egy fajtája. A Kádár-korszakban nagyjából egység jellemezte az operatív intézkedéseket, azonban a populáris zenéhez való ideológiai hozzáállás többször formálódott. Mindeközben mindig szem előtt maradtak a szocialista értékek (Csatári 2015).

1957-ben alapította meg az MSZMP Intéző Bizottsága a KISZ-t azzal a céllal, hogy a fiatalokat a saját nyelvükön szólíthassa meg a párt. Ugyanebben az évben kijelölték a párt legfontosabb kulturális feladatait, valamint a kultúripari termékekre vonatkozó szabályokat. Ennek értelmében a zenére is az alábbi megkötés vonatkozott: „[a] művészeti élet területén elsősorban a pártos, szocialista realista művészeti alkotásokat kell támogatnunk" (Ságvári–Vass szerk. 1973: 87).

Annak ellenére, hogy a Kádár-korszakban az alapvető eszmék azonosak maradtak a Rákosi-rendszerben alkalmazottakkal, és így a kultúra és hatalom viszonya is hasonló maradt, történtek változások. Sztálin 1953-as halálát követően a Szovjetunióban, valamint a szovjet megszállás alatt álló területeken is egy folyamatosan hullámzó enyhülés-keményedés jellemezte a hatalom működését. Magyarországon az állampárt ugyanezzel a módszerrel próbálta megerősíteni és megőrizni a hatalmat, és ez a kultúrára is kiterjedt: ez volt a „húzd meg-ereszd meg" kultúrpolitikája (Standeisky 2017: 305–306).

1.2. A botránybandák felbukkanása

Sebők János *Rock a vasfüggöny mögött* című könyve saját állítása szerint „a magyar popdzsungel könyve", telis-tele történetekkel a rock generációiról, a cenzúráról és a megtorlásokról. Narratívája alapján ugyan folyamatos törekvések vol-

[1] A kutatás során felhasználásra került egy Erdős Péterrel készített interjú, mely 1980-ban jelent meg az *Ifjúsági Magazin*ban. Ez a cikk nem említi sem a „fekete bárány" kifejezést, sem a P. Mobilt, a Beatricét és a Hobo Blues Bandet, ezáltal nem tartozik bele a 73 cikket tartalmazó adatbázisba, ugyanakkor egyes források értelmezéséhez szükséges volt az elemzése.

tak a rendszer ízlésének nem megfelelő formációk elfojtására, 1979-ben mégis egyre népszerűbbé vált a magyar rockzene perifériára szorított hármasa: a Hobo Blues Band, a P. Mobil és a Beatrice. „Ezek a zenekarok az utolsó pillanatig a magyar rock alulról induló, kisebbségi rétegkultúrákból táplálkozó vonulatát képviselték: a fityiszt mutató vagányságot, az üvegpaloták ablakaiba követ dobáló csibészséget, a külvárosi hetykeséget, szabadszájúságot." (Sebők 2002: 252).

A botránybandák a saját útjukat járták. Nem fogadták el a korszak zenészek felé támasztott elvárásait, és nem voltak hajlandóak olyan megállapodásokat kötni, melyek ellentmondtak elveiknek. Ebből fakadóan néhányan ellenzékinek tekintették őket, bár ez elsősorban a szakmai kívülállást, a szókimondó, iga alá nem vonható stílusukat takarta. A legfőbb probléma az előadásmódjukkal és a dalaikkal volt, mivel témáikat tekintve belenyúltak az élet legjavába: a szex, az erőszak, az alkohol, a negatív érzések, a nagyvárosi élet mindennapjai töltötték meg szövegeiket (Sebők 2002: 252).

A „fekete bárányoknak" így mindössze az önerőből szervezett koncertek jutottak, míg a zeneipar sok más szereplője támogatott turnékon vehetett részt és tévészereplési lehetőségeket kapott. Az ifjúsági sajtó akkori munkatársai nehezményezték a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat elutasító hozzáállását a periférián álló bandákkal szemben, és hangot is adtak ennek. Ez a szembenállás kirobbantotta a „rock–diszkó háborút". Az ifjúsági lapoknál válaszokat vártak arra, hogy miért is nem elégítik ki a közönség igényeit azáltal, hogy lehetőséget adnak ezeknek a zenekaroknak, és hogy miért ennyire kiegyenlítetlen az MHV-féle támogatás a magyar zenei színtéren. Ez a kutatás során elemzett cikkekben is megmutatkozik. Az MHV illetékesei végül beleálltak a konfliktusba, és megérkeztek a válaszok a *Rock és a Vállalat* című körlevélben, melyet Bors Jenő igazgató adott ki (Sebők 2002).

A körlevél nyíltan állítja, hogy az MHV nem utasítja el a rockzenét, és tisztában van annak társadalmi és zenei jelentőségével és lehetőségeivel. Ezt azzal indokolja, hogy folyamatosan támogatják az Omegát és az LGT-t, valamint állandó párbeszédet folytatnak a Piramissal és az újonnan megjelent Dinamittal is. A szöveg szó szerint kiemeli a P. Mobilt, a Beatricét és a HBB-t – az ő esetükben más a helyzet, ugyanis fiatal rajongótáboraik hajlamosak a rendbontásra, és hiába készítenek kiadásra alkalmas dalszövegeket, „amíg koncertjeiken azokat a szövegeket éneklik, amelyeket mi kiadásra alkalmatlannak ítélünk" (Bors 1979, idézi: Sebők 2002).

A körlevélben leszögezték, hogy az MHV nem támogathat olyan együtteseket, melyek dalszövegeikkel negatívan befolyásolhatják a fiatalok fejlődését szellemi és morális szempontból, épp ezért különösen sérelmezték, hogy a fent említett bandákkal való kommunikáció ellenére, azok koncertjein minden megbeszélés és kompromisszum ellenére az ebbe a kategóriába eső szövegek hangzottak el. Bors azt is kiemelte, hogy ugyan a társadalom alacsonyabb színvona-

lon élő rétegei számára vonzó lehet ez a zene, nem hisznek abban, hogy megfelelő támogatás és nevelési módszer lenne az együttesek tagjainak színpadon mutatott agresszív viselkedése (1979, idézi Sebők 2002).

A Magyar Hanglemezgyártó Vállalat későbbi, megkérdőjelezhető döntései miatt azonban továbbra is rengeteg kérdése volt az újságíróknak – ezekre nem kaptak választ. A sajtó és a vállalat közötti konfliktus így éveken át megmaradt (Sebők 2002).

2. A „fekete bárányok" sajtójelenléte 1980-ban

A magyar sajtó először 1980-ban használta a „fekete bárányok" kifejezést a zenei élet területén, azonban nem a három ikonikus formációra vonatkozóan. Januárban a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* című lapban jelent meg két részben Szabó Balázs *A beat nemzedéke* című cikke, melyben az Illés együttes angliai tartózkodásáról írja, hogy egy állítólagos, a Szabad Európa Rádióban adott nyilatkozatuk miatt el lettek tiltva budapesti koncertjeiktől, és ezáltal ők váltak a magyar zenei színtér „fekete bárányaivá" (1980).

2.1. Olvasói levelek és Erdős Péter

Néhány hónappal később, április elején az *Ifjúsági Magazin* olvasói levelei között kerül újra elő a fogalom, ezúttal már a Beatrice, a P. Mobil és a Hobo Blues Band nevét emlegetve. Ezekben a levelekben nyílt szavakkal fejezik ki együtt-érzésüket az olvasók az együttesek felé, melyek véleményük szerint nem kapnak megfelelő támogatást és elegendő lehetőséget a hazai zeneiparban. A felháborodottságuk hátterében egy korábbi, Erdős Péterrel készült interjú áll.

Az interjú Erdős Péter, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat márkamenedzserének egy évvel korábbi kijelentését idézi: „[h]árom éven belül világsztárunk lesz" (S.J. 1980: 31). A menedzser az MHV új sikeres tárgyalásairól és szerződéseiről számol be: a Neoton Família külföldön megjelent lemezeiről és leszerződött koncertjeiről; „[a]z NSZK piacon csigalépésekkel" (S.J. 1980: 31) történő előrehaladásról, valamint a tőkés partnerek vártnál nagyobb érdeklődéséről.

Erdős Péter szerint a magyar populáris zenének sok jellemzője nem teszi lehetővé a külföldi piac megnyerését, és számos zenész nagyon ragaszkodik a saját módszereihez és környezetének dalaihoz, nem hajlandóak azok helyett „exportképesebb számokat" játszani (S.J. 1980: 31). A menedzser kifejti, hogy a magyar újságírók olyan előadókat értékelnek pozitívan az MHV támogatottjaival szemben, akik nem érdekesek a nyugati cégeknek. Az újságíró azzal az állítással próbálja kimozdítani magabiztosságából a menedzsert, hogy a nyugati zeneipar új stílusokat keres, míg itthon továbbra is a diszkót preferálják a menedzserek. „Nem az áll emögött, hogy az MHV túlságosan is egyoldalúvá teszi, »manipu-

lálja« a kínálatot?" (S.J. 1980: 31). Erdős Péter azonban állítja, hogy a nagy külföldi kiadóknak „nem lehet olyat eladni, amit ők nem akarnak megvenni" (S.J. 1980: 31).

A korábban elhangzott jóslatra is visszautalnak a beszélgetésben. Erdős elmondja, hogy a gazdasági helyzet nem kedvező számukra, ugyanakkor vannak tehetséges zenészeik, ami optimizmusra adhat okot. „[R]emélem, hogy két év múlva az európai popzenében számon tartott sztárunk lesz." (S.J. 1980: 31). Megjegyzi, hogy több milliós lemezeladások helyett több százezer darabot is el lehet adni – ami a világpiacon bukás, de valójában számontartják ezeket a zenészeket. „Az én felfogásomban a külkereskedelmi mérleg dönti el, hogy sztár-e valaki, vagy sem. Végül is lesz egy-két olyan sztárunk és lemezünk, amit Európában számon tartanak." (S.J. 1980: 31).

Az erre reagáló olvasói levelek némiképp rálátást adnak arra, hogyan tekint a közönség a bandák helyzetére, valamint magára a „fekete bárányok" elnevezésre. Az egyik olvasó megfogalmazása szerint „Magyarországon a P Mobilt, a Korált, a Beatrice-t, a HBB-t tartják úgynevezett »fekete bárány«-nak." (Koós 1980: 4). Egy másik levélben a Karthágó együttes is bekerül a felsorolásba. Ez egyértelműen mutatja azt, hogy a fogalom jelentése nem tisztázott, és feltételezi, hogy a kifejezés a zenefogyasztók közegéből származik, nem a sajtó elnevezése. Ezt bizonyítja az is, hogy az olvasók – akik elsőként használják a sajtóban a megnevezést a formációkra – teljesen magától értetődő módon írnak a „fekete bárányok" jelenlétéről a zenei életben (Koós 1980: 4).

Van olyan olvasó, aki mélyen megveti az Erdős által dicsőített diszkót, egy múltbéli jelenségként tekint rá, és nehezményezi, hogy nem a közönség által kedvelt előadókat támogatják a kiadók. Megfogalmazása szerint „[e]lőször talán a hazai igényeket kellene figyelembe venni, felmérni, hogy a fiataloknak mire van szükségük" (Hajdú 1980: 4). Egy újabb olvasó megjegyzi azt is, hogy a zenészek számára biztosítani kéne a megfelelő feltételeket a megjelenéshez, „így energiájukat nem a MHV-nál való könyörgésre, hanem zenéjük minőségének javítására használhatnák fel" (Biró 1980: 4).

Látható, hogy a közönség számára mennyire megosztó mind Erdős Péter személye, mind az MHV értékrendje és célkitűzései, és igencsak vegyes képet állítanak fel a „fekete bárányokról". A formációk, amelyeket az elnevezéshez kapcsolnak, változnak, azonban a jelentés nagyjából megegyezik: azok a rockzenét játszó együttesek, amelyek nem tudnak érvényesülni a piacon, mivel nem kapnak jó lemezkiadási és fellépési lehetőségeket, pedig nagy közönséggel rendelkeznek. Az is kirajzolódik a három olvasói levélből, hogy a „fekete bárányok" terminust feltehetően a közönségtől emelik át az újságírók a sajtóba.

2.2. Hogyan viszonyulnak a zenészek a „fekete bárányok” elnevezéshez?

A közönség köreiben olyannyira elterjedt „fekete bárányok” kifejezést maguk az együttesek sem vetették meg, ugyanis az 1980. augusztus 23-án a Hajógyári-szigeten tartott közös koncertjüknek is ezt a nevet adták. A koncertet megelőzően és követően is számos cikk született az eseményről, többek között egy beharangozó hír is, melyben a P. Mobil frontemberével, Schuster Lóránttal készítettek interjút, aki első kislemezük sikeréről beszélt, és azzal kapcsolatos negatív érzéseiről. „Nagylemezre eddig még nem kaptunk lehetőséget. Hát ezért érzem úgy, hogy mi fekete bárányok, sőt egész pontosan fekete birkák vagyunk.” (N. n. 1980a). A másik két együttes részéről 1980-ban nem találkozunk semmilyen utalással a kifejezéshez való viszonyukat illetően.

Schuster Lóránt megjegyzése a „fekete bárányok” elnevezésre ironikusnak tűnhet. Egyértelműen különbséget tesz a bárányok és a birkák között. A birka kifejezést átvitt értelemben az ostoba, bárgyú emberre is használhatjuk, ugyanakkor az állatra vonatkozóan is talán egy hétköznapibb, lekezelőbb jelentést tételez a bárannyal szemben. Ezt figyelembe véve Schuster szóhasználata nem csak öniróniát hordozhat magában, hanem egyfajta értékítéletet is saját magukkal szemben. Az, hogy ez az értékítélet önmagukra vagy a magyar zenei életben betöltött helyzetükre utal, már vitatható, de mindenképp többet jelent annál, minthogy ők a „bűnös”, sorból kilógó bárányai a zenekaroknak.

2.3. „Fekete bárányok” az újságírók szemében

Az újságírók kétségkívül változatos véleménnyel vannak a három együttesről – ugyanakkor ez kevésbé mutatkozik meg az 1980-ban megjelent cikkekben. A műfajokat tekintve is vegyes gyűjteményről beszélhetünk, viszont a véleménynyilvánító cikkek között is jelentős különbségeket lehet majd felfedezni, ahogyan áttérünk a következő évi szövegekre. Objektív tudósításokkal és beharangozókkal is találkozhatunk, mind a *Fekete bárányok* koncertről, mind az 1980 nyarán tartott Beatrice – LGT – Omega koncertsorozatról, azonban értékítélet hiányában ezek az írások kevésbé mutatják meg az együttesekről kialakult és formálódó képet.

A beharangozó cikkek között érdemes kiemelni, hogy az *Ifjúsági Magazin* úgy vezeti fel a *Fekete bárányok* koncertet, hogy „[a]z esemény joggal pályázhat az év koncertje címre” (N. n. 1980b). Nem szabad persze elfelejteni, hogy a rendezvény az Express Budapesti Igazgatósága mellett épp a magazin szervezésében valósult meg, így különös is lenne, ha kritikusan illetnék az előadókat, amikor népszerűsíteni próbálják a koncertet. Ettől függetlenül izgalmas szövegnek mondható, mivel röviden bemutatja az együtteseket olyan formában, ahogyan az korábban nem olvasható a sajtóban: beszél a múltjukról, és néhány po-

zitív szóval illeti őket. Így kiderül, hogy a P. Mobil a periférián van a szűkös lehetőségek miatt, de inspiráló más előadók számára; hogy a HBB a rossz hírneve ellenére saját útját járja, és lehetőségük lesz nagylemezre; valamint az is, hogy a Beatrice sok tag- és stílusváltása ellenére tehetséges és tapasztalt zenészekből áll (N. n. 1980b).

Az *Esti Hírlap* egy nappal az esemény előtt beszél a fekete bárányok koncertjéről, külön kitérve mindhárom bandára, valamint az *Ifjúsági Magazin*ra mint szervezőre. A rendezvényt olyannyira pozitívan fogadja, hogy megelőlegezi neki a „Rock-sziget" és „magyar Woodstock" jelzőket (r – ó 1980).

A *Magyar Hírlap* egy rövid beszámolót hozott le a rendezvényről, melynek írója kifejezetten hangsúlyozta a három együttes rossz hírnevét. Épp ezzel indokolja azt, hogy merész vállalkozásnak tartja a közös koncert szervezését, ugyanakkor nem titkolja: igencsak kedveli az eseményt. A nevet ötletesnek tartja, az együtteseket és a szervezőket is szüntelenül dicséri, kiemelve a színvonalat és a professzionalizmust (Hegyi 1980).

A *Képes Újság*ban az Omega, LGT és Beatrice hármas koncertjéről jelent meg beszámoló. A Kisstadionban tartott koncertre a közönség jelentősebb része a két előbbi együttes miatt érkezett, így a Beatrice a közönség soraiban sokaknak újdonság volt. „Sok harminc-, negyven-, ötven-, sőt húszéves most látta először a műfaj fekete bárányait, akik jócskán kifehéredve – legalábbis a rajongóik előtt – remek szórakoztató programot mutattak be." (Dévényi 1980: 30). A cikk szerzője kifejezetten dicséri a banda teljesítményét zene és hangulatteremtés szempontjából, és Nagy Feró színpadi jelenlétét olyan nagy külföldi nevekhez hasonlítja, mint Frank Zappa és Alice Cooper.

Az *Ifjúsági Magazin* Pop-Top listája minden alkalommal kap némi magyarázatot, kiegészítést, hiszen a számok nem mondanak el mindent. A „fekete bárányok" 1980-ban kétszer is szerepelnek ebben a rövid, kontextust teremtő szövegben. Az októberi lapszámban kiemelik, hogy a „fekete bárányok" magas pozíciói a listán még maradni fognak a következő hónapokban, viszont felhívják a figyelmet arra, hogy a nosztalgia jegyében egyre több előadó neve bukkan fel újra a múlt évtizedből. A decemberi számban a karácsony környéki új lemezfelvételekről számolnak be, közöttük két „fekete bárányról" is: „[a] Hobo Blues Band önálló nagylemezzel jelentkezett, a Beatrice pedig önálló lemezoldalt kapott »Az év koncertje« című nagylemezen, amely keresztmetszetet ad az Omega–LGT–Beatrice turné Kisstadionbeli fellépéséről" (Pop-Top 1980b: 35).

3. A „fekete bárányok" sajtójelenlétének változásai 1981-ben

1981 – az előző évhez hasonlóan – termékeny volt a „fekete bárányok" számára a sajtóban. Ebben jelentős szerepet játszott a *Kopaszkutya* című film és termé-

szetesen a megjelenő lemezek, illetve az együtteseket körülölelő konfliktusok, de akár az anekdoták is.

3.1. Mi a helyzet a „fekete bárányokkal”?

Épphogy csak elkezdődött az év, január elsején megjelent az *Ifjúsági Magazin* első száma. *A nagy bohóc nagylemeze* címet viselő cikk nemcsak a HBB frissen megjelent lemezéről ír, hanem Hobóék szerepéről a magyar kultúrában – ezáltal nagyon fontos véleménycikknek minősül a témában. Az írás felütése, hogy ha a Hobo Blues Band most véglegesen abbahagyná a zenélést, „már akkor is korszakos jelentőségű és maradandó hatású eredményt mondhatnának maguknak” (S.J. 1981: 7). Egy ilyen kezdőmondat után egyértelművé válik az olvasóban, hogy a cikk szerzője abszolút elismeri a HBB sikerét és jelentőségét a magyar zeneiparban.

Ugyan az írás fókuszában Hobóék állnak, az újságíró egyfajta kategorizáló szándékkal előhozza a „fekete bárány” fogalmat, megemlítve a Beatricét és a P. Mobilt. Az elnevezés tulajdonképpen definíciót is kap ebben az esetben: a „fekete bárányok” „a magyar rock alulról induló, kisebbségi kultúrákból táplálkozó vonulatát képviseli” (S.J. 1981: 7). Kiegészítésként azt is elmondja, hogy ez a hazai rockzene világában a 70-es évek elejétől kezdve fokozatosan visszaszorult.

A szerző részletezi a Hobo Blues Band működését: véleménye szerint sikerük mögött a külföldi példaképek magyarba történő megfelelő átültetése, valamint Hobó színpadi egyénisége áll. Azonban az együttes megjelent lemezéről kevésbé pozitívan ír. A közönség „nyilvánvalóan” szereti és hallgatja a lemezt, a szakmabeliek körében viszont nem ennyire közkedvelt. „Kinek van igaza?” – teszi fel a kérdést S.J. Kifejti, hogy elsősorban az a gond, hogy dolgozni kellett volna még a lemezen, és egy „valamirevaló” producer nem engedte volna kiadni azt ebben a formában (S.J. 1981: 7).

Az újságíró a jogos kritikáktól függetlenül nagyon fontosnak tartja Hobóék lemezét a magyar rock történetében, mégpedig a dalszövegek miatt. Megfogalmazása szerint a lemezt a szövegek „az évtized legfontosabb – de nem feltétlenül legjobb – nagylemezei közé” emelik (S.J. 1981: 7). A cikk záró gondolatként elmondja, hogy Hobóék azt is bizonyították, hogyan érdemes rockot játszani a 80-as évek magyar zenei világában: „Modern hangszereléssel, a technika felhasználásával, újszerű előadásmóddal, gondolkodó, felelős kiállással, érzelmi, intellektuális töltéssel, bohóc-fintorgással és szent komolysággal” (S.J. 1981: 7). A szerző tehát bizonyos szinten példaértékű zenészekként tekint a HBB-re, és lát jövőt a magyar rockzenei élet ilyen jellegű és stílusú felfrissítésében.

A hír bizonyára a sajtón kívül is eljutott sokakhoz, de szeptember elején a *Szabad Föld* közölte le a Beatrice feloszlásáról szóló hírt. „Három és fél éves

huzavona – hát ennyi volt az első magyar punkegyüttes élete." (Mészáros 1981: 14). A cikk szerint Nagy Feró már augusztus 22-én bejelentette a feloszlást, állítólag azért, mert az Óbudára szervezett nagy koncertre nem hívták meg az együttest. Azonban nemcsak a meghívás hiányát sérelmezte, hanem a „fekete bárányok" hiányát is: „A Bizottság kezdett. Ma már nincs Bizottság. Ott volt a Hobo Blues Band. Fekete? Már lemeze is van. Ott volt a P. Mobil. Hamarosan Mobil lemez is lesz. És ott voltunk mi…" (Mészáros 1981: 14).

Nagy Feró kijelentése kiemelkedően fontos, hiszen kiválóan lehet kapcsolni Schuster Lóránt 1980-as nyilatkozatához, melyben azt fejtette ki, hogy épp az teszi őket „fekete bárányokká", hogy nem kapnak lehetőségeket (N. n. 1980a). A Beatrice frontembere tulajdonképpen megerősíti ezt az alkotói viszonyulást a fogalomhoz, hiszen épp amiatt kérdőjelezi meg a P. Mobil és a HBB „fekete báránysságát", mert nagylemezük készül. Ez alapján azt lehetne mondani, hogy a zenészek szemében „fekete báránynak" lenni annyit tesz: számkivetettnek lenni a hazai lemezpiacon. Így viszont ismét felmerül a kérdés, hogy vajon mely formációkat lehet a „fekete bárányok" név alatt felsorolni, hiszen a lemez nélküli rockzenészek listája csaknem végtelen.

3.2. A Kopaszkutya-cikkek

Az *Igaz Szó* már áprilisban emlegette a *Kopaszkutyá*t, de a rendező kilétén és azon a tényen túl, hogy a Hobo Blues Band és a P. Mobil tagjai szerepelnek benne, semmit sem árult el. Szeptemberben viszont, a film megjelenése után két hosszabb cikket is közzétettek a filmről: egyet a *Képes Újság*ban, egyet pedig a *Zalai Hírlap*ban.

Ligeti Nagy Tamás cikke a *Képes Újság*ban egyáltalán nem kíméli sem a készítőket, sem azt a jelenséget, amit a *Kopaszkutya* be akar mutatni. Úgy véli, Szomjas György rendező határozott célja volt, hogy ismét meggyőzhesse a közönségét a westernfilmek magyar átültetései után. Ezért is foglalkozik ezúttal a magyar rockzene világával, azon belül is a csöves mentalitás dokumentálásával – többnyire nem sok értékes eredménnyel. „Információnak marad az, amiben már eddig is biztosak voltunk: nálunk nem az életforma szülte a zenét, hanem fordítva, a zenét művelők életvitele és ritmusa talált követőkre, majd a lehető legjobban alkalmazkodva a hazai viszonyokhoz, kitermelte magából a csöveseket." (1981: 14).

Az eddigiekhez képest talán pozitívumként emeli ki a szerző, hogy annak ellenére, hogy a film a zene alá rendeli önmagát, mégis megpróbálja felülírni a homályos elképzeléseket. „Kijelenti ugyanis: »mi a furkók bandája vagyunk. Le kell menni bunkóba, le kell menni kutyába!«" (Ligeti Nagy 1981: 14). Ez alapján azt feltételezi, hogy egy olyan értékcsere történt, amely azt mondja ki, jó bunkónak lenni – amennyiben nem, akkor viszont „a film a maga ellenpropa-

gandája" (Ligeti Nagy 1981: 15). Az újságíró a Hobo Blues Bandet is mélyen kritizálja, mondván, nem sok maradt az együttes régi arculatából, és ugyan Földes László szövegei jelenleg is az átlagos színvonal felett állnak, ez az átlag viszonyítás kérdése akkor is, ha sokakat meg tudnak szólítani a tabu témákkal. Az alkotás vizualitását ugyancsak negatívan ítéli meg, és összességében bukásként tekint a filmre, de úgy véli, ez „hosszú idő óta az első olyan hazai produkció, amelynek létrehozását igazolhatóan társadalmi igény szülte" (Ligeti Nagy 1981: 15).

A *Zalai Hírlap*ban megjelent írás reflektál a *Kopaszkutyá*ra érkezett reakciókra, és a kritikákban jogosan felmerült kérdésnek tekinti, hogy mi szükség volt a filmre. A külföldön már bevált könnyűzenei együtteseket bemutató filmekhez hasonlítva ezt írja róla: „A film épkézláb szövegkönyvre, s a diszkólátványosságok ritmusát idéző operatőri munkára épül, voltaképpen tehát azt nyújtja, amit a műfaj tisztes, profi átlaga." (T.A. 1981: 5).

Az újságíró kifejezetten pozitívumnak tartja a film elkészítését abban az értelemben, hogy segíthet az idősebb generációnak jobban megismerni és megérteni gyermekeik, unokáik érdeklődési körét. Már csak azért is, mert a filmnek nemcsak a zenészek, hanem maga a közönség – a tinédzserek – is főszereplői. Kiköti ugyanakkor, hogy a film indokolatlanul trágár, és a „le kell menni kutyába" üzenetet is félreérthetően adja át, ezáltal jelentősen ront a *Kopaszkutya* eredeti mondanivalóján (T.A. 1981: 5).

A *Kopaszkutya*-cikkeknél fontos szerepet kap már a csövesség és a rock kapcsolata mint társadalmi jelenség. Igaz, itt még nem konkretizálódik, hogy mit is hordoz magában a csöves kultúra, de egyértelmű elhatárolódás rajzolódik ki a véleményekből. Az újságírók nem feltétlenül értenek egyet a „fekete bárányok" életmódjával, a *Kopaszkutya* megoldásaival sokszor még kevésbé. Mindazonáltal olyan társadalomkritikát fogalmaznak meg, amely mégis kifejez egyfajta megértést a zenészek, de főként közönségük felé.

3.3. A magyar zenei szféra 1981-ben a „fekete bárányok" vonatkozásában

A *Kisalföld* folyóiratban egy átfogó írás jelent meg az 1980-as eseményekről, amely beszámol a rockzene világáról – kitér konkrét együttesekre, kiemelve a feltörekvő vidéki formációkat, valamint hangsúlyozza a folyamatos változásokat, a siker törékenységét. Megemlíti a „fekete bárányokat" is, ezúttal csak a Beatricét és Hobót értve az elnevezés alatt. A szerző véleménye szerint a bandák felismerték, hogy valamennyire engedniük kell a „tagadásból" a népszerűség érdekében. „A »feketék« »legfeketébbje«, a Beatrice már együtt koncertezett »szelídebb« együttesekkel, s a hírek szerint nagylemezük is készülőben van." (Pethő 1981: 4). Az újságíró ugyanakkor nem fűz annyira nagy reményeket a két együttes jövőjéhez. Ugyan nem taglalja hosszan a „fekete bárányok" helyzetét,

megjegyzi, hogy „[m]egeshet, hogy kiderül: zenéjük nem képes áttörni a »rétegzene« korlátait” (Pethő 1981: 4).

Az *Ifjúsági Magazin* áprilisban helyzetjelentést adott a „fekete bárányokról”. Rövid cikkük beszámol a Beatrice, a Hobo Blues Band és P. Mobil tagváltásairól. A szöveget egy kép erősíti, melyre összeálltak a három együttes akkori tagjai. Két hónappal később az *IM* Pop-Top listáján szerepelt újra a csapat. Ezt a slágerlistát – minden más Pop-Top-hoz hasonlóan – egy olyan bevezető kíséri, amely a magyar populáris zene éppen aktuális helyzetét mutatja be. Ebben a számban a szerző egyfajta hiányérzetről ír, szerinte ugyanis „[a] szabadtéri rockszezonok mindig ígértek valami újat, izgalmasat” (*Pop-Top – Ha visszaidézzük…*). Az együttesek és maguk a „fekete bárányok” tehát különlegesnek, érdekesnek voltak mondhatóak 1980-ban. Azonban a szerző meglátása szerint 1981 a nyár elejéig még semmilyen hasonlót nem nyújtott. Sok zenész „kifakult”, hatalmas erővel terjed a nosztalgiahullám, és a fiatalok között még nem bukkantak fel az új, nagy tehetségek (*Pop-Top – Ha visszaidézzük…*).

Az *Esti Hírlap* az 1980. évi „fekete bárányok” koncert mintájára szervezett 1981-es „szuperkoncertet” harangozta be július végén, amelyen „[a]ki csak számít a magyar popzenében, színpadra lép” (Riskó 1981: 2). A szerző részletesen ismerteti a fellépők listáját, kitérve a műsorközlő Bródy Jánosra és a Hungária helyzetére is, majd a technikai szempontokra tereli a szót: mivel a koncert sok fellépővel és várhatóan rengeteg nézővel jár, így nem egyszerű a megfelelő hangerő megtalálása és a berendezések jó működtetése. „Az elmúlt évi Fekete bárány rocknap tapasztalatait is hasznosíthatják majd.” (Riskó 1981: 2). Az újságíró a cikk lezárásában kifejti azt is, hogy a hazai populáris zenében nem jellemző az ilyen szintű összefogás és együttműködés – teljesen egyedülálló az esemény.

Szeptemberben az *Ifjúsági Magazin Nosztalgia: Az eltűnt idő nyomában* címmel tekintett vissza az elmúlt évek nagy zenészeire, jelenségeire, témáira és szokásaira, valamint az 1981-re jellemző nosztalgiára, mely „ma már a tizenévesektől kezdve a nagyszülőkig, minden korosztályt »megfertőzött«” (Sebők 1981: 15). A cikk több szempontból is érdekes: értelmezi a múltat és a jelent, így meghatározza azok jellemzőit, illetve a korszakra nézve fontos kifejezéseket vet fel. Jelen dolgozatot figyelembe véve természetesen a „fekete bárányok” a kulcs, de a „csövesek” elnevezésről sem szabad megfeledkezni, hiszen a Beatrice, a HBB és a P. Mobil közönsége is „csövesnek” tekinthető.

Erre a cikkre reagált az *IM* egyik olvasója, aki alapjában véve megkérdőjelezi a nosztalgiahullám valódiságát: véleménye szerint a nosztalgiahullám azért jött létre, mert a televízió és a rádió „szabályosan ömleszti ezt a zenét” (Kovács 1981: 4). Nehezményezi, hogy a „fekete bárányok” nem tudnak bemutatkozni a nyilvánosság előtt, és megjegyzi, hogy az elnevezésben van igazság – ez ismét megerősítheti a kifejezés azon értelmezését, hogy a kiadók által elutasított zené-

szek tartoznak ide. Komoly felháborodást kelt az olvasóban az is, hogy a korábbi cikk kijelentése alapján „a fiatalságnak elege van a csövestémából", holott szerinte a csövesek egy fontos társadalmi réteg, amelynek az igényeit és problémáit teljes mértékben figyelmen kívül hagyják (Kovács 1981: 4).

1981 tehát látszólag a nosztalgia éve. Többször is felmerül az újdonságok hiánya – bár ezzel párhuzamosan az 1980-ban kialakult zenei színtér helyzetének stabilizálódásáról is beszélhetünk. A rock megszokott jelenséggé válik, a „fekete bárányok" már nem kavarnak annyira nagy port a könnyűzenei életben. Ugyanakkor az újdonságok hiányában alakulhat ki a nosztalgiahullám is, hiszen a megszokott előadók mellett fel lehet eleveníteni az elmúlt évek slágereit – akár mesterségesen, akár öngeneráló folyamatként.

3.4. A „fekete bárányok" a társadalomtudományi diskurzusban

A *Jelenlét*ben, mely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának irodalmi, művészeti és publicisztikai kiadványa, szintén felbukkannak a „fekete bárányok". Sükösd Miklós az Óbudai-szigeten tartott 1980-as koncertről számol be, melyet a három együttes „erődemonstrációjának" titulál, és az alábbi módon jellemzi az eseményt: „[é]lőzenei élmény, divatos szociológiai terep. Bőrnadrágba bujtatott pocakok, évtizedes rutinú mozdulatok, sokszor elsütött poénok. Beprogramozott zene. Tizenéves gyerekek – a legszakadtabbakat statisztálni hívják. Széttört padok. Levizelt, lehányt játszótér. Por. Bor." (1981a: 73)

A *Mozgó Világ*ban szintén felbukkannak a „fekete bárányok" és a csövesek, meglepő módon épp Sükösd Miklós jóvoltából. *Mához egy hétre…* című alkotásában szerepel egy – a *Jelenlét*ben található részlethez hasonló – bekezdés az óbudai koncertről (Sükösd 1981b: 76).

Sükösd mellett Géczi János nevét is fontos megemlíteni, mivel *Narkó* címmel illesztettek be a *Mozgó Világ*ba egy hosszabb részletet, mely a szerző *Vadnarancsok* című ciklusának élettörténet-rekonstrukciójából származik. Ebből kiderül, hogy amíg a sajtó lényegében a „fekete bárányok" közönségére és a rockerek táborára összességében használja a csövesek elnevezést, addig Géczi egy nagyon elzüllött, folyton betépett és rosszul, ráadásul sokszor beleegyezés nélkül szeretkező csoportként jellemzi őket (Géczi 1981).

A szerző sokat mesél a Beatrice-koncertektől és a sokféle emberről, akikkel ott találkozott. Állítása szerint az együttest is jól ismerték. „A Beatrice mindig segített belógni, ismertük őket, bár ők biztosan nem emlékeznek rám" (Géczi 1981: 68). Kifejezetten pozitívan mesél a bandáról, és hangsúlyozza, hogy a zenészek elhatárolódtak a drogoktól (Géczi 1981: 68).

A *Jelenlét* és a *Mozgó Világ* szövegei tovább árnyalják a „fekete bárányokról" és a hozzájuk kapcsolható társadalmi jelenségről alkotott képet. Géczi János szövege egyértelműen árnyalja a csövesség fogalmát a sajtóban, és arra is rámutat,

hogy valójában nem lehet teljesen összemosni a csövességet a „fekete bárányokkal”.

4. Összefoglalás

Az 1980-as és 1981-es sajtócikkek alapján nagyon színes és diverz képet kapunk a „fekete bárányok” kifejezésről, valamint a három együttesről: a Beatricéről, a Hobo Blues Bandről és a P. Mobilról. 1980-ban egyértelműen kirajzolódik az elnevezés eredetével kapcsolatban, hogy az nehezen meghatározható: az újságok és az újságírók átveszik a fogalmat, kialakulásában azonban feltehetően nincs szerepük. Az *Ifjúsági Magazin* olvasói leveleiből kiindulva azt mondhatjuk, a közönség természetes magabiztossággal használja a „fekete bárányok” elnevezést a fentebb említett három formációra. Mindazonáltal az is kérdéses, hogy valóban csak ez a három banda tekinthető-e „fekete báránynak”, hiszen többször sorolnak közéjük más együtteseket is, illetve nem is minden listán szerepel mind a három név.

A zenészek és a közönség szemében látszólag a „fekete bárány” definíciója a következő: olyan – főként rockzenét játszó – előadó, aki kevés lehetőséget kap a magyar zenepiacon mind fellépések, mind lemezszerződések tekintetében, így elsősorban közönségére hagyatkozhat. Ezek az együttesek valamilyen mértékben az államhatalommal való szembenállás szimbólumává is válnak annak ellenére, hogy a „3T” kultúrpolitikai rendszerében a tűrt kategóriába tartoznak. A „fekete bárányok” dalszövegei – ha nem is mindig, de – át tudnak menni a cenzúra szűrőjén. A közönség viszont felháborítónak találja, hogy népszerűségükhöz képest mennyire kevés lehetőséget kapnak az érvényesülésre.

Az újságírói hozzáállás kifejezetten változatos. Számos újságíró támogatja a rockot mint társadalmi jelenséget, s ezáltal pozitívan vélekedik a „fekete bárányokról” is. Egy részük tulajdonképpen alá is támasztja azt a feltételezést, hogy épp attól válnak ők „fekete bárányokká”, hogy nem tudnak érvényesülni a hazai zenei színtéren – csupán népszerűségük révén. Tagadhatatlan, hogy frissességet és fiatalos energiát látnak ezekben az együttesekben.

Mindazonáltal negatív hatást is látnak a „fekete bárányokban”. Mivel a bandák elsődleges közönségének a fiatalokat tekintik, nem hagyják figyelmen kívül a könnyen befolyásolható korban lévő gyerekeknek mutatott „példát” sem. Ez a szempont a *Kopaszkutya* című filmmel kapcsolatban jelenik meg. A filmben ábrázolt életérzésben felelőtlenséget és trágárságot látnak. Meglepő talán, hogy egyes újságírók épp ezt emelték ki pozitívumként, mondván, az idősebbek végre betekintést nyerhetnek abba a világba, amelyért a fiatalok rajonganak.

A *Kopaszkutya* kapcsán indul el a sajtóban egy olyan irány is, mely már nemcsak a maguk útját járó zenészekre fókuszál, hanem előtérbe helyezi a közönség szerepét a populáris zenei szférában, valamint rávilágít azokra a társadalmi fo-

lyamatokra és jelenségekre, melyek valamilyen módon formálják és részévé válnak a rockzenének és a „fekete bárányságnak”. Elmosódik a határ a „fekete bárányok” és a csövesség között. Több értelmező csövesnek titulálja a „fekete bárányokat” és közönségüket, ugyanakkor Géczi János példáján keresztül látható, hogy egy csöves körökben mozgó személy számára egészen mást jelent a két fogalom.

Az 1981-es cikkekben megmutatkozik, hogy egyre inkább tágul a „fekete bárányok” fogalom. Kikerül a szűken vett zenei világból, és már nem csupán együtteseket és zenei közösségeket jellemez, hanem sokkal inkább egyfajta szociológiai jelenségként kezelik a „fekete bárányokat”, közönségüket, illetve magát a magyar rockzenei szférát.

A két év sajtócikkeiben kiemelkedő jelentőséggel bír a többhangúság. A „fekete bárányok” elnevezéshez való viszonyulás minden oldalon megmutatkozik. Egyértelmű tehát, hogy a „fekete bárányok” fogalmat különböző beszélők különböző szempontok és érdekek figyelembevételével használják, és ezáltal a „fekete bárányok” elnevezés konnotációja is – a beszélők függvényében – folyamatosan változik.

Források

Baróti É. 1980. Rice – Loksi – O+A. *Magyar Ifjúság* július 18., 30.

Biró T. 1980. Cím nélkül. *Ifjúsági Magazin* 9, 4.

Cím nélkül. (Fotó: Urbán). 1981. *Ifjúsági Magazin* 4, 63.

Dévényi T. 1980. Melódia – Mozaik. *Képes Újság* szeptember 20., 29–30.

Géczi J. 1981. Narkó. *Mozgó Világ* 3, 62–71.

Hajdú T. 1980. Cím nélkül. *Ifjúsági Magazin* 6, 4.

Hegyi Gy. 1980. Fekete bárányok? Magyar *Hírlap* szeptember 6. 6.

Koós J. 1980. Cím nélkül. *Ifjúsági Magazin* 4, 4.

Kovács L. 1981. Cím nélkül. *Ifjúsági Magazin* 12, 4.

Ligeti Nagy T. 1981. Jegyzet egy filmről: Menjünk le furkóba? *Képes Újság* szeptember 19., 14–15.

Mészáros 1981. Pop-zene: nincs már Beatrice, újjászületett a Bergendy. *Szabad Föld* szeptember 6., 14.

N. n. 1980a. Fekete bárányok vagy birkák? *Magyar Ifjúság* július 25., 42.

N. n. 1980b. Élő magazin. *Ifjúsági Magazin* 8, 55.

Pethő 1981. Hazai rock-mérleg: Feltörekvőben a vidék: No és Győr…? *Kisalföld* január 8., 4.

Popfilmek Magyarországon és a nagyvilágban. 1981. *Igaz Szó* 8, 40.

Pop-Top. 1980a. *Ifjúsági Magazin* 10, 30.

Pop-Top. 1980b. *Ifjúsági Magazin* 12, 35.

Pop-Top. 1981. *Ifjúsági Magazin* 6, 35.

Riskó G. 1981. Augusztus 22., Hajógyári sziget. Szuperkoncert – 14 együttessel. *Esti Hírlap* július 31., 2.
R – Ó. 1980. Holnap a Hájógyári szigeten: Beatrice, HBB, P. Mobil – először egy műsorban. *Esti Hírlap* augusztus 22., 2.
Sebők J. 1981. Nosztalgia: Az eltűnt idő nyomában. *Ifjúsági Magazin* 9, 14–18.
S.J. 1981. A nagy bohóc nagylemeze. *Ifjúsági Magazin* 1, 7.
S.J. 1980. Csillagjóslás: Jobb ma a biztos kis pénz… *Ifjúsági Magazin* 1, 30–31.
Sükösd M. 1981a. Cím nélkül. *Jelenlét* 9, 64–74.
Sükösd M. 1981b. Mához egy hétre… *Mozgó Világ* 3, 72–76.
Szabó B. 1980. A beat nemzedéke Magyarországon. *Katolikus Magyarok Vasárnapja* január 6., 8.
T.A. 1981. Film: Kopaszkutya, avagy rock-film félházzal. *Zalai Hírlap* szeptember 22., 5.

Irodalomlista

Barthes, R. 2003. *A szemiológia elemei*. In: Kárpáti E. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a szemiotika tanulmányozásához.* Budapest: Aula. 36–88.
Csatári B. 2015. *Az MSZMP irányító szerepe a „könnyűzenei" életben (1957–1989)*. In: Ignácz Á. (szerk.): *Műfajok, stílusok, szubkultúrák: Tanulmányok a magyar populáris zenéről*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa. 93–106.
Pusztai F. (szerk.), 2010. *Magyar értelmező szótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
Ságvári Á.–Vass H. (szerk.): 1973. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest: Kossuth.
Sebők J. 2002. *Rock a vasfüggöny mögött*. Pécs: GM & Társai Kiadó.
Standeisky É. 2017. *Hatalom és kultúra Magyarországon (1945–1990)*. In: Ignácz Á. (szerk.): *Populáris zene és államhatalom: Tizenöt tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.

Pelyvás Márton István

A funkcionális mozgáskészségek alakulása iskoláskorú gyermekek körében – A szülői támogatás, sportolási és közlekedési szokások szerepe

1. Bevezetés

A fizikai aktivitás és a mozgáskészségek fejlesztése alapvető szerepet játszik a gyermekek egészséges fejlődésében. Magyarországon azonban továbbra is magas a fizikai inaktivitás aránya: a 2019-es ELEF-felmérés szerint a felnőttek 59%-a szabadidejében egyáltalán nem sportol (Testmozgás Magyarországon, 2019), míg a WHO adatai szerint a serdülők csupán 42%-a teljesíti a napi ajánlott mozgásmennyiséget (Physical Activity 2021 Hungary, 2021: 2–3). Ezzel szemben a Special Eurobarometer 525 (2022: 8–33) adatai alapján Magyarország a régión belül kiemelkedően aktív országként szerepelt.

Bár a 2011-ben bevezetett mindennapos testnevelés és a NETFIT-rendszer célja a tanulók fizikai állapotának javítása, a 2022/2023-as tanévre vonatkozó adatok alapján a tanulók mintegy 25%-a túlsúlyos vagy elhízott, és több mint kétharmaduk fejlesztésre szorul fizikai állapotát tekintve (Kaj et al. 2024: 44–54). A gyenge funkcionális mozgáskészségek (FMS) és az alacsony aktivitási szint kölcsönösen erősítik egymást, ami elhízáshoz, majd további egészségügyi problémákhoz vezethet (Cliff et al. 2012: 1–9). A 2022-es HBSC-felmérés rámutatott arra, hogy a serdülők fizikai aktivitása szorosan összefügg a szülői támogatással, az iskolai környezettel és a kortárskapcsolatokkal. A tanulók több mint 20%-a elhízott, miközben egyre gyakoribbak a mentális egészségügyi problémák, mint a stressz vagy a pszichoszomatikus tünetek (Németh 2024: 165–199). A családi környezet kulcsfontosságú tényezőként jelenik meg a mozgásfejlődés szempontjából. Epstein és Sanders (2002: 41–80) elmélete alapján a szülők aktív jelenléte hozzájárul a gyermek testi, érzelmi és értelmi fejlődéséhez.

A hazai és a nemzetközi kutatások egyre nagyobb figyelmet fordítanak a szülők sportolási szokásai és a gyermekek mozgásos, illetve közlekedési viselkedésformái közötti összefüggésekre (Kovács 2021:33–79, Siekańska 2012: 2–8). A szülői példamutatás, a közös sport- és szabadidős tevékenységek jelentősen növelhetik a gyermekek mozgás iránti elköteleződését (Brustad 1993: 1–13, Kimiecik–Horn 2012: 3–10, Flynn et al. 2023: 1–15). A motorikus fejlődés szempontjából fontos szerepet játszhat a szülők mozgásos attitűdje, a család szociokulturális helyzete és a gyermek közlekedési szokásai is (Cools et al. 2011: 2–11, Moore et al. 1991: 1–5, Derikx et al. 2021: 1–22).

Jelen kutatás célja, hogy keresztmetszeti vizsgálat révén bemutassa a 10–13 éves tanulók FMS-e, valamint a gyermekek és szüleik sportolási és közlekedési szokásai közötti összefüggéseket. A vizsgálat Nyíregyháza nyolc különböző általános iskolájában valósult meg, figyelembe véve a társadalmi sokszínűséget.

2. Elméleti háttér

A funkcionális mozgáskészségek (FMS) a hely-, helyzetváltoztató és finommotoros mozgások összessége, melyek döntően 10–12 éves korig fejlődnek ki, megalapozva a komplexebb mozgások tanulását. A motoros képességek genetikailag meghatározott és tanulás útján szerzett elemekből állnak, amelyek különféle tanulási, gyakorlási folyamatok során fejleszthetők (Hamar 2008: 2–43). A motoros képességeket biológiai, pszichológiai és szociális tényezők együtt befolyásolják, ezek négy dimenzió – kognitív, emocionális, szociális és pszichomotoros – mentén határozzák meg az egyén cselekvőképességét (Polgár–Szatmári 2011: 6–9). Kiemelten fontosak a pszichomotoros képességek, amelyek kondicionális és koordinációs elemekre oszthatók (Király–Szakály 2011: 72–83). Ha ezen fejlődési folyamatokat betegség vagy környezeti hátrány akadályozza, az nemcsak a mozgásszervi, hanem az idegrendszeri fejlődésre is hatással lehet, ami tanulási nehézségekhez, viselkedési zavarokhoz (pl. diszlexia, figyelemzavar) vezethet (Király–Szakály 2011: 45–48).

A szülők fizikai aktivitáshoz való hozzáállása alapvetően meghatározza a gyermekek mozgásos aktivitását és fejlődését. A pozitív szülői attitűd és az aktív támogatás elősegítheti a gyermek önbizalmának, motivációjának kialakulását (Brustad 1993: 1–13), a fizikai aktivitások során szerzett élmények pedig megerősíthetik a belső motivációt (Csikszentmihályi 1998: 2–8). Kimiecik és Horn (2012: 3–10) szerint a családi környezetben kialakuló motivációs minták hosszú távon is befolyásolják a gyermekek testmozgással kapcsolatos viselkedését. A szülői meggyőződések, a korábbi sporttapasztalatok, a bátorítás, a példamutatás és a közös időtöltés mind fontos tényezők a gyermekek fizikai aktivitásban való részvételében (Taylor et al. 1988, idézi Lau et al. 2007: 1–8). A szülők fizikai aktivitása szignifikáns összefüggést mutat a gyermek aktivitásával (Bois et al. 2005: 3–25), és Fredricks és Eccles (2002: 1–35) szerint az apák és az anyák sportkompetenciára vonatkozó vélekedése összefügg a gyermekek önértékelésével.

A szülők sportolási szokásai, legyenek ezek aktuálisak vagy múltbéliek, jelentős hatást gyakorolnak a gyermekek mozgásfejlődésére. Ezek a hatások nemcsak viselkedési mintákon, hanem az értékek és elvárások közvetítésén keresztül is érvényesülnek (Kovács 2021: 40–60). A sportolói háttérrel rendelkező szülők gyakrabban támogatják gyermekük sportkarrierjét, ami elősegítheti az elköteleződést, ugyanakkor túlzott elvárások esetén akár kiégéshez is vezethet (Siekańska 2012: 2–8). Cools et al. (2011: 2–11) kutatása szerint azok a gyerekek, akiknek édesapja

ritkán sportolt, gyengébb FMS-teljesítményt nyújtottak. A szakirodalom nemi különbségeket is jelez: Hellstedt (1990, idézi Lau et al. 2007: 1–8) az apai nyomás, míg Freedson és Evenson (1991, idézi Lau et al. 2007: 1–8) az anyák domináns szerepét emelte ki a gyermeki aktivitásra gyakorolt hatásban. Moore et al. (1991: 1–5) vizsgálata alapján azok a gyermekek, akiknek mindkét szülője aktív, szignifikánsan nagyobb eséllyel mutattak aktív életmódot. A sportmúlt tehát identitásképző szereppel is bír. Továbbá a szülők gyakran kompetensebbnek érzik magukat tanácsadásban vagy edzéstervezésben (Harwood et al. 2015: 1–10), ám ez túlzott kontrollhoz is vezethet, ami a belső motiváció csökkenését okozhatja (Ryan–Deci 2000: 1–9). A szülői bátorítás és öröm ugyanakkor pozitív hatást mutat a gyermek észlelt kompetenciájára (Brustad 1993: 1–13).

A közlekedési szokások, különösen az aktív formák – mint a gyaloglás, a biciklizés vagy a rollerhasználat – önmagukban is jelentős mozgásélményt biztosítanak, és hozzájárulnak a gyermekek motorikus fejlődéséhez (Barros et al. 2024: 1–19). Stark et al. (2024: 1–11) hangsúlyozzák, hogy a közlekedés nemcsak fizikai aktivitás, hanem komplex viselkedésforma is, amelyet környezeti, társadalmi és infrastrukturális tényezők is befolyásolnak. Zhu et al. (2024: 1–11) kiemelik, hogy a kedvező fizikai környezet – például a járdák, a bicikliutak és a zöldterületek – segítik az önálló közlekedést, ami előmozdítja a gyermek autonómiáját. Lam és munkatársai (2025: 1–13) szerint a szülői attitűdök és a biztonságérzet jelentősen befolyásolják a gyermek aktív közlekedésben való részvételét, ami hozzájárul az FMS fejlődéséhez. Az aktív közlekedés különösen azoknál a gyermekeknél fontos, akiknek nincs lehetőségük strukturált sporttevékenységekben részt venni. A rendszeres gyaloglás és kerékpározás fejleszti a koordinációt és az állóképességet, és összefüggésbe hozható a magasabb kardiovaszkuláris fittséggel, az alacsonyabb BMI-vel és a jobb mentális egészséggel (Lubans et al. 2011: 1–10). A közlekedési szokásokat a lakókörnyezet, az iskolák elérhetősége, a szülők attitűdje és a szociokulturális háttér egyaránt alakítják, és míg a biztonságos környezet támogatja az aktív közlekedést, a rossz infrastruktúra inkább az autóhasználatot erősíti (Panter et al. 2010: 1–10).

3. Kutatási kérdések és hipotézisek

A szülők tehát kulcsszereplők a gyermekek fizikai aktivitásának és motoros készségeinek fejlődésében. Az ő támogatásuk és bátorításuk nemcsak a gyermekek fizikai aktivitási szokásait alakítja, hanem segít kialakítani az egészséges életmódra való orientációt is, ami hozzájárul a gyermekek egészségügyi és szociális fejlődéséhez a jövőben. A szülői szerep tehát rendkívül fontos ahhoz, hogy a gyermekek a lehető legjobb környezetben nőhessenek fel, és hogy a jövőben aktív és egészséges felnőttekké váljanak. Látható azonban, hogy a korábbi kutatások nem találtak egyértelmű összefüggést, sokszor pedig ellentmondásos eredményeket

kaptak a szülők szerepével kapcsolatban. Kutatásunkban a szakirodalomban bemutatott tényezőket egyszerre, egymás hatását kontrollálva is megvizsgáltuk. Emellett fontos nóvumként említhető, hogy vizsgáltuk a sportolás szerepét is, elsősorban annak érdekében, hogy kontrollálni tudjuk a sporttevékenység feltételezhető pozitív hatását a mozgáskészségekre, és feltárjuk, hogy emellett még milyen szerep jut az egyéb tényezőknek, főként a szülőkre fókuszálva.

Kutatásunk fő kérdése, hogy a szülői támogatás és a szülők sportolási szokásai miként befolyásolják a gyermek FMS-ét. Emellett kérdésünk, hogy a gyermek sportolása és közlekedési szokásai milyen összefüggésben állnak az FMS-sel. A fent bemutatott szakirodalom alapján a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:
– H1: A szülők és a gyermek közös tevékenységei pozitív hatással vannak a gyermek FMS-ére (Cools et al. 2011: 2–11, Flynn et al. 2023: 1–15).
– H2: A szülők fizikai aktivitása befolyásolja a gyermek FMS-ét: az aktívabb szülők gyerekei jobb mozgáskészségekkel rendelkeznek (Moore et al. 1991: 1–5 Bois et al. 2005: 3–25).
– H3: A sportoló és az aktívan közlekedő gyerekek jobb mozgáskészségekkel rendelkeznek (Barros et al. 2024:1–19, Stark et al. 2024: 1–11).

4. A kutatás módszertana

4.1. Adatfelvétel, minta

A kutatás egy keresztmetszeti vizsgálat volt, amely során rétegzett csoportos mintavételt alkalmaztunk. A felmérést Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Nyíregyházán nyolc állami és egyházi fenntartású iskolájában végeztük el. A minta kiválasztása során az intézmények fenntartói típusait vettük figyelembe, így biztosítva a társadalmi háttér szempontjából heterogén mintát. A vizsgált populáció 5. és 6. osztályos (10–13 éves) tanulókból állt. Az adatgyűjtés 2024 májusában és júniusában zajlott.

A kutatásban részt vevő gyermekeket az iskolákon keresztül értük el. Az iskolákat két alkalommal kerestük fel. Először az intézményvezetők engedélyét kértük, majd kapcsolatba léptünk a testnevelő tanárokkal, akik segítettek a szülői beleegyező nyilatkozatok kiosztásában. A második alkalommal történt a felmérés. Az adatokat két módszerrel gyűjtöttük: egy funkcionális mozgáskészséget mérő teszttel (KTK3) és egy kérdőívvel, amely kitér a szociodemográfiai tényezőkre, illetve a közlekedési és a sportolási szokásokra. A gyermekek a kérdőívet a kutató, segítő és a testnevelő tanárok jelenlétében töltötték ki. Mind a tesztet, mind a kérdőív adatait ugyanazon a napon vettük fel. A fizikai tesztben és a kérdőív kitöltésében részt vevő gyermekek száma 155 fő volt, de az adatok tényleges feldolgozására 133 fő esetében került sor, a többi feldolgozásra nem volt alkalmas.

4.2. A résztvevők

A vizsgálatban részt vevő 133 gyermek közül a fiúk aránya 63,9% (n=85), a lányoké 36,1% (n=48). Az életkor szerinti megoszlás alapján a résztvevők 9,8%-a 10 éves (n=13), 32,3%-a 11 éves (n=43), 40,6%-a 12 éves (n=54), és 17,3%-a 13 éves (n=23). A gyerekek 55,6%-a 5. osztályba jár (n=74), 44,4%-a pedig 6. osztályba (n=59). A gyermekek 19,5%-a (n=26) egyházi fenntartású iskolába jár, a további 80,5%-a (n=107) pedig állami fenntartású iskolába. A válaszoló gyerekek édesanyjának/nevelőanyának 50%-a egyetemet/főiskolát (n=65) végzett, 19,2%-a gimnáziumi/szakközépiskolai, technikumi érettségivel (n=25) rendelkezik, 16,9%-a (n=22) szakiskolát, szakmunkásképzőt végzett érettségi nélkül, 13,8%-a (n=18) pedig általános iskolát. A válaszoló gyerekek édesapjának/nevelőapjának 43,8%-a egyetemet/főiskolát (n=57) végzett, 16,2%-a gimnáziumi/szakközépiskolai, technikumi érettségit (n=21) szerzett, 22,3%-a (n=29) szakiskolát, szakmunkásképzőt végzett érettségi nélkül, és 17,7%-ának (n=23) általános iskolai végzettsége van. 3 gyermek nem adott választ szülei végzettségével kapcsolatban.

4.3. A mérőeszközök

A gyermekek motoros képességeit a Kiphard és Schilling által kidolgozott KTK4-teszt rövidített változatával, a KTK3-mal mértük, amely nem tartalmazta a HH (Hopping for Height) elemet, mivel az iskolák időkereteihez kellett igazodnunk (Lovell 2017: 66–102). A kihagyott elem időigénye jelentős lett volna, a HH-teszt ugyanis önmagában annyi időt vesz igénybe, mint a másik három teszt együttvéve (Biino et al. 2022: 1–8). A felmérés során három mozgásfeladatot alkalmaztunk: a visszafelé járást (WB), az oldalirányú ugrást (JS) és az oldalirányú mozgást (MS). A WB során a tanulók három különböző szélességű egyensúlyi gerendán háromszor haladtak hátrafelé, ahol maximum 8 lépésszám konvertálható át pontszámmá, amennyiben pedig kevesebb lépéssel ment végig a rúdon, maximális pontszámot kapott. Az oldalirányú ugrás során (JS) a résztvevők egy faléccel elválasztott térfélen ugráltak 15 másodpercig, a lehető legtöbb ismétlést végrehajtva. Az oldalirányú mozgás (MS) abból áll, hogy 20 másodperc alatt át kell haladni a padlón két lapot használva úgy, hogy az egyik lapról a következőre lépünk, az első lapot áthelyezzük, rálépünk, és így tovább. Mindegyik teszt esetében a legjobb teljesítményt vettük figyelembe.

A kérdőív 29 kérdést tartalmazott, amelyek közül 4 nyílt és 25 zárt kérdés volt. A kérdések öt fő dimenziót fedtek le: (1) szülői támogatás a fizikai aktivitásban, (2) szülők sportolási szokásai, (3) gyermekek sporttevékenységei, (4) közlekedési szokások, (5) szociokulturális és demográfiai háttér. A szülői támogatás méréséhez a Davison (2003: 1–6) és Rhodes (2016: 1–9) által kidolgozott, módosított M-

PAC kérdőív elemeit használtuk (6 item, Cronbach α=0,616, KMO=0,739, magyarázott variancia: 52,8%). A szülők és a gyermekek sportolási szokásaira, valamint a közlekedés formáira irányuló kérdések további 14 itemet fedtek le, míg a demográfiai háttérre és a család anyagi helyzetére vonatkozó kérdések 5 zárt végű kérdést tartalmaztak.

Az adatok elemzése az SPSS 27 programcsomag segítségével történt. Az elemzés során főkomponens-, faktor-, klaszter- és lineárisregresszió-analízist végeztünk, valamint Mann–Whitney U- és Kruskal–Wallis-próbákat is alkalmaztunk. A normalitást Kolmogorov–Smirnov-teszttel vizsgáltuk.

5. Eredmények

5.1. A szülői sportolás összefüggései a funkcionális mozgáskészségekkel

A édesapák/nevelőapák legnagyobb részben labdasportokkal foglalkoznak (36,1%, n=48), illetve az édesanyák/nevelőanyák esetében is hasonló a helyzet (15,8%, n=21). Megfigyelhető még, hogy a gyermekek nagy többsége nem tudta, hogy mit sportolnak a szülők, az édesapák/nevelőapák vonatkozásában 25,6% (n=34), az édesanyák/nevelőanyák kapcsán pedig 39,1% (n=52). Az édesapák/nevelőapák 30,1%-a (n=40), az édesanyák/nevelőanyák 15,8%-a (n=21) sportolt korábban versenyszerűen; jelenleg pedig az édesapák/nevelőapák 7,5%-a (n=10) versenyszerűen, míg 39,1%-uk (n=52) hobbi szinten sportol. Jelenleg az édesanyák/nevelőanyák 9%-a (n=12) versenyszerűen, 30,1%-uk (n=40) hobbi szinten sportol. A gyermekek 35,3%-a (n=47) ugyanazt a sportot űzi, mint valamelyik szülője.

A Kruskal–Wallis-teszt eredményei azt jelzik, hogy az édesapa sportolási szintje összefügg a gyermekek WB-teljesítményével. A legjobb teljesítmény a „Hobbi, de amatőr versenyeken indul” csoportban volt, míg a „Versenyszerűen sportol” csoport az egyik legalacsonyabb teljesítményt mutatta (1. ábra). Az amatőr szinten sportoló szülők általában saját időbeosztásukhoz igazítják a sporttevékenységüket, ami rugalmasabb és kevésbé stresszes sportkörnyezetet teremt. Ez a kiegyensúlyozott hozzáállás pozitív mintát mutathat a gyermekeknek, akik így szívesebben vesznek részt sportokban, és jobb teljesítményt nyújthatnak, mint azok a gyerekek, akiknek a szülei versenyszerűen sportolnak, mivel az intenzív versenyzés gyakran nagyobb elvárásokat és stresszt jelenthet a családra nézve. A versenyszerű sportolás nagy fegyelmet és időbeli elköteleződést követel meg a szülőktől, ami kevesebb szabadidős aktivitásra és közös játékra adhat lehetőséget, így a gyermekek mozgásteljesítményét is befolyásolhatja.

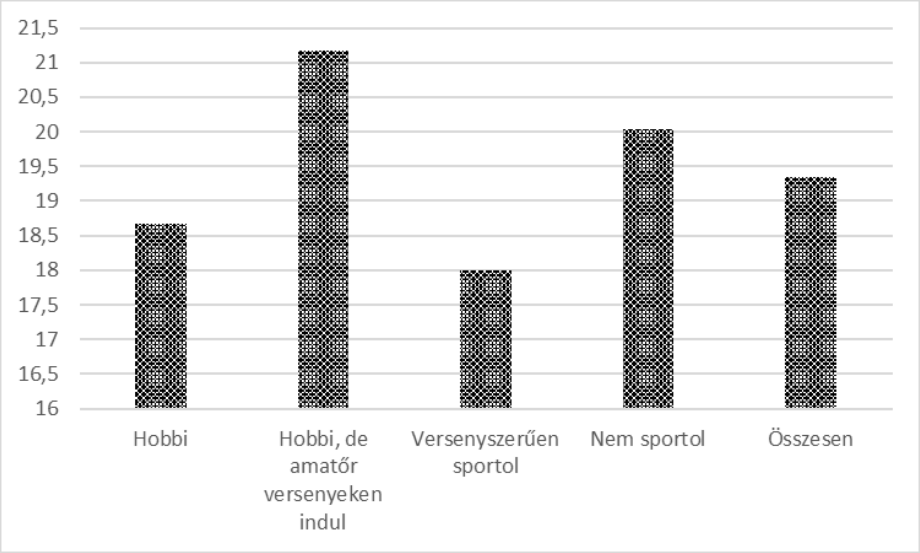

1. ábra: A WB átlagértékei az édesapa sportolásának szintjei mentén
Forrás: saját kutatás, Kruskal–Wallis H=10,776, p=0,029, N=105

5.2. A sportolás és a közlekedési formák összefüggései a funkcionális mozgáskészségekkel

Azok a gyerekek, akik heti 3-szor vagy többször sportolnak, 53,4%-ot (n=71), illetve azok, akik heti 1–2-szer sportolnak, 29,3%-ot (n=39) tesznek ki, tehát a megkérdezettek több mint 80%-a heti rendszerességgel sportol. A minta 34,6%-a (n=46) hobbiszerűen sportol, 20,3%-a (n=27) hobbiként, de amatőr versenyeken elindul, 43,6%-a (n=58) pedig versenyszerűen, továbbá 2 fő nem válaszolt a kérdésre. A gyermekek 35,3%-a (n=47) nyilatkozott úgy, hogy ugyanazt a sportágat űzi, mint valamelyik szülője, 63,2%-a (n=84) pedig nem, valamint ketten nem válaszoltak.

A sportolás gyakorisága szoros összefüggést mutat a gyerekek FMS-ével. Azok, akik ritkábban, mint hetente sportolnak, alacsonyabb eredményeket értek el mind az oldalugrásban (átlagosan 26,24), mind az oldalirányú mozgásban (átlagosan 6,76), és az összesített funkcionális mozgáspontszámuk is csak 51,00 volt. Ezzel szemben a hetente sportolók jobban teljesítettek: az oldalugrásuk átlaga 30,63, az oldalirányú mozgásuk átlaga 7,92, az összesített mozgáspontszámuk pedig 58,39 volt. A legjobb eredményeket azonban azok érték el, akik gyakrabban, mint hetente sportolnak: az ő oldalugrásuk átlaga 31,82, oldalirányú mozgásuk átlaga 7,85, míg a funkcionális mozgáspontszámuk 59,30 volt. Az adatok azt mutatják, hogy a rendszeres, heti többszöri sportolás javítja a fizikai képességeket, míg a ritkább mozgás gyengébb teljesítményt eredményez (2. ábra).

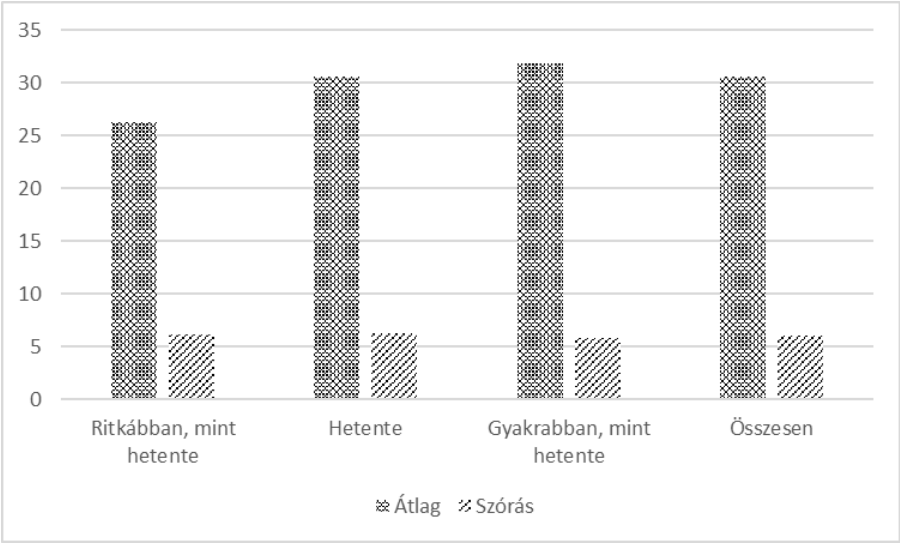

2. ábra: A JS átlagértékei a sportolási gyakoriság szerinti tanulói csoportokban
Forrás: saját kutatás, N=130

A legtöbbet, azaz mindennap használt közlekedési eszköz az autó volt (n=72), jóval kevesebb volt azok száma, akik a gyaloglást választják, illetve a legkevésbé tömegközlekedési eszközöket szoktak használni (n=43), azok száma pedig, aki soha sem szoktak tömegközelekedési eszközöket használni, a két érték közé esik 42,9% (n=57).

Az adatok szerint az autóhasználat gyakorisága szignifikánsan befolyásolja a WB- és az MS-teszt eredményeit. A Kruskal–Wallis-teszt eredményei alapján mindkettő esetében szignifikáns különbség mutatkozott az autóhasználat gyakorisága és az FMS-teljesítmény között (WB: H=11,307, p=0,023; MS: H=11,183, p=0,025). Azok, akik hetente vagy szinte minden nap autót használnak, általában jobban teljesítettek a tesztekben, mint azok, akik ritkábban használják az autót (3. ábra).

A tömegközlekedési szokások is hatással vannak a mozgáskészségekre. Azok, akik ritkábban használják a tömegközlekedést, jobban teljesítenek a WB- és MS-teszteken. Ez arra utalhat, hogy az aktívabb életmód kedvező hatással lehet a mozgáskészségekre. A Kruskal–Wallis-teszt eredményei szignifikáns különbségeket mutattak a tömegközlekedés használatának gyakorisága és a mozgáskészségek között (WB: H=11,307, p=0,023; MS: H=11,183, p=0,025) (3. ábra).

A JS-teszt eredményei a gyalogos közlekedési szokásokkal kapcsolatban is változatosak. Azok, akik soha nem szoktak gyalogosan közlekedni, átlagosan jobb eredményeket érnek el (M=32,41, SD=5,24), míg a „szinte minden nap” gyalogos közlekedést alkalmazó csoport teljesítménye alacsonyabb (M=28,49, SD=6,16). A

Kruskal–Wallis-teszt eredményei alapján szignifikáns különbségek mutatkoznak a gyalogos közlekedési szokások és a JS-teljesítmény között (H=9,988, p=0,041).

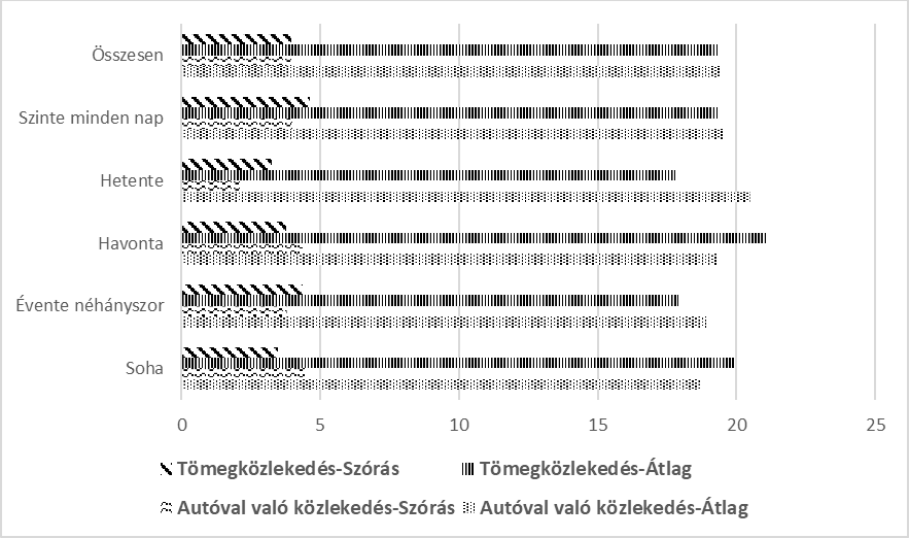

3. ábra: A WB-ben elért átlagpontszámok az autós és tömegközlekedési formák használatának gyakorisága mentén
Forrás: Saját kutatás
Autóval való közlekedés: Kruskal–Wallis, H=11,307, p=0,023, N=133.
Tömegközlekedés használata: Kruskal–Wallis, H=11,307, p=0,023, N=133.

6. Visszacsatolás a hipotézisekhez

Az első hipotézisünk szerint a szülő és a gyermek közös tevékenységei pozitív hatással vannak a gyermek FMS-ére. A kutatás során nem találtunk egyértelmű empirikus bizonyítékot a kapcsolat szignifikáns meglétére az egyes FMS-teszteken, ugyanakkor a szakirodalmi háttér megerősíti a szülői bevonódás szerepét a motorikus fejlődés támogatásában.

Cools és munkatársai (2011: 2–11), valamint Flynn et al. (2023: 1–15) tanulmányai szerint a közös mozgásélmények és a szülők aktív részvétele a gyermekek fizikai aktivitásában hosszú távon is kedvezően befolyásolhatják a koordináció és más mozgáskészségek fejlődését. Kimiecik és Horn (2012: 3–10) pedig kiemelik, hogy a családi közegben szerzett pozitív mozgásos tapasztalatok alapozzák meg a gyermekek belső motivációját és a testmozgáshoz való hozzáállását.

A második hipotézisünk, amely szerint a szülők fizikai aktivitása hatással van a gyermekek funkcionális mozgáskészségeire, részben igazolódott. Eredményeink alapján az édesapák sportolási szintje befolyásolta a gyermekek WB-tesztben nyújtott teljesítményét. Azok a gyerekek, akiknek édesapja hobbi szinten sportol,

de amatőr versenyeken is indul, jobb eredményeket értek el, mint azok, akiknek édesapja versenyszerűen sportol. Ez az eredmény összhangban áll Moore és munkatársai (1991: 1–5) megállapításaival, akik szerint a szülők aktív, de kiegyensúlyozott sportolási szokásai kedvezőbben hatnak a gyermekek fizikai aktivitására. Az amatőr szinten sportoló szülők rugalmasabb sportkörnyezetet teremtenek, ami a gyerekek pozitívabb mozgásélményeihez vezethet. A versenysporttal járó magas elvárások és az időbeli megterhelés ezzel szemben akár stresszforrást is jelenthetnek, ami visszavetheti a gyermekek fejlődését. Továbbá eredményeink arra is rámutattak, hogy a gyermekek egyharmada ugyanazt a sportágat űzi, mint valamelyik szülő, ami a szülői minta hatását szintén igazolja.

A harmadik hipotézis, miszerint a sportoló és aktívan közlekedő gyermekek jobb mozgáskészségekkel rendelkeznek, részben igazolódott. Az adataink megerősítik ezt a feltételezést: azok a gyerekek, akik heti háromszor vagy többször sportolnak, jobb eredményeket értek el a JS-, az MS-, valamint az összesített FMS-pontszám alapján is, mint azok, akik csak ritkábban sportolnak. A gyakori sportolás tehát egyértelműen kedvezően befolyásolta a funkcionális mozgásteljesítményt.

A közlekedési szokások eredményei ugyanakkor vegyes képet mutattak. A kerékpározás gyakorisága pozitívan hatott a JS-teljesítményre, míg a rendszeres autóhasználók szignifikánsan jobb eredményeket értek el a WB- és az MS-tesztben. Ezzel szemben a tömegközlekedési eszközöket ritkábban használó gyermekek szintén jobb WB- és MS-pontszámokat produkáltak. Ezek a megfigyelések alátámasztják az aktív közlekedési formák szerepét a gyermekek mozgásfejlődésében (Barros et al. 2024: 1–19, Stark et al. 2024: 1–11). Különösen érdekes, hogy a gyalogos közlekedés nem mutatott egyértelműen pozitív hatást: azok, akik soha nem járnak gyalogosan iskolába, a legjobb eredményeket érték el a JS-tesztben. Ezek az eltérések arra utalhatnak, hogy a közlekedési formák hatása nem feltétlenül egyirányú, és más háttértényezők – például a szocioökonómiai státusz, a lakókörnyezet vagy a gyermek általános fizikai aktivitási szintje – jelentősen befolyásolhatják a mozgásteljesítményt.

6.1. Limitációk

A bemutatott kutatás nem reprezentatív, azonban törekedtünk a mintán belüli heterogenitásra. Az önbevallásos adatgyűjtés torzíthat, különösen a fizikai aktivitás szubjektív megítélésében. A keresztmetszeti kutatás jellege nem teszi lehetővé az ok-okozati összefüggések vizsgálatát, és nem számoltunk minden környezeti tényezővel sem. Emellett a funkcionális mozgásteszt elsősorban a koordinációs képességeket méri, így az FMS teljes körű feltérképezése korlátozott. Ennek ellenére kutatásunk újszerűsége abban rejlik, hogy a releváns tényezőket egyidejűleg, kontrollált módon vizsgáltuk. A vizsgálatot egy hátrányos helyzetű régióban vé-

geztük, ahol különösen fontos a motorikus fejlesztés, így eredményei hozzájárulhatnak a célzott beavatkozások kidolgozásához.

7. Következtetések

Kutatásunk legfőbb megállapítása az, hogy a szülők sportolási szokásai, aktivitása és támogatása alapvetően meghatározzák a gyermekek FMS-fejlődését. A közös tevékenységek, a sportélmények és a sportos életmód példája különösen erős hatással van a gyermekek koordinációs képességeire.

Tanulmányunk hozzájárul a szülői háttértényezők, a szociokulturális környezet és a közlekedési szokások FMS-re gyakorolt hatásának nemzetközi vizsgálatához. Az eredmények alapján differenciált oktatási módszerek és célzott fejlesztési programok dolgozhatók ki, amelyek figyelembe veszik a tanulók eltérő társadalmi hátterét és a szülői bevonódás formáit.

Kiemelten fontos, hogy az FMS-fejlesztés különösen hasznos lehet a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatásában. Célzott iskolai programokkal és a családokkal való szorosabb együttműködéssel nemcsak a mozgáskészségek, hanem az önbizalom és az iskolai teljesítmény is javítható, így csökkenthetők a társadalmi különbségek. Eredményeink prevenciós célokra is felhasználhatók: az iskolai testnevelési programok FMS-re fókuszáló finomhangolása, a NETFIT-adatok kiegészítése, valamint az aktív életmód népszerűsítése hosszú távon is támogathatják a gyermekek egészséges fejlődését. A helyi sportinfrastruktúra fejlesztése, valamint a közösségi sportlehetőségek bővítése különösen fontos azokban a térségekben, ahol korlátozottak az aktív életvitel lehetőségei. Kutatásunk eredményei hasznos támpontot kínálnak pedagógusok, egészségfejlesztők, szülők és döntéshozók számára is. Az FMS fejlesztéséhez kapcsolódó tapasztalatok alkalmazása hozzájárulhat egy egészségesebb, aktívabb jövőbeli generáció kialakításához.

Összegzésként hangsúlyozható, hogy a szülők támogatása, példamutatása és a gyermekek rendszeres fizikai aktivitása együttesen az FMS fejlődésének legfontosabb eszközei. A jövőbeni kutatásokban érdemes lenne részletesebben feltárni a családtagok eltérő szerepét, a közlekedési szokások komplex hatásait, valamint a sportolási lehetőségek és az iskolai testnevelés tartalmának befolyását is az FMS fejlődésére.

Irodalomjegyzék

Barros, P.–Guerra, P. H.–Khan, M.–Fermino, R. C. 2024. Impact of active travel to school on children's health: An overview of systematic reviews. *Transportation Research Procedia 76:* 156–168. https://doi.org/10.1016/bs.atpp.2023.11.003

Biino, V. et al. 2022. Körperkoordinations test für Kinder: A short form is not fully satisfactory. Frontiers in Education 7, 914445. https://doi.org/10.3389/feduc.2022.914445

Bois, J. et al. 2005. Parents' appraisals, reflected appraisals, and children's self-appraisals of sport competence: A yearlong study. Journal of Applied Sport *Psychology* 17(4), 273–289. https://doi.org/10.1080/10413200500313552

Brustad, R. 1993. Who will go out and play? Parental and psychological influences on children's attraction to physical activity. *Pediatric Exercise Science* 5(3), 210–223. https://doi.org/10.1123/pes.5.3.210

Cliff, D. P. et al. 2012. Proficiency deficiency: Mastery of fundamental movement skills and skill components in overweight and obese children. *Obesity* 20(5), 1024–1033. https://doi.org/10.1038/oby.2011.241

Cools, W. et al. 2011. Fundamental movement skill performance of preschool children in relation to family context. *Journal of Sports Science* 29(7), 649–660. https://doi.org/10.1080/02640414.2010.551540

Csikszentmihalyi, M. 1998. *Finding flow: The psychology of engagement with everyday life.* New York: Basic Books.

Danioni, F.–Barni, D.–Rosnati, R. 2017. Transmitting sport values: The importance of parental involvement in children's sport activity. *European Journal of Psychology* 13(1), 75–92. https://doi.org/10.5964/ejop.v13i1.1265

Davison, K. K. et al. 2003. Parents' activity-related parenting practices predict girls' physical activity. *Medicine–Science in Sports–Exercise* 35(9), 1589–1595. https://doi.org/10.1249/01.MSS.0000084524.19408.0C

Derikx, D. F. A. A. et al. 2021. The relationship between social environmental factors and motor performance in 3- to 12-year-old typically developing children: A systematic review. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 18, 7516. https://doi.org/10.3390/ijerph18147516

Epstein, J. L.–Sanders, M. G. 2002. School, family, and community partnerships. In: Bornstein, M. H. (ed.): *Handbook of parenting: Practical issues in parenting 5.* Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. 407–438.

Flynn, R. J.–Pringle, A.–Roscoe, C. M. P. 2023. Direct parent engagement to improve fundamental movement skills in children: A systematic review. *Children* 10(7), 1247. https://doi.org/10.3390/children10071247

Fredricks, J.–Eccles, J. 2002. Children's competence and value beliefs from childhood through adolescence: Growth trajectories in two male-sex-typed domains. *Developmental Psychology* 38(4), 519–533. https://doi.org/10.1037/0012–1649.38.4.519

Hamar P. 2008. *Testnevelés-elmélet.* Sportismeretek 1. Budapest: Csanádi Árpád Általános Iskola és Pedagógiai Intézet. https://csanadi-bp.edu.hu/docs/sport jegyzet/Hamar%20P.-%20Testnevelés%20elmélet.pdf

Harwood, C.–Knight, C. J. 2015. Parenting in youth sport: A position paper on parenting expertise. *Psychology of Sport and Exercise* 16, 24–35. https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2014.03.001

Kaj M. et al. 2024. *A magyar 10–18 éves tanulók egészségközpontú fittségi állapota (2023). Kutatási jelentés a Nemzeti Egységes Tanulói Fittségi Teszt (NETFIT®) 2022/2023. tanévi országos eredményeiről.* Budapest: Magyar Diáksport Szövetség.

Kimiecik, J. C.–Horn, T. S. 2012. Examining the relationship between family context and children's physical activity beliefs: The role of parenting style. *Psychology of Sport and Exercise* 13(1), 10–18.

Király T.–Szakály Z. 2011. *Mozgásfejlődés és a motorikus képességek fejlesztése gyermekkorban.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

Kovács K. 2021. *Sportoló campus – eredményes hallgató? Az intézményi hatás szerepe a hallgatói sportolásban.* Szeged: Belvedere Meridionale.

Lam, H. Y. et al. 2025. Risk versus fun: Perspectives of children and their parents on active school commuting in regional Australia and strategies on promotion. *Journal of Transport–Health 44:* 102087. https://doi.org/10.1016/j.jth.2025.102087

Lau, P. W. C.–Lee, A.–Ransdell, L. 2007. Parenting style and cultural influences on overweight children's attraction to physical activity. *Obesity* 15(9): 2293–2302. https://doi.org/10.1038/oby.2007.272

Lovell, T. 2017. *Factors affecting engagement and talent development in a school-based sports program.* Doctoral Dissertation. University of Technology Sydney. https://opus.lib.uts.edu.au/bitstream/10453/123182/7/02whole.pdf

Lubans, D. R. et al. 2011. The relationship between active travel to school and health-related fitness in children and adolescents: A systematic review. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 8, 5. https://doi.org/10.1186/1479-5868-8-5

Moore, L. L. et al. 1991. Influence of parents' physical activity levels on activity levels of young children. *The Journal of Pediatrics* 118(2), 215–219. https://doi.org/10.1016/S0022-3476(05)80485-8

M-PAC Questionnaire. Applied to Parental Support of Child Physical Activity. University of Victoria. https://onlineacademiccommunity.uvic.ca/mpac/wp-content/uploads/sites/3020/2018/11/M-PAC-Questionnaire-Applied-to-Parental-Support-for-Child-PA.pdf (Letöltve: 2024. 05. 13.)

Németh Á. (szerk.) 2024. *Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása, 2022. A WHO-val együttműködésben megvalósuló nemzetközi kutatás nemzeti jelentése: Legújabb adatok és trendek az elmúlt húsz évben.* Budapest: L'Harmattan–ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar. https://doi.org/10.56037/978-963-646-075-4

Panter, J. R. et al. 2010. Neighborhood, route, and school environments and children's active commuting. *American Journal of Preventive Medicine* 38(3), 268–278. https://doi.org/10.1016/j.amepre.2009.10.040

Physical Activity 2021 Hungary. 2021. https://sport.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-10/Physical-activity-2021-Hungary-eng.pdf (Letöltve: 2024. 07. 17.)

Polgár T.–Szatmári Z. 2011. *A motoros képességek.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó-Nordex Kft.

Rhodes, R. E.–Spence, J. C.–Berry, T.–Deshpande, S.–Faulkner, G.–Latimer-Cheung, A.–O'Reilly, N.–Tremblay, M. S. 2016. Understanding action control of parent support behavior for child physical activity. *Health Psychology* 35(2), 131–140.

Ryan, R. M.–Deci, E. L. 2000. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist* 55(1), 68–78. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68

Siekańska, M. 2012. Athletes' perception of parental support and its influence in sports accomplishments – A retrospective study. *Human Movement* 13(4), 384–391. Poznań: Termedia Publishing House. https://doi.org/10.2478/v10038-012-0046-x

Special Eurobarometer 525. 2022. https://www.sportesalute.eu/images/studi-e-dati-dello-sport/schede/2022/98-Sport_physical_activity_2022_report.pdf (Letöltve: 2024. 07. 17.)

Stark, J. et al. 2023. Activities and active mobility of children – at the interface of travel behavior and health research. *Transportation Research Procedia* 76, 225–237. https://doi.org/10.1016/j.trpro.2023.12.046

Testmozgás Magyarországon 2019. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/elef/testmozgas_2019/index.html (Letöltve: 2024. 07. 17.)

Zhu, X. et al. 2024. Understanding children's active school commute, independent mobility, and physical activity in Austin, Texas, USA: Roles of physical environments. *Frontiers of Architectural Research* 13(2), 254–267. https://doi.org/10.1016/j.foar.2024.02.016

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv#lbj231id33b5 (Letöltve: 2024. 07. 18.)

Pető Vanda

A kutatásalapú tanulás mint a kémia iránti attitűd formálója

1. A téma jelentősége

A kémia tudományának elsajátítása – amellett, hogy a hétköznapjainkban is jelen van –, alapját képezi olyan fontos hivatásoknak, mint például az orvosi, a gyógyszerészi vagy a vegyész szakma. Fontossága ellenére azonban a tantárgyak kedveltségét mutató rangsorokban gyakran az utolsó helyek valamelyikén szerepel, és ebből a szempontból nem számít, hogy hazai vagy külföldi, régebbi vagy friss kutatásokat vizsgálunk-e (Awan et al. 2011: 43–50, Csíkos 2012: 3–13, Czető 2022: 30–52, Seres–Makádi 2022: 84–102).

Az attitűdök a tanulási folyamat egészében nagyon fontos szerepet játszanak. A pozitív hozzáállás érdeklődést indukál, elősegíti az aktív bevonódást, így mélyebb megértés válik lehetővé (Bandura et al. 1996: 1206–1222). A tantárgy nem kedvelése azért nagy probléma, mert a tanulók tantárggyal kapcsolatos attitűdjei nemcsak a tantárgyi tudást, hanem a természettudományokhoz való életre szóló viszonyt is meghatározzák (Barthlow–Watson 2014: 246–255, Nagy–Korom 2022: 84–102).

2. Kutatásunk kerete

A pedagógusok lehetőségei arra vonatkozóan, hogy mit tanítanak, gyakran korlátozottak, ugyanakkor a tanítási folyamat módszertani megvalósítása jellemzően szabadon megválasztható. Az elmúlt időszakban a különböző szemléletek és tanítási stratégiák közül kiemelkedő figyelem irányult a kutatásalapú tanulásra (*inquiry-based learning*, röviden IBL, esetleg *inquiry-based science education*, röviden IBSE), különösen a kémia és más STEM-tantárgyak oktatásában. Ez a stratégia amellett, hogy más értékes készségeket is fejleszt, pozitív hatással lehet a tantárgyi attitűdre is (Rocard et al. 2007, Reid–Ali 2020, Korom–Csiszár 2022: 1395–1406). Az IBL diákközpontú, vagyis nem a tanári magyarázat tölti ki az óra döntő többségét, ahogyan a hagyományos stratégiák esetében, hanem a diákok tevékenységén nyugszik a tanóra sikeressége. A hazánkban meglehetősen újszerűnek számító megközelítéssel kapcsolatban azonban számos kérdés felmerülhet. Minket elsősorban specifikusan a tantárgyi attitűdök kérdésköre foglalkoztat, így a következő kérdésekre igyekeztünk választ kapni:

– Milyen gyakorisággal jelent meg a kutatásalapú tanulás a kémiaórákon? (K1)
– Hogyan korrelálnak az alkalmazott módszerek és a tantárgyi attitűdök? (K2)

A rendelkezésre álló korábbi kutatások eredményei alapján az alábbi feltételezéseket fogalmaztuk meg:
– Az IBL stratégiája csak elenyésző mértékben jelent meg a hazai osztálytermekben a kémiaórákon. (H1)
– IBL-módszerek alkalmazása esetén a diákok pozitívabban viszonyulnak a tantárgyhoz, mint a hagyományos módszerekkel oktatott társaik. (H2)

3. A kutatásalapú tanulás (IBL)

A kognitív konstruktivista tanuláselmélet az 1950-es évek óta nagy befolyással bír a pedagógiai gyakorlatra. Jerome Bruner műve (*The Process of Education*) például számos kortárs oktatási elmélet alapjait fektette le, hangsúlyozva az aktív, felfedezésen alapuló tanulás szerepét. E megközelítés alapján a természettudományos oktatás célja nem az, hogy a tanulók minél több információt memorizáljanak, hanem hogy olyan körülmények között tanulhassanak, ahol el tudják sajátítani azokat a tudományos attitűdöket és ismereteket, amelyekre szükségük van az őket körülvevő világ megértéséhez, ezzel együtt képessé váljanak tudományos és társadalomtudományi kérdésekkel kapcsolatban magalapozott döntéseket hozni (Bruner 1960). Bruner elképzelései tevékenykedtető tanulási (*learning by doing* alapelvű) mozgalmakhoz vezettek, amelyekből mára több, a kutatásalapú tanuláshoz hasonló, már-már vele megegyezőként értelmezhető tanítási stratégia született.

Többek között ennek okán is nehéz egy mindenki szerint univerzális érvényű meghatározást alkotni az IBL definiálására, utóbbi jóval inkább egyfajta gyűjtőfogalomként értelmezhető. Általában kutatásalapú oktatásnak fordítják, ami a tényleges kutatási folyamatok induktív megközelítését, a felfedeztető tanulást éppúgy jelenti, mint a problémaalapú tanulást, esetleg ezek különböző kombinációit (Prince–Felder 2006: 123–137, Nagy 2010: 31–51, Szalay–Tóth 2017: 70–84, Bánfi–Korom 2022: 3–21, Szalay et al. 2023: 19–36). A saját kutatásunk során elsősorban a Spronken-Smith által javasolt jellemző tulajdonságokat vettük alapul. Eszerint a kutatásalapú tanulás alkalmazása aktív tanulási folyamatot eredményez. A diákok maguk konstruálják meg a saját tudásukat, mialatt választ keresnek egy gondolkodtató kérdésre, amely lehet akár egy mindennapi életből vett szituáció is, melyet kémiai ismeretekkel lehet megoldani. Ez a stratégia a tudás keresésének folyamatán, új megértésen alapul, ezért a diákok felelőssége megnövekszik, miközben a tanár facilitátor szerepet vesz fel (Spronken-Smith et al. 2007).

Az IBL matematikában és természettudományokban való használatát ösztönző projekt, a PRIMAS egy ábrája (1. táblázat) rövid összefoglalásként szolgálhat az IBL komponenseinek szemléltetésére.

Elérni kívánt kimenetel • Kutatásalapú gondolkodás: kritikus és kreatív • Felkészültség a változó jövőre és az élethosszig tartó tanulásra • A természettudományok és a matematika jellegének ismerete	**Tanárok** • A magyarázó szerepből a segítő szerep felé • Segítik és értékelik a diákok gondolkodását és érveléseit • Kapcsolódás a diákok tapasztalataihoz
Osztálytermi kultúra • Közös felelősségérzet, közös célok • Nyitottság a közreműködésre, hibázás elfogadása • Párbeszédek	**Diákok** • Kérdéseket tesznek fel • 5E-modell: Engage (bevonás), Explore (felfedezés), Explain (magyarázat), Elaborate (kiterjesztés), Evaluate (értékelés) • Együttműködnek
Tanulási környezet • Feladatok: nyílt végű problémák, amelyeknek többféle megoldási lehetősége van, témája valós és/vagy tudományosan releváns • Hozzáférés eszközökhöz és erőforrásokhoz • A problémákból kiindulva a magyarázatok felé	

1. táblázat: A kutatásalapú tanulás komponensei
Forrás: primas_final_publication.pdf, saját fordítás

Az IBL-nek több típusa, fokozata létezik attól függően, hogy a tanulók mennyire képesek önállóan dolgozni. A nyitott típus (*open inquiry*) biztosítja a legnagyobb szabadságot: a tanár csak a témát adja meg, a kérdéseket a diákok fogalmazzák meg, saját módszerekkel keresnek megoldást. A megerősítő típus (*confirmation inquiry*) a másik végletet képviseli: itt a tanár a témán és a kérdéseken túl a megoldási stratégiát, sőt, a kívánt eredményt is meghatározza. A diákok feladata csupán az, hogy a már ismert eredményt igazoló tevékenységeket végezzenek el. Az irányított (*guided*) és a strukturált (*structured*) kutatásalapú tanulás pedig a két véglet közötti átmenetnek tekinthető. Az IBL-fokozatok tehát a tanár által nyújtott információk jellegében térnek el egymástól (többek között Banchi–Bell 2008: 26–29).

Ezenfelül egy-egy kutatásalapú tanóra is több szakaszra osztható fel, melyek folyamán az 5E-modell elemei (l. 1. ábra, diákok halmazban) jelennek meg, esetlegesen kettővel több szakasz (*Elicit, Extend*) is az óra részét képezi a kibővített, 7E-modell alapján (Bybee–Landes 1990: 92–98, Eisenkraft 2003: 56–59). Az IBL különböző típusai és szakaszai eltérő jellemzőik okán különbözően hathatnak a tantárgyi attitűdökre is.

4. Szakirodalmi áttekintés

A szakirodalom szisztematikus áttekintésekor az inquiry-based learning OR *enquiry-based learning* AND *Chemistry* AND *attitude* (illetve ezek magyar megfelelői)

kulcsszavakra kerestünk, és a PRISMA protokoll lépéseit követve választottuk be a tanulmányokat (Moher et al. 2009). A publikációk közül azokat részesítettük előnyben, amelyek 2010 után jelentek meg. A kiválasztott tanulmányokat teljes szövegük alapján értékeltük, ügyelve arra, hogy a középiskolás korosztályra és az IBL attitűdökre gyakorolt hatására összpontosítsanak. Noha még Kirschner és társai (2006: 75–86) éles kritikával illették a konstruktivista tanulásszemléletet, mondván, hogy a csökkentett tanári iránymutatás tévképzetek kialakulásához vezethet, az áttekintett irodalom többségében pozitív képet fest a konstruktivista tanulásszemléletben gyökerező kutatásalapú tanulás kémiaoktatásban történő alkalmazásáról.

Egy 2023-as kutatásban 21 pedagógus bevonásával vizsgálták, hogy a heti rendszerességű IBL-alapú tanórák milyen hatással vannak a diákok kémiával kapcsolatos attitűdjére. Azt találták, hogy a diákok hozzáállása a tantárgyhoz összességében pozitív volt, és az attitűdök szignifikáns összefüggést mutattak az IBL használatának gyakoriságával. Chairam és munkatársai hasonlóan azt a következtetést vonták le tanulmányukban, hogy a középiskolás diákok többsége élvezte az IBL-lel megvalósult tevékenységeket. Tanulóaktív módszerekkel tanulva megértették a kémiai kinetikát, sőt, ezen felül számos készségük (pl. az adatok bemutatása és az eredmények elemzése terén) fejlődött (Chairam et al. 2015: 937–956). A kutatásalapú tanulás hatékony megvalósításának érdekében a szakirodalom hangsúlyozza a tanári támogatás mértékének fontosságát. A strukturált kutatásalapú tanulással kapcsolatban azt állapították meg, hogy elősegíti a fogalmi megértést, és fokozza a tanulói részvételt (Cruz et al. 2024: 421–430). A kapcsolt kutatásalapú tanulás (*coupled inquiry learning*) az irányított és a nyitott kutatás kombinációja: tulajdonképpen a diákok kapnak instrukciókat a tanártól, de emellett olyan részei is vannak az óráknak, amikor önállóan is dolgozhatnak, és szabadon felfedezhetnek. Ezt 11.-es tanulókkal tesztelve azt találták, hogy a kapcsolt és az irányított kutatásalapú módszerek közül utóbbit preferálták a diákok. Az a csoport, ahol nagyobb teret engedtek a tanulók felfedezéseinek, több panaszt tett a feladatok bonyolultságával kapcsolatban, nem értették például, hogy miért nekik kell megtervezni a kísérleteket (Ni'mah et al. 2018: 020037-1–020037-9). Juntunen és Aksela kutatása azt hangsúlyozza, hogy hatékony lehet középiskolai gyakorlatban az IBL és az LCA (*life-cycle analysis*, életciklus-elemzés) kombinálása. Ezen tanítási modell középpontjában a környezeti tudatosság fejlesztése áll, menete során pedig a diákok egy a hétköznapjaikhoz köthető nyílt végű problémán dolgoznak projektek formájában. A szerzők megállapították, hogy a modell pozitívan hatott a diákok attitűdjére, és növelte az érdeklődésüket a kémia iránt (Juntunen–Aksela 2013: 150–166). A REORCILEA (Research-Oriented Collaborative Inquiry Learning) tanulási modell alkalmazása is elősegíti a diákok tudományos attitűdjének fejlődését (Fahmidani–Rohaeti 2023: 146–150). Ez a modell ötvözi az IBL-t (a diákok saját kérdéseikre keresnek választ, felfedeznek, kísérleteznek) a kollaboratív tanulással és az olyan kutatáson alapuló tanulással, amelynek során a már meglévő kutatások eredményeire, a szakirodalomra építenek.

Bár a kísérletek különböző aspektusokból nézve meghatározó szerepet töltenek be a kémiaórákon, több tanulmány (pl. Tóth–Bodnár 2017: 106–112) rámutat arra, hogy a tanórai kísérlet megléte önmagában még nem jelenti a tantárgyi hozzáállás kedvező irányú alakulását. Az IBL-fókuszú empirikus kutatások eredményei nem mindig egybehangzóak. Acar Sesen–Tarhan vizsgálatának mintája 62 középiskolás diák volt, akiket két csoportra osztottak. Míg a tanár a kontrollcsoportot hagyományos pedagógiai módszerekkel tanította, a kísérleti csoportban a diákok IBL-alapú problémamegoldását facilitálta. A kutatás eredményei azt jelzik, hogy a nagyobb szabadságot élvező diákoknak kevesebb tévképzetük alakult ki az elektrokémiával kapcsolatban az 5 alkalmas IBL-alapú laboratóriumi gyakorlaton, és jelentősen pozitívabban viszonyultak mind a kémiához, mind a laboratóriumi munkához, mint a hagyományos módszerekkel tanított társaik (Sesen–Tarhan 2011: 205–226). Egy hasonló témájú kutatás az oldatok témakörében vizsgálta, hogy az irányított kutatásalapú tanulás és a tanári demonstrációs módszerek miként befolyásolják a 11. osztályos diákok hozzáállását a kémia tanulásához. A hathetes időszak alatt az irányított kutatásalapú tanulási módszerrel és a tanári demonstrációs módszerrel végzett kísérletek is hasonló mértékben javították a tanulók attitűdjeit. A szerzők javasolják a tanári demonstrációk és az IBL-közeli, a diákokat tevékenykedtető laboratóriumi feladatok felváltva történő alkalmazását annak érdekében, hogy mindkét módszer pozitívumait ki lehessen aknázni (Nicol et al. 2022: 663–679). Egy 2011-es tanulmány rámutat a virtuális kísérletek jelentőségére a kutatásalapú kísérletezés során, mivel ezek nagyobb nyitottságot (*open-endedness*) tesznek lehetővé, mint egy hagyományos, fizikailag elvégzendő kísérlet. A kutatásban részt vevő diákok 2/3-a úgy ítélte meg, hogy szimulációk segítségével könnyebben tudott tanulni, hiszen nem kellett annyira a laboratóriumi eszközök helyes használatára ügyelnie, hanem magára a problémára koncentrálhatott. Összességében a tanulók a fizikailag elvégzendő és a virtuális kísérletek iránt is pozitív attitűdöt mutattak, és leginkább a kutatásalapú megközelítést preferálták függetlenül attól, hogy ezek a valós vagy a virtuális térben zajlottak-e (Pyatt–Sims 2011: 133–147).

A magyar kutatási eredmények némiképp szembehelyezkednek a fentebb ismertetett szakirodalmakkal. Egy longitudinális kutatás, amelyben 7. osztályos koruktól kezdve vettek részt a tanulók, és a receptszerű tanulókísérletek bizonyos lépéseit nekik kellett megtervezniük, abba az irányba mutat, hogy hosszabb távon nem volt számottevő hatása a kutatásalapú kémiatanításnak a tantárgy szeretetére. Sőt, előfordult, hogy a (kutatás végére) középiskolás diákok érdeklődése csökkent, és a kísérleteket sem értékelték fontosabbnak, mint a gyakorlat kezdetekor (Szalay et al. 2021: 1054–1073; Szalay et al. 2022: 49–73). A szakirodalmak efféle diszkrepanciája több forrásból is fakadhat. Egyrészt, a diákok életkori sajátosságai, nyitottsága is közrejátszhat, másrészt az eltérések oka lehet az is, hogy a kémia tantárgy eltérő témaköreit tanították IBL-lel.

5. A kutatás módszere

5.1. Minta és mintavétel

Az adatgyűjtés kényelmi mintavétellel zajlott 2023 nyara és 2024 nyara között. Az alapsokaságot a Debreceni Egyetem nappali tagozatos tanár szakos hallgatói alkották. A kérdőív kitöltői (N=273) retrospektív módon számoltak be a középiskolai kémiaórákról, kifejezve a tantárggyal kapcsolatos attitűdjüket is. Azért tartottuk fontosnak a tanár szakos hallgatók kérdezését, mert a pedagógusjelöltek alapvetően azt a tanítási szemléletet viszik tovább a következő generáció számára, amellyel őket is tanították, így egyfajta benyomást nyerhetünk a jövőre vonatkozóan is (Yager–Akcay 2010: 5–12, Chrappán 2022: 176–193).

A válaszadók átlagéletkora 21 év. A hallgatók közül 45 fő szakpárjából legalább az egyik természettudományos szak, ezekből 7 esetben a hallgató egyik szakja a kémia. A kitöltők nagyjából 2/3-a (N=172) nő, 1/3-a (N=98) férfi, 3 fő pedig a „Nem válaszolok." lehetőséget jelölte meg a nemre vonatkozó kérdés esetében. A középiskola tekintetében 43% (N=117) kisvárosban, míg 57% (N=155) nagyvárosban (ebből 124 megyeszékhelyen) tanult.

5.2. Mérőeszköz és adatelemzés

Kérdőíves lekérdezésünkhöz több, korábban már tesztelt kérdőív kérdéseit adaptáltuk, továbbá néhány saját kérdést is alkottunk, ezáltal a mérőeszközünk alskáláinak átlagos Cronbach-alfa értéke 0,8 feletti lett, ami erős megbízhatóságot jelez. Az affektív tényezők tesztelésére két alskála szolgált. Az egyik alskála 12 itemből állt, és a hallgatók 4 pontos Likert-skálán (1: „egyáltalán nem értek egyet", 2: „inkább nem értek egyet", 3: „inkább egyetértek", 4: „teljes mértékben egyetértek") válaszolhattak meg kérdéseket a tantárgyi hozzáállásukkal és az önhatékonysággal kapcsolatban, illetve két olyan kérdés is volt, amely a tanáraik attitűdjével kapcsolatos. A másik, valamelyest eltérő affektív dimenziókat vizsgáló és 10 itemet magában foglaló blokkban a kitöltőknek egy 5 pontos szemantikus differenciálskálán kellett jelölniük, hogy összességében milyen érzelmeket váltottak ki belőlük a középiskolai kémiaórák (SDEQ-kérdőív, Yonai–Blonder 2022: 3932–3945). A különböző tanórai tevékenységek, valamint munkaformák megjelenését 4 pontos gyakorisági skálával térképeztük fel (1: „soha", 2: „néhány órán", 3: „gyakran", 4: „szinte minden órán"). Az alskála kérdéseinek (N=30) összeállításakor felhasználtuk a PRIMAS-projekt IBL-gyakoriságot tesztelő részét és az SMTSL-kérdőív releváns kérdéseit (PRIMAS 2013, Tuan et al. 2005: 639–654), illetve a kérdőív saját fejlesztésű kérdéseket is tartalmazott, hiszen feltételeztük, hogy a válaszadók kémiaóráin nem a kutatásalapú tanulás volt a jellemző stratégia. Igyekeztünk azt is feltárni, hogy olyan komponensei voltak-e a kémiaóráknak,

amelyek diákcentrikusak, és esetleg összefüggésbe hozhatók az IBL szemléletével. A kérdőív végén a hallgatóknak egy 7 elemet tartalmazó ranking feladatot kellett megoldaniuk, amely az egyes tanórai tényezők prioritás szerinti sorba rendezésével járt.

A kvantitatív adatok elemzése az SPSS statisztikai program 28-as verziójával történt. Az első kutatási kérdést leíró statisztikai módszerekkel vizsgáltuk, míg a diákközpontú tanítási módszerek és a tantárgyi attitűd közötti kapcsolat feltárására többszörös lineáris regresszióelemzést alkalmaztunk.

6. Eredmények

6.1. Kísérletezés gyakorisága

A mintánk középiskolai kémiaórái közül átlagosan néhány órának volt része legalább egy kísérlet elvégzése (M=2,1, SD=0,66). Ennek során többségében a tanárok végeztek kísérletet, illetve az a kutatásalapú megközelítés, amikor a diákoknak kellett volna megtervezniük a kísérletet egy probléma megoldásához, csak elvétve jelent meg (1. ábra).

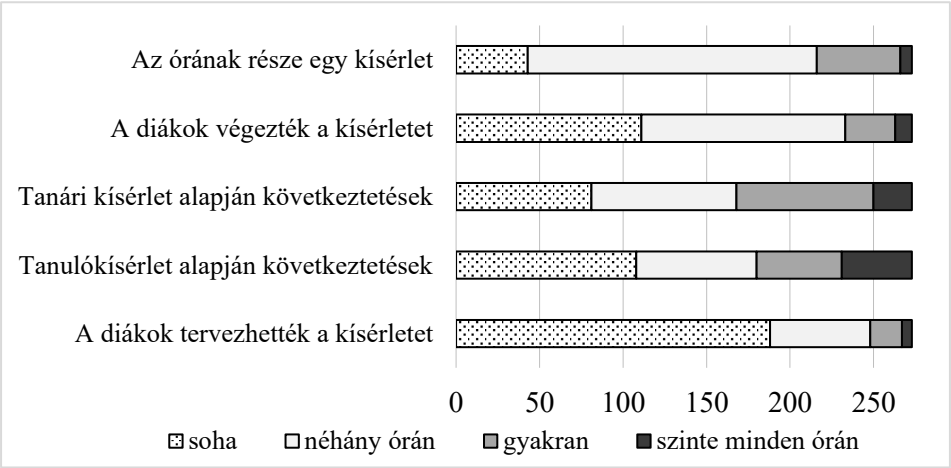

1. ábra: A kísérletezés különböző megközelítéseinek gyakorisága
(4 pontos Likert-skála, N=273)
Forrás: saját szerkesztés

A kutatás folyamán megvizsgáltuk, hogy a településtípus, ahol a középiskola található, befolyásolta-e a kémiaórai kísérletezés gyakoriságát. A kapcsolat feltárásához khi-négyzet próbát végeztünk. A Pearson-féle khi-négyzet teszt eredményei azt mutatják, hogy nincs szignifikáns kapcsolat a településtípus és a kísérletezés gyakorisága között ($\chi^2(4)=1{,}019$, $p=0{,}907$).

6.2. A kémiaórák menete

Az egyes módszerek kémiaórai megjelenését analizálva kitűnik, hogy a hagyományos, tanárközpontú megközelítések jellemezték leginkább a tanórák menetét. A 2. táblázat adataiból az is kirajzolódik, hogy a tanárközpontú módszerek blokkjában a leggyakrabban alkalmazott módszer az volt, hogy a diákok a tanár magyarázatát hallgatták (M=3,08). Ezzel szemben a diákközpontú módszerek blokkjában a legsűrűbben alkalmazott technikák átlaga M<3, jellemzően 2 körüli értékkel. Ez alapján, ha meg is jelentek ilyen módszerek a válaszadók tanóráin, átlagosan csak néhány kémiaórán tették lehetővé, hogy a diákok aktív szerepbe kerüljenek.

Állítások	**Átlag**	**Szórás**
A tanár pontos instrukciókat adott nekünk.	2,90	0,87
A tanár diktálta az anyagot.	2,44	0,99
A tanár az óra nagy részében a táblára írt.	2,44	1,02
Az volt a feladat, hogy hallgassuk a tanár magyarázatát.	**3,08**	0,78
Csak a tankönyvet használtuk eszközként a tanuláshoz.	2,47	1,03
Az interneten kellett információt keresnünk egy feladat megoldásához.	1,99	0,92
A tanár inkább segítő volt a tanórán, nem ő volt folyamatosan a középpontban.	1,95	0,91
Játékos formában is tanultunk.	1,88	0,92
Az órán csoportban dolgoztunk.	1,94	0,88
Párokban oldottunk meg feladatot.	**2,00**	0,82
A tanórákon mi, diákok írtunk a táblára.	1,90	0,73
Értékelnem kellett magamat, hogyan dolgoztam az órán.	1,47	0,77
Volt beleszólásunk az óra menetébe (pl. kiválaszthattuk, melyik feladat legyen a következő).	1,64	0,83
Lehetőségünk volt elmagyarázni (kifejteni) az ötleteinket.	**2,01**	0,92
Társaimmal közösen kellett egy projektet elkészítenünk.	1,79	0,85
Olyan problémákon dolgoztunk, amelyek kapcsolatban állnak a mindennapi életünkkel.	**2,07**	0,86
Kipróbálhattuk a saját ötleteinket.	1,49	0,78
Gondolkodtató szituációt, problémát kellett megoldanunk a tudományos ismereteink, gondolkodásunk segítségével.	1,77	0,82
Nekünk kellett kérdéseket kitalálni a tananyaghoz.	1,42	0,69
Olyan kérdésekre kellett választ találnunk, melyekre nem csak egyetlen jó válasz van.	**2,05**	0,89

2. táblázat: Kémiaórai módszerek gyakorisági átlaga (4 pontos gyakorisági skála, N=273)
Forrás: Saját szerkesztés (fehér háttér: tanárközpontú módszerek; világosszürke: diákközpontú módszerek; sötétszürke: IBL-közeli módszerek)

Az adott blokkokban legmagasabb átlagértékekkel rendelkező itemeket megvizsgáltuk aszerint, hogy tapasztalható-e eltérés a középiskola településtípusa, valamint az óraszámok alapján (pl. emelt óraszámban tanulták-e a kémiát). Azt tapasztaltuk, hogy ahogy a kísérleteknél, itt sincs számottevő különbség a tanár- vagy diákcentrikus módszerek gyakoriságában a településtípusokat illetően. A Pearson-féle khi-négyzet teszt eredményei azt indikálják, hogy a legnépszerűbb diákközpontú módszerek közül a nyílt végű kérdések szignifikáns összefüggésben állnak az óraszámmal ($\chi^2(2)=6{,}226$, $p=0{,}044$), illetve a hagyományos módszerek közül a tanári magyarázat előfordulásával is szignifikánsan összefügg az óraszám ($\chi^2(2)=7{,}664$, $p=0{,}022$).

6.3. Attitűdök

A kutatás során az attitűd többféle dimenzióját igyekeztünk felderíteni (3. táblázat). Azt találtuk, hogy az önhatékonyság esetén az átlag M=2,11–2,35, ami enyhén a pozitív tartományba esik, a tantárgy iránti hozzáállás azonban M=2,08 alatti, inkább a negatív tartomány felé mozduló. Kitöltőinket többségében nem motiválták kémiával kapcsolatos karriercélok. A tanár attitűdje a tanítás és a tantárgya iránt viszont többségében pozitívnak tekinthető (M=3,09, ill. M=3,25).

Állítások	**Átlag**	**Szórás**
Jól ment a kémia.	2,35	0,87
Vártam a kémiaórákat.	1,90	0,86
Szerettem a szabadidőmben is kémiát tanulni.	1,56	0,75
Szerettem volna, ha több kémiaóránk van.	1,66	0,79
Nem láttam értelmét a kémia tantárgynak.	2,02	1,05
Gyorsan, könnyedén tanultam.	2,11	0,93
Olyan szakmát szerettem volna, amely a kémiára épül.	1,45	0,83
A kémiatanárom fontosnak tartotta a tantárgyát.	3,25	0,90
A kémiatanár szeretett tanítani.	3,09	0,96
Elégedettséggel töltött el, hogy tanulhattam kémiát mint iskolai tantárgyat.	2,07	0,88
A kémiaórák segítettek abban, hogy az engem körülvevő világot is jobban megérthessem.	2,41	0,93
Későbbiekre azt terveztem, hogy olyan tevékenységeket végzek, melyekben szükségem lesz a kémiára.	1,62	0,89

3. táblázat: Attitűdök (4 pontos Likert-skála-átlagok, N=273)
Forrás: Saját szerkesztés

Az 5 pontos szemantikus differenciálskálánk adatainak viszonylatában is hasonló megfigyelések tehetők: 2,55-tól 2,97-ig terjednek az átlagok, vagyis enyhén a negatív tartomány irányába mozdult el a kémia megítélése.

6.4. Az ideális kémiaóra diákszemmel

Célunk volt, hogy lehetőséget adjunk a hallgatóknak arra, hogy kinyilváníthassák, hogy vélekedésük szerint milyen egy ideális kémiaóra. A 2. ábrán a ranking feladat eredményei láthatók: a rangsorolási adatokat fordított pontozási rendszerrel transzformáltuk, majd az egyes kategóriákra vonatkozó pontszámokat megszoroztuk a válaszok számával, hogy aggregált súlyozott értékeket kapjunk. Az így kapott összesített eredményeket kördiagramon ábrázoltuk a tényezők relatív fontosságának szemléltetésére.

Az figyelhető meg, hogy a tartalom, annak kapcsolódása a mindennapi élethez, illetve a változatosságra való igény alkotják a kördiagram 50%-át. Fontossági sorrendben haladva ezeket követi a tanár kellemes személyisége, majd a tanulók szerepére vonatkozó tényezők közül kettő: be is vonni a diákokat, ugyanakkor kevés nyomást helyezni rájuk. A legkevésbé vágyott tényező a nagyobb felelősség, a döntéshozatal lehetősége.

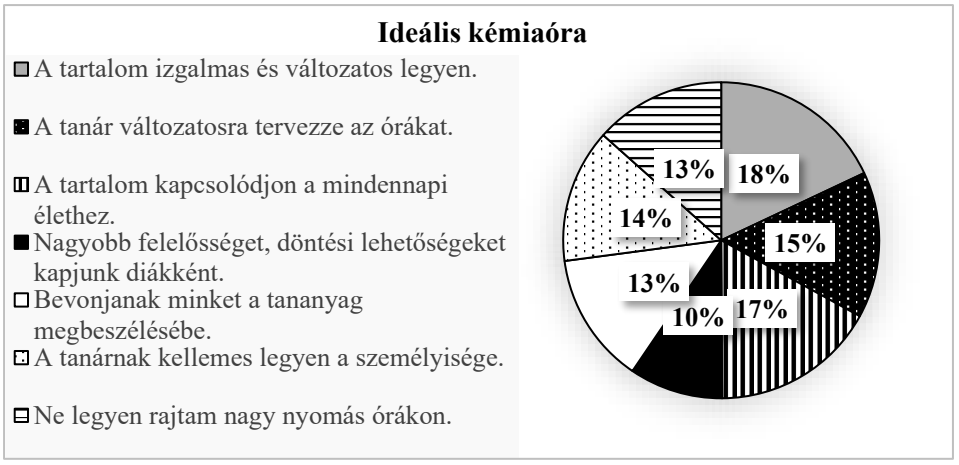

2. ábra: Reverz rangsorelemzés (N=273)
Forrás: Saját szerkesztés

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a fent felsoroltakon túl milyen egyéb fontos vonásai lehetnek még egy ideális kémiaórának a kitöltők szerint. A szöveges válaszok körülbelül 30%-ában (N=97) a kísérletezés fontossága jelent meg. Ezen kívül a tanár személyéhez, magatartásához fűződő tényezőket említettek (pl. ne legyen lekezelő, érthetően magyarázzon).

6.5. A tantárgyi attitűdöt befolyásoló tényezők

A diákok tantárgyi attitűdjét befolyásoló tényezők vizsgálatának érdekében többszörös regresszióelemzést végeztünk. A függő változót a releváns Likert-skálás és szemantikus differenciálskálás kérdésekből számított átlagértékekkel határoztuk meg, míg független változóknak a pedagógiai módszerek megjelenési gyakoriságát választottuk.

Az R^2=0,481 érték alapján a vizsgált változók a diákok attitűdvarianciájának 48,1%-át magyarázzák (F=18,434, p<0,001). A szignifikáns prediktorok (p<0,001) közé tartozik a tanár facilitátor szerepe, a mindennapi élethez kapcsolódó problémák megoldása, valamint az, hogy a kémiaórák megmutatták-e, milyen módon hasznos a tantárgy a társadalom számára. E tényezők megjelenése előnyösen hatott a tanulók attitűdjére. Ezzel szemben a segédanyagként kizárólagosan a tankönyv használata szignifikánsan negatív összefüggést mutat, ahogy a diákok kísérlettervezése is. Az egyéb tényezők, köztük általánosságban véve a kísérletezés gyakorisága vagy a nyílt végű kérdések alkalmazása, nem bizonyultak szignifikáns prediktoroknak.

A mellékelt 3. ábra a szignifikáns prediktorok standardizált β-értékeit jeleníti meg. A szürke sávok pozitív, míg a fekete sávok negatív összefüggéseket jelölnek.

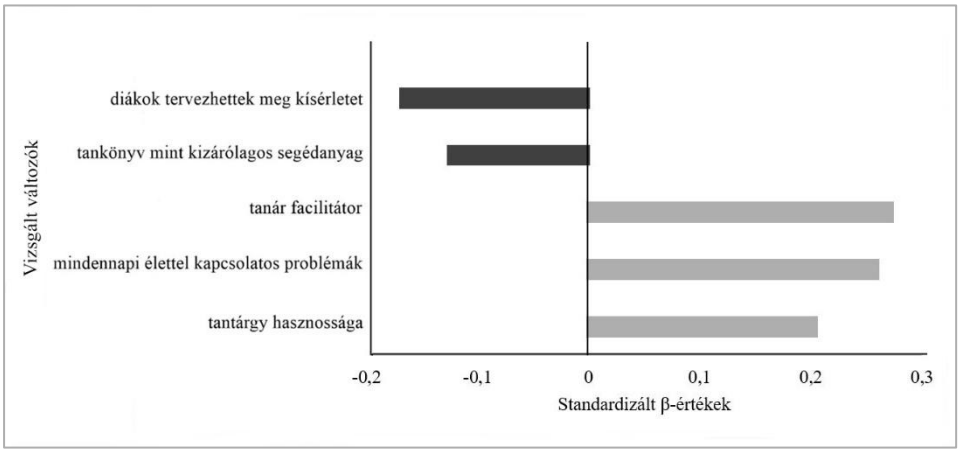

3. ábra: A szignifikáns változók hatása a kémia tantárgyi attitűdjére (*N*=273)
Forrás: Saját szerkesztés

A tanár segítő szerepét tovább analizálva azt látjuk, hogy a diákok kémiaórákról alkotott általános véleménye (érdekes vagy unalmas) és a tanár facilitátor szerepének érzékelése között közepesen erős pozitív kapcsolat van (r=0,382, p<0,01). Ez azt sugallja, hogy a tanár segítő, támogató szerepe hozzájárulhat az órák érdekesebbnek ítéléséhez, ami, ahogy láthattuk, a diákok véleménye szerint fontos tényező.

7. Következtetések

Az eredményeink áttekintését a kémiaórai kísérletekkel kezdtük. A kísérletezés általánosságban véve csak néhány tanórán fordult elő jellemző elemként a kitöltők kémiaóráin, és a tanárok dominanciája jellemezte ezt a tevékenységet. A tanulókísérletek, különösen azok, amelyek a kísérlettervezés fázisába is bevonják a tanulókat, alig jelentek meg. Mivel a kísérletezés elmaradásának okaként rendszerint a megfelelő felszerelés hiányát említik, kíváncsiak voltunk arra, hogy a hallgatók középiskolájának településtípusa szignifikáns hatással volt-e a kísérletezés gyakoriságára. Az adataink alapján a válasz: nem, így lehetséges, hogy a kísérletek hiányának hátterében nem az iskola felszereltségi szintje áll (feltételezve, hogy a fővárosban és a megyeszékhelyeken megfelelőbb az ellátottság, mint egy kisvárosban). Ugyan a kísérlettervezés fontosságát többen kiemelték az ideális kémiaóra jellemzői között, az adataink összhangban álltak a szakirodalomból ismert ténnyel, miszerint általánosságban a kísérlet megléte még nem indukál pozitív attitűdöt (Tóth–Bodnár 2004: 106–112). Sőt, a kísérlettervezés még enyhén negatív hatással is bírhat.

Ami a kémiaórák jellegét illeti, igazolódott az első hipotézisünk (H1), amely szerint a kutatásalapú tanulás (komponensei) csak elvétve jelent(ek) meg. A hallgatók középiskolai kémiaóráira többségében a tanári prelegáló módszer volt jellemző, bár egyes diákcentrikus, valamint IBL-közeli tényezők átlagosan legalább néhány órának részét képezték. Szignifikáns kapcsolatot tártunk fel az emelt óraszám és bizonyos diákközpontú módszerek alkalmazása, illetőleg a tanári magyarázat gyakorisága között, ami azt sejteti, hogy a magasabb óraszám kedvezhet a változatosabb tanítási módszereknek, teret engedve mind a hagyományos, mind pedig a modernebb szemléleteknek.

Az attitűdöket fókuszba állító statisztikai eredményeink a szakirodalommal összhangban szintén azt mutatták, hogy a diákok általánosan negatív hozzáállást tanúsítanak a kémia tantárgy iránt. A tantárggyal kapcsolatos karriercélok és az érdeklődés hiánya együttesen járulhattak hozzá ehhez válaszadóink esetében. Ugyanakkor az önhatékonyság érzése enyhén a pozitív irányba tolódott el, amikor a tanulók lehetőséget kaptak arra, hogy megértsék a tantárgy relevanciáját mindennapi, érdekes problémák megoldása során.

A diákok véleménye szerint ugyanis az ideális kémiaórának a tartalom és az óra menete tekintetében változatosnak kell lennie, illetve a feladatoknak kapcsolódniuk kell a mindennapi élethez. A tanár személyisége szintén jelentős tényezőnek bizonyult: a tanár személyiségére vonatkozóan főként a kedvességnek és a türelmes magatartásnak van jelentősége. Figyelemreméltó eredmény, hogy a tanár facilitátor szerepe szignifikánsan összefügg azzal, hogy a diákok élvezhetőnek tartják-e a tanórát. Ez az aspektus tehát arra enged következtetni, hogy a kutatásalapú tanulás – melynek megvalósulásakor a diákok tevékenykedése áll az óra

középpontjában – helyénvaló lehet. Hasonlóképp: a mindennapi élethez kapcsolódó problémák megoldásának előfordulási gyakorisága is előnyösebb hozzáállást eredményezhet. A tankönyv mint egyedüli segédanyag használata a tanórákon kerülendő, tekintve, hogy szignifikáns negatív kapcsolatban áll a tantárgyi attitűddel, az ilyen tanórák kevésbé változatosak.

Találtunk azonban olyan IBL-közeli tényezőket is, amelyek inkább negatív hatást fejthetnek ki az affektív tényezőkre, legalábbis amennyiben nem megfelelő az implementációjuk. A ranking feladat eredményei és a regressziós elemzés alapján a diákok például nem vágynak megnövekedett felelősségre, és nem vált ki belőlük pozitív hozzáállást, ha ők tervezhetnek meg egy kísérletet. Az okok felderítése további vizsgálatokat igényel. Előfordulhat például, hogy az ilyen, tanulókra felelősséget ruházó módszerekben nem voltak járatosak a diákok, ami alacsony önhatékonysághoz vezetett. Szalay és munkatársai kutatásai is rámutattak korábban arra, hogy szükséges lehet előzetes információkat adni a diákoknak arról, hogy miként végezzenek el önálló kutatási feladatokat, és különösképp kardinális jelentőségű felkészíteni őket a kísérlettervezés metodikájára (Szalay et al. 2021: 1054–1073, 2023: 19–36). Másfelől, akadtak olyan IBL-közeli komponensek is, pl. nyílt végű kérdések, amelyek nem bizonyultak meghatározó szerepűnek a tantárgyi attitűd alakításában.

Így tehát a második hipotézisünket (H2) nem lehet egyértelműen úgy értékelni, hogy megállja a helyét, mivel nem minden esetben igaz az, hogy ha több kutatásalapú módszer jelent meg a kémiaórákon, akkor ennek köszönhetően automatikusan javult a tantárgy megítélése. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy nagyon körültekintően kell eljárni az IBL implementációjakor. A lépésről lépésre (ún. *step-by-step*) történő bevezetés lehet célravezető annak érdekében, hogy az IBL potenciális előnyei kerüljenek előtérbe (Kirschner et al. 2006: 75–86, Wildan et al. 2019: 407–422).

8. Összegzés

A kutatásalapú tanulás rendkívül sokszínű stratégia, amely különböző megközelítéseket ölelhet fel, és alkalmazása hozzájárulhat a kémia tantárgy megítélésének javításához. Az áttekintett szakirodalom és az eredményeink azonban rávilágítanak arra, hogy a szóban forgó oktatási stratégia nem minden esetben garantál kedvező eredményeket. Habár a kutatásalapú tanulás elemeinek megjelenése csak sporadikus volt a magyar közoktatásban, a kirajzolódó tendenciák fontos irányokat jelezhetnek a pedagógiai gyakorlat számára.

Az IBL hatékonysága nagyban múlik a pedagógiai megvalósítás minőségén. A stratégia egyik legfőbb előnye az, hogy változatosabbá és élvezhetőbbé teszi a tanórákat, hétköznapi problémákat integrálva. A tanár facilitátorként való részvétele pozitívan hathat a tanulók tantárgyi attitűdjére. Azonban a túl nagy és hirtelen

megjelenő diákautonómia növeli a nyomást és a munkamemória túlterheléséhez vezethet. Ennek megfelelően nem ajánlott az IBL legmagasabb tanulói szabadságot biztosító fokozatával kezdeni a stratégia bevezetését. Fontos, hogy a pedagógiai folyamat egésze következetesen és alaposan átgondolt legyen. Noha a kísérletezésben is meglenne a potenciál, hogy érdekesebbé, ezáltal élvezhetőbbé tegye a kémiaórákat, gyakorisága mégsem mutat szignifikáns összefüggést a tantárgyi attitűddel, ami arra utal, hogy nemcsak maga a módszer számít, hanem annak didaktikai megvalósítása is.

Megállapításainkkal összhangban kiegyensúlyozott pedagógiai megközelítést javaslunk, amely következetesen ötvözi a hagyományos és az innovatív módszereket, az IBL-elemek fokozatos beépítésével, hogy elkerüljük a diákok túlterhelését. Emellett a valós élethez kapcsolódó elemek kiemelése a középiskolai kémiaórákon elősegítheti a tantárgy gyakorlati relevanciájának megértését, és növelheti a tanulók elköteleződését. Tekintve, hogy a kérdezett tanárjelöltek középiskolai tapasztalatait a tanárközpontúság határozta meg, az egyetemi oktatásnak, a tanárképzésnek az innovatívabb pedagógiai megközelítések iránti nyitottság fejlesztésére kell összpontosítania.

Kutatásunk korlátai közé tartozik, hogy kényelmi mintavételt alkalmaztunk, és retrospektív értékelésekre támaszkodtunk, ami emlékezésbeli torzítást eredményezhet. Mivel az IBL elemei ritkán jelentek meg a válaszadók osztálytermeiben, nem volt kivitelezhető a stratégia teljes potenciáljának alapos értékelése. A jövőbeli kutatásokban érdemes lenne a kognitív tényezőket – például a munkamemória-kapacitást – is vizsgálni annak érdekében, hogy jobban megértsük, miként befolyásolják az egyéni különbségek a megközelítés hatékonyságát. Az említett limitációk miatt a kutatásunk nyomán tett megállapításokat inkább iránymutatásként, mintsem univerzális előírásként kell értelmezni. A pedagógiai módszerek eredményessége a kontextusra és a diákok szükségleteire való gondos odafigyelésen is múlik.

Irodalomjegyzék

Awan, R.-U.-N.–Sarwar, M.–Naz, A.–Noreen, G. 2011. Attitudes Toward Science Among School Students of Different Nations: A Review Study. *Journal of College Teaching–Learning (TLC)* 8, 43–50.

Banchi, H.–Bell, R. 2008. The many levels of inquiry. *Science and Child* 46, 26–29.

Bandura, A.–Barbaranelli, C.–Caprara, G. V.–Pastorelli, C. 1996. Multifaceted Impact of Self-Efficacy Beliefs on Academic Functioning. *Child Development* 67, 1206–1222.

Bánfi G.–Korom E. 2022. Tanulói aktivitásra alapozott oktatási módszerek alkalmazásának vizsgálata általános és középiskolai tanárok körében. *Iskolakultúra* 32, 3–21.

Barthlow, M. J.–Watson, S. B. 2014. The Effectiveness of Process-Oriented Guided Inquiry Learning to Reduce Alternative Conceptions in Secondary Chemistry. *School Science and Mathematics* 114, 246–255.

Bruner, J. 2006. The act of discovery. In: Bruner, J., *Search of Pedagogy 1.* Routledge. 67–76.

Bybee, R. W.–Landes, N. M. 1990. Science for Life–Living: An Elementary School Science Program from Biological Sciences Curriculum Study. *The American Biology Teacher* 52, 92–98.

Chairam, S.–Klahan, N.–Coll, R. 2015. Exploring Secondary Students' Understanding of Chemical Kinetics through Inquiry-Based Learning Activities. *EURASIA Journal of Mathematics, Science–Technology Education* 11, 937–956.

Chrappán M. 2022. Úgy tanítunk, ahogy minket tanítottak – tanárjelöltek a természettudományos oktatásról. In: Kovács K. (szerk.): *Értékközvetítés és iskola: Tanulmányok Szabó László Tamás tiszteletére*. Debrecen: CHERD-H. 176–193.

Cruz, D. et al. 2024. Improving students' conceptual understanding in chemistry through structured inquiry-based learning. *Ignatian International Journal for Multidisciplinary Research* 2, 421–430.

Csíkos C. 2012. Melyik a kedvenc tantárgyad? Tantárgyi attitűdök vizsgálata a nyíltvégű írásbeli kikérdezés módszerével. *Iskolakultúra* 12, 3–13.

Czető K. 2022. Mit gondolnak a tanulók és tanárok az iskoláról? *Iskolakultúra* 32, 30–52.

Eisenkraft, A. 2003. Expanding the 5E Model. *The Science Teacher* 70, 56–59.

Fahmidani, Y.–Rohaeti, E. 2023. How is student scientific attitude profile toward chemistry learning with research-oriented collaborative inquiry learning? *Jurnal Pijar MIPA* 18, 146–150.

Juntunen, M.–Aksela, M. 2013. Life-cycle analysis and inquiry-based learning in chemistry teaching. *Science Education International* 24, 150–166.

Kirschner, P. A.–Sweller, J.–Clark, R. E. 2006. Why minimal guidance during instruction does not work: An analysis of the failure of constructivist, discovery, problem-based, experiential, and inquiry-based teaching. *Educational Psychologist* 41, 75–86.

Korom E.–Csiszár I. 2022. A természettudományos gondolkodás és kutatás készségeinek fejlesztése kisiskoláskorban. *Magyar Tudomány* 183, 1395–1406.

Moher, D.–Liberati, A.–Tetzlaff, J.–Altman, D. G. 2009. Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement. *BMJ* 339, b2535.

Nagy L. 2010. A kutatásalapú tanulás/tanítás és a természettudományok tanítása. *Iskolakultúra* 20, 31–51.

Nagy, M. T.–Korom E. 2022. A tudomány természete és szerepe a természettudományos nevelésben. *Iskolakultúra* 32, 84–102.

Ni'mah, F.–Ibnu, S.–Rahayu, S. 2018. How guided inquiry and coupled inquiry influence students attitude toward chemistry. *AIP Conference Proceedings* 2049, 020037-1–020037-9.

Nicol, C.–Gakuba, E.–Habinshuti, G. 2022. Effects of Inquiry-Based Chemistry Experimentation on Students' Attitudes. *Journal of Baltic Science Education* 21, 663–679.

Prince, M.–Felder, R. 2006. Inductive teaching and learning methods: Definitions, comparisons, and research bases. *Journal of Engineering Education* 95, 123–137.

Pyatt, K.–Sims, R. 2011. Virtual and Physical Experimentation in Inquiry-Based Science Labs. *Journal of Science Education and Technology* 21, 133–147.

Reid, N.–Ali, A. A. 2020. *Making Sense of Learning: A Research-Based Approach*. Springer.

Rocard, M. et al. 2007. *Science education now: A new pedagogy for the future of Europe*. EU 22845. European Commission.

Seres Z.–Makádi M. 2022. Változik-e a földrajztanítás módszertani kultúrája? *Iskolakultúra* 32, 84–102.

Sesen, B. A.–Tarhan, L. 2011. Active-learning versus teacher-centered instruction. *Research in Science–Technological Education* 29, 205–226.

Spronken-Smith, R. et al. 2007. How Effective is Inquiry-Based Learning in Linking Teaching and Research? *International Colloquium on Academic Enquiry*. Marwell, UK.

Szalay L. et al. 2021. Teaching of experimental design skills: results from a longitudinal study. *Chemistry Education Research and Practice* 22, 1054–1073.

Szalay L.–Borbás R.–Füzesi I.–Tóth Z. 2022. A kémia tantárggyal és a kísérletekkel kapcsolatos attitűdök változása. *Új Pedagógiai Szemle* 72, 49–73.

Szalay L.–Borbás R.–Füzesi I.–Tóth Z. 2023. A kutatásalapú kémiatanítás hatása a kísérlettervezésre. *Új Pedagógiai Szemle* 73, 19–36.

Szalay L. 2022. Kutatásalapú kémiatanítás. *Magyar Tudomány* 183, 1420–1429.

Szalay L.–Tóth Z. 2017. Kutatásalapú tanulást, de hogyan? *Diszciplínák Tanítása – a Tanítás Diszciplínái* 4, 70–84.

The PRIMAS Project. 2013. *IBL Implementation Survey Report*. https://primas-project.eu/

Tóth Z.–Bodnár M. 2017. Kísérletek a kémia tankönyvekben. *Iskolakultúra* 14, 106–112.
Tuan, H.–Chin, C.–Shieh, S. 2005. The development of a questionnaire to measure students' motivation. *International Journal of Science Education* 27, 639–654.
Wildan, M. Pd. et al. 2019. A stepwise inquiry approach. *International Journal of Instruction* 12, 407–422.
Yager, R. E.–Akcay, H. 2010. The Advantages of an Inquiry Approach. *School Science and Mathematics* 110, 5–12.
Yonai, E.–Blonder, R. 2022. Uncovering the Emotional Aspect of Inquiry Practices. *Journal of Chemical Education* 99, 3932–3945.

Sebők Lajos

Egy ifjúsági közösség szociometriai hálózatának és ülésrendjének longitudinális vizsgálata

1. Bevezetés

Kutatásunk során szociometriai felméréseket végeztünk három éven keresztül a Karcagi Nagykun Református Gimnázium 11. B osztályos tanulóival. Az ifjúsági közösség csoportdinamikáját és kapcsolati hálóját 9. osztálytól kezdve egészen 11. osztályig vizsgáltuk. A kutatás kiemelt célkitűzései közé tartozott a közösség hosszú távú fejlődési folyamatainak, ülésrendjének mélyebb megértése, valamint azoknak a változásoknak és dinamikáknak a feltárása, melyek az évek során bekövetkeztek. A vizsgálat során kiemelt figyelmet fordítottunk a tagok közötti kapcsolatok megértésére. A diákok csoporton belüli szerepének változásait, az egyes személyek társas készségeinek fejlődését és az erre gyakorolt hatásokat elemeztük, figyelembe véve az életkori sajátosságokat és az érzelmi fejlődést.

Az ifjúsági közösségek vizsgálata egyre nagyobb teret kap a tudományos életben. A szociometriai módszer alkalmazása osztályközösségek vizsgálatában a hazai és a nemzetközi kutatások fókuszában is megjelenik. Empirikus kutatásunk kezdetén próbáltuk feltérképezni azon kutatások körét, melyek a módszer alkalmazása mellett más területek beemelését is támogatják.

A többszempontú szociometria hazai pedagógiai alkalmazása és vizsgálata már a 60-as évektől megfigyelhető (Kántás–Kántás 1965), de a 70-es évektől látható egy fellendülés (Hunyady–Hunyady 1973, Sallay–Perge 1988, Gebauer 2008) a hazai módszertani kutatásokban.

Blumenfeld–Hunyady (1973) az elsők között állapították meg, hogy a többszempontú szociometria egy pedagógus számára elengedhetetlen információkkal szolgál a diákok szociális helyzetéről. Emellett Hunyady–Hunyady (1973) feltérképezték, hogy a csoportban létrejövő érzelmi kapcsolatokat miképpen érzékelik a csoport tagjai. Eredményként megfigyelhető volt, hogy a csoporton belül mindenki másképpen érzékelte a csoporton belüli kapcsolatokat, és hajlamosabbak voltak a pozitív kapcsolatokat érzékelni, mintsem a negatívakat. Továbbá, hogy a csoport népszerű tagjai sokkal jobban érzékelték ezeket a kapcsolatokat, mint a kevésbé népszerűek.

Nemzetközi kutatások keretében is rendre vizsgálják az általános és a középfokú intézményekben tanuló ifjúsági közösségek társas szerkezetét (Bell-Dolan et al. 1989, Košir–Pečjak 2005, Mayeux–Kraft 2017), de külön vizsgálat tárgyát képezi a szociometriai felmérések esetén az ülésrend vizsgálata. Babad és Ezer (2011) kutatásuk során több diáktípust beazonosítottak, megfigyelhető volt, hogy

a tanárok kedvencei az első padsorokban foglalnak helyet, a vezető és jobban teljesítő tanulók pedig a hátsó sorokban. Az ülésrendet befolyásolja az osztályközösségben elfoglalt szerep, viszont látható, hogy az osztály kedvencei és a vezetők között eltérés van, mivel a tanárok kedvencei jobban befolyásolják az ülésrendet. A pedagógusok attitűdjeit vizsgálta az ülésrend kialakításában Hoekstra et al. (2023), akik bizonyították, hogy az osztálydinamikában elengedhetetlen szerepe van a megfelelő ülésrend kialakításának.

Az említett kutatások irányvonalat adtak saját empirikus kutatásunkhoz, és alapjaiban tárták fel a téma megalapozottságát és relevanciáját.

2. Elméleti felvezetés, fogalmi alapok

Az ember társas lény. Társas kapcsolataink érzelmi és pszichológiai jóllétünk alapvető építőkövei. Velünk született igényünk van a kapcsolatokra és a közösségi kötelékekre. Ez a tulajdonság mélyen gyökerezik bennünk, és életünk megannyi színterén jelen van, mint például a családban, a munkahelyen és különböző közösségekben is, ahová tartozunk (Aronson 2001).

Hogyan alakulnak és változnak az emberi kapcsolatok egy adott egyén különböző életszakaszaiban, és milyen hatások befolyásolják ezt a folyamatot? Hogyan hatnak a kulturális tényezők a társas normákra, értékekre és a viselkedésre? Ilyen, és ezekhez hasonló kérdésekre keresi a választ a szociálpszichológia. A tudományág előmozdításában Kurt Lewin, Elton Mayo, J. L. Moreno, Floyd H. Allport kutatásai alapként szolgáltak. Hazai tekintetben a szociálpszichológia és a csoportlélektan területén kiemelkedő tevékenységük révén megemlítendő Pataki Ferenc, Csepeli György, Mérei Ferenc, szakmai, közművelődési tekintetben pedig Horváth Margit munkássága. Az említett szakemberek munkájukkal maradandót alkottak, ezzel biztosítva a szociálpszichológiai és a csoportlélektani kutatások biztos alapokra helyezését. A szociálpszichológia fogalmának számos meghatározása létezik. A szociálpszichológia fogalmának meghatározásában sok szerző az „egyén" és a „nem egyén" kettősét állítja egymással szembe, viszont ennél sokkal többről van szó: „A tudományos szociálpszichológia az individuálisan megélt emberi lét kollektív megnyilatkozásait aktiváló közvetítéseket vizsgálja. A kollektív érvényesség körei az individualitást közvetlenül övező körtől kezdve a térben és időben legtávolabbi körig koncentrikusan tágulnak" (Csepeli 2006: 34). Így tehát a szociálpszichológia azt vizsgálja, hogy az egyén viselkedését miképpen befolyásolja mások jelenléte, milyen hatással vannak egymásra, tágabb értelemben pedig a társadalom és az egyén viszonyát elemzi.

A szociálpszichológia értelmezésén túl fontos megvizsgálni a csoport fogalmát is. A csoport tagjai általában közös tulajdonságokkal rendelkeznek, közös célok és érdekek vezérlik őket, közöttük folyamatos interakció és normarendszer alakul ki (Pataki 1980): „A csoport két vagy több személyből áll, akik (1) egy vagy több

közös tulajdonsággal rendelkeznek, (2) a tagok önmagukat minden mástól megkülönböztethető egységként szemlélik, (3) bizonyos célok és érdekek pozitív kölcsönös összefüggésének tudata él a tagokban, (4) a tagok interakcióban állnak egymással, (5) a tagok céljai egymást kölcsönösen feltételezik, és e célok elérésére együttesen törekszenek […], (6) normarendszer alakul ki, mely szabályozza és irányítja a tagok interakcióit" (Pataki 1980:103). Tehát csoport akkor alakulhat ki, ha a tagok között egyfajta szabályszerűség figyelhető meg, tetteik pedig egymást tükrözik. Ilyenkor az illékony közeg megszilárdul, és egy összetartó egység jön létre, egy csoport, amelynek hátterében egy stabil és kiépült kapcsolatrendszer áll (Pataki–Hunyady 1972). A csoport minőségét a tagok közötti erős és változatos kapcsolatok, azaz a strukturáltság határozza meg. Ez a szervezettség stabil egységet és összetartást biztosít a csoportban, miközben alkalmazkodik a változásokhoz a működése során (Csúsz 1990).

2.1. A közösség és a csoport fogalmi keretei

Egy közösség és egy csoport számos szempontból hasonlít egymásra, ámbár mégis különböznek. Jelen fejezetben a két fogalom közötti hasonlóságokról, az osztályközösségről mint az ifjúsági csoportok egyik formájáról, valamint vezetőjének, az osztályfőnöknek a fontosságáról lesz szó.

Az egyének és a közösségek között mindig létezik egyfajta kölcsönös kapcsolat, akár egy kisebb családról, akár egy nagyobb (lakóhelyi) közösségről van szó. Ezért amikor közösségről beszélünk, akkor valójában az abban szervesen részt vevő egyénekre is utalunk (Szécsényi 2009). Hankiss Elemér a közösség jellemzőit a következőképpen fogalmazta meg: „közös érdek, közös cél, közös értékrend és a fenti három tényező meglétének tudata vagy más szóval a »mi« tudat" (Hankiss 1982: 64). A közösségek közös célok vagy feladatok körül szerveződnek, és a közös célok elérésének érdekében a közösség tagjai közösen döntenek, vagy éppen ennek érdekében tesznek lépéseket. Egy adott személy egyszerre több közösséghez is tartozhat, amelyek méretükben és jellegükben eltérhetnek. Az egyén szocializációja során nemcsak a család, de az iskolai közösség(ek) is nagy jelentőséggel bírnak, amelyek szintén nagy befolyással vannak a személyiség fejlődésére (Szécsényi 2009).

A közösség és a csoport működése számos szempontból hasonlít egymásra, de fontos megjegyezni, hogy a fogalmak nem teljes mértékben azonosak. A diszciplínák között kulcsfontosságú különbségként jelenik meg, hogy a pszichológiában általában a *csoport* kifejezést, míg a pedagógiában inkább a *közösség* fogalmat alkalmazzák. Jelentős különbség, hogy a csoport lehetőséget teremt a tagjai számára a folyamatos interakcióra, viszont ez egy nagyobb közösségben nem valósulhat meg. Ebben az értelemben például egy város lakossága egy közösséget képez, viszont személyes kapcsolat minden lakos között nem alakulhat ki (Szécsényi

2009). A közösségek jellegük szerint lehetnek természetesek és mesterségesek is. A természetes közösségek a történelmen, a mesterségesek pedig az értékeken alapulnak. A természetes közösségek közé sorolhatjuk a családot, a munkahelyi és az iskolai közössége(ke)t, míg a mesterségesek közé a civil szerveződéseket, a hobbiklubokat (Sallai 1996).

3. A szociometriai módszer értelmezése

A lélektani kutatások közül kiemelt figyelmet fordítunk elemzésünk során a szociometriai irányzatnak. A szociometriai irányzat alapfeltevései és első eredményei *Moreno: Who Shall Survive?* című művében jelentek meg először. Ezen alaptételek után az irányzat rohamosan terjedni kezdett, úgynevezett szociometriai mozgalom jött léte (Moreno 1934, Mérei 2004). A szociometria mint szociálpszichológiai módszer, lehetőséget biztosít a csoporton belüli rétegződés felmérésére, leírására és elemzésére (Szécsényi 2009). A szociometriai felmérést jellegéből adódóan nem nevezhetjük tesztnek, mivel minden egyes társadalmi alakzat csakis önmagában értelmezhető a statisztikai kiindulópontok megfontolt alkalmazásával (Mérei 2004).

A szociomátrix, a szociogram, a szociometriai mutatók szerves részét képezik a szociometriai felméréseknek. A szociogram egy vizsgált közösségnek a kapcsolati térképe, a felvázolt vonalak a rokonszenvi és kölcsönös kapcsolatokat ábrázolják (Mérei 2004). A szociometriai mutatók segítséget nyújtanak a csoportdinamikai folyamatok feltárása során, pontos képet adva a vizsgált közösségről.

4. Az ülésrend fontossága

Az osztályterem belső elrendezése mélyebb pszichológiai hatással bír (1. ábra). Az ülésrend szerepet játszik a szociális kapcsolatok kialakulásában, mivel a szomszédos helyen ülők között könnyebben kialakul kötelék, szorosabb kapcsolat. Az egyes ülőhelyek pozíciója sajátos atmoszférát és jelentést hordoz. A hátsó sorokban ülők hajlamosabbak a rendbontásra, a titkos megbeszélésekre, míg az első sorokban ülők ennek teljes mértékben az ellentétei (Kelemen 1981).

Az előre meg nem határozott ülésrend fontossága kiemelkedő egy osztály életében, hiszen sokszor pontosan tükrözi a közösség szociometriáját. Az ülésrendben megjelennek ún. törzshelyek, amelyek kialakulása gyors és automatikus folyamat. Az emberek gyakran hajlamosak ugyanarra a helyre ülni, amikor újra találkoznak, hiszen a megszokott helyek biztonságot és komfortot biztosítanak számukra (Pluhár 2016).

<table>
<tr><td rowspan="4">A
J
T
Ó</td><td>Ellenzék – Kortárs értékrend
szakértők
sportolók
divatkövetők
nevettetők
vezetők</td><td></td><td>Fölény – Autonómia
szakértők
sportolók
divatkövetők
nevettetők</td><td rowspan="4">A
B
L
A
K</td></tr>
<tr><td>Szorgalom – Tanulás
ideális diákok
szorgalmasok</td><td>Együttlét – Szórakozás
szórakoztatók
divatkövetők</td><td>Teljesítmény – Tudás
ideális diákok
szorgalmasok</td></tr>
<tr><td>Menekülés – Kívülállás
visszafogottak
talajtalanok
arcnélküliek
kívülállók</td><td></td><td>Lojalitás – Iskolai értékrend
visszafogottak
talajtalanok
arcnélküliek
szakértők
vezetők</td></tr>
<tr><td></td><td>TANÁRI ASZTAL</td><td></td></tr>
</table>

1. ábra: Fenyő D. György osztályterme: az ülésrendi helyzethez társított szerepek
Forrás: Földes (2011) alapján saját szerkesztés

A tanulók elhelyezkedése az osztályteremben különböző társadalmi elvárásoknak és értékrendeknek megfelelően változnak. Az ajtóhoz közel ülő diákok azok, akik kívülállónak érzik magukat, és sem az iskola, sem az osztály közösségéhez nem éreznek kötődést. Mögöttük találhatók a szorgalmas diákok, akik szorgalmukkal sokat elérnek tanulmányaik során, fejlett szociális képességekkel rendelkeznek. A legtávolabbi sarokban az ajtó felől találhatók a lázadók, akiknek nézetei ellentmondanak az iskola értékrendjének. Sokszor ők az osztály mókamesterei. Az osztályterem közepén ülnek azok a diákok, akik az osztályközösség társaságkedvelői. A jobb első sorban, a tanári asztalhoz közel ülnek azok, akik a leginkább elkötelezettek az iskola értékrendje iránt, és szoros kapcsolatot szeretnének kiépíteni a tanárokkal. Társaikkal távolságtartók, félnek az esetleges konfliktusoktól. Mögöttük ülnek a tudásra szomjazó diákok, ők sokszor a legokosabb diákok az osztályban. Szociális képességeik és tanulmányi eredményeik kimagaslóak. A hátsó sorban ülnek az autonómok, akik jó tanulók, viszont nem hisznek az iskolai tudásban. Egy – egy területen kimagasló képességekkel rendelkeznek (Földes, 2011).

5. Módszertan, hipotézisek

Az adatfelvétel 2022 tavasza és 2024 tavasza között történt. A kutatás maga longitudinális, primer kutatás, amely során a szociometria módszerét alkalmaztuk.

5.1. Kutatási kérdések

A vizsgálat során az alábbi kérdésekre kerestünk választ:
– Hogyan változott a diákok kapcsolathálózata az idő múlásával?
– A szociometria valóban alkalmas módszer-e arra, hogy valódi képet kapjunk az osztályközösségről mint ifjúsági csoportról, és hogy mélységében feltárjuk annak mindennapjait, kapcsolatait?

5.2. Hipotézisek

– A szociometriai vizsgálatok alapján feltételezzük, hogy a közösség tagjai közötti kapcsolatok jelentős változáson mennek keresztül, melyek a csoportban létrejövő csoportdinamikai változásokat is tükrözik. (H1)
– Feltételezzük, hogy a szabad választáson alapuló iskolai ülésrend lehetőséget kínál arra, hogy a diákok saját akaratuk és társas kapcsolataik alapján válasszák meg padtársaikat; választásaik pontosan tükrözni fogják szociometriai kapcsolataikat (Babad–Ezer 2011, Pluhár 2016).

5.3. A minta jellemzése

A Karcagi Nagykun Református Gimnázium – 2023/24-es tanévben – 11. B osztályos tanulóit három éven keresztül vizsgáltuk szociometriai módszerrel, azaz az ifjúsági csoport csoportdinamikáját és kapcsolati hálóját a 9. osztálytól 11. osztályig terjedő periódusban elemeztük.

Az osztályfőnökkel folytatott első egyeztetés során sokat megtudtunk a közösségről, többek között azt, hogy a 2021/2022-es tanévet 17 fővel kezdték, de egy diák személyes okokból máshol folytatta tanulmányait. Az osztályt elfogadó, viszonylag csendes, hallgatag, már-már tartózkodó közösségként jellemezte. Az osztálytagok érdeklődése meglehetősen különböző: vannak az osztályban sportolók, zenészek, motorimádók, galambászok, művészeti érdeklődésűek. Olykor egyes osztálytársak iskolán kívül is találkoznak, időt töltenek együtt. Az osztályban vannak diákok, akik napi szinten ingáznak a lakhelyük és az oktatási intézmény között. A diákok különböző általános iskolákból érkeztek, viszont az osztály több tagja is a gimnáziummal szomszédos református általános iskolában végezte alapfokú tanulmányait.

6. A kutatás eredményei

6.1. Szociometriai felmérés – 1. év

A felmérés első évében feltérképeztük magát a közösséget (2. ábra), így általános képet kaphattunk az újonnan kialakuló ifjúsági közösségről, a kialakuló csoport-

dinamikai folyamatokról. Az elemzés során kiemelt figyelmet fordítottunk a csoport tagjainak minél alaposabb megismerésére, érdeklődési köreik feltérképezésére. A szociogram értelmezése során pedig a szociomátrix eredményeire, a kölcsönösségi indexre és ezáltal a közösség részletes leírására törekedtünk. Az osztály tagjainak nevét számokkal helyettesítjük, ezáltal biztosítva a felmérésben részt vevők anonimitását.

Az osztály létszáma 16 fő, a nemek szerinti megoszlása pedig 8 lány és 8 fiú. A szociometriai kérdőív kitöltése során a csoport teljes létszámmal jelent meg.

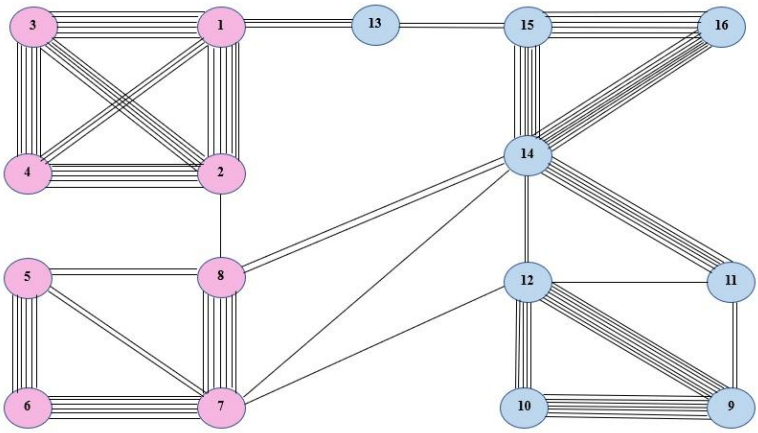

2. ábra: Az első év szociometriai felmérésének szociogramja
Forrás: Mérei (2004) alapján saját szerkesztés (N=16 fő)

A szociogram értelmezése során az alakzatokat deduktív szemlélettel vizsgáltuk. A szoros és zárt alakzatok alapján elmondható, hogy az osztály – típusából adódóan is – egy a tagokat jól ismerő és elfogadó közösség, akik egymással szoros kapcsolatban állnak, ezzel lehetővé téve a gyors információcserét. Az osztály két nagyobb szerkezeti egységre bontható, lányokra és fiúkra. Megfigyelhetők különböző alakzatok a csoportban: a lányoknál két zárt négyzet, míg a fiúknál egy laza négyzet által átölelt zárt háromszög és egy zárt háromszög kiegészülve egy páros kapcsolódással. A kapcsolatok többközpontúak, megjelennek csillagalakzatok is. Megállapítható, hogy mindenki kapcsolódik valakihez, így nincsenek magányos tagok a csoportban. A kölcsönös kapcsolatok tekintetében megfigyelhető, hogy a nyolcszoros kapcsolódások száma 1, a hétszereseké 3, a hatszorosaké 8, az ötszörösöké 3, a háromszorosoké 2, a kétszereseké 6 és az egyszereseké 4. Az adatfelvétel során a közösség passzív és hallgatag volt, ami a hallgatást mint csoportjelenséget pontosan mutatta.

A zárt alakzatok magas száma a bensőséges és szoros kapcsolatok létét jelzi, a kapcsolatok között jellemző az erős kohézió.

Csillag alakzatban helyezkedik el a 7., a 8., a 12. és a 14. alany, akiknek nagy ráhatásuk van a közösségre. Két láncszerkezet is megfigyelhető a szociogramon: a 3., az 1., a 13., a 15. és a 16. alany által létrejövő és a 15., a 14., a 12. és a 10. alany által alkotott lánc. Ez a szerkezet az információáramlás útvonala. Az osztály egyik kiemelkedő központi alakja és egyben az osztály legnépszerűbb tagja a 14. alany. A 16 válaszadóból 13-an vélekedtek úgy, hogy ő a legnépszerűbb az osztályban, a második legnépszerűbb diák a 9., a harmadik pedig a 8. alany. A közösség centruma a 7., a 8., a 12. és a 14. alany négyese. Az osztály legviccesebb tagjai közé sorolandók a 12. és a 14. alanyok. Ők azok, akik humoruk révén a mindennapi közösségi életet könnyebbé, szórakoztatóbbá teszik. A 13. alany a közösség életében mint egy közvetítő személy jelenik meg a lányok és a fiúk között. Az 1. alannyal szorosan kapcsolódik, romantikus kapcsolatot ápolnak egymással. Ilyen, ehhez hasonló közvetítő szereppel rendelkezhet a 8. és a 14. alany is. A 11. alany helyzetének értelmezése során megfigyelhető, hogy a 14-es alannyal szorosan kapcsolódik, továbbá van még két kölcsönös kapcsolata is, viszont osztályszinten neki van a legtöbb viszonzatlan kapcsolata, ami szintén érdekes adalék. Amennyiben nő a viszonzatlan kapcsolatainak a száma, akár peremvidékre is kerülhet. Az 1., a 2., a 3. és a 4. alanyból, valamint az 5., a 6., a 7. és a 8. alanyból álló zárt négyzet között egyfajta elkülönülés figyelhető meg. A felső zárt négyzet esetében szorosabb a tagok közötti kapcsolat. A fiúk tekintetében a kapcsolatok sokkal tisztábban rajzolódtak ki. Két zárt háromszög és egy zárt négyzetbe zárt, önmagában is zárt háromszög figyelhető meg. A 14., a 15., a 16., valamint a 9., a 10. és a 12. alany által bezárt háromszög elkülönül egymástól, a két fiúcsoport között összekötő kapocsként a 12. és a 14. alany jelenik meg.

Elmondható, hogy a lányok sokkal több kérdésre írták a fiúkat, mint a fiúk a lányokat, így jelen esetben a lányok a fiúk felé nyitottabbak. A csoport típusát tekintve egy többközpontú formális csoportról beszélhetünk. A csoportfejlődés legelső szakaszánál tart, ilyenkor alakulnak ki a kölcsönös kapcsolatok, a csoportkohézió, a csoportjelenségek és a csoportidentitás, a „mi” tudat.

6.2. Szociometriai felmérés – 2. év

A felmérés második évében a csoporton belüli szerepek letisztultak, a csoportdinamikai folyamatok egyre jellemzőbbek a közösségben. Az elemzés részét képezi az alakzatok és az alanyok által elfoglalt szociometriai helyzetek értelmezése, valamint ezek közösségre gyakorolt hatásának a vizsgálata.

Az osztály létszáma 16 főről 14 főre csökkent. A csoportelhagyás és az iskolaváltás okai között szerepelnek többek között a költözés, valamint a bűnbakképzés jelensége is. A második év szociogramjának értelmezése során (3. ábra) először a megjelenő alakzatokat elemeztük. Az osztály továbbra is egy többközpontú formális csoport, tagjai tömbszerkezetben helyezkednek el. Ebben az évben már két diák is peremvidékre került. Sokkal több kapcsolódás figyelhető meg a két nem között, ami a kezdeti hallgatásnak és nemi szerepek felosztásának realizálódását tükrözik.

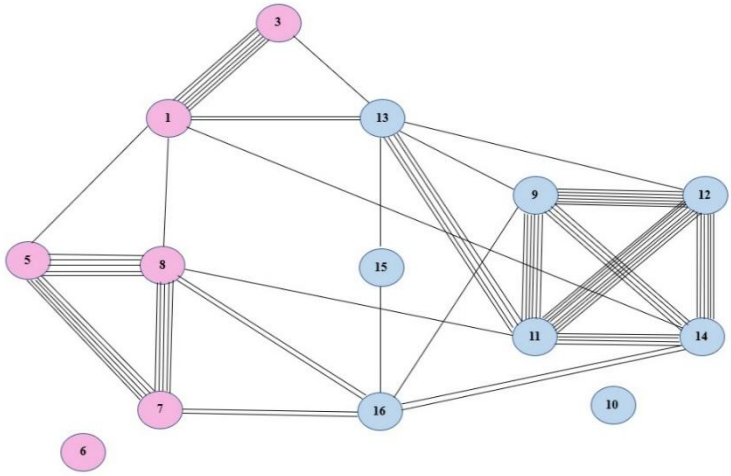

3. ábra: A második év szociometriai felmérésének szociogramja
Forrás: Mérei (2004) alapján saját szerkesztés (N=14 fő)

Két zárt háromszög jelent meg a szociogramon. Az első az 1., a 3. és a 13. alanyból álló háromszög, a tagok közül az 1. és a 13. alany egy párt alkot, míg a 3. alany a legjobb barátnője az 1. alanynak. Választásaikból látszik, hogy nyitottak a csoport felé, nem csak egymást választják. A 3. alany a csoportélettől távolabb helyezkedik el, mivel csak az említett két alanyhoz kapcsolódik. Régebben ide kapcsolódott a 2. és a 4. alany is, viszont a zárt négyzet felbomlása, a két diák osztályelhagyása jelentős változást okozott.

A másik háromszög tagjai az 5., a 7. és a 8. alany, akikhez régebben csatlakozott a 6. alany is. A 6. alany helyzetét tekintve jelenleg magányosként szerepel, válaszai alapján leginkább az 5. és a 14. alanyhoz kapcsolódna. Az adatfelvétel idején az alany egészségügyi gondokkal küzdött, emiatt kirekesztésre került, az osztály egyfajta ellenszenvet mutat irányába. Az osztályban megjelenik egy láncszerkezet is, amelyet a 13., a 15. és a 16. alany alkot.

A 13. alany az előző évhez képest továbbra is kapcsolódik a 15. alannyal. A csillagszerkezetek között ezen a láncon keresztül jutnak el az információk a leghamarabb a közösségen belül. Csillagformában helyezkedik el a 8., a 11., a 13. és a 16. alany, akik az osztály népszerű tagjai. Megfigyelhető egy zárt négyzet is az osztályban, amelyet négy fiú alkot: a 9. a 11., a 12. és a 14. alany.

Az osztály esetében a deklarált kapcsolatok száma 372, amelyek közül a kölcsönösen viszonzottak száma 153, ami 41%-ot jelent, azaz érdemi csökkenés figyelhető meg a csoporttagok egymáshoz viszonyított kapcsolataiban. Kölcsönös kapcsolatok tekintetében a nyolcszoros kapcsolódások száma 1, a hatszorosaké 4, az ötszöröseké 3, kétszereseké 4, az egyszereseké pedig 9, továbbá két diák van, akinek nincsenek kapcsolódásai.

A 2. alany a bűnbakképzés áldozata lett. Az osztály véleménye szerint a diák szavakkal, érzelmileg bántotta az osztály többi tagját, viszont a többi tag sosem ártott ennek az alanynak. Felcímkézték „stréber", „okoskodó" stb. jelzőkkel. A csoportban létrejött feszültséget az osztály „áthelyezte" a szóban forgó alanyra, akinek nem volt más választása, mint a menekülés. Ez az esemény világított rá arra, hogy egy csoport milyen intenzív védőburkot tud alkotni tagjai körül, és milyen kirekesztő tud lenni azokkal a tagokkal, akik nem tudnak azonosulni az ún. „mi" tudattal. A 2. alany tudásával szeretett volna érvényesülni a közösségben, viszont ezt nem fogadták el. Miután elhagyta a közösséget, a diákok a jobb jegyért gyakran nem akartak küzdeni, mivel ezáltal hasonlítottak volna a 2. alanyra, azaz ők is „stréberré" váltak volna.

A 10. alany is peremvidékre szorult. Az előző év felmérése során a diák a 9. és a 12. alannyal szorosan kapcsolódott. A diák szeretne továbbra is kapcsolódni az említett két alanyhoz, viszont ezek viszonzatlan kapcsolatok. Megfigyelhető, hogy az alany a másik magányos diákhoz kapcsolódna, viszont ez a szándék is viszonzatlan marad.

Ez az év a közösség számára nehéz és kihívásokkal teli év volt. Az adatfelvétel idején az osztályban érezhető volt a feszültség, a diákok pedig meglehetősen frusztráltak voltak. Negatív csoportdinamikai változások történtek, mégis úgy véljük, hogy a közösség összetartó maradt, kialakult a közös tudat, a „mi" identitás.

6.3. Szociometriai felmérés – 3. év

A felmérés utolsó évében jelentős pozitív változások történtek a csoport életében. Az osztály létszámát tekintve az előző évhez képest 15 főre bővült, a felmérés előtt pár héttel érkezett diák nem vett részt a felmérésben, az elemzést 14 fővel végeztük el. Az osztály továbbra is többközpontú formális csoport, amelyen belül az alanyok szorosan kapcsolódnak. Nemi eloszlás tekintetében 6 lány és 8 fiú van az osztályban.

Megfigyelhetők strukturális változások az osztály kapcsolati hálójában (4. ábra), amelyek a csoporton belüli változásokra engednek következtetni. Kapcsolódások tekintetében a hétszeres kapcsolódások száma 2, a hatszorosaké 6, az ötszörösöké 4, a háromszorosoké 3, a kétszereseké 2, az egyszereseké pedig 6. Jelentős csökkenés figyelhető meg az előző évekhez képest a lazább kapcsolódások számában. Pozitívumként jelenik meg a peremvidékre szorult diákok hiánya.

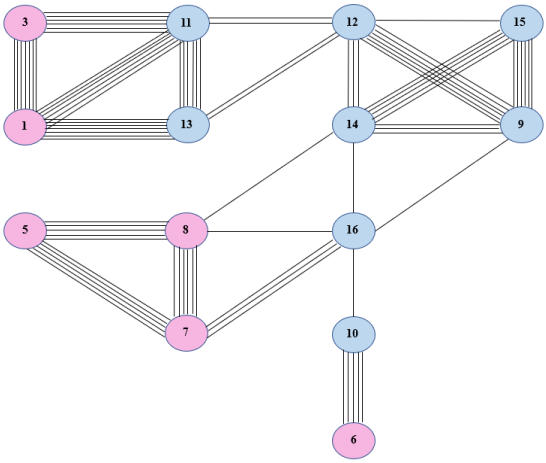

4. ábra: A harmadik év szociometriai felmérésének szociogramja
Forrás: Mérei (2004) alapján saját szerkesztés (N=14 fő)

Az ábrán megjelenik a lánc- és a csillagalakzat, vannak zárt háromszögek és négyzetek, továbbá a csillagalakzatban elhelyezkedő formációk. Lánchelyzetben helyezkedik el a 3., a 11., a 12. és a 15., valamint a 12., a 14., a 16., a 10. és a 6. alany. Az első lánc valamivel rövidebb, viszont pontosan kirajzolódik az információáramlás vonala, továbbá a két lánc összekapcsolódik a 12. alanynál. Az osztály esetében megfigyelhető a többközpontúság, amelynek központjai a csillagalakzatban elhelyezkedő alanyok. Csillagalakzatban helyezkedik el a 12., a 14. és a 16. alany is, akik egymással is kapcsolatban vannak közvetett vagy közvetlen formában. Két zárt négyzet is létrejött az osztályban. A bal oldalon lévő zárt négyzetet párkapcsolatban lévő párok alkotják. Az 1. és a 13., illetve a 3. és a 11. alany alkotnak egy-egy párt. Megfigyelhető a szoros kapcsolódás a négyzeten belül, viszont a 13. és a 3. alany között nem jött létre kapcsolat, mivel a 3. alany 11. alany felé irányuló választásai viszonzatlanok voltak. A jobb oldalon lévő zárt négyzet inkább nevezhető két zárt háromszögnek, amelyet a 12., a 14. és a 9., valamint a 15., a 14. és a 9. alany alkot. Azért nem nevezem erős zárt négyzetnek, mert a 12. és a 15. alany között csupán egyszeres a kapcsolat. A zárt háromszög tekintetében megjelenik egy szoros, az első felmérés óta tartó erősen kohezív kapcsolódás az 5., a 8. és a 7. alany kapcsán. Ez szoros barátságnak tekinthető, kapcsolódásuk

továbbra is töretlen, és a kapcsolódások száma magas. Továbbá a tavaly magányosként jelen lévő alanyok között létrejött egy szoros kapcsolódás, nincsenek magányosok a közösségben.

Az osztály életében továbbra is megfigyelhető a lányok és a fiúk elkülönülése, viszont sokkal árnyaltabb kapcsolódások figyelhetők meg a két nem között. Kiemelendő a 10. és a 6., illetve a 7. és a 8. által kialakított két párkapcsolat, valamint a 8. alany 14. és 16. alannyal kialakított kapcsolata.

6.4. A szociometriai felmérések és mutatók kiértékelése

A felmérés elvégzése és kiértékelése számos tanulsággal szolgált. A deklarált és viszonzott kapcsolatok számában jelentős változások történtek. Ezek az első évben 407–228 (56%), a másodikban 372–153 (41%), az utolsóban pedig 345–176 (51%) viszonypárokban írhatók le. Az első évhez viszonyítva ez 15%-os csökkenést, majd egy 10%-os növekedést jelent.

A csoport kapcsolati hálójában is történtek változások, amelyeket olyan nagyobb átalakulásokkal szemléltethetünk, amelyek a csoport életére jelentős hatással voltak:

Az első évben erős zárt négyzetalakzatban jelent meg az 1., a 3., a 4. és a 2. alanyok négyese, amely a második évben felbomlott, mivel innen távozott a 2. és a 4. alany. Ez eleinte az 1. és a 3. alanynak nehézséget jelenthetett, viszont ennek következtében erősödött meg a kapcsolatuk a 13. alannyal. A 3. alany így nem maradt egyedül. Ez a kapcsolódás három éven keresztül folyamatosan fennált. Ehhez a hármashoz kapcsolódott később a 11. alany, akivel a 13. alany már a második évtől kezdve folyamatosan kapcsolódik.

Másik erős zárt négyzetként volt jelen az 5., a 6., a 7. és a 8. alany négyese. Itt kirekesztették a 6. alanyt, aki így magányos lett a második évben. A három lány kapcsolata pedig jelentősen megerősödött, egyfajta elkülönülés figyelhető meg. A 7. és a 8. alany mindig kapcsolódott fiúkkal, így a két nem között mint mediátorok voltak jelen. Ilyen helyzetben volt a 13. alany is sokáig. A második évtől egy láncszerkezet is megfigyelhető, amelynek tagjai a 3., az 1., a 13., a 15. és a 16. alany. A fiúknál az első évben két csoport létezett, amelyek a második évtől fokozatosan zsugorodtak. Az első évben szorosan kapcsolódtak a 15., a 16. és a 14. alanyok, továbbá a 11. alany is. Zárt háromszögben helyezkedett el a 12., a 10. és a 9. alanyok hármasa, viszont ebből a hármasból kirekesztették a 10. alanyt, aki így magányossá vált. A 9. és a 12. alany helyzete szintén megváltozott, akik a 11. és a 14. alanyokkal kapcsolódtak. Ettől a körtől elkülönült a második évtől a 13., a 15. és a 16. alany. A 14. és a 12. alany pedig három éven keresztül folyamatosan kapcsolódott egymással. A 9. és a 11. alany esetében megfigyelhető, hogy két évig szorosan kapcsolódtak, majd ez az utolsó évre megszűnt. A 15. alany az évek során változó mintázatban jelent meg, szinte mindenkihez tudott valamivel kapcsolódni.

Két magányos alany volt az osztály életében. A kezdeti erős kapcsolódások ellenére a 6. és a 10. alanyt kirekesztették a második évben. Az utolsó évben egymásra találtak, erős barátságot alakítottak ki. A három év során szinte végig központi szerepben helyezkedett el a 16., a 13., a 8., a 14. és a 9. alany.

A szerepek tekintetében az osztály legjobb tanulójának a vizsgált közösség az 1. alanyt tartja, a legviccesebb diákok pedig a 9., a 12. és a 16. alany. Az osztály szószólói a 8. és a 16. alany. Az osztályban ezek a személyek formálják leginkább a közösség életét, véleményét, ideáljait.

A szociomátrix adatai alapján a három év során megismert szociometriai mutatókat is vizsgáltuk (1. táblázat), így több információt nyerhettünk a közösségről. Négy főbb mutatót vizsgáltunk.

Szociometriai mutatók változása 2022 – 2024			
Mutatók	**1. év**	**2. év**	**3. év**
Kölcsönösségi index	100%	86%	100%
Sűrűségi mutató	1,69	1,79	1,57
Kohéziós index	19%	17%	19%
Viszonzott kapcsolatok mutatója	56%	41%	51%

1. táblázat: Szociometriai mutatók változásai a vizsgált időszakban
Forrás: Mérei (2004) alapján saját szerkesztés

Kölcsönösségi index: Az osztály esetében a kezdeti 100%-os kapcsolódás a két magányos diák helyzete miatt a második évben 14%-os csökkenést (86%) eredményezett, majd a helyzet javulásakor újra maximalizálódott. A csökkenés ellenére is átlagértéken belül maradt az index értéke.

Sűrűségi mutató: A csoporton belül kialakult társas kapcsolatok milyenségét jellemzi. A mutató értéke első évben 1,69 volt, ez először 1,79-re, végül 1,57-re változott. Az első év értéke a második évben bekövetkezett magányosodás miatt növekedett, hiszen kevesebb emberre több kapcsolat jutott, ezáltal sűrűbb lett az osztály szerkezete. A harmadik évben bekövetkezett csökkenés ellenére is az értékek magasan az átlag felett maradtak.

Kohéziós index: A kölcsönösségi indexhez hasonlóan itt is megfigyelhető az első évhez viszonyított csökkenés – 19%-ról 17%-ra –, viszont az utolsó évre újra 19%-os értékről beszélhetünk. Ezek az értékek szoros, erős kohéziójú közösségről árulkodnak.

Viszonzott kapcsolatok mutatója: A realizálódott kapcsolatok számát mutatja meg egy közösségen belül, amely az osztály esetében az eredmények alapján stabil kapcsolatokról árulkodik. Az érték első évben 56%, majd 41%, végül pedig 51% volt.

6.5. Az ülésrend vizsgálata

Szoros kapcsolódást fedeztünk fel az osztálytagok osztályon belül elfoglalt helyzetében és a szociometriai eredményekben. A 14. és a 15. alany a kortárs értékrend képviselői, itt ülnek általában a nevettetők, a szakértők, a vezetők. Az 1. és a 13. alany egymással romantikus kapcsolatot ápol. Megfigyelhető a 13. alany közvetítő szerepe, ez kapocsként szolgál a fiúk és a lányok között. Mindkét fél nyitott a csoport felé, nem csak egymást választották a szociometriai felmérésben. A 6. és a 7. diák szimbolizálja az autonomitást, az iskolai értékrenddel alig azonosulnak, de a 9. és a 10. alannyal igen. A 11. alany esetében magányosságról beszélhetünk, a tudást pedig a 8. és a 12. alany képviseli. A 8. alany az osztály szóvivője, ő védi meg az osztály becsületét vitás helyzetekben. A 4. és az 5. alany az osztály szórakoztatói, két külön lánycsoporthoz tartoznak, mégis egymás mellett ülnek (5. ábra).

9. B						
15.	14.		11.		7.	6.
16.			4.	5.	8.	12.
13.	1.		2.	3.	10.	9.
			TANÁRI ASZTAL			

5. ábra: Az első év felmérésének ülésrendje
Forrás: saját szerkesztés (N=16 fő)

A második év vizsgálatának eredményeit a 6. ábra szemlélteti.

10. B						
15.	14.		11.	13.		
16.			5.	7.	8.	12.
3.	1.			6.	10.	9.
			TANÁRI ASZTAL			

6. ábra: A második év felmérésének ülésrendje
Forrás: saját szerkesztés (N=14 fő)

Az ábra azt mutatja, hogy az 1. és a 3. alany legjobb barátnők, egymás mellett ülnek, a szociometria alapján ide kapcsolódik még a 13. alany, aki jelenleg a 11. alany mellett foglal helyet A 6. alany teljes magányban, a 10. alany pedig társas magányban helyezkedik el. Válaszai alapján padtársa felé nyitna a 10. alany, viszont ez viszonzatlan. A két magányos diák egymáshoz közel foglal helyet. Az ülésrendben nem történt változás a 8., a 9., a 10. és a 12., valamint a 14., a 15. és a 16. alany esetében. Az 5. és a 7. alany szorosan kacsolódnak társas szinten is.

A harmadik évben is szabad akaratuk szerint ülnek a tagok (7. ábra), a 16. alany kivételével, mivel ő az első sorba lett ültetve, hogy segítse az új diák integrálódását. Megfigyelhető a 12., a 9., a 11., a 13., az 5., a 7., a 6., a 10. és a 9. alany esetében a változás. A 6. és a 10. diák helyzetében pozitív változás történt, mivel egymásra találtak mind szociometriai, mind ülésrendi tekintetben. Egy zárt háromszög az ülésrend és szociogram esetében is megjelenik a 8., a 7., az 5. alany vonatkozásában. A 11. és a 13. alany továbbra is padtársak, viszont előrébb kerültek, így közelebb helyezkednek el az 1. és a 3. alanyhoz.

11. B							
15.	14.		6.	10.			
12.	9.		11.	13.		8.	
3.	1.		17. (új diák)	16.		7.	5.
			TANÁRI ASZTAL				

7. ábra: A harmadik év felmérésének ülésrendje
Forrás: saját szerkesztés (N=15 fő)

Összefoglalva a hároméves szociometriai adatokat és az ülésrend kapcsolatát, elmondható, hogy a szociometriai eredmények pontos képet adtak az ifjúsági csoport tagjainak csoporton belül elfoglalt helyzetéről, a szoros barátságokat ápoló tagok egymáshoz közel ülnek biztonságos környezetet teremtve maguk körül, viszont az egymástól szociometriai pozícióban távol álló személyek az ülésrend tekintetében is távol helyezkednek el egymástól.

7. Összegzés

A hároméves kutatás során a szociometria módszerével térképeztünk fel egy ifjúsági csoportot, ennek révén részleteiben megismerhettük minden változását. A szabad választáson alapuló ülésrend és a szociometriai pozíció között megfigyelhetők összefüggések, amelyek tükrözik az osztály szociometriai képét.

A szociometriai felmérések eredményei alapján a közösség kapcsolati hálója jelentősen átalakult a vizsgált időszakban, a folyamatos változás pedig összhangban volt a csoportdinamikai folyamatokkal.

Az első hipotézis teljesült, hiszen a szociometria képes volt érzékelni a közösség változásait, csoportdinamikai folyamatait.

A második feltételezés is igazolást nyert. A közösségben kialakult ülésrendi kapcsolatok pontosan tükrözik a szociometriai kapcsolatokat is. A közösségben kialakult társas kapcsolatok jellemzik a tagok osztályon belül elfoglalt helyzetét.

A bemutatott kutatás nem csupán elméleti értelemben járul hozzá az ifjúsági csoport dinamikájának jobb megértéséhez, hanem gyakorlati szempontból is segíthet az oktatási/kulturális intézményeknek abban, hogy hatékonyabb módszerekkel támogassák és fejlesszék a már létrejött vagy kialakuló közösségeket, tekintettel a kulturális értelemben vett sokszínűségükre.

A bemutatott kérdéskörök mellett vizsgáltuk a már kialakult kapcsolatok kulturális irányultságát is. A diákok kulturális háttere és érdeklődési köre közötti hasonlóságok és különbségek vizsgálata során kapott eredmények a terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nem kaptak helyet.

Irodalomjegyzék

Aronson, E. 2001. *A társas lény.* Budapest: Jogi és Üzleti Kiadó.

Babad, E.–Ezer, H. 2011. Seating Locations of Sociometrically Measured Student Types: Methodological and Substantive Issues. *British Journal of Educational Psychology* 63, 75–87. https://d oi/10.1111/j.2044-8279.1993.tb01042.x

Bell-Dolan, D. J.–Foster, S. L.–Sikora, D. M. 1989. Effects of sociometric testing on children's behavior and loneliness in school, *Developmental Psychology* 25, 306–311.

Blumenfeld Gy.–Hunyady H. 1973. Többszempontú szociometriai felmérés. *Pedagógiai Szemle* 11, 1036–1042.

Csepeli Gy. 2006. *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris Kiadó.

Csúsz K. 1990. *Csoportlélektan.* Családsegítés, mentálhygiéné módszertani füzetek 2. Budapest: HÍD Családsegítő Központ.

Földes P. 2011. *Szociális szerepek az osztályban.* OFOE. Osztályfőnökök Országos Szakmai Egyesülete. https://osztalyfonok.hu/920/ (Letöltve: 2023. 11. 25.)

Gebauer F. 2008 A Mérei-féle „Többszempontú Szociometria" mai alkalmazási lehetőségei. *Budapesti Nevelő* 44(2), 67–71.

Hankiss E. 1982. *Diagnózisok.* Budapest: Magvető Kiadó.

Hoekstra, N. a. H.–Van Den Berg, Y. H. M.–Lansu, T. a. M.–Mainhard, M. T.–Cillessen, A. H. N. 2023. Teachers' goals and strategies for classroom seating

arrangements: A qualitative study. *Teaching and Teacher Education* 124, 104016. https://doi.org/10.1016/j.tate.2023.104016
Horváth M. 1989. *A közművelődés pszichológiai, andragógiai alapjai.* Budapest: Tankönyvkiadó.
Hunyady Gy.–Hunyady Gy. 1973. Az interperszonális kapcsolatok percepciója a csoportban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1–2, 136–155.
Kántás L.–Kántás V. 1965. A spontán társas szerkezet vizsgálatának felhasználása a közösségi nevelésben. *Pedagógiai Szemle* 3, 248–261.
Kelemen L. 1981. *Pedagógiai Pszichológia.* Budapest: Tankönyvkiadó.
Košir, K.–Pečjak, S. 2005. Sociometry as a method for investigating peer relationships: what does it actually measure? *Educational Research* 47(1), 127–144. https://doi.org/10.1080/0013188042000337604
Mayeux, L.–Kraft, C. 2017. Logistical challenges and opportunities for conducting peer nomination research in schools. *New Directions for Child and Adolescent Development* 157, 45–59.
Mérei F. 2004. *Közösségek rejtett hálózata.* Budapest: Osiris Kiadó.
Moreno, J. L. 1934. *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations.* Washington D. C.: Nervous and Mental Disease Publishing.
Pataki F.–Hunyady Gy. 1972. *Csoportkohézió.* Budapest: Akadémia Kiadó.
Pataki F. 1980. *Csoportlélektan.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
Pluhár G. 2016. Csoportdinamika és gyülekezetépítés. *Református Szemle* 109(4), 370–400.
Sallai É. 1996. *Tanulható- e a pedagógus mesterség?* Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
Sallay H.–Perge J. 1988. A szociometriai módszer alkalmazása alsó- és középfokú oktatási intézményekben. *Iskolapszichológia* 12, 45–91.
Szécsényi I. 2009. A közösség szerepe az egyén szocializációjában. *Fejlesztő pedagógia* 20(3), 53–64.

Sebők Lajos

Debreceni egyetemisták kulturális érdeklődése és fogyasztási szokásai

1. Bevezetés

Kutatásunk a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Művészeti Központjához köthető. A központ által szervezett „Kulturális színterek Debrecenben" kurzus keretében indult a munkánk, vizsgálatunk során a Debreceni Egyetemre járó hallgatók kulturális érdeklődését vizsgáltuk. Debrecen Magyarország második legnagyobb városaként pezsgő kulturális élettel rendelkezik, így sok kulturális program, valamint kultúraközvetítő intézmény is található a városban. A 37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia keretében került bemutatásra a „Debreceni egyetemisták kulturális érdeklődése, intézménylátogatási szokásai" című munkánk. A pályamunka egy kérdőíves kutatáson alapult, amelynek az adatfelvétele 2024 májusa és októbere között zajlott. Jelen elemzés a vizsgálat azon részét mutatja be, amely annak a feltárására irányult, hogy milyen tényezők befolyásolják a hallgatók kultúrafogyasztását, és a debreceni egyetemi hallgatók kultúrafogyasztási mintázatai alapján létrehozhatók-e különböző csoportok.

2. Elméleti háttér és terminológia

A kultúrafogyasztás kulcsfontosságú szerepet tölt be egy ember életében. Különösen így van ez a fiatalok esetében. Ez az időszak számukra a személyiségfejlődésről, a kapcsolatépítésről, a tapasztalatszerzésről szól. Kultúrafogyasztás során elengedhetetlen a kulturális tőke fogalmi körének említése. Pierre Bourdieu szerint elkülöníthetünk gazdasági, társadalmi és kulturális tőkét. Az utóbbit pedig tovább bonthatjuk *inkorporált*, *objektivált*, valamint *intézményesült* kulturális tőkére. Legnagyobb hatással az emberekre a család van a kulturális tőke szempontjából, ezt követik az oktatási intézmények, amelyek szintén fontos színterei az ismeretátadásnak, a sor következő helyén pedig a kultúraközvetítő intézmények szerepelnek. A kulturális tőke magába foglalja az egyén saját tudását, tapasztalatait, szokásait, készségeit, képességeit, a családtól és a környezettől szerzett ismereteket, valamint kulturális termékeket, illetve a kultúrafogyasztáshoz kapcsolódó tényezőket is. Ezen tények ismeretében elmondható, hogy az így megszerzett tudás rendkívül hasznos lehet, sokszor jelenthet előnyt az életben (Bourdieu 1999).

A kulturális tevékenység végzése számos előnnyel járhat, ezen előnyök közé sorolható a kapcsolatépítés lehetősége, a tudásszerzés, a különböző *soft skill*-ek fejlesztése, esetlegesen a hagyományok és a kulturális örökségek megőrzése is.

Mindezek mellett pedig a kultúrafogyasztásból gazdasági előny is származhat. A megszerzett tudás hozzáadódik a kulturális tőkéhez. Az elmúlt évtizedek robbanásszerű fejlődésének eredménye, hogy Magyarországon egyfajta rétegződés alakult ki a kultúrafogyasztás tekintetében. Az ezredforduló óta a magaskultúrát kedvelők száma visszaesett, ugyanis a tömegkultúra térnyerése meghatározóvá vált (Hunyadi 2005). A mai fiatalok kultúrafogyasztását nagymértékben befolyásolják az internetes tartalmak, valamint az infokommunikációs eszközök térnyerése. Ebből adódóan egyre inkább csökken a hagyományos kultúraközvetítő intézmények népszerűsége (Pavluska 2014). A kulturális intézményeknek, amelyek szeretnék bevonzani a fiatalokat, számos tényezők figyelembe kell venniük. Szükségszerű a meglévő programok, a hagyománykövető események újragondolása. Ennek az az oka, hogy a fiatalok sokkal inkább preferálják a modern körülményeket a kultúra területén is (Mohos–Ponyi, 2020). Mindezek mellett pedig az egyéni kulturális tőke megszerzésére is biztosítaniuk kell lehetőséget az intézményeknek.

A jelenlegi helyzet megismeréséhez nagy segítséget nyújthat a legfrissebb ifjúságkutatások elemzése, illetve a kultúrafogyasztási tendenciák követése (Pavluska 2014). Az elmúlt évek kutatási eredményei szerint a kulturális intézmények népszerűsége csökkenő tendenciát mutat a fiatalok körében, annak ellenére is, hogy ezeknek különösen fontos szerepük van az ifjúkori életszakaszban (Mohos–Ponyi 2020). Az egyre inkább csökkenő népszerűség mind társadalmi, mind egyéni szempontból negatívumokkal jár. A fiatalok kulturális identitása gyengül, ezzel egyidejűleg pedig a hagyományos kultúra is „kopik". Ennek az az oka, hogy a régi hagyományok, szokások fokozatosan eltűnnek, mivel a továbbörökítés vágya is elhalványul.

Az elvégzett felmérés bemutatásához fontos meghatározni, hogy milyen értelemben használjuk a *kultúra* kifejezést. A *kultúra* szó definiálására számos megközelítés létezik, továbbá számos kutatót foglalkoztat ennek a fogalomnak a kérdésköre (Tylor 1871, Kroeber–Kluckhohn 1952, Hofstede 1991, Spancer-Oatey 2000, Vitányi 2002, Andó 2006). Kroeber és Kluckhohn (1952) munkájukban több mint százötven definíciót azonosítottak. Az elmúlt évtizedekben az új elméletek megjelenésével és a szakirodalom bővülésével a kultúrameghatározások száma tovább emelkedett. Kroeber és Kluckhohn a vizsgált kultúradefiníciókat hét kategóriába sorolták: *deskriptív, történeti, normatív, pszichológiai, strukturális, genetikus* (eredetközpontú megközelítések), valamint *nem teljes* definíciók. Ez utóbbi kategóriába olyan meghatározások tartoznak, amelyek inkább metaforikus jellegűek, vagy nem a kultúra átfogó rendszerezésére törekednek, hanem ahhoz kínálnak támpontokat, hogy milyen szempontok mentén vizsgálható a kultúra egy adott társadalmi összefüggésben. Szerintük a kultúra olyan explicit és implicit viselkedésmintákból tevődik össze, amelyek alapjait a tradicionális berögződések és ezekkel a tényezőkkel szorosan összekapcsolódó értékek alkotják (Andó 2006).

A legáltalánosabb megközelítésben, a legszélesebb értelemben „a kultúra az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége" (ÉKsz. *kultúra*), ezt a meghatározást használják a leggyakrabban.

Kutatásunkban vizsgáljuk a hallgatók kultúrafogyasztását is**,** mely (Pavluska 2014) szerint tanult viselkedésforma, amely szűkebb értelemben a kulturális javak (művészeti alkotások) értelmezését és befogadását, még tágabb értelmezésben az egyén lelki, társas vagy gazdasági igényeit elégíti ki. Ezenkívül a kulturális termékek fogyasztása esetében különféle értékek megjelenítéséről és átadásáról is beszélünk, amely egyéni, nem fizikai folyamat, és szükségletkielégítő funkcióval bír. Ebben a tekintetben a legfőbb cél az ismeretek és a kulturális élmények befogadása, ezért a szakirodalom a *kulturális fogyasztás* helyett a *kulturális befogadás* fogalom használatát szorgalmazza. A befogadáshoz elengedhetetlen, hogy az egyén saját kulturális tőkével rendelkezzen. Tárgyi javak szerzése is minősülhet kulturális fogyasztásnak, anyagi tekintetben. A kultúrafogyasztásra különböző tényezők lehetnek hatással, például az anyagi javak, a szabadidő, a korosztályok közötti eltérések, a családi háttér és még sok más tényező (Pavluska 2014, Vitányi et al. 2006).

Az általunk végzett végzett vizsgálat során a *kultúrafogyasztást online térben* is vizsgáljuk, hasonlóan Pavluska et al. (2018) kutatásához.

3. Hazai és nemzetközi eredmények, különös tekintettel az egyetemisták körében végzett kutatásokra

Az elmúlt évtizedekben több hazai kutatás keretében vizsgálták a kulturális fogyasztást, ezek révén kultúrafogyasztói típusokat (1. táblázat) különböztethetünk meg (Bukodi 2005, Hunyadi 2005, Antalóczy et al. 2010, Márkus et al. 2024). A táblázat összegzi ezeket az eredményeket, saját vizsgálatunkban próbálunk mi is az egyetemisták körében a kulturális érdeklődés mentén típusokat kialakítani.

Az ember természeténél fogva vágyik arra, hogy tartozzon valahova, hogy társasági életet éljen, a fiatalok pedig talán még inkább vágynak a társasági élményre. A kultúrafogyasztás minősége szorosan összekapcsolódik a kultúrafogyasztási és szabadidő-eltöltési lehetőségekkel egy településen belül. Viszont a felgyorsult világ hatására a fiatalok számára a kulturális tevékenység és a kultúra fogalmának értelmezése többé nem tekinthető egyértelműnek (Fekete–Prazsák 2014). A legtöbb ember fejében az egyetemisták mint értelmiségiek élnek, amit gyakran társítanak olyan tevékenységekkel, mint a magaskultúra-fogyasztás. Ehhez képest az egyetemisták már nem tekinthetők általános értelemben véve magaskultúra-fogyasztóknak, sokkal inkább a populáris kultúra irányába nyitnak. A jelenséget Hegedűs (2016, 2023) így fogalmazta meg: „Ennek egyik oka a felsőoktatás átalakulásában keresendő: a korábbi elitképző intézmények tömegképző terekké váltak, ahol az elitoktatás a tömegoktatás felé tolódott el, s így napjaink hallgatói már nem tradicionális felsőoktatási hallgatók többé" (Hegedűs 2016: 99, 2023: 64).

1980-as évek közepe	1990-es évek közepe	Ezred-forduló	2003	2008	2013
Autonómok, kultúra-orientáltak (15%)	Autonómok, kultúra-orientáltak (15%)	Magaskultúra-orientáltak (8%)	Konszolidál-tan, hagyo-mányosan kulturálódók (9%)	Kulturális elit (10,1%)	Sokféle hagyományos kultúrát kedvelők (13,7%)
Nyitottak, felhalmozók (24%)	Fiatalosak, szórakozásra orientálódók (24%)	Kulturális mindenevők (18%)	Fiatalos mindenevők (7%)	Mindent fogyasztók (8,6%)	Hagyomá-nyos kultú-rából válога-tók (10,7%)
Kapaszko-dók, rekreá-ciósok (26%)	Otthonülők, olvasók (15%)	Rekreáció-, szórakozás-orientáltak (23%)	Egyoldalúan szórakozók, mozizók-bu-lizók (14%)	Könnyed szórakozók (13,8%)	Kulturálisan sokszínűek (11,9%)
Passzívak (35%)	Passzívak, egyéb (17%)	Passzívak (28%)	Egyoldalúan szórakozók, művelődési házba járók (10%)	Kulturálisan érdeklődők (20,5%)	Könnyű szórakozást keresők (16,8%)
	Passzívak, otthonülők, nem olvasók (26%)	Kultúrával nem élők, izoláltak (23%)	Otthonülők, olvasók (17%)	Kulturálisan passzívak (47,1%)	Tömegren-dezvényekre járók, egysíkúan szórakozók (15,2%)
			Passzívak, kultúrán kívüliek, sivárak (43%)		Kulturálisan passzívak (31,6%)

1. táblázat: Kultúrafogyasztói, szabadidős tipológiák Magyarországon az 1980-as évek közepétől a 2010-es évek közepéig
Forrás: Pavluska 2016: 442, Márkus et al. 2024:70 alapján saját szerkesztés

Ezen nagymértékű változásból fakad kutatásunk ötlete: adjunk aktuális képet a debreceni egyetemisták kultúrafogyasztási szokásairól és tevékenységeiről, arról, hogy mi jellemzi az egyetemistákat a kultúrafogyasztás tekintetében.

Ahhoz, hogy megismerjük az egyetemisták érdeklődési köreit és kultúrához való viszonyukat, fel kell tárnunk azokat a tényezőket, amelyek segítenek rávilágítani arra, hogy ez a réteg miképpen fogyaszt kultúrát, és milyen kulturális tevékenységekben vesz részt szívesen. Az erre vonatkozó makroadatok kulturális sta-

tisztikákból, kulturálisfogyasztás-vizsgálatokból és kultúrakutatásokból is kinyerhetők (Hunyadi 2005; Gábor–Jancsák 2006; Pavluska 2014, 2016; TÁRKI 2020; Kultstat 2023; Juhász–Fintor 2024).

Számos olyan hazai ifjúságszociológiai vizsgálat létezik, amely a magyar lakosságot és ifjúságot mint kultúrafogyasztó réteget vizsgálja (Pavluska et al. 2018, Magyar Ifjúságkutatás 2020), továbbá megjelennek olyan kutatások is, amelyek fókuszában kimondottan az egyetemisták állnak (Murányi 2010, Fényes–Szabó 2014, Hegedűs 2016, Hetesi–Kéri 2018, Kővári et al. 2021, Schultz–Szalók 2022). A fiatalok kultúrafogyasztási szokásainak legfőbb befolyásoló tényezői között a vizsgálatok szerint az iskolai végzettség, a társadalmi helyzet, az életkor és az anyagi helyzet említendő (Engler–Németh 2011).

Pérez és Gonzales (2019) kutatásuk során a perui Santa María Katolikus Egyetem alapszakos hallgatóit vizsgálták (n=1033). Kutatásuk célja volt feltárni a hallgatók kultúrafogyasztási szokásait és mintázatait. Kutatásuk kvantitatív, kérdőíves módszerrel történt, amely 31 kérdésből állt, és összesen 26 különböző szakterület hallgatóit vizsgálta. Az eredmények azt mutatják, hogy a hallgatók a kultúrát leginkább művészeti, történelmi és hagyományos értékeken keresztül definiálják, de megjelenik a helyi identitás is az értelmezés során. A női hallgatók gyakrabban vesznek részt kulturális tevékenységekben, mint a férfiak, a legnépszerűbb kulturális tevékenységek közé pedig a mozi és a zene tartozik. A tanulmány továbbá megállapította, hogy a hallgatókat a kulturális eseményeken való részvételben leginkább az időhiány akadályozza. Megfigyelhető, hogy számos hallgató az interneten és a közösségi médiában tájékozódik a helyi kulturális eseményekről, és jelentős részük úgy véli, hogy a kulturális események szervezőinek a helyi önkormányzatoknak és a regionális kormányzatnak kellene lenniük. Végezetül a tanulmány azt is megállapítja, hogy az aktív tanulmányok milyensége és típusa is jelentősen hat a kulturális fogyasztásra. Az egészségtudományi és a mérnöki szakok hallgatói magasabb szintű kulturális részvételt mutattak, mint a társadalomtudományi területeken tanulók, annak ellenére, hogy utóbbiak tanulmányaik révén elméletileg közelebb állnak a kultúrához. A tanulmány eredményei megkérdőjelezik a kulturális fogyasztásnak hagyományosan az osztályidentitáshoz és a társadalmi státuszhoz köthető elméleteit, és inkább az egyetem szerepét hangsúlyozzák a kultúrában való részvétel kialakítása során.

A hazai kutatások sorában is megtalálható a kultúrafogyasztás vizsgálata, viszont az egyetemisták kevésbé vizsgált csoportként jelennek meg. Kutatásunkhoz kapcsolódóan Pavluska et. al. (2018) „A magyar lakosság kultúrával kapcsolatos beállítódása és követett magatartása generációs szemléletű vizsgálattal – Országosan reprezentatív személyes (n=2001) és online megkérdezés (n=1038) eredményei" című munkáját emeljük ki, amely több tekintetben is alapul szolgált az általunk végzett vizsgálat során. Az említett kutatás a magyar lakosság kultúrához

való viszonyát, érzelmi beállítottságát és a kultúra fontosságának megítélését vizsgálta. Elemezte a kulturális érdeklődést generációnként, beleértve a színházi és a filmes műfajok kedveltségét, valamint a fesztivállátogatási szokásokat is. Feltárta a kulturális programokon való részvétel, a könyvolvasás és egyéb kulturális fogyasztás mintázatait, valamint a kultúrafogyasztás elmaradásának okait. A kultúrához fűződő személyes viszony tekintetében eredményeikben megfigyelhető, hogy a kultúra fontosságát a nagyobb városokban élő, legalább középfokú végzettséggel rendelkező nők értékelik leginkább. Az élő kulturális programokat (diszkó, koncertek) leginkább a fiatalok és a magasabban képzettek kedvelik, közülük is azok, akik rendelkeznek megfelelő anyagi tőkével. Az online kultúrafogyasztás pedig a fiatalokra jellemző, a kitöltők 67,5%-a jelölte legalább közepes jelentőségűnek az online kultúrafogyasztást ebben a demográfiai csoportban. A kulturális részvétel tekintetében a demográfiai csoportok közötti különbségek a szórakozóhelyek, mozik és koncertek látogatásában mutatkoznak meg, amelyek iránt a fiatalok, a fővárosban és a nagyvárosokban élők, valamint a jó anyagi helyzetűek átlag feletti arányban érdeklődnek. Az idősek és az alacsonyabb képzettségűek kisebb arányban vesznek részt kulturális eseményeken, különösen a szórakozóhelyek és a koncertek esetében. Az eredmények azt mutatják, hogy a kulturális rendezvényektől való távolmaradás legfőbb okai az érdeklődés, a pénz és az idő hiánya. Összességében elmondható, hogy a kutatás kvantitatív és kvalitatív módszerek segítségével naprakész adatokat szolgáltat a lakosság kulturális érdeklődéséről. A megkérdezettek között jelentős különbségek mutatkoznak a generációban, valamint a kitöltők elérésének módjában: az online válaszadók aktívabban vesznek részt a kultúrafogyasztás különböző területein, míg a személyesen elért válaszadók kevésbé aktívak. A fókuszcsoportos viták és a demográfiai háttérelemzések alapján a fiatalok körében a szórakozóhelyek, a mozik, a fesztiválok látogatása és az otthonon kívüli elfoglaltságok a leggyakoribbak, míg az idősek számára a lakóhelytől való távolság és az időbeosztás jelentenek korlátokat.

4. A Debreceni Egyetem hallgatói körében végzett kutatás eredményei

Az alábbiakban ismertetjük az empirikus kutatás módszerét, a minta jellemzőit, valamint a fontosabb eredményeket.

4.1. A kutatás módszertana

A kutatás célcsoportja az egyetemisták voltak. Kvantitatív módszerrel, online kérdőív segítségével mértük fel az egyetemisták kultúrafogyasztási szokásait.

Az előkészületek folyamatát a korábbi, témához kapcsolódó szakirodalmak és kutatások jelentették. Számos kultúrafogyasztással kapcsolatos kutatást tanulmányoztunk, amelyek között voltak olyanok, amelyek az egész magyar lakosságra

kiterjedtek (Hunyadi 2005, Pavluska 2016, Pavluska et. al. 2018, Juhász–Fintor 2024), és voltak, amelyek egyes csoportokra (Márkus et al., 2024). Előzetesen összevetettük a debreceni kulturális intézmények programkínálatát és személyes tapasztalatainkat, ezt követte az intézmények weboldalainak, közösségi oldalainak vizsgálata. Az így szerzett ismeretek mellett ismerőseinket és barátainkat is megkérdeztük a kulturális intézmények által szervezett rendezvényekhez kapcsolódó tapasztalataikról. Ezen tapasztalatokra alapozva állítottuk össze a kérdőívet. A kérdőív készítése során részben korábbi kutatások eszközeit vettük alapul (Pavluska et al. 2018, Márkus et al. 2024) annak érdekében, hogy az eredményeinket a későbbiekben össze tudjuk hasonlítani. A kérdőívben alkalmaztunk nyílt és zárt kérdéseket, a kulturális érdeklődés felmérésére skálás eljárást használtunk. A kérdőív az alábbi tematikus egységeket tartalmazta:

A demográfiai kérdések között szerepeltek többek között olyanok, hogy mi a kitöltő neme, életvitelszerűen Debrecenben él-e, ha igen, mióta, illetve milyen típusú településen él, ha nem Debrecen az állandó lakhelye. A kitöltők szociokulturális hátterét a szülők legmagasabb iskolai végzettségén keresztül közelítettük meg. Megkérdeztük, hogy milyen karokon folytatnak jelenleg tanulmányokat.

A **kulturális érdeklődés**, **kultúrafogyasztási szokások** feltérképezése során rákérdeztünk arra, hogy online vagy személyesen fogyasztanak-e inkább kultúrát az egyetemisták, továbbá milyen kulturális tevékenységek érdeklik őket leginkább (fesztiválok, film, komolyzene stb.). Nyitott kérdésként pedig megadhatták a kitöltők, hogy milyen rendezvényeket látogatnának szívesen.

Érdekelt bennünket Pavluskáékoz (2018) és Márkusékhoz (2024) hasonlóan a kultúrához való hozzáállásuk, a kultúrához való viszonyuk.

Az adatfelvétel 2024 májusa és októbere között történt online kérdőív segítségével. Megpróbáltuk a lehető legtöbb kitöltőt összegyűjteni a megfelelő platformok és módszerek révén (pl. DE-hallgatók Facebook-csoportja, a kollégiumok bejárása). Összesen 1013 hallgató töltötte ki a kérdőívet, az adatokat az IBM SPPS és a Microsoft Excel programok segítségével dolgoztuk fel.

A kutatási kérdések megfogalmazásakor egyrészt saját tapasztalatainkra, másrészt a releváns szakirodalom eredményeire támaszkodtunk. Hipotéziseink ezen tényezők szintéziséből alakultak ki.

Kutatási kérdés	**Hipotézis**	**Kapcsolódó kérdőíves kérdések**
Milyen akadályozó tényezők jelennek meg a hallgatók kultúrafogyasztása és a kulturális intézmények látogatása tekintetében?	Pavluska et al. eredményei alapján (2018) a debreceni egyetemi hallgatók kultúrafogyasztásának gyakorisága nagymértékben befolyásolják az időhiány, az érdeklődés hiánya, valamint a pénzügyi korlátok.	Mi az a legfőbb indok, ami miatt az utóbbi egy évben Ön egyáltalán nem volt, vagy nem volt gyakrabban a debreceni kulturális intézményekben?

Csoportosíthatók-e kultúrafogyasztás tekintetében a debreceni egyetemisták?	Feltételezzük korábbi kutatások (Bukodi 2005, Hunyadi 2005, Antalóczy et al. 2010, Pavluska et al. 2018, Márkus et al. 2024) alapján, hogy különböző klaszterek hozhatók létre a debreceni egyetemisták kulturális érdeklődésének tekintetében is.	Mennyire érdeklődik az alábbi kulturális tevékenységek iránt Ön mint egyetemi hallgató? Mennyire ért egyet az alábbi kulturális intézményekre vonatkozó állításokkal?

2. táblázat: A kutatási kérdések, hipotézisek és a kérdőív vonatkozó kérdései

4.2. A minta jellemzése

A minta (n=1013) jellemzését a kérdőív szociodemográfiai háttérre vonatkozó kérdésein keresztül mutatjuk be.

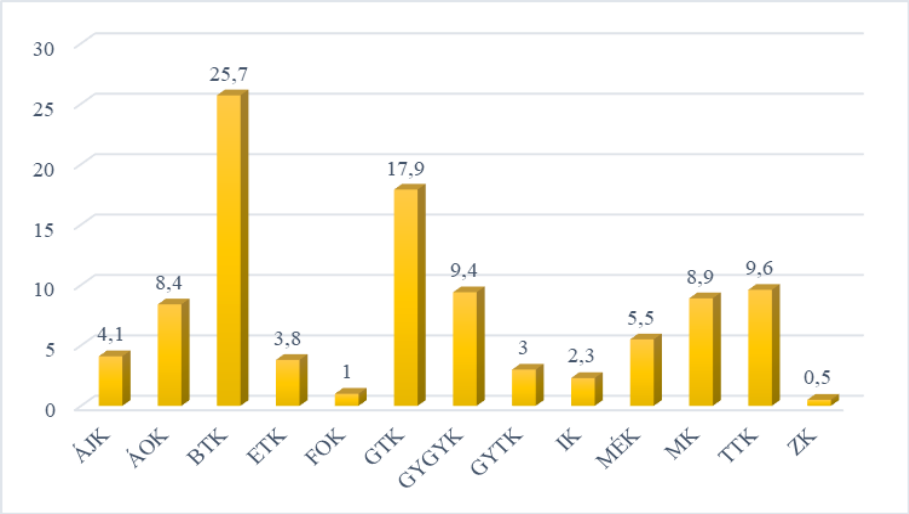

1. ábra: A kitöltők karonkénti százalékos eloszlása (n=1013)
Forrás: Saját szerkesztés

A kitöltők (n=1013) tekintetében elmondható, hogy a válaszadók 32,4%-a férfi (328 fő), 67,1%-a nő (680 fő), és összesen 5 fő (0,5%) nem adta meg nemi hovatartozását. A kitöltők szüleinek iskolázottsága tekintetében megfigyelhető, hogy édesapjuk legmagasabb iskolai végzettsége a szakmunkásképző (27,8%), ezt követi a főiskolai/egyetemi diploma (25,6%) és a szakközépiskolai érettségi (21%). Az édesanyák 39%-a főiskolai/egyetemi diplomával rendelkezik, szakközépiskolai (18%) és gimnáziumi érettségivel (17,6%) közel ugyanannyian. Mindkét esetben látható tehát, hogy legalább érettségivel rendelkeznek a hallgatók szülei, és általában az édesanyák a magasabban képzettek. A lakóhely tekintetében életvitelszerűen a hall-

gatók több mint fele él Debrecenben (55%), a többi hallgató (45%), pedig más településekről érkezik a városba, vagy nem életvitelszerűen él ott. 149 fő (26,8%) jelezte, hogy több mint 10 éve él Debrecenben, 31,1%-uk pedig 1–3 éve. A nem életvitelszerűen Debrecenben élők (456 fő) leginkább 5000–20.000 fős kisvárosokból (147 fő) és 5000 alatti lélekszámú községekből, falvakból (128 fő) származnak.

A kérdőív eredményeinek értékelése során elengedhetetlen meghatározni a kutatásban részt vevő hallgatók kari hovatartozását (1. ábra), hiszen ebből számos releváns és – keresztáblás vizsgálat révén – mélyebb információkat is nyerhetünk. A kérdőívet kitöltő hallgatók 25,7%-a, 260 fő a Bölcsészettudományi Karon tanul, őket követik a Gazdaságtudományi Kar (181 fő, 17,9%) és a Természettudományi és Technológiai Kar hallgatói (97 fő, 9,6%).

A kutatás során törekedtünk arra, hogy az adatok megbízhatóságát és érvényességét biztosítsuk. Az egyetemi hallgatók karok szerinti arányát a kitöltők mintázatában nem tudtuk biztosítani, azonban több kar esetében sikerült megközelíteni ezt az arányt, így az adatok jól tükrözik az ezeken a karokon tanuló hallgatók jellemzőit (pl. a Bölcsészettudományi Kar, az Általános Orvostudományi Kar, a Természettudományi és Technológiai Kar esetében).

Kutatásunk összességében nem tekinthető reprezentatívnak, mivel a válaszadók százalékos megoszlása nem tükrözi teljes mértékben a Debreceni Egyetem hallgatói populációjának karonkénti megoszlását. Egyes karokra vonatkozóan ugyanakkor sikerült elérni vagy megközelíteni a reprezentativitást, a minta nagyságából adódóan (n=1013) pedig bizonyos szempontok mentén releváns és megalapozott következtetések vonhatók le.

4.3. A kulturális érdeklődésre vonatkozó eredmények

A kulturális érdeklődésre vonatkozóan arra kerestük a választ, hogy válaszadóink mennyire érdeklődnek 1–5-ös skálán bizonyos kulturális területek iránt (1: „egyáltalán nem érdeklődik”, 5: „nagyon érdeklődik”).

A 2. ábrán látható, hogy a hallgatók kultúra iránti érdeklődése 2,12 és 4,23 közé esik, leginkább a film és a mozi (4,23), a filmsorozatok (4,17), a popzene (3,8), a színház (3,66), a szórakoztató irodalom (3,61), a műemlékek és a történelmi emlékhelyek (3,16), a szépirodalom (3,11) iránt mutatnak érdeklődést. Ezen területek iránt a hallgatók átlagértéken felül jelezték kötődésüket. Pavluska et al. 2018 kutatásához viszonyítva egyetemünk hallgatói magasabb átlagértéket értek el az egyes kulturális területeket illetően. Az idézett 2018-as kutatás esetében a teljes lakosság körében a film (3,90), a könnyűzene (3,56), a műemlékek, történelmi helyszínek (3,52) emelkednek ki, ezek után jönnek a filmsorozatok (3,33), a szórakoztató irodalom (3,32) vagy a színház (3,23) (Pavluska et al. 2018: 20). Saját vizsgálatunkban az érdeklődési területek átlagértéke 3,05, Pavluskáékéban pedig 2,87.

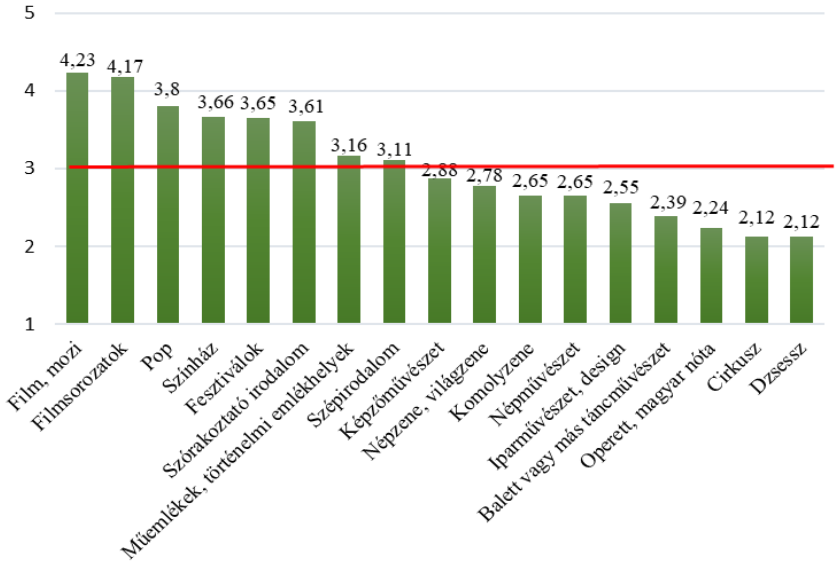

2. ábra: Hallgatók kulturális érdeklődésének átlagai (átlag: 3,05). Forrás: Saját szerkesztés

4-es és 5-ös értéket adtak meg a kitöltők a film, a mozi, a filmsorozatok, a pop, a színház, a fesztiválok és a szórakoztató irodalom tekintetében (3. ábra).

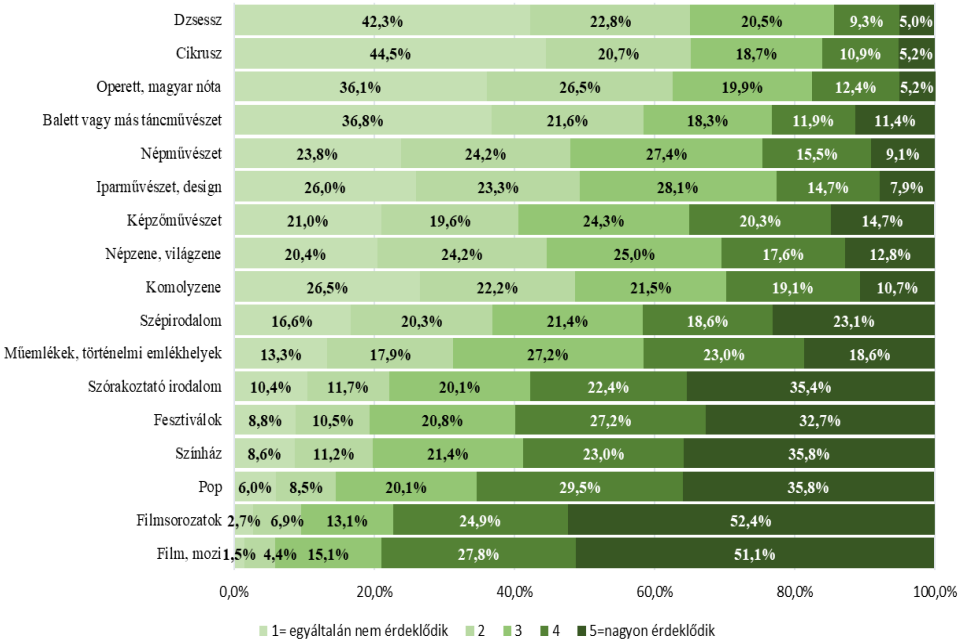

3. ábra: A hallgatók kulturális területek iránti érdeklődése, n=1013. Forrás: Saját szerkesztés

Még 1-es és 2-es értéket értek el a dzsessz, a cirkusz, az operett, a magyar nóta, a balett vagy más táncművészetek kategóriái kapcsán. A közepes értékek közel azonos százalékos eloszlásban jelennek meg. Az adatok tükrözik a hallgatók kultúrafogyasztási preferenciáit, vagyis azt, hogy a hallgatók legszívesebben milyen kulturális területeket, tevékenységeket keresnek.

A kérdéskört az online kultúrafogyasztás tekintetében is körbejártuk, amelynek eredményei a 4. ábráról leolvashatók. A megkérdezettek (n=851) 84,3%-a online platformokon is fogyaszt kulturális tartalmakat, míg 15,7%-uk nem él ezzel a lehetőséggel. Az online kultúrafogyasztás során nem vizsgáltunk olyan kulturális tevékenységeket, amelyek ebben a kérdéskörben kevésbé relevánsak, mint a cirkusz, a fesztiválok vagy a műemlékek, történelmi emlékhelyek.

A „Mennyire érdeklődik az alábbi online kulturális tevékenységek iránt Ön mint egyetemi hallgató?" kérdésre az alábbi válaszok érkeztek (1: „egyáltalán nem érdeklődik", 5: „nagyon érdeklődik"). Az online kultúrafogyasztáshoz kapcsolódóan az értékek 1,93 és 4,44 közé tehetők. Átlagon felüli választás figyelhető meg a következő kategóriák tekintetében: film, mozi (4,44), filmsorozatok (4,43), populáris zene (4,04), szórakoztató irodalom (3,32), szépirodalom (2,96).

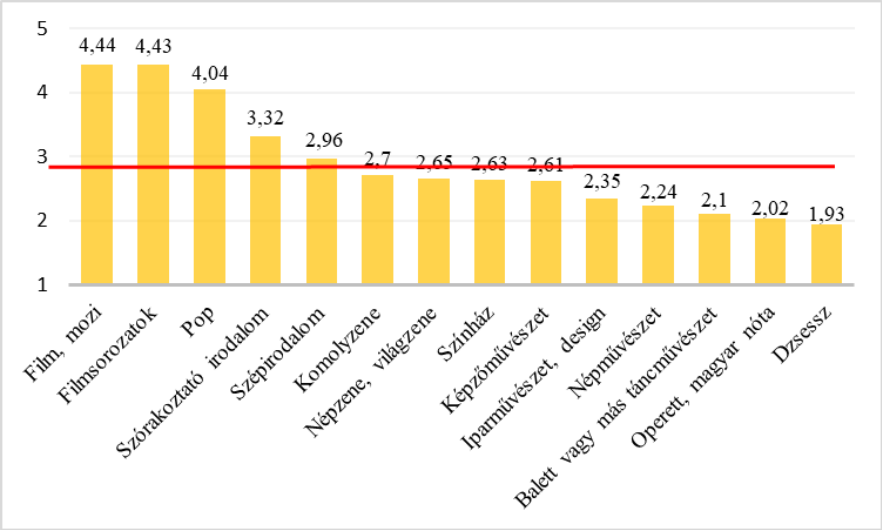

4. ábra: Hallgatók online kulturális érdeklődésének átlagai (n=851, átlag: 2,89)
Forrás: Saját szerkesztés

A kulturális területek iránti érdeklődés tekintetében 1009 fő válaszai alapján 3 klasztert tudtunk azonosítani. 5 válaszlehetőség közül választhattak a megkérdezettek arra vonatkozóan, hogy mennyire érdeklődnek a következő területek iránt: balett vagy más táncművészet, dzsessz, film, mozi, filmsorozatok, iparművészet, képzőművészet, komolyzene, könnyűzene, népművészet, népzene, világzene, operett, magyar nóta, szépirodalom, színház, szórakoztató irodalom.

Az egyetemisták körében az alábbi klasztereket tudtuk kialakítani: *Kultúra iránt kevésbé érdeklődők* (24,1%), akik gyenge érdeklődést mutatnak a kulturális tevékenységek iránt, ők az egyes területek iránti érdeklődésükre 1-es, 2-es, maximum 3-as értéket adtak. A *könnyedebb kulturális területek iránt érdeklődők* (41,5%), akik főleg a könnyedebb területekre (mozi, könnyűzene, filmek, szórakoztató irodalom) adtak magasabb értéket, és létrejött a *kultúraszerető hallgatók csoportja* (34,4%) is, akik komoly érdeklődést mutatnak a kultúra iránt több területen is (3. táblázat).

Klaszterek	**%**	**n**
Kultúra iránt kevésbé érdeklődők	24,1	243
Könnyedebb kulturális területek iránt érdeklődők	41,5	419
Kultúraszerető hallgatók	34,4	347
Összesen	100	1009

3. táblázat: A hallgatók kulturális érdeklődés alapján létrehozott klaszterei (n=1009)
Forrás: Saját szerkesztés

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy milyen rendezvényekkel, kulturális tevékenységekkel lehetne felkelteni a kutatásban részt vevők érdeklődését, így a hallgatókat egy nyitott kérdésen keresztül megkérdeztük, hogy milyen kulturális tevékenységek iránt érdeklődnek a leginkább: „Kérem, fejtse ki röviden, hogy milyen rendezvények érdekelnék Önt!". Az 1009 kitöltő közül erre a nyitott kérdésre 340-en válaszoltak. A válaszokat saját maguk adták meg a kitöltők, így kicsivel több, mint 450 rendezvényjavaslatot kaptunk. A legtöbbet említett rendezvények között szerepelnek a zene, a színház és a sport területéhez kapcsolódó tevékenységek.

4.4. A kultúrához való viszony

Pavluska et al. (2018) a magyar lakosság, míg Márkus et al. (2024) a közép-kelet-európai felsőoktatók kultúrával kapcsolatos beállítottságát vizsgálták. Az ő kérdéseiket alapul véve a mi válaszadóink körében is végeztünk felmérést erről, az egyes kérdésekre adott válaszok átlagait láthatjuk. Alábbi kérdésünk – „Mennyire ért egyet az alábbi kulturális intézményekre vonatkozó állításokkal?" – szorosan kapcsolódik az említett kutatásokhoz, mivel hasonló elv alapján kérdeztük meg az egyetemista közösséget a kulturális beállítottságról Likert-skálás értékeléssel (1–5). Az állítások összevetési alapot nyújtanak a közép-kelet-európai felsőoktatók, a magyar lakosság és a debreceni egyetemisták kultúrához való viszonyáról (4. táblázat).

Az eredmények átlaga alapján a legnépszerűbb állítások közé sorolhatók a következők: „egy kulturális program akkor jó, ha könnyed, szórakoztat, kikapcsol"; „számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban érdeklődés kérdése". Legkevésbé

a következő állításokkal értettek egyet a kitöltők: „a párom/családom nagymértékben befolyásolják kulturális időtöltésemet”; „számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban pénz kérdése”; „kulturális időtöltésem egyre inkább az internethez kötődik”. A kutatásunkban egyedi, hogy a kitöltők kulturális intézményekhez való hozzáállását is felmértük az alábbi állításokkal. Az intézmények megközelíthetősége 3,4-es gyakorisággal jelent meg: „egy intézmény számomra akkor szimpatikus, ha könnyen megközelíthető”. Továbbá a korszerűség iránti igény is megjelenik (3,4): „egy kulturális intézmény akkor megfelelő, ha korszerű infrastruktúrával rendelkezik”. A hallgatói kedvezmények iránti igény is látható 3,1-es gyakorisággal: „egy kulturális intézmény által szervezett rendezvény akkor jó, ha kedvezményt kap a hallgató”.

A 4. táblázatban szemléltetjük a felsőoktatók, a magyar lakosság és az egyetemisták körében végzett vizsgálatok eredményei közötti különbségeket. Megfigyelhető, hogy az egyetemisták átlagai magasabbak több esetben is. Elmondható, hogy fontos az egyetemistáknak, hogy egy kulturális program könnyed legyen, szórakoztató és közben ki is tudjanak kapcsolódni. Megjelenik a pénzhiány az egyetemisták életében.

Állítás	**Pavluska et al. 2018, n=1038**	**Márkus et al. 2024, n=679**	**Jelen kutatás eredményei, n=1013**
Egy kulturális program akkor jó, ha elgondolkodtat, ha emlékezetes.	3,92	4,13	4
Egy kulturális program akkor jó, ha könnyed, szórakoztat, kikapcsol.	3,92	3,89	4,2
Számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban idő kérdése.	3,06	3,52	3,5
Számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban pénz kérdése.	2,81	2,33	3
Kulturális időtöltésem egyre inkább az internethez kötődik.	2,92	2,48	3
Kulturális érdeklődésem alakulására nagy hatással voltak a szüleim, neveltetésem.	2,79	3,36	3,2
A párom/családom nagymértékben befolyásolja kulturális időtöltésemet.	2,77	3,42	2,9
A barátaim nagymértékben befolyásolják kulturális időtöltésemet.	2,52	2,95	3,2

4. táblázat: Kultúrához való viszony, attitűdállítások összevetése
Pavluska et al. 2018 és Márkus et al. 2024 eredményeivel
Forrás: Pavluska et al. 2018 és Márkus et al. 2024 alapján saját szerkesztés

Az attitűdre vonatkozó kérdések kapcsán a kultúra iránt kevésbé érdeklődő hallgatók jelentős eltéréseket mutatnak, ez a kultúrafogyasztási hozzáállásukban mutatkozhat meg. A kulturálisan aktívak és a kultúraszeretők hozzáállásában nem mutatkozik jelentős eltérés (5. táblázat).

Állítás	**Kultúraszerető hallgatók**	**Könnyedebb kulturális területek iránt érdeklődők**	**Kultúra iránt kevésbé érdeklődők**
Egy kulturális program akkor jó, ha elgondolkodtat, ha emlékezetes.	4	4,3	3,6
Egy kulturális program akkor jó, ha könnyed, szórakoztat, kikapcsol.	4,3	4,2	3,9
Egy intézmény számomra akkor szimpatikus, ha könnyen megközelíthető.	3,4	3,6	3,2
Számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban idő kérdése.	3,6	3,2	3,5
Számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban pénz kérdése.	3,1	3,1	2,6
Számomra a kulturális elfoglaltság elsősorban érdeklődés kérdése.	4,1	4,1	3,9
Kulturális időtöltésem egyre inkább az internethez kötődik.	3,1	2,8	2,9
Kulturális érdeklődésem alakulására nagy hatással voltak a szüleim, neveltetésem.	3,2	3,5	2,8
A párom/családom nagymértékben befolyásolja kulturális időtöltésemet.	2,8	3,1	2,7
A barátaim nagymértékben befolyásolják kulturális időtöltésemet.	3,2	3,2	2,9
Egy kulturális intézmény akkor megfelelő, ha korszerű infrastruktúrával rendelkezik.	3,4	3,4	3,2
Egy kulturális intézmény által szervezett rendezvény akkor jó, ha kedvezményt kap a hallgató.	3,2	3,3	2,8

5. táblázat: A kulturális attitűdkérdésekhez tartozó átlagok klaszterek szerinti eloszlása (n=1009)

Forrás: Márkus et al. 2024 alapján saját szerkesztés

5. Összegzés

Dolgozatunkban a Debreceni Egyetem hallgatóit vizsgáltuk érdeklődésük, kulturális fogyasztásuk alapján. Arra törekedtünk, hogy a hallgatók kultúrafogyasztásához kapcsolódó igényeit feltérképezzük.

Eredményeink alapján elmondható, hogy a különböző kulturális tevékenységek iránt a hallgatók meglehetősen nyitottak. Az általuk preferált területek leginkább a könnyed kulturális tevékenységekhez kapcsolódnak (populáris zene, film, mozi stb.), azonban van egy viszonylag jelentős csoport, a válaszadók 34%-a, akik számos kulturális terület iránt komoly érdeklődést mutatnak.

Feltételeztük Pavluska et al. eredményei alapján (2018), hogy a debreceni egyetemi hallgatók kultúrafogyasztásának gyakoriságát nagymértékben befolyásolják az időhiány, az érdeklődés hiánya, valamint a pénzügyi korlátok. Ezt a feltevést kutatásunk eredményei igazolták, mindegyik hiány tényezőként jelent meg. Az időhiány kiemelkedik a hallgatók válaszait tekintve, kimondottan magas arányban fordult elő a Fogorvostudományi, az Általános Orvostudományi, valamint az Állam- és Jogtudományi Kar hallgatóinak válaszaiban.

Feltételeztük továbbá a témában végzett kutatások (Pavluska et al. 2018, Márkus et al. 2024) alapján, hogy különböző klaszterek hozhatók létre a debreceni egyetemisták kulturális érdeklődésének tekintetében is. Ez a hipotézisünk teljesült, hiszen 3 klasztert határozhattunk meg: a kultúraszerető hallgatókét, a könnyed kulturális területek iránt érdeklődőkét és a kultúra iránt kevésbé érdeklődőkét.

Összegzésként megállapítható, hogy a Debreceni Egyetem hallgatói széleskörű érdeklődést mutatnak a különböző kulturális területek iránt, ugyanakkor kultúrafogyasztásukat többek között az anyagi erőforrásokhoz való hozzáférés, a rendelkezésre álló szabadidő, valamint a kulturális tőke mértéke jelentősen befolyásolja.

A témában a későbbiekben végezhető kutatásokat tekintve említhető egy további eredményeket ígérő fókuszcsoportos vizsgálat, de akár a külföldi hallgatók kultúraelérésének, elégedettségének, kulturális érdeklődésének vizsgálata is a dolgozatban bemutatott kutatáséhoz hasonló módszerrel.

Irodalomjegyzék

Andó É. 2006. Az interkulturális ismeretek kutatásának elméleti alapjai. In: Márkus Gy. (szerk.): *Tudományos Közlemények*. Budapest: Általános Vállalkozási Főiskola. 57–66.

Antalóczy T.–Füstös L.–Hankiss E. (szerk.) 2010. *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról 2.* Budapest: Magna Produkció.

Bourdieu, P. 1999. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 156–177.

Bukodi E. 2005. *A „puha" rétegződés: Életvitel.* Budapest: TÁRKI.

ÉKsz. = Pusztai F. (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fekete M.–Prazsák G. 2014. Kulturális kasztrendszer: Autonómia és közösségiség szerepe a fiatalok kulturális aktivitásában. In: Nagy Á.–Székely L. (szerk.): *Másodkézből: Magyar ifjúság 2.* Budapest: Ifjúságügy Szakértőinek Társasága Alapítvány. 195 – 218.

Fényes H.–Szabó I. (szerk.) 2014. *Campus-lét a Debreceni Egyetemen: ifjúságszociológiai tanulmányok.* Debrecen: Dupress.

Gábor K.–Jancsák Cs. (szerk.) 2006. *Ifjúságszociológia.* Szeged: Belvedere Meridionale Kiadó.

Hegedűs A. 2016. Egyetemisták és kultúrafogyasztás. Intézményi szintű kultúrakínálat a vidéki egyetemek tekintetében. *Tudásmenedzsment* 17(1), 99–108.

Hegedűs A. 2023. *A szegedi egyetemisták múzeumképe A múzeumok mint változó tanulási terek egy egyetemi városban.* Debrecen: Debreceni Egyetem.

Hetesi E.–Kéri A. 2018. Miért jönnek Magyarországra és mit várnak tőlünk a külföldi hallgatók? Magyarországon tanuló külföldi hallgatók motivációi és elvárásai. *Marketing–Menedzsment* 52(1), 47–65.

Hofstede, G. 1991. *Culture and Organization: the Software of the Mind.* New York: McGraw-Hill.

Hunyadi Zs. 2005. *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód, csoportok.* Budapest, Magyar Művelődési Intézet.

Juhász E.–Fintor G. 2024. Kultúrafogyasztási és szabadidőeltöltési szokások vizsgálata Magyarországon. In: Langerné B. J.–Koós I.–Velics G. (szerk.): *Az oktatáskutatás határdimenziói.* Hera évkönyvek 11. Budapest–Debrecen: Magyar Nevelés-és Oktatáskutatók Egyesülete, Debrecen Egyetemi Kiadó.

Kővári E.–Pásztor J.–Raffay-Danyi Á. 2021. A Pannon Egyetem közösségének kultúrafogyasztása, az érzelmi és kulturális intelligencia összefüggése: Veszprém 2023 Európa Kulturális Fővárosa. *Vezetéstudomány Budapest Management Review* 52(4), 48–62.

Kroeber, L.–Kluckhohn, C. 1952. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions.* Cambridge: Massachusetts, Peabody Museum Press.

Márkus E.–Herczegh J.–Miklósi M. 2024. Kulturális klaszterek kelet-középeurópai felsőoktatók körében. In: Kovács K.–Pallay K. (szerk.): *Oktatók a Kárpát-medencei felsőoktatásban: Munkajellemzők, jóllét és eredményesség.* Debrecen: Center for Higher Education Research and Development, University of Debrecen. 82–97.

Mohos E.–Ponyi L. 2020. Az ifjúság szabadidő-felhasználási és kultúrafogyasztási szokásai. *Kulturális Szemle* 7(2), 152–174.

Murányi, I. (2010. Egyetemisták szabadidős tevékenysége és mentális státusa. *Educatio*, 19(2), 203-213.

Pavluska V. 2014. *Kultúramarketing.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pavluska V. 2016. Milyen kultúrafogyasztók a magyarok? – A hazai kultúrafogyasztás átfogó mintázatai. In: Fehér A.–Kiss V. Á.–Soós M.–Szakály Z. (szerk.): *EMOK. XXII. Országos Konferencia. Hitelesség és értékorientáció a marketingben.* Debrecen: DE Gazdaságtudományi Kar. 435–445.

Pavluska V.–Jakopánecz E.–Törőcsik, M. 2018. *Kultúra. A magyar lakosság kultúrával kapcsolatos beállítódása és követett magatartása generációs szemléletű vizsgálattal.* Pécs, PTE KTK. https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/images/tudomany/rendezvenyek/fogyasztas/efop_generaciok_alaptanulmany_kultura_2018_0.pdf (Letöltve: 2024. 07. 11.)

Pérez, D. A. B.–Gonzales, A. B. G. 2019. Consumo cultural de estudiantes universitarios en Perú. Un estudio comparativo. *Revista de Ciencias Sociales*, 25(1), 354–370.

Schultz É.–Szalók C. 2022. A múzeum, mint vonzerő az egyetemista korosztály szemszögéből. *Marketing–Menedzsment* 56(1), 43–53.

Spancer-Oatey, H. 2000. *Culturally speaking: managing rapport through talk across cultures*. London: Continuum.

TÁRKI 2020. *Magyar Fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – Fiatalokról, Fiataloktól.* https://tarsadalomkutato.hu/wp-content/uploads/2021/07/magyar_ifjusag_2020_web-v%C3%9Ag.pdf (Hozzáférés: 2024. 07. 11.)

Tylor, E. 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Phyloshophy, Religion, Language, Art and Custom.* London: John Murray.

Vitányi I. 2002. A civilizáció és a kultúra paradigmái. *Magyar Tudomány* 47(6), 720–729.

Vitányi I.–Bánáti F.–Csejtei M.–Falussy B.–Hunyadi Z. 2006. *A magyar kultúra esélyei: kultúra, életmód, társadalom.* Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.

Somi Gabriella

Nihilizmus, individualitás és szerzői játék Dazai Osamu *Ningen Shikkaku* című regényében*

Bevezetés

Dazai Osamu a 20. századi Japán egyik legismertebb és egyúttal legmegbotránkoztatóbb alkotója volt. Írói pályáját még a két világháború között kezdte meg, és már akkor is relatíve nagy hírnévnek örvendett, de igazán mégis a második világháború után vált azzá az emblematikus alkotóvá, akiként ma is számontartják. Ez azért is érdekes, mivel Dazai 1948-ban öngyilkosságot követett el – mindössze három évvel a háború vége után. Ez alatt a három év alatt azonban nem kis elismertséget sikerült elérnie, ami öngyilkossága után csak növekedett.

Dazai munkássága és életútja is egyedinek mondható. Művei a mai napig nagy népszerűségnek örvendenek, és személyéről június 19-én emlékeznek meg Japánban. A június 19. Dazai életében több módon is meghatározó dátum volt, egyszerre jelentette a kezdetet és a véget. 1909. június 19-én született Honshūban – és 1948. június 19-én találták meg a holtestét a Tamagwa víztározónál (Keene 1984: 1026).

Dazai halála több értelemben is bizarr volt, viszont mégis érdekesebb az, hogy mit csinált közvetlenül a halála előtt. A *Ningen Shikkaku (No longer human)* című regénye volt az utolsó, amit öngyilkossága előtt befejezett, és ezt tartják élete főművének (Keene 1984: 1063), bár a regényt csak halála után adatták ki. Donald Keene szerint nem véletlen, hogy ez lett Dazai utolsó műve. Úgy gondolja, a regényben Dazai végre kiírta magából az összes sérelmét és panaszát, amitől egész munkásságán keresztül próbált szabadulni (Keene 1984: 1064).

Az mindenképpen igaz, hogy a *No longer human* bizonyos mértékben önéletrajzi írás, ami abból adódik, hogy a regény egyike azoknak a japán műveknek, amelyeket *shishōsetsu*-nak (私小説), avagy énregényeknek szoktak nevezni. Ezen irodalmi műfajba tartozó regények jellemzője, hogy a történetben szereplő események megfelelnek a szerző életében megtörtént eseményeknek: egyfajta vallomásregényekről van szó, amelyek egyes szám első személyben íródtak. A regény főszereplőjének, Oba Yozonak élete Dazai életének számos tragikus epizódját visszhangozza – beleértve az öngyilkossági kísérleteket, a sikertelen

* A tanulmány részleteiben megegyezik a szerző *Egzisztencialista témák Dazai Osamu* Ningen Shikkaku (No longer human) *című művében* címen megvédett szakdolgozatának egyes szakaszaival.

párkapcsolatokat, valamint az alkohol- és morfiumfüggőséget. Családi hátterük is megegyezik: Dazai, főhőséhez hasonlóan egy prominens földbirtokos és politikai személyiség kitagadott fia volt, aki tékozló életvitele miatt eltávolodott a családjától (Keene 1984: 1026–1027).

Ezzel együtt mégse mondhatjuk, hogy a regény tükrözné a valóságot. A történet tele van kitalált karakterekkel és eseményekkel, ami miatt nehéz pontosan megállapítani, hogy az milyen mértékben egyezik a realitással. Azt se lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Dazai egyértelműen felnagyítja a főhős szerencsétlenségét és viszontagságait, a kelleténél tragikusabban ábrázolja a történteket. Keene azt gondolja, hogy ezt nem azért csinálja, hogy a főhőst szimpatikusabbá tegye az olvasó számára, mint ahogyan azt a modern énregényektől[1] elvárnák, hanem pont ellenkezőleg: Dazai azt szerette volna, hogy az olvasó minél jobban elszörnyedjen és megvesse a főhősét (1984: 1063). Keene máshol is céloz arra, hogy a *No longer human* felfogható úgy is, mint Dazai kritikája a műfajjal szemben és egyúttal a 20. századi japán énregények átformálása (Keene 1973: 8–9).

Alan Wolfe a *Suicidal Narrative in Modern Japan: The Case of Dazai Osamu* című írásában Dazai munkásságának két tipikus olvasatát különbözteti meg. Az első kifejezetten politikai, ahol Dazai mint egy bukásra ítélt baloldali forradalmár jelenik meg, aki önpusztításába bukik bele. A másik pedig Dazait a „negativitás szentjeként" emeli ki, egyfajta hírnökként mutatja be. Wolfe mind a kettőt elveti, merthogy szerinte Dazai irodalmi korpusza nem megfelelő ahhoz a „műemléképítéshez", ami a műelemző kritikai folyamatához tartozik, és amelynek során egy szöveghez vagy egy írói műhöz koherens jelentést kapcsolnak (Wolfe 1990: 13). Wolfe álláspontja megkérdőjelezhető, viszont most nem fogok ezzel a kérdéssel mélyebben foglalkozni – ami ezen elemzésében érdekes, az a két általa kiemelt kritikai hozzáállás. Úgy gondolom, abban egyetérthetünk Wolfe-fal, hogy egyik olvasat sem megfelelő. Szerintem Dazai műveinek a mélyebb értelmezése másfajta konklúziót von maga után. A dolgozatomban természetesen nem kísérelek meg átfogó képet adni Dazai egész írói munkásságáról, hiszen ez bőven meghaladná jelen szöveg lehetőségeit. Vizsgálódásunk a *No longer human* regényre fókuszálódik, arra, hogy milyen konklúziókat tudunk levonni ebből a műből. Ez abból a szempontból is jobb megközelítése a problémának, mivel Dazai életművében nagy hangsúlyt szoktak fektetni a *No longer human*-re mint utolsó és leginkább meghatározó regényére.

Úgy gondolom, amire fókuszálnunk kell, az a második kritikai hozzáállás, amely Dazait radikális nihilizmussal vádolja. A *No longer human*-nel szemben két fő vádpontot tudunk felhozni: az első az öngyilkosság propagálása; a második pedig egyfajta nihilista életszemlélet győzelme. Ezek kettőse szorosan össze-

[1] Shishōsetsu vagy watakushi-shōsetsu (私小説), tükörfordításban énregény vagy énnovella.

kapcsolódik azzal, hogy a nyugati kontextusban miért egzisztencialista regényként szokták számontartani a művet. Ezen értelmezésnek a kritikájával, úgy gondolom, abba is sikerül jobban bele látnunk, hogy milyen szerepe van az egzisztencializmusnak a műben, hogyan is értendő ez a *No longer human* esetében, és pontosan milyen fajta egzisztencialista elképzeléseket fedezhetünk fel benne.

A dolgozatban először a *No longer human*-ban megjelenő egzisztencialista válaszkeresést fogom részletesen elemezni a nyugati filozófiával összevetve, kifejezetten a két felmerülő lehetséges „választ": az alkotást és az öngyilkosságot;[2] majd pedig a regénnyel szemben felmerülő vádakra fogok reflektálni. A vizsgálódásaink végére, úgy gondolom, nemcsak a regény értelmezésének egy másfajta aspektusát fogjuk felfedezni, hanem ami még fontosabb, egy másfajta egzisztencialista álláspontot is kiolvashatunk belőle.

Az egzisztencialista kérdés: a nihilizmus és az individualitás szerepe

A *No longer human* regény nyugati szempontból, ahogyan azt már említettük, leginkább egzisztencialista regényként értelmezhető. Kérdéses, hogy mennyire helytálló ez a megállapításunk, amit csak a regény és az egzisztencialista filozófia, valamint a nyugati egzisztencialista regények összehasonlításával fogunk tudni érzékeltetni. A következőkben először a nyugati egzisztencializmus relevanciájára térek ki, arra, hogy pontosan mi is az az egzisztencialista kérdés, amire a regény választ keres, milyen szerepe van a nihilizmusnak és az individualitásnak ezen filozófiai álláspont esetében.

Maga az egzisztencializmus mint filozófiai irányzat hosszú múltra nyúlik vissza, viszont Sartre az, aki kompakt és határozott jelentést ad az izmusnak az *Egzisztencializmus – Humanizmus* című írásában. Ez a vitairat egy párizsi, 1945-ös előadásán alapszik, amelynek az egzisztencializmus „védelmezése" volt a célja (1991: 29). Ezen védőbeszédében azonban nem csak próbálta felmenteni az irányzatot az általa regisztrált vádak alól, de rendszerezte és körülírta azt, több filozófus elméletét egybefoglalva. Az egzisztencializmust két iskolára bontja, keresztény és ateista egzisztencialistákra, de úgy gondolja, hogy alapfeltevésükben ezek megegyeznek (1991: 33–34).

Természetesen az egzisztencializmus fenti előadásban rögzített fogalma nem abszolút érvényű, hiszen azok, akiket az egzisztencializmus képviselőinek nevezhetünk, mind kicsit másképp gondolták el azt, sőt Sartre később maga is elutasította a műben kifejtett nézeteinek egy részét, azonban ettől függetlenül az egzisztencializmus elterjedt fogalma a Sartre által elgondolthoz hasonló. A következőkben a sartre-i egzisztencializmust szeretném összevetni a *No longer*

[2] Ezen kérdés vizsgálatáról szóló fejezetek terjedelmi korlátok miatt nem szerepelnek ebben a tanulmányban.

human regényben ábrázolt életfilozófiával, és ehhez ezt a fogalmat fogom kiindulópontnak használni.

Sartre azt írja, hogy az egzisztencializmus az a filozófiai alapállás, miszerint az egzisztencia megelőzi az esszenciát. Ő ezt a papírvágó kés példájával szemlélteti. Mielőtt egy papírvágó kést elkészítenek, adott a papírvágó fogalma és az is, hogy hogyan kell azt elkészíteni. Még mielőtt létezne, már van egy adott célja és értelme, vagyis esszenciája, ami megelőzi az egzisztenciáját (1991: 34–35).

A probléma ott kerül elő, amikor ezt a megközelítést az emberre akarjuk alkalmazni. Sartre azt mondja, hogy az egzisztencia megelőzi az esszenciát az embernél: „az ember először létezik, önmagára talál, feltűnik a világban és csak azután definiálja önmagát" (1991: 36). Az ember kezdetben semmi, nem definiálható. Majd csak saját maga tudja definiálni önmagát, és olyanná lesz, amilyenné magát alakítja. Ez azonban szorongást és rettegést vált ki az emberből, mivel nem tud miben megkapaszkodni, teljesen magára van hagyva. És ebben a magára hagyottságban rájön, hogy egyedül ő az értékalkotó, „választásunknak értéke van" (1991: 39) – tehát egyedül ő tud értelmet adni a saját életének. A kérdés az, hogy mi az, ami egyáltalán értelmet adhat? Ez az egzisztencialista probléma, amire választ kell keresnünk.

Ez a válaszkeresés jelenik meg a *No longer human*-ban is. Sartre egzisztencializmus fogalma, bár jól felvázolja az egzisztencializmus alaphelyzetét, úgy gondolom, mégsem hoz felszínre olyan koncepciókat, amelyek a regény elemzésének későbbi pontjain relevánsak lesznek. Hátrébb kell tehát lépnünk egyet, és meg kell vizsgálnunk, hogy mit is jelent az egzisztencializmus a nyugati filozófiában, mélyebbre ásva a nihilizmus és az individualitás fogalmai irányába kutakodva.

Az egzisztencializmus életfilozófia. Vagyis kifejezetten olyan filozófia, aminek állításai nemcsak arra szolgálnak, hogy tágítsuk megértésünk körét a világról, hanem ezen állítások befolyásolják azt is, hogy hogyan éljünk.

Erre remek példa Nietzsche filozófiája. Ez leginkább egyik központi elképzelése miatt jelenthető ki: az ugyanannak örök visszatérésének gondolata, amelyet először *A vidám tudomány* egyik fragmentumában fogalmaz meg. Felveti, hogy mi lenne, ha egy démon megjelenne előttünk, és azt állítaná, hogy ahogyan most éljük az életünket, úgy fogjuk azt élni újra és újra, számtalanszor megismételve azt (1997: 341. töredék). Hogyan tudnánk reagálni erre? Feltehetően a legtöbb ember megrázónak találná ezt a gondolatot, mert a gondolat egy olyan helyzetet vázol fel, amelyben az embernek mindent újra és újra kell élnie, függetlenül attól, hogy szeretné-e vagy sem. Az a személy, aki képes lenne elfogadni ezt az örökkévaló ismétlődést önámítás vagy kijátszás nélkül, emberfeletti ember (Übermensch) lenne. Az *Így szólott Zarathustra* című írásában ez később központi szerepet kap.

Azt, hogy hogyan is kell érteni ugyanannak örök visszatérését, illetve hogy Nietzsche mennyire gondolta ezt el egy metafizikai elméletként, és mennyire volt ez inkább gondolatkísérlet,[3] arról máig számos vita folyik,[4] amiben itt most nem szándékom állást foglalni. Ettől függetlenül, ha elfogadjuk ezt a felvetést igaznak, az egész életünket fel kell, hogy borítsa. „Ha e gondolat úrrá lenne rajtad, megváltoztatna teljes valódban, sőt talán föl is őrölne; a mindenre és minden dolgokra vonatkozó kérdés: »akarod-e mindezt még egyszer és számtalanszor újra?« nehezedne a legsúlyosabb teherként cselekvésedre?" (1997: 341. töredék) – írja Nietzsche. Ha tehát úgy gondoljuk, hogy ez a valóság metafizikai háttere, akkor ennek ki kell hatnia az egész életünkre – ez nem olyasmi, ami után ugyanúgy élhetünk, mint addig, amíg nem tudtunk róla. Hiszen, ha minden örökké visszatér, és mindig ugyanúgy tér vissza, akkor minden döntésünknek súlya lesz, olyannyira, hogy az átlagos ember, Nietzsche szerint, nem is tudná elviselni ezt a súlyt. Ez egy olyan metafizikai felvetés, amely hatással van az életre és kifejezetten arra, hogy hogyan éljük azt. Nem is csak hatással van – kiköveteli tőlünk az életünk átértelmezését és viselkedésünk változtatását, ha elfogadjuk igaznak. Ez az a mozzanat, ami minden életfilozófiában azonos – képtelenség nyugton megmaradni régi állapotunkban, miután szembe kerültünk vele.

Ebből következik, hogy az életfilozófiáknak egy fontos jellemzője van: egy olyan metafizikai koncepció, aminek elfogadása olyan egzisztenciális nyomást gyakorol ránk, hogy muszáj változtatnunk az életünkön. Az egzisztencializmust nem véletlenül neveztük életfilozófiának a korábbiakban – alapfelvetése olyan, ami nem engedi, hogy reakció nélkül hagyjuk. Minden egzisztencialista filozófia egy kifejezett kijelentésen alapszik: az egyén ki van vetve a világba, bármilyen védőháló vagy biztos pont nélkül – az egyetlen dolog, amit tud, hogy a döntés rajta áll, az ő kezében van a saját élete.

Nietzsche filozófiáját nehezen jellemezhetjük azzal az egzisztencialista fogalommal, amit Sartre körbeírt. De mégiscsak van benne valami, ami a többi egzisztencialista filozófiát is jellemzi, és ami nála is központi dilemmaként jelenik meg. Ez pedig a világ értelemnélküliségének a problémája. A nihilizmus olyan nézet a filozófián belül, amely elutasítja az emberi létezés általánosan elfogadott vagy alapvető szempontjait. E nézet szerint minden érték alaptalan, és semmi sem tudható, ez pedig mindenre kiterjed: a tudásra, az erkölcsre, a vallásra és az emberi létre. Ezt Nietzsche így írja körül: „Mit jelent a nihilizmus? – *Hogy a*

[3] Hévízi Ottó például az *Idő és szinkretizmus* című írásában azon az állásponton van, hogy „az elgondolás nem ontológiai és/vagy kozmológiai tézis nyilvánít ki", hanem a célja a hatásketés, hogy képesek vagyunk-e „kibírni a kibírhatatlant, elviselni a legszörnyűségesebb képzet megrettentést keltő hatását (affekcióját)" (2013: 61–62).

[4] Hévizi ezt az „újkori filozófiatörténet egyik legrejtélyesebb, de mindenképp egyik leghírhedettebb" gondolatának nevezi (2000: 75).

legfőbb értékek elértéktelenednek. Hiányzik a cél; hiányzik a válasz a »miért?«-re" (2002: 15).

Nietzsche a nihilizmust a modern kor problémájának tekinti, ami komoly gondot fog jelenteni vagy már jelent is a modern ember számára. Ez *A hatalom akarásá*-nak kezdő állítása: „Azt írom le, ami jön, ami már nem jöhet másképp: a nihilizmus térhódítását" (2002: 9). Nietzsche megfigyelése részben saját perspektivizmusából ered, abból a felfogásából, hogy az, amit tudásnak nevezünk, mindig csak valakinek a tudása valamiről: mindig a perspektívához kötődik, és sohasem puszta tény. Vannak értelmezések, amelyeken keresztül megértjük a világot, és maga az értelem is ezeken keresztül konstruálódik. Az ember saját, alapvetően perspektivikus valóságalkotására való rádöbbenése az, ami elindítja a nihilizmus terjeszkedését. Ez Nietzsche szerint az emberi élet minden területén megjelent már: a művészetben, a politikában és természetesen a filozófiában is. A vallásosság és kifejezetten a kereszténység által fenntartott értékekben való megrendülés az, amelyre a hangsúlyt helyezi. A nihilizmus térhódítását a modern korban leginkább a kereszténység számlájára írja. Pontosabban arra, hogy a kereszténység, amely mint morális doktrína, belső értékeket és az objektív tudásnak az alapját adta az embereknek, nem képes kiállni a perspektivizmus próbáját. A kereszténység ugyanúgy lelepleződik mint emberi konstrukció, ami eme értékek felbomlásához vezet. „A bizonyosság foka a legfőbb kívánatosság, a legfőbb értékek, a legmagasabb tökéletesség tekintetében olyan nagy volt, hogy a filozófusok ebből a priori, abszolút bizonyosságként indultak ki: az élen »Isten«, mint eleve adott igazság" (Nietzsche, 2002: 20). Állításának utolsó része felfedi, hogy pontosan miért is következik be az értékek ilyen összeomlása: a keresztény kultúra igazság fogalma a probléma. Attól, hogy valami meggyőző, még nem lesz igaz is – ezen definíciót az alapként felfogott értékekre is használnunk kell, viszont ezek tüzetesebb vizsgálata után nem felelnek meg neki, az igazság felé való törekvésben szétesnek. Ez pedig minden értékkel szembeni bizalmatlansághoz vezet. Az a kulturális és tudományos paradigma, amelyben ez az igazság fogalom uralkodik, arra van ítéltetve, hogy semmissé tegye saját magát. Nietzsche szerint muszáj túllépnünk ezen, felül kell írnunk ezt a fogalmat, hogyha nem szeretnénk elmerülni a nihilizmusban.

A 19. században ezt az egyre világosabbá váló problémát azonban nemcsak Nietzsche látja – hasonló gondolatokkal találkozhatunk Kierkegaard írásaiban is. *A jelenkor kritikájá*-ban a szenvedélyes „forradalom korát" állítja szembe a „jelen korral", amit úgy ír körbe, hogy: „az értelmes, a reflektáló, a szenvtelen, a futólag lelkesülten fellobbanó és okosan indolenciában megpihenő kor" (2015: 7). A probléma itt más, mint amit Nietzschénél láthattunk, de a konklúzió hasonló: a kornak nem kifejezetten az igazság fogalma a problémás, hanem a folyamatos és meg nem fékezett reflexió, ami következetesen a cselekvés ellen dolgozik, és végül megakadályozza azt, és amely összezavar minden bizonyosságot:

„Egy szenvedélyesen zavargó kor mindent halomra fog dönteni; (…) az egész létezést kétértelműséggé változtatta át: így hát minden fennáll a maga ténylegességében, miközben a dialektikus megtévesztés *privatissime* egy titkos olvasatot csempész be – hogy mindez nem áll fenn" (2015: 17).

Kierkegaard azt állítja, hogy a jelen kor a szenvedélytelen reflexió révén üresnek láttatja a fogalmaink jelentését: kifejezetten a jó és a rossz erkölcsi fogalmakét. A fogalmakat még mindig használják, de minden jelentésükben benne foglaltatik a bizonytalanság, mivel már nem a szenvedély által táplált és következetes cselekvést eredményező életszemlélet uralkodik.

A szenvedélytelen indolencia megjelenik a társadalmi viszonyokban is: a forradalmi korok bensőséges pozitív viszonyát – amiben egymást tudjuk nélkülözni, de képesek vagyunk összetartani is –, felváltja a negatív – amiben nem tudjuk egymást nélkülözni, de nem vagyunk képesek összetartani sem (2015: 18). A fennálló viszonyok ezért illuzórikusak, és ez egybeesik azzal, amit a reflexió munkájában is láthatunk. Az egyesítő elv ebben a korban az irigység, vagy etikai ressentiment lesz a lelkesültség helyett, ami ezen reflexiós feszültségből alakul ki (2015: 22). Ez együtt jár azzal, amit Kierkegaard a leginkább sérelmez: az egyéniség elnyomásának folyamatát láthatjuk, egészen addig a pontig, hogy az egyén individualitása megszűnik: „A ressentiment a jellemtelenség elvévé alakul" (2015: 25). A valódi kiválóság elfojtása és elnyomása a ressentiment által – ezt nevezi Kierkegaard nivellációnak: „A berendezkedő és terjeszkedő ressentiment maga a nivelláció, s míg egy szenvedélyes kor előre tart, felemel és ledönt, felmagasít és elnyom, egy reflektáló szenvtelen korszak ennek az ellenkezőjét teszi, fojtogat és meggátol, nivellál" (2015: 25). Ennek az elnyomásnak a végrehajtója pedig az a „szörnyű absztrakció", amelyet Kierkegaard a közönségnek, a sajtó által alkotott, megszámlálhatatlan „fantomnak" nevezett (2015: 33). A modern társadalomban ez a közönség igyekszik nivellálni bármilyen olyan egyént, aki hű akar lenni individualitásához.

Ez azért is olyan nagy probléma Kierkegaard számára, mivel az emberi ént úgy gondolja el, mint egy eredményt vagy célt, amelyre törekedni kell, és az a sajátossága, hogy az embernek aktív szerepet kell játszania abban a folyamatban, amelynek során meghatározza önmagát. Természtesen vannak az életnek olyan részei, amelyeken nem tud változtatni, mint például az, hogy egy adott helyen és időben születik meg egy olyan világban, amelyet nem saját maga alkotott. De mivel öntudatos lény, ezért az emberben még mindig vannak megvalósítandó lehetőségek, amiket ki kell használnia, hogy azzá váljon, amivé válnia kell. Bár úgy tűnhet, ez egy elszigetelt és radikálisan individuális gesztus, azonban az egyénnek önmagává válnia csak egy másikhoz viszonyítva sikerülhet. Ez egy folyamatos projekt, ami az emberi mulandóság miatt, egészen az ember haláláig befejezetlen marad.

A nivelláció akadályként jelenik meg a modern korban az individuum önmeghatározása előtt. Ez a hátráltatás mindenképpen rossz, mivel az embernek kulcsfontosságú az önmeghatározás folyamata. *A halálos betegség*-ben Anti-Climacus álneve alatt Kierkegaard kifejti, hogy olyan helyzetekben, amelyekben az emberek nem tudják a bennük lévő lehetőséget valósággá tenni, egy olyan állapotba kerülnek, amelyben az én nem képes valóságos énné válni, és ezért a kétségbeesésnek adják át magukat. Erre a megoldást Kierkegaard a hitben találja meg: „A nivelláció szkepszisét egyik korszak sem képes feltartóztatni, a kor, a mi korunk sem, mert abban a pillanatban, hogy gátat kíván vetni neki, az ismét csak kifejleszti törvényét. Csak úgy tartóztatható fel, hogy az egyén individuális elkülönülésében elnyeri a vallásosság rettenthetetlenségét" (2015: 29–29).

A kereszténység ilyen szerepe központi témája a kierkegaard-i filozófiának. Isten az a másik, akihez viszonyítva meg kell határoznia az egyénnek önmagát. Ahhoz, hogy megszabaduljunk azoktól a korlátoktól, amit a reflektáló szenvtelen korszakban a társadalom megpróbál ránk erőltetni, el kell köteleződnünk az abszolút és a végtelen mellett. Hajlandónak kell lennünk arra, hogy elfogadjuk, hogy az igazság alapvetően irracionális és abszurd is lehet. Ezt a hozzáállást jól példázza a *Félelem és reszketés* című művében, ami egy bibliai történet interpretációja. Ábrahám egy lehetetlen döntés elé kerül, amikor Isten azt kéri tőle, hogy ölje meg a saját fiát, Izsákot. Az egyetemes erkölcsi normák azt követelnék tőle, hogy mint édesapa óvja meg a fiát, Isten parancsolata azonban ezen kötelességének megszegését vonja maga után. Ezt nem lehet racionálisan értelmezni vagy érvelni mellette, az emberi normák általános elképzelésével egyenesen szembe megy. Ábrahám mégis emellett dönt: a hit ugrásával elkötelezi magát ezen igazság mellett, még ha ez paradoxonnak vagy irracionálisnak is tűnik, mivel a személyes igazsága magasabb helyet foglal el, mint az egyetemes. Ezzel egy olyan út mellett kötelezi el magát, amelyet senki más nem érthet. A hit ugrása az egyént individualizálja, olyannyira, hogy elszakítja az olyan általánosan elfogadott társadalmi elképzelésektől, mint a jó és a rossz erkölcsi fogalmai vagy az igazság egyetemes definíciója. Az, aki képes ilyesmire, megszabadul a közönség nyomásától és a nivelláció problémájától.

A 20. századi egzisztencializmus annak a problémának a nyomására alakul ki, amit mind Nietzsche, mind Kierkegaard észrevesz – az a feltételezés, miszerint a világnak nincs értelme és célja, ahhoz a konklúzióhoz vezet, hogy maga a létezés végső soron értelmetlen és üres. Ez viszont egy olyan kijelentés, amelyet nem lehet válasz nélkül hagyni. Az egzisztencialista filozófusok ezt a választ próbálják megtalálni.

A regény struktúrájának alapvető fontossága

Láthattuk tehát, hogy mit is nevezhetünk egzisztencialista válaszkeresésnek. Most az a feladat, hogy megvizsgáljuk azokat a kritikákat, amelyek azt támasztanák alá, hogy a szerzőt, Dazait a „negativitás szentjeként" kell aposztrofálnunk: tehát hogy az öngyilkosság propagálása és a nihilizmus győzelme jelenik meg az utolsó regényében.

Az öngyilkosság motívumának regényben betöltött szerepére itt nem áll módomban kitérni.[5] Ez talán azért sem baj, mert a történetben nem úgy jelenik meg az öngyilkosság, mint az egzisztenciális problémára adott válasz – ezért sem ér véget a mű Yozo halálával. A regény gerincét adó naplóbejegyzések az elmegyógyintézetbe kerüléséig tartanak, és azzal érnek véget, hogy Yozo beletörődik a helyzetébe. Ezt értelmezhetjük úgy, mint egyfajta feladást, vagy önmaga átadását a nihilnek. Azonban az csak a naplóbejegyzések vége, maga a mű nem az elmegyógyintézettel zárul, hanem a meg nem nevezett karakterünk epilógusával.

Fontos tehát, hogy nem egyedül a naplóbejegyzésekből áll össze a regény, hanem kapunk hozzájuk egy keretet, prológust és epilógust is – mind a kettő annak az ismeretlennek a gondolatait vázolja fel, aki „megkapja" ezeket a naplóbejegyzéseket és „kiadatja" őket. A regény strukturáltsága szerves részét képezi a műnek, és azt nem szabad figyelmen kívül hagyni elemzés közben.

A prológusban az ismeretlen narrátor arról a három képről ír, amelyeket a naplóbejegyzésekkel együtt kapott – ezek azok, amik arra ösztönzik, hogy elolvassa magukat a bejegyzéseket. A három kép mindegyike Yozot ábrázolja, életének három különböző szakaszában. Ezen felosztás tükrözi a naplók témáját – az első kép a gyermekkorában készült, ahogyan az első napló is a gyermekkoráról szól; a másodikon diákként jelenik meg, csakúgy, mint a második naplóban; a harmadikon pedig húszas évei végén jár, mint ahogy a harmadik naplóban. A képek magukkal ragadják a meg nem nevezett narrátort. Már a legelső képnél felfedez a gyerek Yozoban valami furcsán kellemetlent, amit a második képen bár már jobban leplez, de még mindig észrevehető. Az, ami igazán megfogja, a harmadik kép lesz, amit a legborzasztóbbnak tart mind közül: a képen szereplő Yozo arcát nem csupán kifejezéstelennek találja, hanem minden egyéniség, individualitás nélkülinek – ez olyan arc, amely még csak emléket sem képes hagyni a befogadóban (Dazai 1973: 13–17). A képek Yozo lelkiállapotát tükrözik, egy-egy pillanatnyi lenyomatai annak, hogy a naplóbejegyzésekben mire számíthatunk. Érdekes, hogy az utolsó képet, amely feltehetőleg az elmegyógyintézetbe kerülése előtt kellett készülnie, a prológus narrátora individualitás nélküliként írja le. Ezen időszak az, amikor Yozo végül végleg átadja magát a nihilnek – ezt

[5] Az öngyilkosság szerepével a OTDK-pályamunkában részletesen foglalkoztam, de innen terjedelmi okok miatt kihagytam.

pedig az individualitásának elvesztését vonja maga után. Hasonló ez az ábrázolás ahhoz, amit Kierkegaard-nál is láthattunk – a nivelláció folyamatában az egyén megszűnik egyénnek lenni.

Az epilógusban a narrátor beszámol arról, hogyan jutott hozzá a naplóhoz. Azzal kezdi, hogy bevallja, nem ismerte személyesen a szerzőjüket, Yozot, hanem egy közös ismerősükön keresztül kapja meg a feljegyzéseket. A narrátor ezzel az ismerőssel is csak egyszer találkozott tíz évvel ezelőtt, amikor Kyobashi egyik bárjában töltötte az estét – ez a nő annak a bárnak a tulajdonosa volt. Yozo írásaiból kiderül, hogy ekkortájt Kyobashiban egy bárban élt egy ideig, mivel annak tulajdonosa befogadta őt, mikor leginkább elmerült depresszióban. A narrátorunk feltételezi, ez ugyanaz a bártulajdonos, akit ő is ismer. Funahashiban találkoznak újra, és meglepő mód mind a ketten emlékeznek a másikra. Ekkor adja át a nő neki a naplókat a képekkel együtt, mondván, ő hátha tud velük valamit kezdeni.

Az ezután következő leírás az egyetlen utalásunk arra, hogy a meg nem nevezett narrátorunk író lehet: „Soha nem tudok írni semmit, amikor az emberek anyagot erőltetnek rám, és úgy készültem, hogy visszaadjam neki a naplókat anélkül, hogy megvizsgáltam volna őket" (Dazai 1973: 175). Ez az elejtett mondata arra enged következtetni, hogy a narrátorunk nemcsak, hogy ír, de megtörtént már vele az is, hogy megpróbáltak ráerőltetni témákat, tehát köztudott, hogy ír. Ez azt is megmagyarázza, hogy miért akarja a nő egy idegennek ajándékozni a naplókat.

Az epilógus a bártulajdonosnő és a narrátor beszélgetésével ér véget, amelyben Yozo személyéről elmélkednek. Feltételezik, hogy valószínűleg már meghalt, bár nem tudják biztosan. A narrátorunk sajnálkozik, hogy a nőnek el kellett viselnie egy ilyen embernek a társaságát – azonban a nő kijelenti, hogy Yozo nem volt rossz ember, sőt: „A Yozo, akit ismertünk, olyan könnyed és mulatságos volt, és ha nem ivott volna – nem, még így is, hogy ivott – jó fiú volt, egy angyal" (Dazai 1973: 177).

Úgy gondolom, ez a nézőpontváltás a regény fontos mozzanata, hiszen más lehetséges értelmezéseket nyújt a történtekről, sőt Yozo karakteréről magáról is. A meg nem nevezett narrátor nem sokat mond kifejezetten Yozo viselkedéséről, egyetlen megnyilvánulása arra utal, hogy őrültnek gondolja: „Ha minden igaz, ami ezekben a füzetekben le van írva, valószínűleg magam szerettem volna elmegyógyintézetbe helyezni, ha a barátja lennék" (Dazai 1973: 177). Ezzel egyértelműen elítéli nemcsak a viselkedését, de a gondolkodásmódját is. Azt fejezi ki, hogy aki végül úgy átadja magát az „életértelmetlenségének", mint a naplók írója, már tényleg csak egy elmegyógyintézetben talál helyet, hiszen a barátai sem tudnak segíteni rajta. Ami pedig még ennél is érdekesebb, az a bártulajdonosnő a véleménye, aki meglepően pozitív színben tünteti fel Yozot. Édesapját és az alkoholt hibáztatja a viselkedéséért; az ő szemében Yozo a hely-

zetének az áldozata. Amíg a narrátorunk megveti a főszereplőt, a bártulajdonos együttérzően viszonyul hozzá. Mind a ketten egy másik nézőpontot világítanak meg a regény végén, ami eltávolítja az olvasót Yozo radikálisan pesszimista hozzáállásától és rávezeti arra, hogy maga is más szemszögből nézze a bejegyzéseket, hogy ne adja át magát Yozoval együtt az érdektelenségnek.

Ezzel együtt az epilógusban egy érdekes játékot is felfedezhetünk, ami emlékeztethet minket egy már említett filozófus, Kierkegaard emblematikus szerzői módszerére. Kierkegaard-nak szokása volt álnéven kiadatni az általa írt műveket – csak pár olyan, kifejezetten vallási témájú írása volt, amely a saját neve alatt jelent meg. De ez nem csak szimplán arra szolgált, hogy elrejtse kilétét az olvasó elől, hanem úgy kezelte ezeket a kitalált „szerzőket", mintha igazán ők írták volna a műveket, amelyeken a nevük szerepelt. A különféle álnevekkel ellátott szerzők mint a mű a szereplői jelennek meg számunkra, szerves részét képezve a szövegvilágnak. Ezért is van az, hogy ezek az írások sokszor egymásnak ellentmondó álláspontokat fogalmaztak meg, hiszen a mű mindig az adott szerzői alteregó gondolatait fejezi ki, nem Kierkegaard-ét.

Erre jó példa Kierkegaard egyik legnagyobb hatású írása, a *Vagy-vagy,* amelynek előszavában a fentiekhez hasonló kerettörténetet olvashatunk. Ezt Viktor Eremita „írja", aki a könyv „közreadója". Elmondja azt, hogy a kéziratok, amelyeket a *Vagy-vagy*-ban olvashatunk, igazából véletlenül kerültek a kezébe: annak a szekreternek a titkos fiókjában találta őket, amelyet egy zsibárustól szerzett. A papírok két csoportot alkottak: az egyiket Eremitának magának kellett rendben tennie, amelynek az ismeretlen szerzőjét „A"-nak nevezi el; a másikat szépen rendszerezve találta, ezek szerzőjét „B"-nek hívja, bár azt tudja, hogy ezt egy Vilhelm nevű törvényszéki tanácsos alkotta. Ezek két különböző életszemléletet ábrázolnak: egy alapvetően hedonista, esztétikus életformát – ez „A" korpusza –, és egy, az elkötelezettségen alapuló etikus életet – ezt pedig „B" reprezentálja (1978: 9–25). Ha ezen szerzői játék nem lenne eléggé komplikált a mű első részében, van még egy csavar: „A csábító naplója" című szakasz egy olyan levélgyűjtemény, amely bár „A" papírjai közül került elő, mégsem hozzá tartoznak, hanem azok két ismeretlen, Johannes és Cordelia levélváltását tartalmazzák. Itt is kapunk egy pároldalas előszót „A" tollából, aki bevallja, hogy ezeket a leveleket egy szekreter fiókjából szerezte meg (1978: 385) – nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy Eremita a kéziratokhoz jutott.

Ez a szerzői játék olyan komplikált, hogy az olvasó maga is belezavarodhat, viszont arra kiválóan alkalmas, hogy megértesse az olvasóval azt, hogy az emberek életszemléletében fellelhetőek különbségek. Ez nem véletlen – Kierkegaard maga reflektál erre a *Szerzői tevékenységemről* című írásában, ahol megmagyarázza, miért is használta ezeket az álneveket. Ebben a szövegében azt állítja, hogy ő kezdettől fogva vallásos szerző volt, és így az álnév alatt kiadott művei is vallási célokat szolgáltak, annak ellenére, hogy ezek közül a művek közül sok

nem is kifejezetten vallásos jellegű írás. Bár ő maga is bevallja, hogy a kezdetektől fogva nem törekedett ilyen mértékű következetességre, viszont szerzőségének fejlődésével megértette, hogy ez az életműve lényege: „*»Felhatalmazás nélkül«* felhívni a figyelmet mindarra, ami vallási, ami keresztényi – ez az én szerzői tevékenységem kategóriája, annak egészét tekintve" (2000: 19).

Kérdéses lehet, hogy ez miért az álneveken keresztül történik. Kierkegaard azt gondolja, hogy az etikai és vallási igazságot nem lehet közvetlenül közölni másokkal, az ilyen igazságokra rá kell vezetni az embereket. A költőiből, a filozofikusból kell kiindulnunk, és egyre együgyűbbé és egyszerűbbé kell válnunk, amíg eljutunk a kereszténységig. „A szerzői életmű leírta mozgás a következő: a »költőtől« (az esztétikumtól), a »filozófustól« (a spekulativitástól), a legbensőbben keresztény meghatározás jelzése felé…" (2000: 14). Ilyen igazságot csak a reflexió útján tudunk közölni, megtévesztéssel kell rávezetnünk az embereket az igazságra (2000: 15). Kifejezetten az esztétikai alkotások alkalmasak erre, ezeket „kommunikációs eszközöknek" nevezi (2000: 47). Mivel olyan igazságokról van szó, amelyek alapvetően a létezésre vagy az élet megélésére vonatkoznak, ezeket tisztán verbálisan vagy fogalmilag csak félreérteni tudjuk. Ezeknek a sikeres megragadásához a befogadónak nemcsak a közölt mondatokat kell megértenie, hanem végig kell gondolnia, mit jelentene megélni ezeket a szemléleteket. Ezért is olyan fontos ez a szerzői játék: az álnevek az emberi élet megértésének különféle módjait testesítik meg. Ha ezeket az olvasó képes átélni, akkor képet kaphat saját individuum voltáról, képesnek kell lennie azt jobban érzékelni. Ez pedig azért fontos, mivel ösztönzi az olvasókat az egyénné válásra, ami pedig közelebb hozza őket Istenhez, és ahhoz, hogy megértsék a vallásos létet.

Dazai a *No longer human* prológusában és epilógusában úgy tűnik, mintha valami hasonló játékot játszana. A meg nem nevezett narrátorunk véletlen folytán kapja meg a naplóbejegyzéseket, amelyeket egy ismeretlen írt, és ő csak közreadja azokat – mint Viktor Eremita a *Vagy-vagy*ban „A" és „B" kéziratait. Ez a karakter akár Dazai maga is lehetne. Erre több minden is utal: mind a prológus, mind az epilógus első szám első személyben van írva: a közreadó kiszól az olvasóhoz, neki mesél; a narrátor nincs külön megnevezve, viszont feltételezhetjük, hogy egy író. Ez még egy réteggel látja el a regény keretének az értelmezését, mintha Dazai maga ítélné el Yozo gondolkodásmódját. Ebben persze nem lehetünk biztosak – a regényt magát csak Dazai halála után adták ki. Így még ha az is lett volna a szándéka, hogy egy kierkegaard-i játékot játsszon az olvasókkal, ahol elhiteti, hogy a naplóbejegyzéseket nem ő írta, ezt sose tudjuk már meg.

Akár Dazaiként értelmezzük a meg nem nevezett narrátorunkat, akár nem, az biztos, hogy ezen keret más módon is tükrözi Kierkegaard szerzői játékát. Kifejezetten arra gondolok, hogy mind a prológusban, mind az epilógusban más

szemlélet jelenik meg, mint a főszövegben. Több perspektívát is felvonultat a mű, ugyanúgy, mint például Kierkegaard *Vagy-vagy*-a. Yozo naplói segítenek átélni az ő nihilista életszemléletet, majd pedig az epilógusban kapunk két ettől teljesen különbözőt, amelyek arra késztetik az olvasót, hogy reflektáljon Yozo gondolkodásmódjára, és arra, hogy az élethelyzeteket mennyire különbözően tudják látni az egyének. Hasonlóan Kierkegaard-hoz, itt is észrevehetjük azt a közvetett ösztönzést, hogy az olvasó „szubjektívvé" váljon, hogy közelebb kerüljön saját individuum voltához azzal, hogy ezen különböző perspektívákhoz valamiképpen viszonyul.

Ez válasz lehet a második pontunkra is, amely szerint a regény egyfajta nihilista életszemlélet győzelmét mutatja be. A válaszkeresés minden esetben megbukik, de mivel Yozo bejegyzései úgy jelennek meg az olvasónak, mint csak egy perspektíva bemutatása a többi közül, ezért nem is uralkodik el a regényen a teljes reményvesztettség. Az epilógus megakadályozza azt, hogy a végső konklúziónk Yozo behódolása az élet céltalansága és értelmetlensége előtt legyen. A nézőpontok sokasága pedig rámutat annak nagyon egyéni voltára.

Emiatt is gondolom úgy, hogy a regény nemhogy egyfajta nihilista életszemléletet szeretne előtérbe hozni, hanem inkább olvasható a nihilista álláspontal való küzdelemként. Ez azt is megmagyarázza, hogy azokat az egzisztencialista megoldásokat, amelyeket a dolgozat elején megvizsgáltunk, miért fedezhetjük fel a regényben. Yozo egész végig küzd ezen állapotával, még akkor is, ha az gyermekkora óta kísérti – ez pedig olyan próbálkozásokban jelenik meg, amelyek hasonlítanak az egzisztencialista válaszokhoz. Az egzisztencialista elgondolások nem szándékos kritikái afelé mutatnak, hogy próbál megszabadulni a nihilista életszemlélettől.

A történet végén mondhatnánk, hogy Yozo végleg elbukik, de ekkor megkapjuk a regény epilógusát, ahol kijelentik: egy olyan ember, aki idáig süllyedt, az már nem jó semmire. „Egyre csak arra gondoltam, hogy amikor az emberi lények ilyenné válnak, már semmire sem jók" (Dazai 1973: 177) – ezek a bártulajdonosnőnek a szavai, amikor megkérdezi tőle a narrátor, hogy mit gondolt a naplóbejegyzések elolvasása után. A végső konklúzió ez alapján inkább az, hogy Yozo példáját nem szabad követni, tehát nem szabad feladni ezt a küzdelmet a nihilista szemlélettel szemben – a küzdelem maga az, ami fontos. Nem véletlen, hogy a regény vége nyitott marad, nincs elköteleződés egyik egzisztencialista álláspont mellett sem. A választ nem tudjuk megadni, azt viszont tudjuk, hogy nem szabad feladni annak keresését.

Összefoglalás

A bevezetőben felvázolt vizsgálódásunk végéhez értünk. Először értelmeztük, hogy mit is értünk egzisztencialista válaszkeresés alatt, Sartre elgondolásából

kiindulva megnéztük, hogy az egzisztencializmusnak milyen gyökerei vannak Nietzschénél a nihilizmus, Kierkegaardnál az individualitás fogalmai alapján. Ezután áttértünk annak vizsgálatára, hogy a mennyire áll ki a regény a nihilizmus és az öngyilkosság mellett. Bár textuálisan akár érvelhetnénk is emellett, de megállapítottuk, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a regény strukturális sajátosságait sem, hiszen egy prológus és epilógus is tartozik hozzá, behozva ezzel más perspektívákat is a főszereplőé mellé. Ennek jelentőségét Kierkegaard szerzői játékával hasonlítottuk össze, ahol az ilyenfajta kitekintéseknek mindig mondanivalójuk is van. Ha ezen az értelmezésen keresztül olvassuk a regényt, akkor annak nemhogy a nihilizmus mellett való kiállását láthatjuk, hanem az azzal való szembeszegülését.

A dolgozatnak két főbb célja volt: az egyik a *No longer human* elemzése a nyugati egzisztencializmus szempontjából, a másik, hogy rájöjjünk, milyenfajta egzisztencialista álláspontot képvisel. Úgy gondolom, mind a kettőt sikeresen végig tudtuk vinni. Az egzisztencialista elgondolás, amit végső konklúzióként tudunk levonni, hogy sose szabad feladni a válaszkeresést és behódolni a nihilizmus örök értéknélküliségének. Ezen elgondolással pedig a regény nem gyarapítja a klasszikus nyugati egzisztencialista regények sorát, ahol a válaszadás a fő, hanem valami újat tud nyújtani: magának a keresésének a fontosságát hangsúlyozza.

Irodalomlista

Dazai O. 1973. *No longer human*. New York: New Directions Publishing.

Hévizi O. 2000. Az örök visszatérés gondolata. *Gond*: *Filozófiai esszéfolyóirat* 23–24, 75–137.

Hévizi O. 2013. *Idő és szinkretizmus – Állandó tekintettel Nietzschére*. Budapest: Kalligram.

Keene, D. 1984. *Dawn to the West: Japanese Literature of the Modern Era.* Volume 1: Fiction. New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Keene, D. 1973. Translator's Introduction. In: Dazai O. 1973. *No longer human.* New York: New Directions Publishing. 3–10.

Kierkegaard, S. A. 1993. *A halálos betegség.* Budapest: Göncöl.

Kierkegaard, S. A. 2015. *A jelenkor kritikája.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Kierkegaard, S. A. 2014. Félelem és reszketés. In: Uő.: *Az Ismétlés. Félelem és Reszketés. Filozófiai Morzsák. A Szorongás Fogalma. Előszó*. Budapest: Jelenkor.

Kierkegaard, S. A. 2000. *Szerzői tevékenységemről.* Debrecen: Latin Betűk.

Kierkegaard, S. A. 1978. *Vagy-vagy*. Budapest: Gondolat.

Nietzsche, F. 2002. *A hatalom akarása*. Budapest: Cartaphilus Kiadó.

Nietzsche, F. 1986. *A tragédia születése*. Budapest: Európa Kiadó.

Nietzsche, F. 1997. *A vidám tudomány*. Budapest: Holnap.
Nietzsche, F. 2004. *Így szólott Zarathustra*. Budapest: Osiris.
Sartre, J. 1991. *Egzisztencializmus. Humanizmus.* Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.
Wolfe, A. 1990. *Suicidal Narrative in Modern Japan: The Case of Dazai Osamu.* New Jersey: Princeton University Press.

Szatmári Eszter

Színházlátogatási szokások és a Déryné Program vizsgálata

Összehasonlító kutatás a Tokaj Fesztiválkatlan és a veresegyházi Mézesvölgyi Nyár látogatói körében a 2023-as szezonban

1. Bevezetés, a téma relevanciája

A színház hozzájárul a személyiség, a kritikai gondolkodás, a társadalmi felelősségvállalás fejlődéséhez. A színház a közösségépítés eszköze, az oktatás és a nevelés fontos színtere (Gyevi-Bíró 2013). Ez pedig alátámasztja a színházba járási szokások kutatásának relevanciáját és fontosságát. Ugyanakkor problémát jelent, hogy 2018 óta tendenciaszerűen megfigyelhető a színházlátogatás iránti érdeklődés csökkenése (KSH 2024, Németh 2024). További probléma, hogy csak szűk rétegre jellemző: a magasan iskolázottakra, a fővárosiakra, a vidékiekkel szemben a nagyobb településeken élőkre, a jobb anyagi körülmények között élőkre (Juhász–Fintor 2024, Pavluska 2016, Bauer et. al. 2017).

A Déryné Program célja, hogy a minőségi színházi élményt mindenki számára elérhetővé tegye, így hozzájárulva a kulturális egyenlőséghez és a társadalmi kohézió erősítéséhez. A program a vidéki térségek kulturális életének fellendítésére törekszik, színházi előadásokat visz olyan helyekre is, ahol korábban nem volt ilyen lehetőség, ezzel bővítve a kultúrafogyasztási lehetőségeket. A színházi szakma számára is igyekszik új lehetőségeket teremteni, és támogatni a fiatal tehetségeket. A Déryné Program által támogatott előadások a szórakoztatás mellett nevelő hatással is bírnak, fejlesztik a közönség esztétikai érzékét, empátiáját és kritikai gondolkodását. A program hosszú távon hozzájárul a színházlátogatási szokások megváltoztatásához és a színházművészet iránti érdeklődés növeléséhez. Hidat kíván építeni a városi és a vidéki kultúra között, új közönséget szólít meg, támogatva a magyar kultúra sokszínűségét (Déryné Program, 2024).

Kutatásunk alanyai Tokaj és Veresegyház nyári szabadtéri színházának a látogatói, véleményüket a Déryné Programról – keresztmetszeti kutatással – a 2023-as szezonban kérdeztük meg (N=787). Mivel hasonló kutatás még nem készült a Déryné Programmal kapcsolatban, és a színházlátogatási szokások vonatkozásában sem túl gazdag az utóbbi évek hazai irodalma, hiánypótlónak tekinthető a tanulmány. A kutatás eredményei több területen nyújthatnak értékes információkat. A kultúra területén dolgozóknak a Déryné Program hatékonyságáról, a vidéki kulturális élet helyzetéről adhat új ismereteket. A kutatás eredményei lehetővé teszik a kultúra társadalmi szerepének és a kulturális egyenlőtlenségeknek a vizsgálatát, a kulturális szféra döntéshozói számára átfogó képet adhatnak a további fejlesztésekhez.

2. Az elméleti háttér

Tanulmányunk elméleti háttere Pierre Bourdieu *A kulturális tőke elméletéhez* kapcsolódik. Bourdieu *La Distinction* című műve mélyreható elméleti alapot ad a kulturális fogyasztás társadalmi hátterének megértéséhez. Az ízlés és a kulturális tőke vizsgálata releváns a Déryné Program kapcsán, mivel a program célja, hogy a színházat és más kulturális formákat elérhetővé tegye olyan csoportok számára is, amelyek hagyományosan nem férnek hozzá ezekhez az értékekhez.

A kulturális tőke az a tudás, készség, műveltség és kulturális kifejeződés, amely társadalmi előnyhöz juttatja birtokosát. Bourdieu szerint a kulturális tőkének három fő összetevője van, amely a színházi élményhez való hozzáférést is meghatározza. A testet öltött forma a kulturális műveltség, például a színházi darabok értelmezésének képessége. Azok, akiknek gyermekkorukban nem volt színházi élményük, később kevésbé nyitottak rá. A tárgyiasult forma azokat a fizikai erőforrásokat jelenti, amelyek a színházlátogatást lehetővé teszik: például a jegyek megvásárlását vagy az utazást. Az intézményesült forma az oktatási rendszer által közvetített kulturális értékeket takarja, ilyen például az irodalom és a színház hangsúlyozása a tantervben. A szabadidő-eltöltési szokásokat, így a színházba járást is, leginkább az adott társadalmi osztály habitusa határozza meg. A habitus a kulturális tőke azon részére utal, amely mindannyiunkba integrálódott, a szokásaink, a képességeink, a cselekvéseink és a gondolkodásmódunk révén. A habitus az emberek élete során alakul ki saját személyes tapasztalataik nyomán (Bourdieu 1984).

A *La Distinction* alapján a Déryné Program jelentősége több téren tetten érhető. A program csökkenti a kulturális reprodukció hatásait azáltal, hogy olyan csoportokhoz is eljuttatja a színházat, amelyek hagyományosan nem férnének hozzá (a hozzáférés biztosítása). A színházi nevelési programok és a fiatalokat célzó előadások révén növeli a testet öltött kulturális tőkét a kisebb településeken élők körében (a kulturális szocializáció támogatása). Az alacsony jegyárak és a program állami támogatása megszünteti a tárgyiasult kulturális tőke hiányából fakadó akadályokat (a gazdasági akadályok lebontása) (Bourdieu 1984).

A tőke fogalmát a szociológiában széleskörűen alkalmazzák, viszont sokrétű a jelentése. Bourdieu és James S. Coleman szociológusok jelentősen hozzájárultak a tőke fogalmának elméleti kidolgozásához. Coleman a társadalmi tőke fontosságát hangsúlyozta, amit a személyes kapcsolatok hálózatában rejlő erőforrásként értelmezett. Ezek a kapcsolatok segítenek az egyéneknek elérni céljaikat, és hozzájárulnak a társadalmi kohézió fenntartásához. Bourdieu ezt továbbgondolva megállapította, hogy a tőke nemcsak anyagi javakat, hanem kulturális, szimbolikus és társadalmi erőforrásokat is magában foglal, amelyek együttesen határozzák meg az egyén társadalmi helyzetét és lehetőségeit (Farkas 2013).

Kulturális tőkén azokat az ismereteket, készségeket és értékeket értjük, amelyeket az egyén a családjától, illetve a környezetétől szerez, és amelyek előnyt

biztosíthatnak számára a társadalmi életben. A kulturális reprodukció bourdieu-i elméletének központi gondolata az, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek generációról generációra öröklődnek. A magasabb társadalmi státuszú családokban felnövő gyermekek több kulturális tőkéhez jutnak, ami előnyt jelent számukra az oktatási rendszerben és a munkaerőpiacon. Ennek következtében könnyebben érhetnek el magasabb társadalmi pozíciót, mint alacsonyabb státuszú társaik. A kulturális mobilitás elmélete (a fogalom Paul DiMaggiótól származtatható) ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a kulturális tőke nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségeket erősíti, hanem segíthet az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó egyéneknek is felemelkedni. Azok a gyermekek, akik kevesebb kulturális tőkével indulnak, de később szorgalmasan tanulnak, és fejlesztik magukat, képesek ledolgozni a hátrányokat, és magasabb társadalmi pozíciót érhetnek el (Blaskó 2002).

Andorka (2006) is megemlíti művében Bourdieu tőkeelméletét, mely szerint a társadalmi helyzetünket nemcsak a pénzünk, hanem a kulturális tőkénk (pl. az iskolázottság, a műveltség) és a szociális tőkénk (a kapcsolatok) is befolyásolják. Azoknak, akiknek nincsenek megfelelő kapcsolataik vagy kulturális tőkéjük, nehezebb beilleszkedni a társadalomba és sikert elérni. Viselkedésünknek, értékeinknek és lehetőségeinknek a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásában is jelentős szerepük van. A különböző kultúrákban eltérő normák és értékek alakítják ki az emberek viselkedését.

3. A Déryné Program

A **Déryné Program** 2020-ban indult azzal a céllal, hogy a minőségi színházi kultúrát eljuttassa a kistelepülésekre, leküzdve a pénzügyi és a földrajzi akadályokat. Nevét Déryné Széppataki Rózáról, az első magyar opera-énekesnőről kapta, aki kulcsszerepet játszott a magyar színházművészet kialakulásában. A program mottója: „Színház mindenkinek!"; fő célja pedig a vidéki kulturális élet fellendítése és a színházi előadásokhoz való hozzáférés biztosítása a teljes magyarországi lakosság számára (Kis 2022).

A program többféle módon támogatja a magyar színházi szférát: ingyenes vagy jelképes, 200 forintos jegyáron teszi elérhetővé az előadásokat, finanszírozza az alkotók produkcióit, minimális összegért közvetíti a darabokat a befogadó intézményeknek (Kis 2022). A Déryné Közhasznú Nonprofit Kft. működteti, a Nemzeti Színház kultúrstratégiai intézményeként. Az alábbi négy alprogramja van:

– **Déryné Társulat**: saját, 16 tagú társulat, amely elsősorban magyar szerzők műveit mutatja be, 2023-ban 15 előadással (Déryné Közhasznú Nonprofit Kft., 2024; Déryné Program 2024).

– **Országjárás**: már bemutatott színházi előadásokat utaztat el a befogadó intézményekbe. A produkciókat egy 8 tagú szakmai bizottság választja ki, figyelembe véve a minőséget, a közösségépítő üzenetet, a költségeket és az utaztathatóságot

(Kis 2022). 2023-ban 396 településen 444 előadást láthattak, 117 277 nézővel (Déryné Közhasznú Nonprofit Kft., 2024).
– **Vándorszínház**: főleg a Déryné Társulat előadásaira fókuszál, kulturálisan elszigetelt falvakba juttat el színházi élményeket, gyakran egész napos programokkal. Emellett részt vesz az Erzsébet-táborokban, és együttműködik színműképző egyetemekkel a hallgatók gyakorlatszerzésének érdekében (Kis 2022)
– **Barangoló:** pályájuk elején lévő előadóművészeket és kőszínházi struktúrán kívüli alkotókat támogat, mentorprogramokkal segítve saját produkciók létrehozását. Ezek a produkciók később bekerülhetnek az Országjárás vagy a Vándorszínház alprogramokba (Déryné Program, 2024). A Barangoló Drámaíró Műhely keretében alkotók írhatják meg önálló színdarabjaikat (Kis 2022). 2023-ban 6 előadást mutattak be, és 4 alkotó kapott mentori támogatást a Drámaíró Műhely keretében (Déryné Közhasznú Nonprofit Kft., 2024).

4. A témához kapcsolódó előzetes kutatások bemutatása

Ahogyan fentebb említettük, a Déryné Programmal kapcsolatban még nem készült átfogó tudományos kutatás, ez a munka úttörőnek tekinthető. Azonban az elmúlt években számos hazai vizsgálat foglalkozott a kultúrafogyasztási szokásokkal, beleértve a színházlátogatást is.

Egy felnőtt lakosság körében végzett országos reprezentatív kutatás szerint (N=1018) a lakosság kétharmada egyáltalán nem jár színházba. A színházlátogatás nem a legelterjedtebb aktív szabadidős tevékenység, de van egy stabil, 23%-os közönség, amely rendszeresen látogatja az előadásokat. A színházlátogatás legjellemzőbb a magasan iskolázottak, a budapestiek és a jómódúak körében (Juhász–Fintor 2024), ami összhangban van a Magyar Ifjúságkutatás adataival (Bauer et.al. 2017). Kuti (2009) a nemek kultúrafogyasztási szokásait vizsgálta (N=15 660), és megállapította, hogy a nők szinte minden kultúraág iránt érdeklődőbbek, mint a férfiak (kivéve a filmeket és a könnyűzenét). Az utóbbi években a férfi színházlátogatók száma csaknem a felére csökkent, a színház egyre kevésbé családi program. A párkapcsolatokban a férfiak befolyásoló szerepe miatt a nők gyakran alkalmazkodnak, ami hozzájárulhat a csökkenő kultúrafogyasztáshoz. A korosztályok kulturális érdeklődése is jelentősen eltérő, a fiatalokat különösen nehéz bevonni, még szervezett programokkal is. Az internet térhódítása sem segíti a kulturális értékek továbbadását.

Pavluska, Jakopánecz és Törőcsik kutatása (2018) szintén megerősíti a nők nagyobb színház iránti érdeklődését (N=1038), valamint azt is, hogy a színházlátogatás függ a társadalmi státusztól: a fiatalok, a magasan iskolázottak, a városiak és a jómódúak járnak gyakrabban színházba. Műfajilag a vígjátékok, a musicalek és a rockoperák a legnépszerűbbek, a könnyed, szórakoztató előadásokat preferálják. A klasszikus drámák és az operák iránt kisebb az érdeklődés, a bábelőadások,

a balett és az alternatív előadások pedig a legkevésbé népszerűek. A szórakozást és az elgondolkodtató tartalmakat is fontosnak tartják, de a korszellem kevésbé befolyásolja a választásokat. A pénz- és az időhiány a leggyakoribb gátló tényező.

Sepsi és Szabó tanulmánya (2022) a magyar színházszociológia helyzetét foglalja össze, négy európai ország színházi rendszereit bemutatva. Kiemeli, hogy a színház nemcsak szórakozás, hanem társadalmi kérdések megvitatásának terepe is lehet. A kutatás megerősíti, hogy a színházlátogatás a társadalmi státusztól és az egyéni preferenciáktól is függ. Ők is úgy látják, hogy a fiatalok, a magas iskolázottságúak és a városiak körében gyakoribb a színházlátogatás. A könnyed, szórakoztató műfajok a legnépszerűbbek, míg a klasszikus drámák és az operák kevésbé vonzóak.

Héjja, Lehotka és Dragony kutatása (2020) a színházi nevelés szempontjából vizsgálta a 4.–6. osztályos gyermekek színházlátogatását (N=2057). Az eredmények szerint a gyermekek leggyakrabban színházi előadásokra járnak, és a pozitív hozzáállás szorosan összefügg a látogatottsággal. A városi gyerekek több kulturális eseményen vesznek részt, mint a falun élők, jelentős megyei eltérésekkel. A színházlátogatás kedveltsége kiemelkedő, és a kultúrafogyasztás fontos formájaként mélyen gyökerezik a társadalmi tudatban, hagyománya a családokon és az iskolákon keresztül erősödik.

Márkus, Miklósi és Herczegh (2023) a visegrádi országok kultúrafogyasztási szokásait hasonlította össze az EU-SILC adatbázis alapján (2006-os és 2015-ös adatok). A kelet-közép-európai országokban hasonló kulturális mintázatok figyelhetők meg: a fiatalabb, magasabb iskolai végzettséggel rendelkező személyek gyakrabban vesznek részt kulturális tevékenységekben. A kultúrafogyasztás gyakorisága némileg nőtt, de országonként és tevékenységenként eltérések tapasztalhatók. Az eredmények azt mutatják, hogy a kulturális fogyasztás szorosan összefügg a társadalmi–gazdasági háttérrel, az iskolai végzettséggel, az életkorral és a nemmel; az idősebb korosztály és a férfiak kevésbé aktívak.

5. Az empirikus kutatás: célok, kutatási kérdések, hipotézisek, a vizsgálat módszere

Ahogy a bevezetőben erről már szó volt, kutatásunk célcsoportjába két település (Tokaj és Veresegyház) nyári szabadtéri színházának a látogatói tartoztak (N=787). A két helyszín közelebbről a tokaji Fesztiválkatlan és a veresegyházi Mézesvölgyi Nyár volt. A látogatók véleményét a 2023-as szezonban kérdeztük meg a vígjátékok, zenés darabok és koncertek előtt és a szünetekben kérdőívek segítségével. Mindkét helyszínen nézőtéri dolgozók segítették a kitöltés eredményességét az irányításunk mellett. A két helyszínről közel azonos számú felhasználható kitöltött kérdőív érkezett. A kérdőív elérhető volt augusztus hónapban a Veres 1 Színház hivatalos Facebook-oldalán, valamint a Fesztiválkatlan közönségének egy része e-

mailben is megkapta. A válaszok értékelésének időpontjáig összesen 787 eredményesen felhasználható kitöltés érkezett, ebből 234-en online és 553-an személyesen töltötték ki a kérdőívet.

A kutatásunk célja az volt, hogy átfogó képet kapjunk a 2020-ban bevezetett Déryné Programról. A kutatási kérdéseket és hipotéziseket Juhász–Fintor (2024), Márkus–Miklósi–Herczegh (2023), Pavluska (2014), Kuti (2009) és Sári (2004) korábbi kutatásaira alapozva állítottuk fel. Egyrészt kíváncsiak voltunk arra, hogy a megkérdezettek ismerik-e a programot, valamint arra is, hogy mennyire tartják fontosnak a kezdeményezést. Másrészt megvizsgáltuk, hogy befolyásolja-e a színházlátogatási gyakoriság a Déryné Program ismertségét: vajon van-e összefüggés a színházlátogatási gyakoriság és a Déryné Program iránti érdeklődés között? Harmadrészt pedig feltérképeztük, hogy milyen mértékben tartják fontosnak a színház iránt elkötelezettek a Déryné Program azon törekvését, hogy a színház mindenki számára elérhető legyen.

A fenti kérdések alapján az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg:

1. Azt feltételezzük, hogy a válaszadók egyetértenek abban, hogy a színház rendkívül fontos szerepet tölt be a fiatalok nevelésében, hiszen számos képességet fejleszt, hozzájárul a fiatalok személyiségfejlődéséhez. (H1)
2. Azt feltételezzük, hogy a Déryné Program ismertsége a megkérdezettek körében elenyésző, még viszonylag ismeretlen a vizsgált közönség számára, emiatt pedig célját is kevesen ismerik. (H2)
3. Azt feltételezzük, hogy azok, akik életük során 50-nél többször vettek részt színházi előadáson, nagy valószínűséggel már találkoztak a Déryné Programmal kapcsolatos információkkal. A rendszeres színházlátogatók körében valószínűleg jobb a program ismertsége, hiszen ők tájékozottabbak a színházi élet vonatkozásában. (H3)
4. Azt feltételezzük, hogy azok, akik számára a színházlátogatás kiemelt jelentőségű, egyetértenek a Déryné Program azon törekvésével, hogy a minőségi kultúra mindenki számára elérhetővé váljon. A színház iránt elkötelezettekben ugyanis megjelenik a vágy, hogy a kultúra mindenkihez eljusson. Ezért feltételezhető, hogy a színházkedvelők támogatják a Déryné Program céljait. (H4)

6. Az eredmények bemutatása

Először a vizsgálat tárgyát képező személyek demográfiai jellemzőit mutatjuk be. A válaszadók nemi megoszlását nézve az arányok látványosan különböznek. A Fesztiválkatlanban kétszer annyi, míg a Mézesvölgyi Nyár előadásain több mint négyszer annyi női néző adott választ (1. ábra). Ezek az eredmények nem feltétlenül azt mutatják, hogy ennyire kevés férfi látogatja az előadásokat, hanem azt, hogy a nők válaszadási hajlandósága nagyobb.

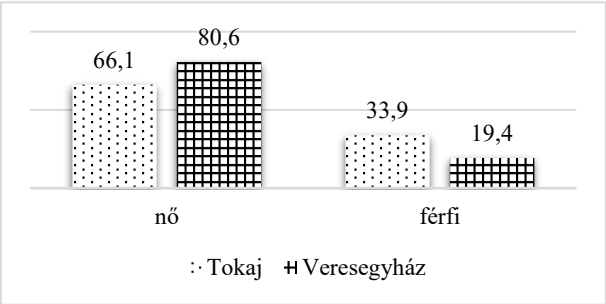

1. ábra: A válaszadók nemek szerinti aránya %-ban
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

Mindkét helyszínen szinte azonos a korok szerinti megoszlás. Fontos megemlíteni, hogy a nézőknek csak 2,5–2,6%-a 18 év alatti, azaz középiskolás korú (2. ábra). Ennek oka nem feltétlenül az érdektelenség lehet. Mivel ez a korosztály még tanuló, anyagi lehetőségei a szülők anyagi helyzetétől függnek. Azért is vehetnek részt kevesebben az előadásokon, mert a jegyet nehezebben tudják megfizetni. Pedig ez az időszak a kulturális önállósodás szakasza. A fiatalok már nemcsak szülőkkel, hanem inkább a barátaikkal látogatják a kulturális programokat (Pavluska 2014). Kimagasló a 40 és 59 év közöttiek érdeklődése, ők a nézők körülbelül 50%-át teszik ki. Ebből megállapítható, hogy ez a legaktívabb korosztály mind fizikailag és szellemileg, mind pedig anyagilag. A 60 év felettieket (25%–27,3%) akadályozhatja az életkorukból adódó rosszabb egészségi állapot, a helyhez kötöttség, a helyszínre való eljutás nehézsége.

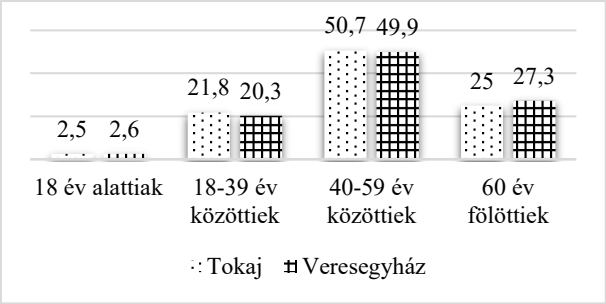

2. ábra: A válaszadók korosztály szerinti aránya %-ban
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

Az emberek kultúrához való viszonyát nagyban befolyásolja az iskolai végzettség. Az adott válaszokból kiderül, hogy a magasabb iskolai végzettségűeknek nagyobb az igénye a kultúrafogyasztásra, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeknek.

Iskolázottság szempontjából a legtöbben egyetemi és főiskolai diplomával rendelkeznek, ők mutatnak legnagyobb érdeklődést a magas kultúra iránt (3. ábra). Tokajban 37,2%, Veresegyházon 42,2% a diplomások aránya. Míg Tokajban a PhD tudományos fokozattal rendelkezők aránya elenyésző (0,2%), addig Veresegyházon ezt a kategóriát 1,3% képviseli. Ez magyarázható a főváros közelségével, mivel ott sokkal több egyetem található. Azért is lehet ilyen alacsony az arány mindkét hely esetében, mert kevesen rendelkeznek ilyen magas végzettséggel az országban. Az egyetemi tanulmányokat folytatók százalékos megoszlása ennek a tendenciának éppen az ellenkezője: míg Veresegyházon csak 1,8%, Tokajban ennek háromszorosa, 5,5%. Ez magyarázható azzal, hogy az egyetemről nyáron hazalátogató hallgatók nagy számban vesznek részt a tokaji kulturális rendezvényeken. Az érettségizettek száma mindkét helyen közel azonos, ugyanakkor a szakmunkás bizonyítvánnyal vagy alacsonyabb végzettséggel rendelkezők Tokajban (az ország északkeleti részén) vannak többen. Úgy látszik, ez az iskolaforma csak kevésbé táplálja az igényeket a kultúra iránt.

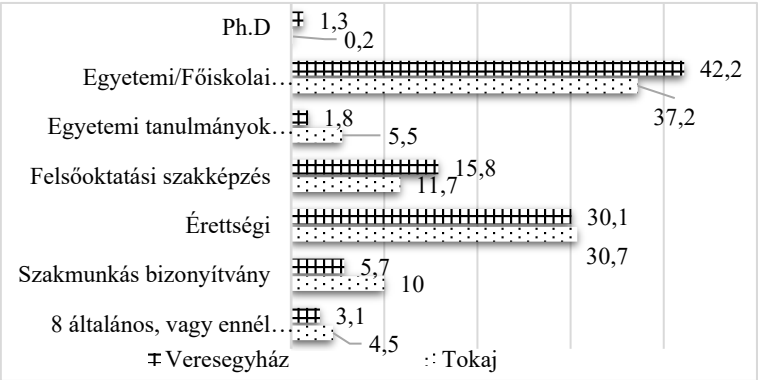

3. ábra: A végzettség szerinti arány %-ban
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

A főváros közelsége megmutatkozik az eredményekben (4. ábra), mert Veresegyházon (19,7%) 5-ször annyi budapesti látogató volt, mint Tokajban (3,8%). A fővárosi színházak látogatottsága országosan jelentős részt képvisel. Közép-Magyarországon 14-szer több előadás volt, mint az észak-alföldi régióban (KSH 2022). A vármegyeszékhelyeket vizsgálva Tokaj kiugró 24,3%-a Nyíregyháza és Miskolc közelségének tulajdonítható. A kérdőív esetében megfigyelhető, hogy a nézők magas számban voltak jelen a környező városokból, Veresegyházon 52,1%, Tokajban 41,5%. Ez mindkét helyen megközelíti a közönség felét. Falvakból és községekből érkeztek a legkevesebben. A kérdésre adott válaszokból világosan kiderül, hogy a színházlátogatási, kultúrafogyasztási szokásokat egyértelműen befolyásolja a lakóhely is.

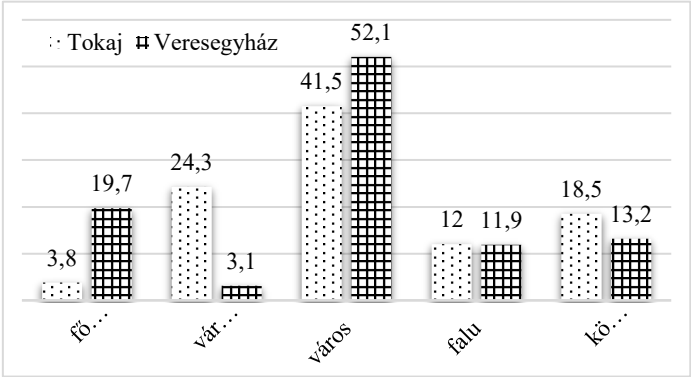

4. ábra: A válaszadók lakóhely szerinti aránya %-ban
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

6.1. A Déryné Program vizsgálata és eredményeinek bemutatása

Alább a Déryné Programról kapott eredmények láthatók azzal kapcsolatban, hogy hogyan értékelik a színházlátogatók a program ismeretségét, célkitűzését.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a nézők hány százaléka találkozott már a Déryné Programmal, és ismeri a célját. A két vizsgált helyszínen hasonló eredmények születtek, így egy ábrán mutatjuk be az eredményeket (5. ábra). Az eredmények szerint a válaszadók alig több mint egyharmada (37,7%) volt tisztában a Déryné Program létezésével. Bár a plakátokon szerepel a Déryné Program neve, a nézők többsége nem tulajdonít ennek jelentőséget, így nem tudatosul bennük, hogy egy országos program keretében vesznek részt az előadásokon. A kutatás eredményei szerint a Déryné Program népszerűsítése még fejlesztésre szorul, bár egyre többet tesznek azért, hogy mindenkihez eljusson a promóciója. Az első hipotézisünk beigazolódott.

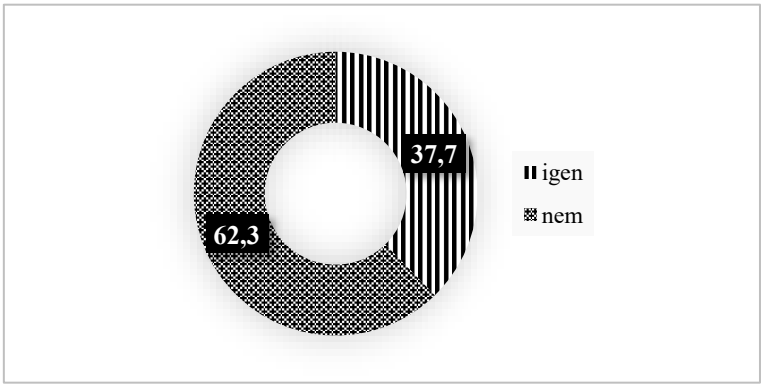

5. ábra: A Déryné Program ismertsége a kitöltők körében (%-ban)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

Lássuk, milyen összefüggés van a Déryné Program ismertsége és az iskolai végzettség között? Mivel a két helyszínen közel azonos eredmény született, így egy ábrán szemléltetjük az eredményeket (6. ábra). A kutatás eredményei szerint pozitív összefüggés van az iskolai végzettség és a program ismertsége között. Az eredmények kimutatták, hogy az iskolai végzettség szoros kapcsolatban áll a program ismertségével. Minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik valaki, annál nagyobb valószínűséggel hallott már a programról. Ez a tendencia arra is utalhat, hogy a magasabb iskolázottságú egyének általában nyitottabbak az új információkra, nagyobb érdeklődést mutatnak a különböző fejlesztési programok iránt.

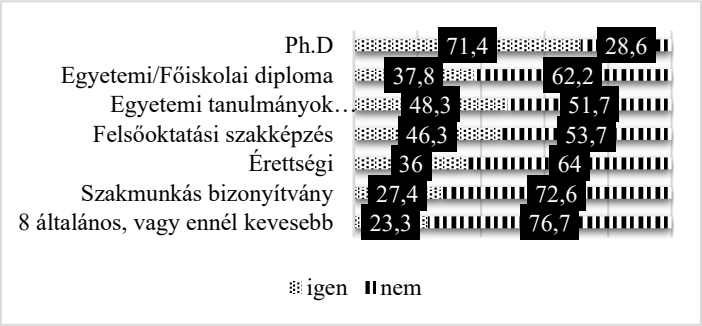

6. ábra: A Déryné Program ismertsége iskolai végzettség alapján (%-ban)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

A program ismertsége alacsony, de a megkérdezettek több mint 90%-a támogatja a céljait. Tehát a színházhoz való hozzáférés fontosságát széles körben elismerik. A nemek között azonban érdekes különbség figyelhető meg (7. ábra): A nők valamivel nagyobb arányban (3,5%) tartják fontosnak a programot, mint a férfiak (12,9%).

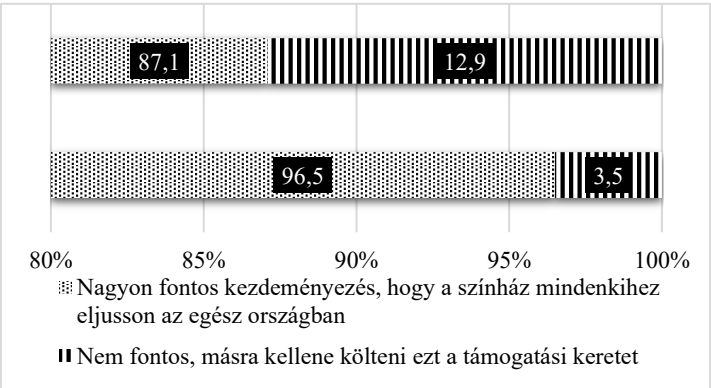

7. ábra: A Déryné Programról alkotott vélemény nemek alapján (%-ban) (felső sor: férfiak, alsó sor: nők)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

A kérdőívben rákérdeztünk arra is, hogy eddigi életükben hány alkalommal jártak színházban a nézők. Az eredmények szerint a színházlátogatási gyakoriság tekintetében jelentős eltérés mutatkozik a két vizsgált település között (8. ábra). A veresegyházi nézők szignifikánsan gyakrabban vettek részt színházi előadásokon, mint a Fesztiválkatlan nézői. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy Veresegyház lakosai könnyebben eljutnak Budapest színházaiba, míg Tokajban és környékén kevesebb a lehetőség. A válaszokból kiderül, hogy a Veresegyházra látogatók több alkalommal néztek már színházi előadást. Veresegyházon a nézők 30,6%-a, míg Tokajban csak ennek a fele (17%) járt több mint 100 alkalommal színházban.

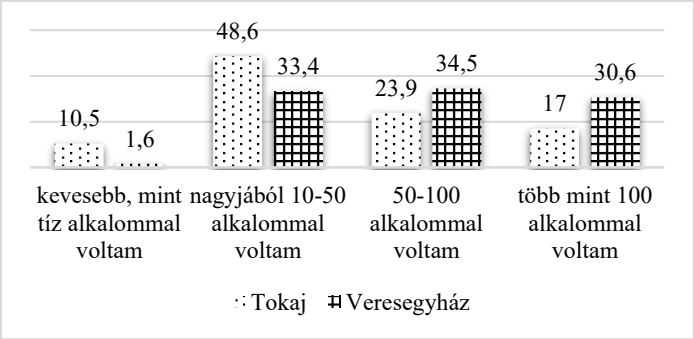

8. ábra: A színházlátogatás gyakorisága (%-ban)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

A következőkben bemutatjuk, mennyire ismerik a gyakori színházlátogatók a Déryné Programot. Az eredmények kimutatták (9. ábra), hogy a színházlátogatás gyakorisága szoros összefüggésben áll a Déryné Program ismertségével. Minél gyakrabban jár valaki színházba, annál nagyobb valószínűséggel hallott már a programról. A rendszeres színházlátogatók nyitottabbak a kulturális eseményekre, tájékozottabbak a hazai színházi életben. Azoknak, akik több mint 100-szor voltak színházban életük során 54,3%-a ismeri a programot, akik kevesebb mint 10 alkalommal jártak színházban, azok közül csak 18,8% ismeri. Így a második hipotézis beigazolódott.

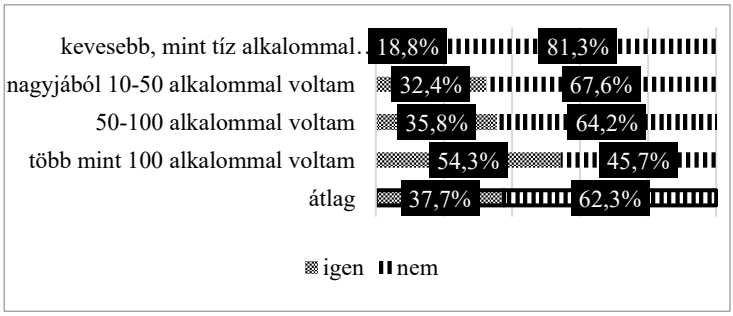

9. ábra: A színházlátogatás gyakoriságának összefüggése a Déryné Programmal (%-ban)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

A felmérésben részt vevők többsége számára a színházlátogatás kiemelt fontosságú szabadidős tevékenység (10. ábra). Mind Tokajban, mind Veresegyházon a megkérdezettek jelentős része (44%–47%) nyilatkozott úgy, hogy fontos vagy nagyon fontos számára a színházlátogatás. Ez az eredmény azt mutatja, hogy a színháznak jelentős szerepe van a megkérdezett nézők számára a kulturális szabadidős tevékenységek eltöltésében.

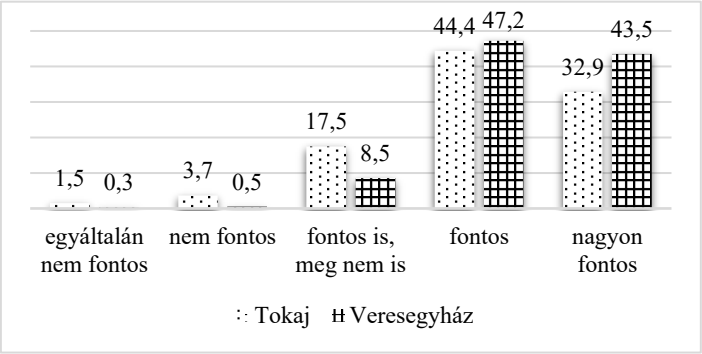

10. ábra: A színházlátogatás fontossága a válaszadók körében (%-ban)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

Kutatásunk során kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen összefüggésben áll a színházlátogatás fontossága a Déryné Programról alkotott véleményekkel. Azt feltételeztük, hogy azok, akik számára a színházlátogatás kiemelt jelentőségű, egyetértenek a Déryné Program azon törekvésével, hogy a minőségi kultúrának mindenki számára elérhetővé kell válnia. A színház iránti elkötelezettség gyakran jár együtt azzal a vággyal, hogy a kultúra mindenki számára elérhető legyen. Ezért feltételezhető, hogy a színházkedvelők támogatják a Déryné Program céljait. Ezt az eredmények is bebizonyították. A kapott válaszokból megállapítható (11. ábra), hogy a színházlátogatás fontossága szignifikánsan befolyásolja a Déryné Program fontosságáról alkotott véleményt. Az eredmények tehát alátámasztották feltételezésünket: a megkérdezettek 94,7%-a számára nagyon fontos a színházlátogatás, ők egyetértettek a Déryné Program fontosságával, szemben azzal az 57,1%-kal, akik számára ez kevésbé fontos. A kutatás eredményei egyértelműen mutatják, hogy a színházkedvelők nagyobb valószínűséggel osztják a Déryné Program azon törekvését, hogy a kultúra mindenki számára elérhetővé váljon. Így a harmadik hipotézis beigazolódott.

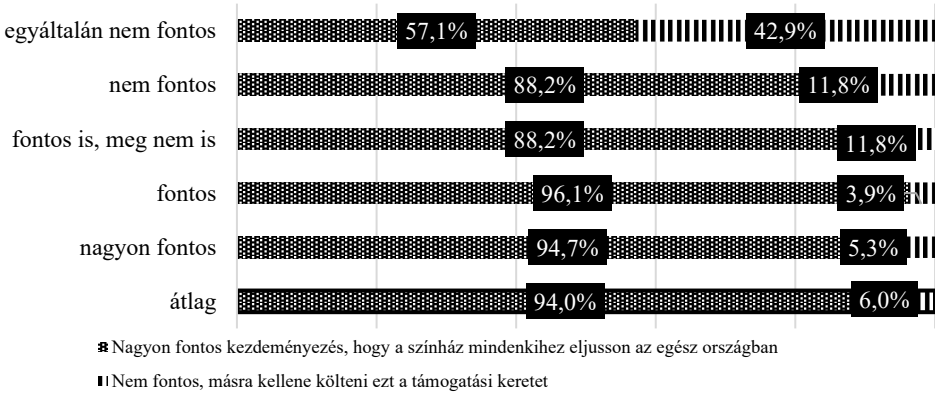

11. ábra: A színházlátogatás fontosságának összefüggése a Déryné Programmal (%-ban)
Forrás: saját szerkesztés (N=787)

7. Következtetések

Eredményeink szerint összességében még viszonylag ismeretlen a nagyközönség számára a Déryné Program, céljáról pedig kevesen tudnak. A gyakori színházlátogatók körében magasabb az ismertsége. A színházlátogatás gyakorisága és a program ismertsége között szoros összefüggés van. A színházlátogatók körében a program ismertsége a látogatások számával nő. A színházkedvelők többsége egyetért a Déryné Program azon céljával, hogy a minőségi kultúrának mindenki számára elérhetővé kell válnia.

Kutatásunkban, amelynek keretében a színházlátogatási szokásokat vizsgáltuk, hasonló eredményekre jutottunk, mint a felsorolt tanulmányok szerzői: Juhász–Fintor 2024, Márkus–Miklósi–Herczegh 2023, Kuti 2009, Héjja–Lehotka– Dragony 2020. Eredményeink hasonló tendenciákat igazolnak a színházlátogatási és a kultúrafogyasztási szokásokkal kapcsolatban. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a jómódúak, a városiak, valamint a nők nagyobb valószínűséggel látogatnak színházi előadásokat.

A programmal kapcsolatos kutatás eredményeiből levont következtetések alapján elmondható, hogy a színház iránti elkötelezettség és a program céljai között van egyezés. A vizsgált közönség körében elmondható, hogy azok, akik számára fontos a színház, általában egyetértenek a Déryné Program azon törekvésével, hogy a kultúra mindenki számára elérhető legyen. A program ismertségének erősítésében segítséget jelenthetnek a színházak látogatói, akik népszerűsíthetik a programot, mivel ők már eleve nyitottak a kultúrára.

Következtetéseink alapján a Déryné Programnak érdemes a színházakkal szorosabb együttműködést kialakítania, hogy a programot minél szélesebb körben ismertté tegyék. A színházlátogatók véleményét érdemes figyelembe venni a program további fejlesztése során. A kutatás eredményei azt is mutatják, hogy a

Déryné Programban van potenciál, és a színházlátogatók a program jelentős támogatói lehetnek. A továbbiakban érdemes a programot még ismertebbé tenni, és a színházakkal való együttműködést erősíteni.

A kutatás nem a Déryné Program előadásainak gyakoriságát vizsgálta a két település színházaiban, hanem a cél a Déryné Program országos szintű megítélésének feltárása volt. Annak ellenére, hogy a kutatás pusztán két településen zajlott, az eredmények országos szinten is érvényesek, mivel a közönség jelentős része nem helyi volt, hanem az ország különböző pontjairól érkezett, így a kapott visszajelzések széles körű képet adnak a Déryné Programról.

Kutatásunk limitációja, hogy nem elemeztük azokat a gazdasági összefüggéseket, amelyek a Déryné Program azon színházakra gyakorolt hatásait tárhatnák fel, amelyek nem vesznek részt a programban. Ez a kérdéskör egy későbbi kutatás keretében vizsgálható meg alaposabban.

Irodalomjegyzék

Andorka R. 2006. *Bevezetés a szociológiába.* Budapest: Osiris Kiadó.

Bauer B.–Csányi K.–Németh A.–Pillók P.–Szabó A. 2017. A magyar ifjúságszociológia elmúlt ötven évének meghatározó szereplői és pillanatai. In: Bali J.–Hajdú Á.–Merelyin Kiss J.–Nádas Zs. (szerk.): *Hazatalálók és hazát találók. Tanulmányok a külhoni magyar ifjúság helyzetéről.* Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet. 21–49.

Blaskó Zs. 2002. Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás. *Szociológiai Szemle* 2/12, 3–28.

Bourdieu, P. 1984. *Distinction. A social Critique of the Judgement of Taste.* Transl. Richard Nice. Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press.

Farkas Z. 2013. A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány* 4, 106–133.

Gyevi-Bíró E. 2013. Pedagógia és beavatás a kortárs művészetben. In: Juhász D.–Gyevi-Bíró E. (szerk.): *Kortárs. Beavatás. A Trafó Kortárs Művészetek Háza oktatási programja.* Budapest: Trafó Kortárs Művészetek Háza. 14–33.

Héjja B.–Lehotka I.–Dragony G. 2020. Klasszikus kulturális szokások és attitűdök. In: Váradi J. (szerk.): *A művészeti nevelés kurrikuláris lehetőségei. Intézményvezetői tükör.* Budapest: MMA MMKI. 72–90.

Juhász E.–Fintor G. 2024. Kultúrafogyasztási és szabadidőeltöltési szokások vizsgálata Magyarországon. In: Langerné Buchwald J.–Koós I.–Velics G. (szerk.): *Az oktatás határdimenziói.* Budapest–Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó – Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete. 203–221.

Kis D. M. 2022. Déryné Program – Színház mindenkinek! In: Kollárik T.–Lovass T. (szerk.): *Művészet, Média, marketing. A 2022-es Savaria Filmszemle konferenciakötete.* Budapest: Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet. 99–107.

Kuti É. 2009. A kultúra iránti érdeklődés és a kultúrafogyasztás alakulása a Nemzeti Médiaanalízis adatai alapján. In: Antalóczy T.–Füstös L.– Hankiss E. (szerk.): *(Vész)jelzések a kultúráról.* Budapest: MTA PTI. 151–200.

Márkus E.–Miklósi M.–Herczegh J. 2023. Kulturális részvétel az Európai Unióban, különös tekintettel a visegrádi országokra. *Kulturális Szemle* 24(1).

Sepsi E.–Szabó A. 2022. A színházszociológiai befogadás-kutatások. *Uránia* 2(1): 27–43.

Pavluska V. 2014. *Kultúramarketing. Elméleti alapok, gyakorlati megfontolások.* Budapest: Akadémia Kiadó.

Pavluska V.–Jakopánecz E.–Törőcsik M. 2018. *Kultúra – a magyar lakosság kultúrával kapcsolatos beállítódása és követett magatartása generációs szemléletű vizsgálattal.* Pécs: PTE KTK.

Sári M. 2004. *A kultúra intézményrendszereinek történeti-funkcionális változásai.* Budapest: PTE-FEEK.

Egyéb hivatkozások

Déryné Közhasznú Nonprofit Kft. 2023. évi szakmai tevékenység [Déryné közhasznúságú melléklet szöveges eredménykimutatás 2023. év.] Budapest.

Déryné Magazin 2022, 2023.

Déryné Program. Programismertető. https://deryneprogram.hu/programismerteto/ (Letöltés: 2024. 09. 24.)

Déryné Fesztivál. A fesztiválról. https://derynefesztival.hu/a-fesztivalrol/ (Letöltés: 2024. 10. 01.)

Déryné Művészeti Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság 2024. évi üzleti terve. Budapest

Központi Statisztikai Hivatal 2024: Színházak. https://www.ksh.hu/stadat_files/ksp/hu/ksp0013.html (Letöltés: 2024. 10. 23.)

Szendrei Boglárka

Műfaji sajátosságok Gönci Aszalós Mihály neolatin versgyűjteményében

1. Bevezetés

Gönci Aszalós Mihály (*Michael Aszalos Geonczinus*) életére vonatkozóan nem sok információ áll rendelkezésünkre, jelenleg születésének és halálának ideje is ismeretlen.[1] Támpontul szolgálhat, hogy 1617. július 17-én iratkozott be a marburgi (Szögi 2011: 214), 1618. április 7-én pedig a heidelbergi egyetemre (Szögi 2011: 131), amelyek ebben az időszakban a magyarországi református peregrinusok elsődleges úti célját jelentették.[2] Tanulmányait apja, Gönci Aszalós Tamás finanszírozta, de rajta kívül valószínűleg mások is támogatták különböző módon és mértékben (Herepei 1965: 147).[3] A peregrinációt megelőzően Sárospatakon tanulhatott, erre azonban csak a Szepsi L. Mihályhoz és Szenci B. Jánoshoz címzett, a *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum…* című versgyűjteményében szereplő költemények lemmáiból következtethetünk:[4] „studiorum meorum remigi fidelissimo" (CalStren: E3v); „Rectori Academiae Patachinae primario Domino ac studiorum meorum Duci fidelissimo" (CalStren: E4v).[5]

---

[1] Életéről és műveiről a legrészletesebb áttekintés: Heltai 1980: 257–258. Családjáról szintén viszonylag keveset tudunk, az adatok egy része ráadásul bizonytalan. Gönci Aszalós Mihály apja, Gönci Aszalós Tamás 1603-ban kapott nemesi címet feleségével, Károly Katával, gyermekeivel, Mihállyal és Annával, testvérével, Istvánnal és testvérének családjával együtt (Csoma 1897: 60–61). J. Újváry Zsuzsanna két tanulmányában is ír a Gönci Aszalós családról: J. Újváry 2001: 404–406; J. Újváry 2005: 101–102, 111. Tarnai Andor szerint Gönci Aszalós Mihály „1617-ben élő testvérei Péter és Pál névre hallgattak" (Tarnai 1990: 457), a családra vonatkozó források azonban nem említenek ilyen nevű fivéreket. Bár a *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum…* című versgyűjteményben Gönci Aszalós valóban ajánl egy-egy verset a *frater* megnevezéssel illetett Gönci Aszalós Péternek és Pálnak, nem biztos, hogy vér szerinti testvérekről van szó, amit az is megerősít, hogy ugyanígy szólítja meg Gönci Szabó Györgyöt és Vitéz Györgyöt is (Gönci Aszalós 1618: C1r, C3r, D2r, D3r). A *Calathus strenarum…* digitalizált változata elérhető itt: https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/30/35/dd/ 1/App_H_0734.pdf (letöltés ideje: 2025. 07. 10.). A későbbiekben Gönci Aszalós 1618-ra CalStren-ként fogok hivatkozni.

[2] A református diákok peregrinációs útvonalaihoz az 1610-es évek második felében lásd: Heltai 1994: 42; Szögi 2011: 28.

[3] Gönci Aszalós Mihály kapcsolatban állt Rákóczi Zsigmonddal és Rákóczi Györggyel, előbbinek ajánlotta 1618. augusztus 8-án tartott, 1619-ben nyomtatásban is megjelent disputációját, és mindkettejükhöz címzett egy-egy költeményt a *Calathus strenarum…*-ban (CalStren: B1v–B2v). Az említett disputáció: Gönci Aszalós 1619. Diáktársa, Vári Miklós állítása szerint Bethlen Gábor is támogatta más peregrinusokkal egyetemben (Imre 2007: 141–142).

[4] Herepei a Szenci B. Jánoshoz írt költeményre hívja fel a figyelmet, azonban tévesen vitairatnak nevezi a *Calathus strenarum…*-ot (Herepei 1965: 110).

[5] Gönci Aszalós mindkét esetben azt hangsúlyozza, hogy a költemény címzettje hűséges vezetője volt tanulmányai során.

Gönci Aszalósnak a *Calathus strenarum…*-on kívül két disputációját és néhány üdvözlő versét ismerjük. 1618. augusztus 8-án Heidelbergben disputált David Pareus elnöklete alatt, a vitairat 1619-ben jelent meg nyomtatásban Borzási B. Balázséval együtt.[6] Egy cím nélküli disputációja szerepel Pareus *Thesaurus Biblicus*ában 1618. december 19-ei dátummal (Pareus, D. (ed.) 1621: 157–160). Üdvözlő verseket írt Muraközi Dús Márton marburgi disputációjához, illetve Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas*ához (Heltai 1980: 258).[7]

Gönci Aszalós latin nyelvű versgyűjteményéről mindezidáig nem született átfogó elemzés, csupán rövid, nagyjából egyoldalnyi terjedelmű áttekintések állnak rendelkezésünkre. Az egyes tanulmányok, könyvfejezetek más-más kontextusban tárgyalják a kiadványt: Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter egy főként disputációkat tartalmazó colligatum érdekes darabjaként utal rá (Kovács–Kulcsár 1970: 97–98),[8] Bán Imre a 17. századi, latin nyelvű, protestáns, magyarországi vonatkozású poétikák sorába illeszti be (Bán 1971: 25), Tarnai Andor a parodiával (Tarnai 1990: 457), Tüskés Gábor és Knapp Éva pedig az emblémákkal összefüggésben ír róla (Tüskés–Knapp 1996: 173).

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy műfaji szempontból részletes elemzést adjak Gönci Aszalós Mihály idáig csak felületesen vizsgált neolatin versgyűjteményéről, ezzel hozzájáruljak a 17. századi magyarországi neolatin alkalmi költészet kutatásához. A tanulmány első részében arra keresem a választ, hogy a paratextusok a kiadvány mely sajátosságait emelik ki, és mit árulnak el annak műfajáról, a második részében pedig azt vizsgálom, hogy a kísérőszövegek által bemutatott jellemzők milyen egyéb műfajokkal, szövegalkotási technikákkal függhetnek össze.

2. Műfaji utalások a kötethez járuló paratextusokban

A kiadvány címében szereplő *strena* (azaz újévi ajándék, jókívánság, újévi vers), amely az alkalmi költészet körébe tartozik, egyértelműen kijelöli a leginkább meghatározó műfaji kategóriát, de a hozzá társuló jelzők sem hagyhatók figyelmen

[6] Gönci Aszalós disputációjához lásd a 3. lábjegyzetet. A disputációhoz üdvözlő verset írt Tornai Pásztor Ferenc, Muraközi Dús Márton és Udvarhelyi György. Borzási B. Balázs disputációja: Borzási B. 1619.

[7] Az üdvözlő verseket tartalmazó kiadványok: Muraközi Dús 1618; Szepsi Csombor 1620. Gönci Aszalós műveinek listája még kiegészíthető azzal, hogy „[e]mléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe 1618. máj. 27-én." (Heltai 1980: 258). Heltai ugyanitt más üdvözlő verseket is említ az 1968-as Szepsi Csombor-összes Gönci Aszalósról szóló jegyzetére hivatkozva, amely szerint a Szepsi Láni Mihálynak, a Szepsi Korotz Györgynek, a Lövei Györgynek és a Boros Jánosnak ajánlott költemények fordításai megtalálhatóak Gulyás József egyik munkájában (Szepsi Csombor 1968: 459). Ez annyiban helytálló, hogy Gulyás valóban lefordított négy verset Gönci Aszalóstól, azt azonban sem a jegyzet, sem Heltai nem említi, hogy a költemények a *Calathus strenarum…*-ból származnak. A fordítások: Szombathi 1936: 12–14. A jegyzet többek között abból a szempontból is pontatlan, hogy Herepeihez hasonlóan tévesen disputációként hivatkozik a *Calathus strenarum…*-ra.

[8] A Kovács és Kulcsár által bemutatott, a *Calathus strenarum…*-ot is magába foglaló colligatumhoz lásd még: Imre 2007: 139–143.

kívül.[9] A *hortensis* és a *symbolicus* a Gönci Aszalós költeményeiben érvényesülő növényszimbolikára utalnak, a *poeticus* pedig arra, hogy a kötet darabjai, mivel változatos versformákban íródtak, egyfajta költői példatárrá állhatnak össze. A címlap további elemei mindezt megerősítik. Az ajánlásokat követően megjelenik a gyűjteményt életre hívó alkalom, az újév: „IN AVSPICIVM PROGRESSUM / & exitum denique, omnibus numeris & partibus, felicis huius anni" (CalStren: A1r).[10] A lap alján egy rövid, parodiának tekinthető szöveg olvasható, amely Vergilius 3. eklogájának 106–107. sora („Dic, quibus in terris inscripti nomina regum / nascantur flores […]"; Vergilius 1987: 65–66[11]) alapján készült: „Die [!] quibus in terris, inscripti clara virorum / Nomina, nascantur FLORES?" (CalStren: A1r).[12] A parodia ebben az esetben az imitáció egyik típusát jelenti, amelynek lényege, hogy a költő egy antik auktortól származó szöveg(rész) egyes szavait kicserélve új, tárgyában jellemzően eltérő szöveget hoz létre, többé-kevésbé megtartva a mondatok, illetve a gondolatmenet szerkezetét (Scaliger 1561: 46; Alsted 1630: 526; Piscator 1642: 157, 165).[13] A címlapon szereplő parodiában – az imitált szöveggel ellentétben – nem királyok, hanem híres férfiak nevei kapcsolódnak össze a virágokkal, akárcsak Gönci Aszalós költeményeiben.

A *Calathus strenarum…* két részre tagolódik: az első egység 29 versből áll,[14] amelyeket a szerző pártfogóinak, családtagjainak, illetve barátainak ajánlott, a második egységet pedig 11, egyházi személyekhez szóló darab alkotja.[15] A címzettekhez Gönci Aszalós minden esetben egy-egy növényt társít, jellemzően tulajdonságaik hasonlósága vagy valamilyen más párhuzam alapján. A Vergilius-parodia

---

[9] Az alkalmi költészet elméleti hátteréhez lásd például: Molnár 2024: 99–148. A magyarországi neolatin alkalmi költészettel kapcsolatban többek között Móré Tünde végzett alapos kutatást, elsősorban a propemptikon műfajára fókuszálva: Móré 2022. Posta Annának több tanulmánya is 17. századi neolatin alkalmi költeményekkel, illetve versgyűjteményekkel foglalkozik, például: Posta 2019, Posta 2021.

[10] „Ennek a boldog újévnek a kezdetére, a folyására és befejezésül a végére, minden szakaszával egyetemben." Amennyiben nem jelzem külön, a fordítások tőlem származnak. A *Calathus strenarum…*-ból származó idézetekben előforduló nagybetűs kiemelések, illetve kiskapitálissal szedett szövegrészek minden esetben a kötet fentebb már hivatkozott kiadásának tipográfiai megoldásait tükrözik.

[11] „Mondd, mely vidékeken születnek olyan virágok, amelyekre királyok nevei vannak írva?"

[12] „Mondd, mely vidékeken születnek olyan virágok, amelyekre jeles férfiak nevei vannak írva?"

[13] A parodia kora újkori értelmezéséhez és magyarországi történetéhez lásd: Tarnai 1990.

[14] Ezek közül az első, az apjához, Gönci Aszalós Tamáshoz címzett költemény számozatlan, a főszöveg összes többi darabja számozott. A második egységben a számozás újrakezdődik.

[15] Ebből a sajátosságából fakadóan a kiadvány adalékul szolgálhat az északkelet-magyarországi protestáns értelmiségen belüli kapcsolatok vizsgálatához a 17. század első évtizedeiben. Kovács és Kulcsár némileg hasonló okok miatt tartja fontosnak a versek címzettjeinek felsorolását (Kovács–Kulcsár 1970: 97). Tarnai is rögzíti, hogy az ajánlások alapján Gönci Aszalós többek között kikkel állt kapcsolatban (Tarnai 1990: 457). A kapcsolatok vizsgálatához a neolatin alkalmi versgyűjtemények kontextusában lásd például: Posta 2022. Molnár Dávid monográfiájában egy ábécésorrendbe szedett lista formájában közli azoknak a személyeknek a nevét és életrajzi adatait, akik – többek között műveit és album amicorumát figyelembe véve – Filiczki kapcsolati hálóját alkotják (Molnár 2024: 355–395). Markó Anita a hálózati modell alkalmazásával végez hasonló kutatásokat a régi magyarországi irodalomra vonatkozóan. Ehhez lásd például: Markó 2018.

azonban nemcsak a kötetkoncepciót hordozza magában, hanem a költői versengés köré szerveződő antik szöveg megidézésén keresztül azt is kifejezheti, hogy a versgyűjtemény egyik célja a költői tehetség megmutatása, ami többek között a formai sokszínűségre való törekvésben nyilvánul meg. A költészet, a nyelvi-poétikai megalkotottság, illetve az antikvitás kitüntetettségéhez kapcsolódik a címlap következő részlete is: „MITTEBANT IPSE PHOEBUS NOVEMQUE / Musae per Interpretem / MICHAELEM ASZALOS GEONCZINVM ELOQVEN- / tiae & Poeticae pro tempore Studiosum" (CalStren: A1r). A fikció szerint tehát a művet maga Phoebus és a Múzsák küldték az ékesszólásban és a poétikában jártas Gönci Aszalós Mihály közvetítésével.

A címlapot a szerző marburgi tanárainak üdvözlő versei követik. Johannes Molther (*Johannes Moltherus*) hexameteres költeményében Gönci Aszalós strenái újonnan ültetett, illatos virágokként jelennek meg, amelyeknek látványa szemet gyönyörködtető, és Thesszália kies völgyei sem képesek hasonlót nyújtani (CalStren: A2r). Ezután egy felsorolás következik a költői kert növényeiből: „Hic violas, leucosa, rosas, mollesque hyacinthos, / Narcissos, thymbram, candentia lilia, calthas, / Atque alias videas, hortorum munera, plantas" (CalStren: A2r). A botanikai jellegre irányítja a figyelmet Macer és Dioscorides nevének említése. Molther kiemeli Gönci Aszalós költői tehetségét: a Múzsák legbuzgóbb ifjú tisztelőjeként („Thespiadum juvenis praestrenuus cultor") szólítja meg, utal műve különlegességére, és azzal zárja versét, hogy a fiatal költő fejét a Múzsák zöldellő babérral fogják övezni, ez a kert – a versgyűjtemény – pedig sohasem fog elhervadni, és halhatatlan dicsőséggel és hírnévvel fogja megajándékozni készítőjét (CalStren: A2r–v).

Rudolph Goclenius (*Rodolphus Goclenius*) hexameterben írt költeményében Gönci Aszalós sokoldalúságát hangsúlyozza. A költő[16] antik istenségeket hív segítségül, hogy támogassák a tehetséges Mihályt a hatáskörükbe tartozó területeken. Florának akkor kell segítenie a botanikai ismeretekkel bíró Mihályt, amikor a Heszperidák kertjéből gyűjt illatos növényeket. A Múzsára akkor van szükség, amikor a lírai költészetben jártas ifjú ezeket a virágokat versekben ajánlja fel különböző személyeknek. Az ékesszólás terén kiművelt Mihály számára Suadának, a meggyőzés istennőjének segítsége is fontos, hiszen csak így tudja a Flora által képviselt botanikát és a Múzsa által jelképezett költészetet ügyesen összekapcsolni. Hygieiának is jönnie kell, mivel ő tudja megadni Mihálynak az egészséget és a fiatalságot. Ezután további jókívánságok következnek: a Múzsa adjon Gönci Aszalós családjának el nem múló dicsőséget, Suada helyezze ragyogó székbe őt, Hygieia pedig sokáig gondoskodjon arról, hogy ép testében ép lélek legyen. A költeményben mindeddig az antik elemek domináltak, a lezárásban viszont a

[16] Tanulmányomban, amint az a neolatin alkalmi költemények elemzésekor szokás, szándékosan a *költő* és a *szerző* megnevezéseket, valamint a szerzők neveit használom a *lírai én*, a *megszólaló*, illetve a *versbeszélő* helyett, a költemények címzettjei esetében pedig beszédhelyzettől függően a *címzett* és a *megszólított* kifejezéseket, valamint a nevüket.

keresztény isten is megjelenik, ő hagyja jóvá a megfogalmazott kéréseket, amelyek ily módon teljesülhetnek (CalStren: A2v).

Johannes Combach (*Johannes Combachius*) disztichonban írt költeménye arra a szembeállításra épül, hogy míg a mezei virág hamar elhervad, és elveszti szépségét, a virtus nyújtotta virágon nem fog az idő, sőt növekszik, és egyre szebbé válik, égesse akár a nyári hőség, vagy következzen akár a zord tél. Gönci Aszalós virágokkal azonosított versei az utóbbi kategóriába tartoznak, ezért fonnak neki a Múzsák koszorút, amely örök dicsőséggel jár. Az utolsó két sor összegzi az addig elmondottakat: az erény az egyetlen, amely nem ismer halált, így Gönci Aszalósnak ezt kell művelnie ahhoz, hogy hírneve halhatatlan lehessen (CalStren: A3r).

A tanárok üdvözlő verseit követő, disztichonban írt *Anticinium* szerzője nincs megnevezve, a beszéd- és vershelyzetből azonban egyértelműen kiderül, hogy Gönci Aszalós tollából származik. A *Calathus strenarum…* címében és címlapján megjelölt alkalom, az újév itt is megjelenik: „Janus & a tergo veterem dum respicit annum / Fronte fores pandens anteriore novo" (CalStren: A3v).[17] A költemény végén a szerző Istenhez fordul, és arra kéri, hogy tegye boldoggá ezt az évet: „Da DEUS ut novus iste redux in pluribus annus, / Principio, medio, fine, beatus eat" (CalStren: A4v). Újévkor költői versengés zajlik, amelyből Gönci Aszalós sem szeretne kimaradni, és így hálátlan, lusta költőnek tűnni (CalStren: A3v). Az újévhez kapcsolódó költői ajándékküldésre, versengésre találunk magyarországi vonatkozású példát a 17. század elejéről: Szenci Molnár Albert *Lusus poetici*jét.[18] Ez a szokás valószínűleg antik előzményekre, a Saturnaliára vezethető vissza, amelynek nyomai megtalálhatók például Catullus egyes carmenjeiben (G. Lábos 1978: 592–595). A 16–17. század fordulójától kezdtek egyre népszerűbbé válni Magyarországon az újévi költemények, Bocatiusnak például két olyan versgyűjteményét is ismerjük, amelyek ebből az alkalomból születtek (Gyulai 2017: 511–512): a *Novus annus…* 1599-ben, a *Hexasticha votiva…* 1612-ben jelent meg.[19] A korszak egy másik jelentős magyarországi neolatin költőjének, Filiczki Jánosnak is jelentek meg újévi versei 1614-es, alkalmi költeményeket tartalmazó kötetében,[20] amelyek néhány évvel később helyet kaptak a *Delitiae poetarum* antológiasorozat magyarországi szerzők műveiből összeállított kötetében is (Pareus, J. P. (ed.) 1619). Filiczki költészetével, többek között az alkalmi költészet kontextusában, Molnár Dávid *Versőrlő malomkőnek korpája?: Filefalvi Filiczki János költői életműve* című monográfiája foglalkozik alaposabban (Molnár 2024).[21]

---

[17] „Amikor Janus hátulról visszatekint az óévre, elölről kitárja az ajtót az újév előtt."

[18] Ehhez lásd G. Lábos Olga tanulmányát az újévhez kapcsolódó versekről Szenci Molnár Albert *Lusus poetici*jében: G. Lábos 1978. A *Lusus poetici* 1614-ben jelent meg.

[19] Bocatius újévi versgyűjteményei: Bocatius 1599b, Bocatius 1612.

[20] Filiczki 1614.

[21] Molnár elkészítette Filiczki műveinek kritikai kiadását is: Filiczki 2023.

A megidézett antik hagyományra utalhat a *vultu sereno* szókapcsolat is. G. Lábos Olga a következőket írja a Catullus 14. carmenjéhez kapcsolódó lábjegyzetben: „A régebbi Catullus-kommentárok Lukianos Kronosolón-jára (c. 16) hivatkoznak: a Saturnalia törvényhozója a könyvküldés szokásával kapcsolatban előírja, hogy a megajándékozott az írást fogadja ragyogó arccal és rögtön olvassa el" (G. Lábos 1978: 594). Miután Gönci Aszalós kifejtette, hogy mivel télen, újév idején nem nyílnak illatos virágok, ő a mindig zöldellő Helikonról hoz ajándékot a kiváló férfiaknak, felszólítja a költemények címzettjeit, hogy fogadják azokat nyugalommal és derűs arccal: „Illa igitur placidaque manu, *vultuque sereno,* / Accipite o patrii lumina clara soli" (CalStren: A4r, kiemelés tőlem – Sz. B.).

A kiadványt a szerző diáktársainak üdvözlő versei zárják.[22] Erdőbélteki Mihály (*Michael E. Belthekinus*), Lévai Suba Tamás (*Thomas S. Levai*), Tornai Pásztor Ferenc (*Franciscus Pastoris Thornaeus*), Vári Miklós (*Nicolaus Vari*) és Muraközi Dús Márton (*Martinus D. Murakozi*) Gönci Aszalóshoz hasonlóan 1617-ben iratkoztak be a marburgi egyetemre (Szögi 2011: 214–215).[23] Erdőbélteki Mihály alkaioszi strófában írt költeményében sok növényekkel kapcsolatos szó fordul elő, amelyek közül némelyik konkrét, absztrakt, illetve metaforikus, szimbolikus jelentéssel is bír, lehetővé téve az ezzel a kettősséggel való játékot (CalStren: F1v–F2r).[24]

Lévai Suba Tamás Horatius Maecenas-ódájára rájátszó versében Gönci Aszalós költői tevékenysége válik hangsúlyossá.[25] A Múzsák szeretete elragadja Gönci Aszalóst, és távoli helyeken viszi őt keresztül. Calliope a nemes lelkűek között ad neki helyet, a Múzsák vezetője, azaz Apollo Castalia forrását nyújtja neki, és rövid időn belül a lírai költők sorába helyezi, ha folytatja a jeles férfiak versben történő dicsőítését (CalStren: F2v). Feltűnő a költészettel kapcsolatos antikizáló szókincs jelenléte, a Múzsák megnevezésére például három különböző szót használ Lévai: *Pierides*, *Thespiades*, *Aonides*.

Tornai Pásztor Ferenc disztichonban írt költeményének első sorai a mindenféle virágokkal és bíborszínű rózsával teli kosarak megtekintésére szólítanak fel: „Inspice, quisquis ades, calathos, Vir culte, capaces / Omnigeni floris puniceaeque rosae" (CalStren: F2v). Az üdvözlő vers szerzője Gönci Aszalóst a tavasszal visszatérő gólyával állítja párhuzamba, ugyanis a madárhoz hasonlóan virágzó völgyeken repül át, és miként a gólya, gyömbért hoz csőrében, úgy a költő új, addig nem látott virágokkal kosaraiban érkezik, amelyekkel Pannonia nagyjait tervezi megajándékozni (CalStren: F2v–F3r). Ezek a növények pedig nem ártó füvek (*dirae herbae*),

[22] A versgyűjtemény második egységének utolsó darabját nem közvetlenül követik, előttük még olvasható egy négysoros, disztichonban írt költemény, a *Votum ad Deum*.

[23] Vári Miklós kivételével mindannyian 1618-ban iratkoztak be a heidelbergi egyetemre (Szögi 2011: 214–215).

[24] A *radix*, a *flos*, a *germen* és a *stirps* azok a szavak, amelyek egyszerre növényekre és a családra, nemzetségre is vonatkozhatnak.

[25] A Horatius-ódával való kapcsolatra Tarnai is rámutat (Tarnai 1990: 457).

hanem a következők: „myrtus, lilia, palma comans / Laurus, Aizoon, Narcissus, Moly, Cupressus, / Cum Cedris, Violae, solsequiumque virens" (CalStren: F3r). Az ifjú keble sok erénnyel és nagy buzgósággal, a papok és előkelők (azaz a versek címzettjei) felé irányuló tisztelettel van tele (CalStren: F3r). A költemény zárlata szerint híres virtusa arra késztette Gönci Aszalóst, hogy elhagyja hazáját, és a német területekre, Hessenbe menjen, ahol égő tudásvágyát csillapítva örök hírnévre tehet szert művészileg megformált verseivel (CalStren: F3r).

Vári Miklós hexameteres üdvözlő versében Gönci Aszalós költői tevékenysége kerül előtérbe. Vári Ulysseshez (*Dulichius*) hasonlítja barátját, hiszen miként a hős a viharos tengeren utazott számos vidéken keresztül, Gönci Aszalós is veszedelmes szirteken át jutott el Németországba, ahol a Múzsáknak szentelt paloták állnak, és ahol adódik lehetőség a költői fejlődésre és a kiteljesedésre (CalStren: F3v). A vers azzal a felszólítással ér véget, hogy Gönci Aszalós folytassa az írást, hiszen műveire rátekint Isten az égi síkokról (CalStren: F3v).

Muraközi Dús Márton alkaioszi strófában írt költeményében Gönci Aszalós költői tehetségét dicséri, aki Apollónak szentelt lantján zengve versben üdvözli a papokat és a haza oszlopait (*patriae columnae*, CalStren: F4r), az a hírnév pedig, amelyet ily módon szerez, hosszú ideig fenn fog maradni (CalStren: F4r). Az utolsó előtti versszakban a költő arra kéri Istent, hogy tegye boldoggá az újévet a strenák címzettjei számára, és hogy ezek a jeles férfiak egészségesen üdvözölhessék a Nesztóréhoz hasonlóan hosszú időskort: „Recentis anni principium Deus / Finem[que] Claris & medium bees / Heroibus, longam salutent / Incolumes Pylii senectam" (CalStren: F4r).

A paratextusok a kiadványnak három fontos sajátosságát emelik ki: az alkalmat, amelyre készült (újév), a növényszimbolika központi szerepét és azt, hogy költői szövegekről van szó. Az üdvözlő versek között akad olyan (Rudolph Gocleniusé), amely ezt az összetettséget és ily módon Gönci Aszalós sokoldalúságát hangsúlyozza. Az újév mindössze két kísérőszövegben jelenik meg: Gönci Aszalósában és Muraközi Dús Mártonéban. Jellemző a növényekkel kapcsolatos szavak használata, a költemények virágokkal való azonosítása, illetve a kosarak tartalmának felsorolása. A költői tevékenységhez, tehetséghez kapcsolódóan Apollót, a Múzsákat, az ő lakhelyüket, a lantot és a költői dicsőséget jelképező koszorút említik a paratextusok szerzői. Gyakran megjelenik az a gondolat, hogy költeményei örök hírnevet fognak hozni Gönci Aszalós számára.

3. A kötet műfaji összetettsége

Eddigi kutatásaim alapján az a kiadvány, amely a legtöbb hasonlóságot mutatja Gönci Aszalós versgyűjteményével, Bocatius fentebb már említett *Hexasticha votivá…*-ja, hiszen mindkettő az újévhez kapcsolódik, és közös vonásuk, hogy költeményeik címzettjeihez valamilyen szimbólumot társítanak. Különbséget jelent

azonban, hogy Bocatiusnál ezek többségükben állatok, illetve csillagjegyek, és nem minden versnek tartozékai, a *Calathus strenarum…*-ban ezzel szemben végig érvényesül a növényszimbolika. Az eltérések ellenére a Gönci Aszalós művében felfedezhető műfaji hatások szempontjából segítséget jelenthet ez a párhuzam. Amint azt Gyulai Éva is kiemeli, a *Hexasticha votivá…*-ban található költemények többségéhez két mottó és egy kép társul, azaz olyan egységek jönnek létre, amelyek formailag, illetve működésmódjuk alapján emblémának tekinthetők (Gyulai 2017: 512). A *Calathus strenarum…*-ban ugyan nincsenek képek és mottók, a szakirodalomban mégis felmerült az a gondolat, hogy az embléma, valamint az impréza műfaja inspirációt jelenthetett Gönci Aszalós számára, mivel ezekben „jelentős szerepet játszott a személyek és elvont tartalmak növényekkel vagy állatokkal történő megjelenítése" (Tüskés–Knapp 1996: 173).

Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter két művet említ, amelyekből esetleg ötletet meríthetett Gönci Aszalós: az egyik Bocatius *Hungaridos libri poematum quinque* című versgyűjteménye, amelynek negyedik könyvében csakugyan található néhány újévi vers, a másik pedig Pécsi Lukács *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorója* című munkája (Kovács–Kulcsár 1970: 98).[26] Utóbbi az erkölcsbotanikák közé tartozik, amely műfajnak Pálos Mónika a következő definícióját adja: „Erkölcsbotanikának tehát azt nevezhetjük, amikor egy mű vagy műrészlet egyszerre közöl növénytani praktikus(nak vélt) ismereteket és erkölcsi tanítást, s ezeket szorosan, mintegy elválaszthatatlanul összekapcsolja" (Pálos 2016: 71).[27] A botanikai jellegre már Macer és Dioscorides említése is utal Molther üdvözlő versében, és több kísérőszöveg is hangsúlyozza a növényszimbolika központi szerepét Gönci Aszalós költeményeiben, ami jelenthetné azt, hogy a *Calathus strenarum…* beleillik az erkölcsbotanikai munkák sorába. Annak ellenére azonban, hogy a költő a versek egy részében valóban leírja a növények hatását, tulajdonságait, célja nem valamiféle erkölcsi tanítás közvetítése, hanem inkább a versek címzettjeinek dicsérete a (növényekkel közös) pozitív tulajdonságokon keresztül. A Zólyomi Dávidnak ajánlott költeményben például a hasonlóság alapja az, hogy a kiváló férfi erénye, hírneve és tehetsége éppúgy elpusztíthatatlan, miként a fenyőt sem képesek ledönteni az erős szelek (CalStren: B2v–B3r). A növényszimbolika szempontjából sokkal inkább releváns lehet például Caspar Dornau *Amphitheatrum sapientiae Socraticae joco-seriae…* című 1619-es, neolatin költők szövegeit is magába foglaló antológiája (Dornau (ed.) 1619), amelynek több ciklusa is egy-egy növény köré épül.[28]

---

[26] Az említett művek: Bocatius 1599a, Pécsi 1591.

[27] Pécsi Lukács erkölcsbotanikájához lásd még a hasonmáskiadás kísérőtanulmányát: Kőszeghy–Utasi 2014.

[28] Az antológiában újévhez kapcsolódó költemények is szerepelnek, amelyek szintén relevánsak lehetnek Gönci Aszalós versgyűjteménye szempontjából. Többek között az *Amphitheatrum…*-mal is foglalkozik Imre Mihály a tanulmányában: Imre 2021.

Látható tehát, hogy a nevelő szándék sem a paratextusokban, sem a strenákban nem érhető tetten, ez viszont nem jelenti azt, hogy a versgyűjtemény kizárólag gyönyörködtetésre alkalmas, ugyanis abból a sajátosságából kifolyólag, hogy a költemények változatos formákban íródtak, jól használható egyfajta „verstani példatár"-ként.[29] Így azt mondhatjuk, hogy Bán, illetve Tüskés és Knapp jogosan sorolják az irodalomelméleti kézikönyvek közé mint olyan művet, amely a poétikákban fellelhető elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazására szolgáltat példákat (Bán 1971: 25).[30] A formai sokszínűség emellett – amint erre fentebb már utaltam – a költői tehetség megcsillogtatásának, illetve a költői versengésnek az eszköze is lehet. Utóbbinak a hagyományához hozzátartozik a játékosság is,[31] amelyet a *Calathus strenarum…*-ban a technopaegniumok közé tartozó anagrammák képviselnek. A strenák között hat, a paratextusok között egy anagrammás vers található.[32] Tarnai erre „korjellemző vonás"-ként tekint, és szerinte „[e] forma a késő-reneszánsz korának iskolás gyakorlatából származhatott" (Tarnai 1990: 457). Az anagrammákhoz hasonló költői játékok ismeretét összekapcsolja a parodiák létrehozásával, bár úgy véli, hogy „[s]zigorú értelemben vett parodia a versek között nincsen, […] de rájátszás annál több" (Tarnai 1990: 457).[33]

Tarnai négy olyan verset említ, amelyekben parodiaszerű részek fedezhetők fel: a Gönci Aszalós Tamáshoz szóló költemény (*Myrtus*) Catullus 1. carmenjére, a Rákóczi Györgyhöz címzett darab (*I. Cedrus*) Horatius 3, 1. carmenjére, a Rákóczi Zsigmondnak ajánlott strena (*II. Platanus*), illetve Lévai Suba Tamás üdvözlő verse pedig a Maecenas-ódára játszik rá (Tarnai 1990: 457). A terjedelmi korlátok miatt most csak két példán keresztül fogom szemléltetni a jelenséget. A Gönci Aszalós Tamáshoz írt vers és a Catullus-carmen közötti kapcsolat jellege nehezen meghatározható, hiszen mindössze három és fél sort érint, illetve a szavak kicserélése mellett, ami a parodia sajátossága, olyan sorra is akad példa, ahol csak az egyik szó végződése változik az egyeztetés miatt. A vonatkozó szakaszok a következők (a teljes egyezéseket félkövérrel, a hasonló elemeket kurzívval emelem ki):

---

[29] A *verstani példatár* kifejezést Tüskés és Knapp tanulmányából kölcsönzöm (Tüskés–Knapp 1996: 173).

[30] Tüskés és Knapp tanulmányában a *Calathus strenarum…* az *Emblematika az irodalomelméleti kézikönyvekben* című alfejezetben szerepel.

[31] Ehhez lásd G. Lábos Olga fentebb már idézett tanulmányát.

[32] Erre Tarnai is felhívja a figyelmet (Tarnai 1990: 457).

[33] Érdekes adalék lehet, hogy Piscator néhány évtizeddel későbbi, 1642-es poétikájában a parodia – amellett, hogy a latin nyelvű költészet megfelelő szintű műveléséhez szükséges előgyakorlatok egyike – a grammatikai technopaegniumok közé tartozik (Piscator 1642: 157, 165). Erre Bán és Szentpéteri is utal (Bán 1971: 37, Szentpéteri 1996: 35).

Catullus, 1. carmen	*Myrtus* (Gönci Aszalós Tamáshoz)
„**Cui dono** *lepidum* novum *libellum* **arida modo pumice** *expolitum*? *Corneli*, **tibi**: […] **plus uno** *maneat* **perenne saeclo**."[34]	„**Quoi dono** *lepidas* amanter *odas*, **Arida modo pumice** *expolitas*? O *Parens* **tibi**, […] **Plus uno** *vigeat* **perenne seclo**."[35]

A Rákóczi Györgyhöz szóló költemény első versszaka szabályos parodiának tekinthető. A kiemelések alapján látható, hogy teljes egyezések, alaki hasonlóságok, illetve (természetesen a szótagszámot és a szótagok időtartamát leszámítva) teljesen eltérő részek is előfordulnak benne:

Horatius, Carm. 3, 1.	*I. Cedrus* (Rákóczi Györgyhöz)
„*Odi* profanum volgus et arceo. **Favete** *linguis*: **carmina non prius** *audita* Musarum *sacerdos* *virginibus puerisque canto*."[36]	„*O Di*, Dearum plectra sonantium **Favete** *Musis*, **carmina non prius** *Cantata*, Pannonae, *poeta* *Luminibus patribusque fundo*."[37]

4. Összegzés

Gönci Aszalós *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum…* című neolatin versgyűjteménye a műfajok, műfaji hatások szempontjából összetettnek tekinthető. A paratextusok a kiadványt életre hívó alkalmat, az újévet, a növényszimbolika központi szerepét és Gönci Aszalós költői tevékenységét, tehetségét emelik ki. A *Calathus strenarum…* magán viseli az erkölcsbotanika és az embléma egyes műfaji jegyeit, azonban szigorúan véve nem sorolható ezekbe a kategóriákba. Bár elsődleges célja valószínűleg a költői tehetség megmutatása, formai sokszínűsége folytán akár verstani példatárként is használható. A gyűjteményben hét anagrammás vers található, amelyek kötetbeli jelenléte a korabeli poétikaoktatás gyakorlata mellett az újévi költői versengés hagyományát jellemző játékosság felől érthető meg. A költemények némelyike jól érzékelhetően antik szövegekre játszik rá, a kapcsolat jellege azonban nem minden esetben határozható meg egyértelműen.

[34] Catullus 1998: 29–30. „Kit lepjek meg e kedves új kötettel, / mit símára imént csiszolt a horzskő? / Csak téged, Neposom"; „hogy több századot is megérjen egynél!" (Devecseri Gábor fordítása; Catullus 1978: 7).

[35] CalStren: A4v. Devecseri Gábor fordítása nyomán: „Kinek adjam szeretettel ezeket a kedves költeményeket, amelyeket épp az imént csiszolt simára a horzskő? Ó, apám, neked"; „hogy egynél több évszázadon át éljen egészségesen."

[36] Horatius 1961: 180. „Gyűlölve mondom: hátra hitetlenek! / Oltári csöndet! Még soha nem dalolt / dalt zengek én, a Múzsa papja / ifju szüzek s fiuk új hadának" (Illyés Gyula fordítása; Horatius 1961: 181).

[37] CalStren: B1v. „Ó, istenek, a zengő istennők lantjai, legyetek a Múzsák segítségére; én, a költő eddig még soha nem énekelt dalokat alkotok Pannonia nagyjai számára."

A későbbiekben jelen tanulmány eredményeiből, valamint az OTDK-dolgozatom itt nem szereplő, elemzéseket tartalmazó fejezetéből kiindulva tervezem alaposabban is megvizsgálni a *Calathus strenarum…*-ot Gönci Aszalós költeményeinek retorikai-poétikai megoldásaira fókuszálva, amelyek további információkkal szolgálhatnak a versek működésmódját illetően.

Irodalomjegyzék

Primer források

Alsted, J. H. 1630. *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn, k. n..

Bocatius, J. 1599a. *Hungaridos Libri Poematum 5*. Bártfa: Jakob Klöss. (RMK II, 287)

Bocatius, J. 1599b. *Novus Annus….* Bártfa: Jakob Klöss. (RMK II, 286)

Bocatius, J. 1612. *Hexasticha votiva….* Bártfa: Jakob Klöss. (RMNy 1029)

Borzási B. B. 1619. *Symboli B. Athanasii pars prior de S. S. Trinitate*. Heidelberg: Johann Lancellot. (RMK III, 1251)

Catullus, C. V. 1978. *Catullus versei*. (Ford. Aranka Gy. et al.) Lyra Mundi. Budapest: Európa.

Catullus, C. V. 1998. *Catullus versei: Catulli Veronensis liber*. (Kiad., bev., jegyz. Adamik T.) Auctores Latini 15. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Dornau, C. (ed.) 1619. *Amphitheatrum sapientiae Socraticae joco-seriae….* Hanau: Wechel.

Filiczki J. 1614. *Carminum liber primus*. Bázel: Johann Schröter. (RMK III, 1130)

Filiczki J. 2023. *Iohannes Filiczki De Filefalva: Carmina Quae Exstant Omnia*. (Kiad. Molnár D.) Budapest: Reciti.

Gönci Aszalós M. 1618. *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum….* Marburg: Saur. (RMK III, 1222)

Gönci Aszalós M. 1619. *Symboli B. Athanasii pars altera de incarnatione Filii Dei Domini Nostri Jesu Christi….* Heidelberg: Johann Lancellot. (RMK III, 1250)

Horatius, Q. F. 1961. *Quintus Horatius Flaccus összes versei*. (Szerk. Borzsák I.–Devecseri G., ford. András L. et al.) Kétnyelvű Klasszikusok. Budapest: Corvina.

Muraközi Dús M. 1618. *Disputatio metaphysica, de causa et causato….* Marburg: Saur. (RMK III, 1224)

Pareus, D. (ed.) 1621. *Thesaurus Biblicus….* Heidelberg: Geyder.

Pareus, J. P. (ed.) 1619. *Delitiae poetarum Hungaricorum….* Frankfurt: Nikolaus Hoffmann. (RMK III, 1245)

Pécsi L. 1591. *Az Keresztyen Szvzeknec Tiszteseges koszoroia….* Nagyszombat: k. n. (RMK I, 250)

Piscator, P. L. 1642. *Artis poeticae praecepta*…. Gyulafehérvár: fejedelmi nyomda. (RMK II. 591)
Scaliger, J. C. 1561. *Poetices libri septem*. Lyon: Antoine Vincent.
Szenci Molnár A. 1614. *Lusus poetici*…. Hanau: Thomas Willer–Jean Leclercq. (RMK III, 1132)
Szepsi Csombor M. 1620. *Europica Varietas*. Kassa: Festus János. (RMK I, 500)
Szepsi Csombor M. 1968. *Szepsi Csombor Márton összes művei*. (Kiad. Kovács S. I.–Kulcsár P.) Régi Magyar Prózai Emlékek 1. Budapest: Akadémiai.
Szombathi J. 1936. *Szombathi János Biographia professorum c. munkájában levő latin versek fordítása*. (Ford. Gulyás J.) In: Gulyás J., *Bizonyságok*. Sárospatak: Kisfaludy László. 1–20.
Vergilius, P. M. 1987. *Vergilius eklogái: Vergilii Eclogae*. (Kiad., bev., jegyz. Havas L.) Auctores Latini 14. Budapest: Tankönyvkiadó.

Szakirodalom

Bán I. 1971. *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Irodalomtörténeti Füzetek 72. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Csoma J. 1897. *Abauj-Torna egyesült vármegyék monographiája: Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa: Forster, Wesselényi és Társai.
Gyulai É. 2017. Anser et Aquarius: Bocatius hexastichonja Mágocsy Ferenchez és Alaghy Ferenchez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4, 511–531.
Heltai J. 1980. Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1980, 243–347.
Heltai J. 1994. *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Humanizmus és Reformáció 21. Budapest: Balassi.
Herepei J. 1965. *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1. Budapest–Szeged: MTA Irodalomtörténeti Intézet–JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet.
Imre M. 2007. A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata. *Studia Litteraria* 45, 126–143.
Imre M. 2021. Magyar vonatkozások a sziléziai neolatin irodalomban a 17. század első harmadában. In: Tóth O. (szerk.): *Norma Sapientiae: Tanulmányok Havas László emlékére.* Debrecen: Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék. 265–290.
Kovács S. I.–Kulcsár P. 1970. Adattár: Dedikált disputációk Debrecenben. *Studia Litteraria* 8, 95–101.
Kőszeghy P.–Utasi Cs. 2014. Pécsi Lukács: Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorója…: Utószó. In: Pécsi Lukács, *Az keresztyén szüzeknek tisztességes*

koszorója. (Kiad. Kőszeghy P.) Bibliotheca Hungarica Antiqua 44. Budapest: Balassi–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet–MTA Könyvtár és Információs Központ. 5–48.

G. Lábos O. 1978. Szenci Molnár Albert Lusus poetici című gyűjteményéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6, 590–596.

Markó A. 2018. Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban: Az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázis alapján. *Digitális Bölcsészet* 2018(1), 55–82.

Molnár D. 2024. *Versőrlő malomkőnek korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve*. Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Dissertationes 4. Budapest–Sárospatak: L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem.

Móré T. 2022. *Utazás és hírnév: Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600)*. Irodalomtörténeti Füzetek 185. Budapest: Reciti.

Pálos M. 2016. Erkölcsbotanika és leánynevelés Pécsi Lukács művében. In: Gesztelyi Hermina–Görög Dániel–Maróthy Szilvia (szerk.): *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*. Budapest: Reciti. 53–71.

Posta A. 2019. A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin üdvözlőköltményei. *Gerundium* 3–4, 100–111.

Posta A. 2021. Tradíció és reprezentáció két 17. századi debreceni neolatin gyászvers-antológiában. *Studia Litteraria* 1–2, 235–252.

Posta A. 2022. Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel kapcsolatai a halálukra összeállított versgyűjtemények tükrében. *Egyháztörténeti Szemle* 2, 5–34.

Szentpéteri M. 1996. Kombinatorikus technopaegniumok: Néhány „matematikai" eljárás Johann Heinrich Alsted poétikájában. *Iskolakultúra* 5, 32–43.

Szögi L. 2011. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 17. Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár.

Tarnai A. 1990. A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4, 444–469.

Tüskés G.–Knapp É. 1996. Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: Jankovits L.–Kecskeméti G. (szerk.): *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem. 171–187.

J. Újváry Zs. 2001. Polgár vagy nemes?: A kassai patrícius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. In: J. Újváry Zs. (szerk.):

Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba: PPKE BTK. 395–426.

J. Újváry Zs. 2005. Egy hajdanvolt mezővárosi polgárcsalád, a mezőszegedi Szegedi család házassági-társadalmi kapcsolatai a 16–17. században. In: Szabó A. (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Historia Litteraria 18. Budapest: Universitas. 99–112.

Tallárom Réka

Névpárok szerkezeti és keletkezéstörténeti elemzése kétnyelvű települések helynévrendszerében*

1. Bevezetés

A helyneveken alapuló nyelvi-etnikai vizsgálatok igen nagy múltra tekintenek vissza (lásd ehhez Póczos 2010: 11–34), s ezen belül, a többnyelvű települések helynévrendszerének kutatásával is többen foglalkoztak a közelmúltban. Közülük a munkám szempontjából leginkább Póczos Rita monográfiáját (2010), valamint Ditrói Eszter monográfiájának Az idegen nyelvi környezet hatása a helynévmintákra című fejezetét (2017: 107–121) érdemes kiemelnünk. Az említett munkák azt vizsgálják, hogy adott településen belül az egymás mellett élő különböző nyelvű csoportok milyen hatást gyakorolnak egymás helynévrendszerére. Póczos Rita a Baranya megyei Sásdi járás kétnyelvű névanyagának vizsgálatát a Baranya megye földrajzi nevei című kötet (BMFN.), Ditrói Eszter pedig Vas megye háromnyelvű (magyar, vend-szlovén és német) névanyagának feldolgozását a Vas megye földrajzi nevei kötetben (VMFN.) található adattár alapján végezte el.

Napjainkban a terület kutatása elsősorban azáltal került ismét előtérbe, hogy a 2022-ben elinduló Magyar Nemzeti Helynévtár Program részeként többnyelvű területeken is folyik jelenleg is helynévgyűjtés.

Ehhez kapcsolódóan magam is vizsgálatot végeztem három kétnyelvű településen: a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Sárospataki járásban található magyar–szlovák kétnyelvű településen, Háromhután; egy magyar–sváb nyelvű településen, Hercegkúton; illetve egy magyar–ruszin kétnyelvű településen, Komlóskán. S minthogy a többnyelvű helynévrendszerek analízise számos problémát felvet, az ezekkel kapcsolatos elméleti kérdésekkel kezdtem el behatóan foglalkozni. A módszertani vonatkozású kérdések körüljárását követően elvégeztem a három település nyelvészeti szempontú elemzését is. A vizsgálat alapjául Póczos Rita elemzési keretét alkalmaztam (2010), amelyhez a szerző a névtani vizsgálatok körében már jól ismert és alkalmazott Hoffmann-féle funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai, valamint keletkezéstörténeti analízist (2007) vette alapul.

Mindebből kitűnik, hogy a jelen tanulmány alapjául szolgáló Kétnyelvű települések összevető névrendszertani elemzése című tudományos diákköri dolgozat

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-2 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült az MTA által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében.

egy nagyobb vizsgálat kereteit jelöli ki. A módszertani-elméleti fejezet eredményeit ezért önálló tanulmányban dolgoztam fel (2025), jelen írásomban pedig az összevető névrendszertani elemzés eredményeit mutatom be.

2. Elméleti megközelítés

A nyelvtudomány álláspontja szerint a két- és többnyelvűség olyan egyénekre, közösségekre és társadalmakra vonatkoztatható fogalom, amelyek esetében az egyének és a csoportok a mindennapi érintkezésük során két vagy több nyelvet használnak (Borbély 2016: 23). A téma szakirodalmában megjelenő korábbi munkák azonban a jelenleg elfogadott (Grosjean-féle funkcionális) megközelítéstől eltérően gondolkodtak a kétnyelvűségről. Ezek az írások többek között úgy tekintettek a kétnyelvű egyénekre, hogy esetükben a két (vagy több) nyelv ismeretének a foka azonosan magas szintre tehető (vö. ÉKsz.[1] 685, ÉKsz.[2] 659, vö. még Sándor 2014: 117), de olyan meghatározásról is olvashatunk, miszerint a kétnyelvűség „két nyelv anyanyelvi szintű kontrollját" jelenti (Bloomfield 1933: 56). Ez utóbbi felfogást „kettős monolingvis" elvnek nevezi a szakirodalom, vagyis arról van szó ebben az esetben, hogy a kétnyelvűség „két nyelv mechanikus összegződése" (Karmacsi 2015: 15). Karmacsi Zoltán szerint ezekhez a szélsőséges elképzelésekhez sorolható Skutnabb-Kangas idealisztikus felfogása is, amely szerint „kétnyelvű az a személy, aki egy- vagy többnyelvű közösségben is anyanyelvi szinten képes két (vagy több) nyelven kommunikálni, a közösség és az egyén kommunikatív és kognitív kompetenciájára kirótt szociokulturális követelményeknek megfelelően, és aki mindkét (illetve valamennyi) nyelvi csoporttal (és kultúrával) vagy azok részeivel képes azonosulni" (Skutnabb-Kangas 1984: 90, idézi Karmacsi 2015: 15–16).

A későbbi kétnyelvűségi vizsgálatok azonban azt igazolták, hogy „igen csekély azoknak a beszélőknek a száma, akik mindkét nyelvet azonos szinten ismerik" (Borbély 2016: 24, Sándor 2014: 117), sőt egyes szélsőséges nézetek azt az elképzelést is felvetik, hogy az ilyen típusú kétnyelvűség nem is létezik (Beardsmore 1986: 7, idézi Edwards 2004: 9). Ezt a gondolatot továbbvezetve Beardsmore harmincöt különböző kétnyelvűség-definíciót határozott meg, amelyek a két nyelv azonos mértékű ismeretétől egészen a nyelvek passzív értéséig terjednek, sok közbülső esettel (1982, lásd még Karmacsi 2015: 16–20). Azt mondhatjuk, hogy a kétnyelvűség-kutatásban szerepet játszó szakemberek között a mai napig nem igazán született konszenzus annak kapcsán, hogy ki és milyen szempontok alapján minősül kétnyelvűnek (vö. Bartha 1996), a leginkább elfogadott nézet azonban a Grosjean-féle funkcionális, használatközpontú megközelítés, amely a kétnyelvűséget a nyelvhasználat felől értelmezi, s amely szerint a kétnyelvű beszélők a mindennapi érintkezéseik során két vagy több nyelvet rendszeresen használnak (Grosjean 1982, 1992, Sándor 2014: 118, 2016: 75).

Munkám szempontjából fontosnak tartom kiemelni, hogy bizonyos meghatározások a két nyelv ismeretének kontinuum jellegére helyezik a hangsúlyt, s a kontinuum két végpontján az egyik, illetve a másik nyelven megvalósuló egynyelvűségi állapot, a kontinuum középpontjában pedig a kétnyelvűségi állapot található (Karmacsi 2015: 19). Ez a fajta skálaszerű megközelítés ugyanis nem pusztán a kétnyelvűség fogalmának megragadásában, hanem a kétnyelvűség több aspektusa kapcsán is döntő jelentőségű véleményem szerint.

Témánk szempontjából nélkülözhetetlen, hogy a kétnyelvűség szociolingvisztikai megközelítéséről is szót ejtsünk. A szociolingvisztika a kétnyelvűségkutatás esetében főként a társadalmi és közösségi kétnyelvűséget vizsgálja, amely a különböző nyelvi csoportok érintkezését veszi alapul (Karmacsi 2007: 12). A társadalmakon belüli nyelvi érintkezések ugyanis egyfajta univerzális jelenségnek tekinthetők, mivel nemigen vagyunk képesek olyan területet említeni, ahol különböző nyelveket beszélő csoportok ne érintkeznének egymással (Karmacsi 2007: 12), sőt azt mondhatjuk, hogy a világ jelentősebb részén a két- vagy többnyelvűség a mindennapi élet szerves része (Wardaugh 2002: 85). A szociolingvisztika alaptézise tehát, hogy egyetlen beszélőközösség sem homogén, és a meglévő nyelvi különbségek nem statikusak (Bartha 1996: 264). Lanstyák meghatározása szerint az olyan beszélőközösségek tekinthetők kétnyelvű közösségeknek, amelyben a beszélők a mindennapi kommunikáció során két önálló nyelvet használnak. Nem szükségszerű ugyanakkor, hogy a kétnyelvű beszélőközösségnek minden tagja egyéni szinten is kétnyelvű legyen, mivel a két nyelv használatának szabályait az ott élő egynyelvűek ugyanúgy ismerhetik, ráadásul az általuk elsajátított anyanyelvváltozat ebből kiindulva egy ún. kétnyelvű anyanyelvváltozatnak tekinthető (Lanstyák 1998). Eszerint a kétnyelvű anyanyelvváltozat azt jelenti, hogy a kétnyelvű közösségben élő egynyelvű beszélők elsődlegesen elsajátított nyelvváltozata magán hordozza a kétnyelvűség nyomait (Karmacsi 2007: 13, lásd még ennek kapcsán a környezeti kétnyelvűség fogalmát, Sándor 2016: 76). Egy közösséget abban az esetben tekintünk tehát kétnyelvűnek, ha a csoportba tartozó beszélők nagy többsége a mindennapi interakciók alkalmával két vagy több nyelvet használ, s e nyelvi gyakorlatot szabályszerűségek és normák szabályozzák (Lanstyák 1993, Bartha 1999, Göncz 1999).

Témánk szempontjából különösen fontos, hogy a magyar beszélők majdnem egyharmada ugyancsak kétnyelvű közösségekben él, s a magyar nyelvnek nem pusztán határon túli kontaktusváltozatai léteznek, „hiszen a nyelvi értelemben már csak nyomokban megmaradt magyarországi kisebbségek magyar nyelvváltozata is kontaktusváltozat" (Sándor 2014: 115–116). Munkámban három olyan település névhasználati szokásait vizsgálom, amelyek esetében a kétnyelvűség az adott területen létrejött szlovák, sváb és ruszin kisebbségek jelenlétének következménye.

3. A vizsgálat korpusza

3.1. A kiválasztott települések etnikai összetétele

A három település névanyagának sajátos vonását a 18. századi betelepítések nyomán kialakult kétnyelvűség adja. Ennek következménye, hogy a magyar névrendszer számos szlovák, sváb és ruszin eredetű helynevet tartalmaz. A települések etnikai összetétele a gyűjtések idején a következőképp alakult: a 2022-es népszámlálási adatok alapján Háromhuta lakosságának 4,3%-a szlovák nemzetiségűnek, Hercegkúton a lakosság 41,3%-a német nemzetiségűnek vallotta magát, Komlóskán pedig a gyűjtés idején 26,9% volt a ruszinság aránya (vö. KSH).

3.2. A településeken végzett gyűjtések

A háromhutai gyűjtést 2022 augusztusában kezdtük meg két hallgatótársammal, Bagdi Zsuzsanna Sárával és Biró-Vasas Brigittával. 14 lakos volt segítségünkre a település névanyagának az összegyűjtésében, közülük 10 adatközlő szlovák–magyar kétnyelvű beszélő, további 4 adatközlő pedig magyar egynyelvű beszélő volt. Gyűjtésünk eredménye egy 1035 névadatot tartalmazó adatbázis, amely magában foglalja a település jelenkori és történeti névállományát. Az adatbázis mellett elkészítettük Háromhuta bel- és külterületi helynévtérképeit, valamint a mintegy 408 szócikket tartalmazó helynévszótárát. A társaimmal végzett munka eredményét szerzőtársakként közöljük (Bagdi–Biró-Vasas–Tallárom 2025), ugyanakkor az arra épülő elemzést, ami a dolgozatom tárgya, önállóan végeztem el.

A hutaival ellentétben a hercegkúti gyűjtést egyedül végeztem 2023 augusztusában. 5 adatközlővel készítettem interjút, amelyet két nap múlva egy hatodik interjúval is kiegészítettem. A hercegkúti gyűjtés az adatbázis véglegesítésénél tart, ez jelenleg 945 élőnyelvi és történeti helynevet tartalmaz.

A komlóskai élőnyelvi helynévgyűjtést 2024 októberében valósítottam meg. A településen folytatott terepmunkába 8 adatközlőt vontam be. A megkérdezett lakosok közül 6 adatközlő ruszin–magyar kétnyelvű beszélő, illetve további 2 adatközlő passzív ruszin nyelvismerettel rendelkezik. A komlóskai gyűjtés eredménye egy 166 élőnyelvi névadatot tartalmazó adatbázis, amely a későbbiekben a település történeti helynévállományával is ki fog egészülni.

3.3. A települések névrendszerét alakító sajátosságok

A három település névanyagának specifikuma a 18. századi betelepítések révén kialakult kétnyelvűségi állapot. Ennek következménye, hogy a magyar névrendszer számos szlovák, sváb és ruszin eredetű helynevet tartalmaz.

3.3.1. Háromhutába a szlovák lakosság a 18. század folyamán települt át annak a folyamatnak a részeként, amelynek során „északról […] a XVII–XVIII. századra túlnépesedett hegyvidék szlovák […] lakói kezdtek mind lejjebb és lejjebb húzódni" (Nádor 2002: 55). A lakosok elmondása szerint élnek a településen a standard szlovák nyelvet beszélők, és élnek olyanok is, akik a szlovák nyelvnek a területen jellemző nyelvjárását beszélik. Ez az eltérés talán abból is fakad, hogy abban is különbség mutatkozik a beszélők között, hogy ki hogyan sajátította el az adott nyelvváltozatot. Vannak ugyanis olyan névhasználók, akik a szüleiktől elsődleges nyelvként a szlovák nyelvnek az itt használt nyelvjárását tanulták meg (10 adatközlő), s csak később kezdtek magyarul is beszélni. Akadtak olyan adatközlők is, akik viszont iskolában tanultak szlovákul (2 adatközlő), így elképzelhető, hogy ők valóban nem a nyelvjárást, hanem a sztenderd szlovákot tanulták így meg. És persze akadtak olyan adatközlők is, akik nem rendelkeznek szlovák nyelvismerettel (2 adatközlő); ők jellemzően a fiatalabb generációhoz tartoznak.

A névismeret tekintetében a szlovák eredetű nevek kapcsán a tapasztalat azt mutatja, hogy az egynyelvű és kétnyelvű lakosok között csupán a nevek szemantikai tartalmának ismeretében vagy annak hiányában mutatkozik meg különbség; vagyis az egynyelvű beszélők számára a szlovák nyelvi eredetű nevek jelentése gyakorta átlátszatlan, míg a kétnyelvű adatközlőink kitűnően segítségünkre voltak a szlovák etimológiák felfejtésében. Az egyes névmagyarázatok elkészítéséhez az etimologizálást különböző források alapján (DPNS., HSSJ., SG., Šmilauer, SSN., SSSJ., Szmksz., VSOS.) magam végeztem.

3.3.2. Hercegkút település sváb betelepítésű falu, így ebben az esetben a magyar névrendszer részét képezik sváb eredetű nevek is. Ennek hátterében az áll, hogy a török megszállás következtében elpusztult és elnéptelenedett országrészeken a munkaerőhiányt többek között német telepesek betelepítésével igyekeztek orvosolni (Fekete–Kegyes 2017: 92). A német telepeseket a 18. században két hullámban telepítették Zemplén megyébe, ezek közül Hercegkútra az első hullámban, 1750-ben érkeztek telepesek (Fekete–Kegyes 2017: 92). A gyűjtés során megkérdezett adatközlőim közül mind a hatan sváb felmenők leszármazottai, akik a mai napig ismerik a sváb nyelvjárást, hiszen gyerekkorukban szüleikkel, nagyszüleikkel svábul beszéltek, mára azonban az aktív nyelvhasználat már szinte egyáltalán nem jellemző rájuk. Ez a jelenség jól példázza a közösségi kétnyelvűség időbeli kiterjedésének egyik típusát, az instabil kétnyelvűséget (Borbély 2016: 63). Az instabil kétnyelvűség eredményeként fellépő nyelvcseréről abban az esetben beszélünk, amikor egy közösség egy adott nyelv szokásos használatáról egy másik nyelv használatára tér át (Weinreich 1953: 68). A nyelvcsere bekövetkezésének időbeli dimenziója közösségenként eltérést mutathat (Borbély 2016: 63), ugyanakkor a témában megjelenő több vizsgálat is arra

világított rá, hogy emigráns közösségekben a nyelvcsere folyamata jellemzően három generáció alatt megy végbe (vö. Hamers–Blanc 1989, Kontra 1990, Bartha 1993, Fenyvesi 1995). E vizsgálatok alapján a háromgenerációs folyamat a valóságban úgy képzelhető el, hogy az első generáció beszélői egynyelvű vagy pedig anyanyelvükön domináns kétnyelvű beszélők. Ehhez képest a második generációra a kétnyelvűség jellemző, a harmadik generáció beszélői pedig már vagy a második nyelven domináns kétnyelvű beszélők, vagy csupán a második nyelv ismerete határozza meg őket (Borbély 2016: 63). A hercegkúti kétnyelvűségi állapot ezek alapján a harmadik generációs nyelvállapotot mutatja jelen esetben, mivel a kikérdezett adatközlők a sváb nyelv ismeretét a kizárólag svábul beszélő nagyszüleiktől, majd később a sváb–magyar kétnyelvű szüleiktől sajátították el, mára azonban már az idegen nyelv használata kevésbé, sőt esetenként szinte egyáltalán nem jellemző rájuk. A hercegkúti élőnyelvi anyagot a későbbiekben magyar egynyelvű lakosokkal készített interjúkkal is tervezem kiegészíteni.

A sváb etimológiák felfejtése kapcsán Háromhutával ellentétben az is segítségemre volt, hogy az egyik adatközlőmtől egy saját, kézzel írott és gondosan összeállított listát kaptam a sváb helynevekről, amely egyúttal magában foglalta az objektumok pontos elhelyezkedését is. Mindemellett pedig egy helyi kiadvány (Joószné Naár Erika–Naár János 2012) idevágó fejezete is fontos adalékként szolgált.

3.3.3. Komlóskára a ruszinok ősei az 1710-es évek idején, a Habsburg-ellenes szabadságharcot követően érkeztek Sáros és Zemplén megyéből, valamint Délkelet-Lengyelországból (Benedek 2022: 10). Az itt letelepedő ruszin lakosság az együttélés során egy ún. nyelvjárási konglomerátumot hozott létre, amelyre „jellemzőek a hangtani, alaktani és szóhasználati változatok, különbségek, s a nyelvi analógia hatására az egységesülés irányában ható tendencia” (Benedek 2022: 10). A településen élő értelmiségi lakosok ráadásul szlovák középiskolába jártak, így a komlóskai ruszin nyelvváltozatba ennek következményeként szlovák nyelvi elemek is bekerültek (Benedek 2022: 11). Az általam végzett élőnyelvi gyűjtést 8 adatközlő bevonásával végeztem. A megkérdezett lakosok közül 6 adatközlő ruszin–magyar kétnyelvű beszélő, és további 2 adatközlő passzív ruszin nyelvismerettel rendelkezik. A kétnyelvű adatközlők esetében a ruszin nyelvváltozat a beszélők elsődlegesen elsajátított nyelvváltozata.

4. A névpárok analízise

Az elemzés itt bemutatott részeként azt vizsgálom, hogyan kerültek a magyar nyelvbe a szlovák, sváb és ruszin eredetű helynevek; és hogy milyen megfelelések mutathatók ki az azonos denotátumra vonatkozó nevek között. Az elemzés

alapját a Póczos Rita által kidolgozott módszertan jelenti. A szerző a Baranya megyei Sásdi járás német–magyar kétnyelvű névanyagának vizsgálatához a Hoffmann István-féle funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai, és keletkezéstörténeti elemzési keretet veszi alapul úgy, hogy egy olya vizsgálati keretet alkot, amely nemcsak a német–magyar kétnyelvű települések névrendszereinek elemzéséhez, hanem tulajdonképpen bármely más két nyelv kontaktusával kialakult névrendszer kapcsán alkalmazható (Póczos 2010: 175).

A modellt legutóbb Ditrói Eszter adaptálta monográfiájának Az idegen nyelvi környezet hatása a helynévmintákra című fejezetében. A szerző munkájában a Veszprém megye földrajzi nevei című kötet (VMFN.) háromnyelvű (magyar, vend-szlovén, német) névanyagának elemzésével foglalkozott.

A következőkben a Póczos Rita-féle tipológiát mutatom be saját példákon keresztül. Az elemzés során a települések élőnyelvi névanyagából dolgozom,[1] a példák szemléltetésére pedig mindig a névadatok fonetikusan lejegyzett alakját adom meg. Mindezt az indokolja, hogy a fonetikus alakokon keresztül a hangalaki megfelelések jobban szemléltethetők, ezért a következetesség céljából a későbbi, nem hangtani megfelelésekre vonatkozó példák esetében is a nevek fonetikusan lejegyzett alakjait tüntetem fel.

A szerző modellje szerint a kétnyelvű névpárok esetében tipikus viszonyok a hangalaki megfelelések, a szemantikai megfelelések, valamint ezek kombinációi, s ezek további alkategóriákra oszthatók aszerint, hogy a megfelelés milyen mértékben érinti a név szerkezetét (Póczos 2010: 182). Mindezek mellett pedig olyan eset is fennáll, hogy a névpárok tagjait semmilyen nyelvi viszony nem köti össze, csupán a denotátumok azonossága, rájuk szabad névpárként tekintünk (Póczos 2010: 182). Póczos Rita modelljét elemzésemben az eddig elmondottak értelmében úgy adaptálom, hogy a legtöbb esetben nem kétnyelvű névpárokról, hanem a magyar nyelvben megfigyelhető magyar és másik nyelvi eredetű névpárokról beszélek.

4.1.1. Hangalaki megfelelések

A hangalaki megfelelések között a szerző további alkategóriákat határoz meg, amik lehetnek teljes hangalaki megfelelések, illetve részleges hangalaki megfelelések (Póczos 2010: 182). A teljes hangalaki megfelelés kategóriájába

[1] A névpárokból álló korpusz összeállítása során számba vettem minden olyan névadatot, amely másik nyelvi helynév vagy másik nyelvi eredetű névrészt tartalmazó helynév. Korábbi vizsgálataim esetében ugyanis nem igyekeztem kategorikusan állást foglalni a nevek magyar, illetve másik nyelvi névrendszerhez tartozása kapcsán; e neveket ugyanis egy kontinuum mentén képzelhetjük el a valóságban (ehhez részletesebben lásd Tallárom 2025: 34–42). Az analízis során kétféle névpárfajtával dolgoztam: a) másik nyelvi (eredetű) név ~ másik nyelvi (eredetű) név; b) másik nyelvi (eredetű) név ~ belső keletkezésű név.

Póczos Rita azokat a névpárokat sorolja, amelyek között legfeljebb fonetikai, fonológiai eltérés tapasztalható (2010: 185). A korábban felvázolt kritériumok alapján feltételezhetjük, hogy teljes hangalaki megfelelésekre a hutai névanyagban példaként szolgálnak a szlk. (er.) *Danyóka* ~ m. *Danyouka,* szlk. (er.) *Ubocs* ~ m. *Uboucs;* a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Drekloh* ~ m. *Drekló,* svb. (er.) *Bül* ~ m. *Bil;* svb. (er.) *Hákəbus* ~ m. *Hakebus* névpárok, a komlóskai névanyagban pedig többek között a rusz. (er.) *Tócsjanka* ~ m. *Toucsjanka* névpár. Azt azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy a sváb, ruszin, illetve szlovák minősítéseket leginkább egy az adott nyelven lefolytatott interjú erősítheti meg a későbbiekben.

Részleges hangalaki megfelelésre pedig az alábbi névpárok említhetők: a hutai anyagban a szlk. (er.) *Cserliszka* ~ m. *Cserliszka-rét,* szlk. (er.) *Kotliszka* ~ m. *Kotliszka-rét,* szlk. (er.) *Pasëka* ~ m. *Paseka-rét;* a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Háldə* ~ m. *Hálda-oldal;* a komlóskai névanyagban pedig a rusz. (er.) *Szkalka* ~ m. *Szkalka-szikla,* rusz. (er.) *Poticska* ~ m. *Poticskai-patak* névpárok.

4.1.2. Szemantikai megfelelések

A szemantikai megfelelések kategóriája a hangalaki megfeleléshez hasonlóan szintén teljes szemantikai megfelelés és részleges szemantikai megfelelés alcsoportra bontható.

A teljes szemantikai megfelelésre a háromhutai anyagban a szlk. (er.) *Koszcel* (*kostol* 'templom') ~ m. *Templom,* szlk. (er.) *Rubanyiszka* (*rúbanisko* 'irtás') ~ m. *Vágás,* szlk. (er.) *Sivá/szkàlà* (*sivý* 'ősz' mn. / *skala* 'szikla' ~ m. *Ősz-szikla;* a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Brántevei/Bruna* (*Brantwein* 'pálinka' / *Brunne* 'kút') ~ m. *Pálinka-kút,* svb. (er.) *Kreice/Viág* (*Greuz* ~ *Greuze* 'kereszt' / *Weag* 'út') ~ m. *Kereszt út,* svb. (er.) *Vejər* (*Weiher* 'halastó') ~ m. *Halastó;* a komlóskai anyagban pedig a rusz. (er.) *Puszti/hrad* (*pusti* 'puszta' mn. / *hrad* 'vár') ~ m. *Pusztavár,* rusz. (er.) *Szerenya/hóra* (*seredn'i* 'középső' / *hora* 'hegy, erdő') ~ m. *Közép-domb* névpárok említhetők.

A részleges szemantikai megfelelés esetében pedig számolhatunk továbbá a kétrészes nevek részleges szemantikai megfeleltetésével (pl. a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Tirkə/Brune* (*Türke* 'török' / *Brunne* 'kút') ~ m. *Pogány-kút,* valamint kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfeleltetésével, pl. svb. (er.) *Bül* (*Bühl* 'domb, halom') ~ m. *Gombos-hegy,* illetve rusz. (er.) *Szvinárka* (*svyn'a* 'disznó') ~ m. *Disznós-kút* névpárok.

4.1.3. Szabad névpárok

Végül pedig – ahogyan arról már korábban említést tettem – számolhatunk olyan esettel is, amikor sem hangalaki, sem szemantikai megfelelés nincs a névpár-

tagok között, vagyis szabad névpárként tekinthetünk rájuk. Erre a hutai anyagból a szlk. (er.) *Ubocs* (*úbočie* 'hegyoldal, domboldal') ~ m. *Kis-Királyos,* szlk. (er.) *Szpalenyica* (*spálenisko* 'égés helye') ~ m. *Hangyás* névpárok említhetők; a hercegkútiból pedig a svb. (er.) *Hausakər* (*Hause* 'ház' / *Acker* 'szántó föld') ~ m. *Kőporosi-szőlő* névpár tartozik ide.

4.2. A névpárok közötti megfelelések viszonya a háromhutai névanyagban

A háromhutai névállományt összesen 98 névpár alkotja, melyek 28 különböző objektumot jelölnek. Az eddigiekben bemutatott modell alapján az alábbiakban oszlik meg a névpárok tagjai közötti megfelelések viszonya a névrendszerben:

A hangalaki megfelelések szempontjából a teljes hangalaki megfelelések kategóriájába 47 névpár sorolható, pl. szlk. (er.) *Billiruhnek* ~ szlk. (er). *Billiruhnka,* szlk. (er.) *Gribócsik* ~ m. *Gribóucsik,* amely a névpárok korpuszának mintegy 48%-át jelenti. A többi alkategóriát figyelembe véve a részleges hangalaki megfelelésekhez tartozó névpárok is viszonylag gyakran előfordulnak; 20 névpár esetében mutatható ki részleges hangalaki megfelelés, pl. szlk. (er.) *Spálenyica* ~ m. *Pajenyica-rét,* szlk. (er.) *Cserliszka* ~ m. *Cserliszka-rét,* vagyis e jelenség az adatállomány 20,4%-ában figyelhető meg.

Az elemzés során gyakorta előfordultak olyan névpárok, melyek tagjai között mind hangalaki, mind pedig szemantikai megfelelés megfigyelhető. Összesen 10 névpár, vagyis a korpusz 10,2%-a sorolható a hangalaki és szemantikai megfelelések kombinációjának alkategóriájába, pl. szlk. (er.) *Terkovänszki/järek* (*jarok* 'patak, árok') ~ m. *Telkibányaji-patak,* szlk. (er.) *Regecki/potok* (*potok* 'patak') ~ m. *Regéci-patak.*

A szemantikai jellegű megfelelések esetében 7 névpár kapcsán figyelhető meg teljes szemantikai megfelelés, pl. szlk. (er.) *Billi/ruhnka* (*biely* 'fehér' / *hruny* 'dombok') ~ m. *Fehér-domb,* szlk. (er.) *Koszcel* (*kostol* 'templom') ~ m. *Templom;* ez a névanyag 7,1%-át jelenti. A részleges szemantikai megfelelések további két alkategóriába sorolhatók a Póczos-féle tipológia alapján. A kétrészes nevek részleges megfeleltetése, pl. szlk. (er.) *Telkobänszki/potok* ('Telkibánya' hn. / *potok* 'patak') ~ m. *Királyos-patak,* szlk. (er.) *Jevi/kameny* (*ľavý* 'bal' / *kameň* 'kő') ~ m. *Éva-kő* típusú megfelelések 5 névpár esetében mutathatók ki (5,1%), míg a kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfelelése mindössze 1 névpár kapcsán adatolható, vagyis a névpárokból álló korpusz csupán 1%-ában: szlk. (er.) *Koszcel* (*kostol* 'templom') ~ m. *Szent Anna templom.*

Végül pedig – ahogyan arról már fentebb szóltam – olyan esettel is számolhatunk, amikor a névpárok tagjait semmilyen nyelvi viszony nem köti össze, vagyis szabad névpárként tekinthetünk rájuk. Ez a típus a hutai anyag esetében 8 névpár kapcsán figyelhető meg, vagyis a jelenség 8,2%-ban van jelen a névanyagban, pl. szlk. (er.) *Ubócs* (*úbočie* 'hegyoldal, domboldal') ~ m. *Kis-Királyos.*

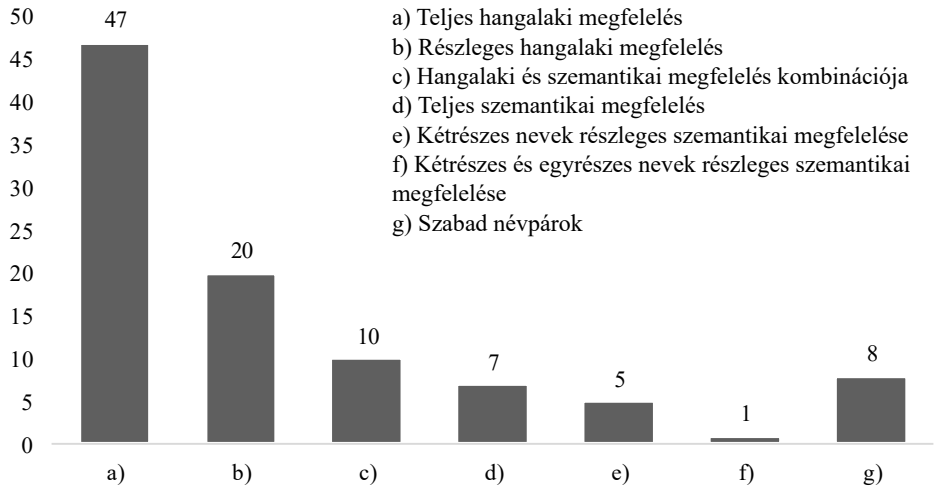

1. ábra: A háromhutai névpárok tagjai közötti megfelelések viszonyának megoszlása (N=98)

4.3. A névpárok közötti megfelelések viszonya a hercegkúti névanyagban

A hercegkúti élőnyelvi gyűjtés során 32 olyan objektumot azonosítottam, amelyekhez mind magyar, mind pedig sváb eredetű elnevezések kapcsolódnak. A 32 objektumot összesen mintegy 147 névpár nevezi meg. A névpárok között a háromhutaihoz hasonlóan előfordulnak olyan esetek, amikor a névpár egyik tagja magyar, a másik sváb eredetű, illetve olyan névpárokat is tartalmaz a névanyag, amikor a névpár mindkét tagja sváb eredetű.

A névpárok tagjai közötti megfelelések viszonyát vizsgálva a következő eredmények születtek:

A teljes, 147 névpárból álló névanyag 48 olyan névpárt tartalmaz, amelyekben a tagok között teljes hangalaki megfelelés figyelhető meg, pl. svb. (er.) *Biláker* ~ svb. (er.) *Bil/Ákër,* svb. (er.) *Hausakerek* ~ svb. (er.) *Hausz/Áker,* vagyis teljes hangalaki megfelelés a névpárok korpuszának 32,6%-ában előforduló jelenség.

A hangalaki megfelelések másik csoportjába azok a névpárok tartoznak, amelyek tagjai között részleges hangalaki megfelelés lép fel; ezek jellemzően azok a névpárok, amelyeknek magyar tagja fajtajelölő utótaggal egészíti ki az adott sváb eredetű egyrészes nevet, vagy a sváb eredetű név fajtajelölő utótagját a magyar nyelvhasználó elhagyja, pl. svb. (er.) *Tejh* ~ m. *Tejh-szőlő,* svb. (er.) *Hálden/Aker* ~ m. *Hálda.* E jelenségben 31 névpár érintett, ez a névpárok korpuszának 21%-át jelenti.

A szemantikai jellegű megfelelések egyik alcsoportjába, a teljes szemantikai megfelelést mutató névpárok kategóriájába összesen 12 névpár sorolható, vagyis a jelenség mindössze csupán 8,2%-ban fordul elő a névanyagban, pl. svb. (er.) *Kreice/Viág* (*Greuze* 'kereszt' / *Weag* 'út') ~ m. *Kereszt út,* svb. (er.) *Brántevei/ Bruna* (*Brantwein* 'pálinka' / *Brunne* 'kút') ~ m. *Pálinka-kút.*

A részleges szemantikai megfelelést tartalmazó nevek között megkülönböztetjük továbbá a kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelését, valamint a kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfelelését. A kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése típusú alcsoportba 16 névpár sorolható, ami a korpusz 10,9%-át teszi ki, pl. svb. (er.) *Haus/akər* (*Hause* 'ház' / *Acker* 'szántóföld') ~ m. *Kőporosi-föld,* svb. (er.) *Tirkə/Brune* (*Türke* 'török' / *Brunne* 'kút') ~ m. *Pogány-kút.* Közel hasonló az arány a kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfelelése típusú alkategóriában: 18 névpár esetében figyelhető meg ez a jelenség, vagyis a teljes mintát figyelembe véve 12,2%-os előfordulással, pl. svb. (er.) *Grábe* (*Grabe* 'árok, patak') ~ m. *Hotykai-patak,* svb. (er.) *Sztál* (*Tal* 'völgy') ~ m. *Radvány-völgy.*

Végül pedig a hutai névanyaghoz hasonlóan Hercegkúton is előfordulnak olyan névpárok, amelyek tagjai között sem hangalaki, sem szemantikai jellegű megfelelés nem tapasztalható, pl. svb. (er.) *Trenki* (*Tränke* 'itató') ~ m. *Hatház utca*. E jelenség összesen 22 névpár kapcsán figyelhető meg, vagyis a teljes, névpárokból álló korpusz 15%-át a szabad névpárok jelentik. A hutai anyaggal ellentétben Hercegkúton nem fordult elő olyan névpár, amelynek tagjai a hangalaki és szemantikai jellegű megfelelés kombinációját mutatnák.

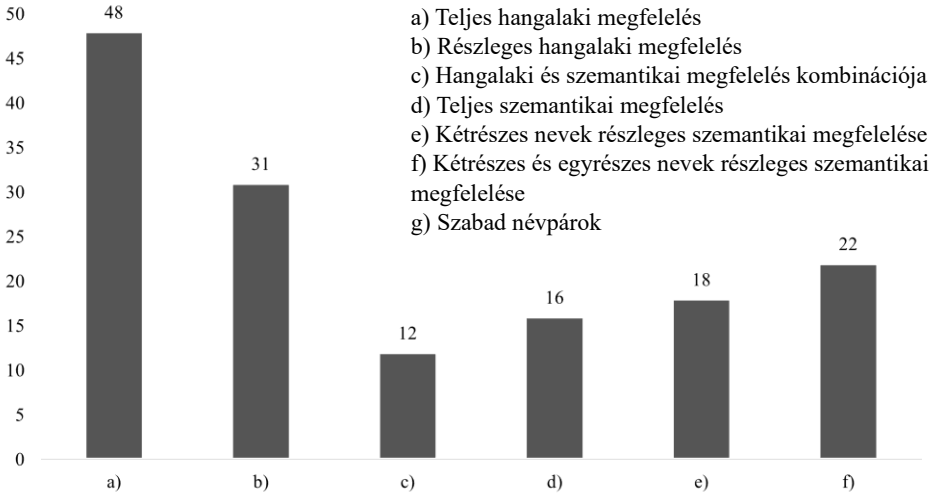

2. ábra: A hercegkúti névpárok tagjai közötti megfelelések viszonyának megoszlása (N=147)

4.4. A névpárok közötti megfelelések viszonyai a komlóskai névanyagban

A komlóskai névpárokból álló korpuszt 44 névpár alkotja. Ezek közül 2 névpár esetében nem ismert a név eredete (ezek a *Demena/barati ~ Bárány-rét* és *Zsedirszki/Darni ~ Darnói-völgy* névpárok), így a továbbiakban az elemzés eredményeit 42 névpárra vonatkoztatva ismertetem.

A vizsgálat során leggyakrabban hangalaki megfelelésekre lettem figyelmes, ezen belül is a teljes hangalaki megfelelésre, amely típusba összesen 32 névpár sorolható (pl. *Kolemazsnova/sztudenka ~ Kolëmázsna/sztudenka, Hrosztocsova ~ Rosztocsova*); ez az elemzett névpárokból álló korpusz 76,2%-a. A hangalaki megfelelések másik altípusát a részleges hangalaki megfelelések jelentik, amely mindössze 2 névpár kapcsán mutatható ki (4,8%), ezek a rusz. (er.) *Szkalka* ~ m. *Szkalka-szikla,* rusz. (er.) *Poticska ~ Poticskai*-patak névpárok.

A hangalaki és szemantikai jellegű megfelelések kombinációja az olyan névpárok esetében merült fel, mint a *Fehér-rét ~ Fehér-luka ~ Fehérva-luka ~ Fehérova-luka* (*Fehér* szn. / rusz. *luka* 'rét, kaszáló'), vagyis 3 névpár (7,1%).

A névpárok tagjai között 3 típus szerint lehet elkülöníteni a szemantikai jellegű megfeleléseket. A komlóskai névpárokból álló korpuszban levő névpárok közül mindössze 4 esetben (9,5%) mutatható ki teljes szemantikai megfelelés, mégpedig az alábbiaknál: rusz. (er.) *Pusztihrad* (*pusti* 'puszta' mn. / *hrad* 'vár') ~ m. *Pusztavár,* rusz. (er.) *Szerenya/hóra* (*seredn'i* 'középső' / *hora* 'hegy') ~ m. *Közép-domb,* rusz. (er.) *Bohonicsi/vehr* (*Boh* 'isten' / *verch* 'hegy') ~ m. *Isten-hegy,* rusz. (er.) *Bohanicsi/vehr* ~ m. *Isten-hegy.*

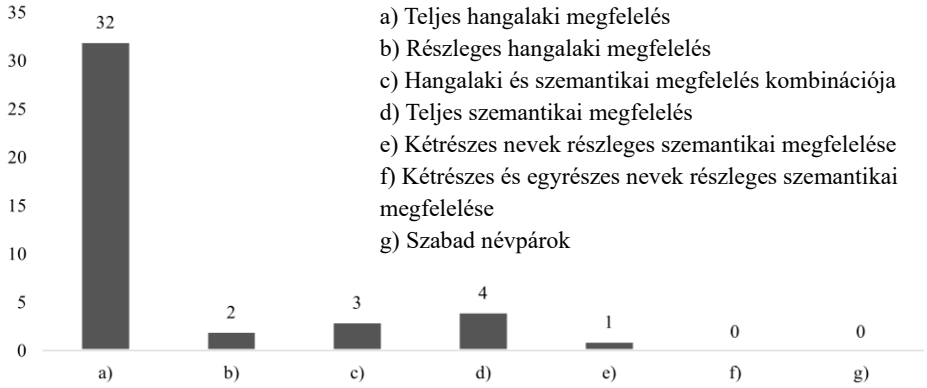

3. ábra: A komlóskai névpárok tagjai közötti megfelelések viszonyának megoszlása (N=42)

A részleges szemantikai megfeleléseken belül 1 névpár esetében (2,4%) érhető tetten az egy- és kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése (rusz. (er.) *Szvinárka* [*svyn'a* 'disznó'] ~ m. *Disznós-kút*), a kétrészes nevek részleges

szemantikai megfelelése típus pedig egy névpár esetében sem mutatható ki, ahogyan szabad névpárokat sem találunk a korpuszban.

4.5. A három település névanyagának összevetése a névpárok közötti megfelelések szempontjából

A három település névanyagának összehasonlító elemzésekor azt tapasztaljuk, hogy a komlóskai és a háromhutai kétnyelvű névpárok között számottevően nagy arányban szerepelnek a hangalaki megfelelések (Komlóska: 76,2% teljes hangalaki megfelelés; 4,8% részleges hangalaki megfelelés, Háromhuta: 48% teljes hangalaki megfelelés; 20,4% részleges hangalaki megfelelés). Ez ellentétben áll Póczos Rita vizsgálatának egyik megállapításával, miszerint a kétnyelvű névrendszerekben általában a (teljes) szemantikai megfelelés dominál, és jóval kisebb arányban mutathatók ki az egyéb típusok, például a hangalaki megfeleléssel történő átvételek (2010: 204). Megítélésem szerint ennek a különbségnek a hátterében egyfelől a Póczos Rita által feldolgozott névanyag és a saját névanyagom közötti különbség állhat, mivel ezek a feldolgozások eltérő módszertannal zajlottak. A legfőbb különbség az, hogy a saját névanyagom összegyűjtésekor a településeken csak magyar nyelven történt az adatgyűjtés, így a jövőben a jelen dolgozatban ismertetett eredményeket meglátásom szerint árnyalni fogja az adott másik nyelven történő helynévgyűjtés. Másfelől ezek az arányok arra is rámutathatnak, hogy a vizsgált településeken az aktív kétnyelvűség a nevek keletkezésekor milyen kis mértékben lehetett jellemző. A teljes és részleges hangalaki megfelelések esetében ugyanis nem szükséges a beszélők aktív kétnyelvűsége, a nevek transzparens volta nélkül is megtörténhet az átvétel, sőt az olyan nevek, mint például a részleges hangalaki megfelelés kategóriájába sorolt *Cserliszka-rét* stb. épp azt mutatják, hogy a beszélők számára nem világos a név eredeti szerkezete.

Ha összevetjük az olyan kategóriába tartozó elemek százalékos arányát, amelyek szemantikai jellegű megfeleléseket mutatnak (d, e, f kategóriák) az egyes névpárok két tagja között, azt látjuk, hogy a komlóskai névanyagban mindösszesen 11,9% ez az arány (9,5% teljes szemantikai megfelelés; 2,4% kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfelelése), Háromhuta esetében 13,2% (7,1% teljes szemantikai megfelelés; 5,1% kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése; 1% kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfelelése), míg Hercegkút esetében közel kétszer olyan magas ez az arány: 32,4% (8,2% teljes szemantikai megfelelés; 10,9% kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése; 12,3% kétrészes és egyrészes nevek részleges szemantikai megfelelése). Kérdéses ugyanakkor, hogy ezeket az arányokat milyen összefüggések magyarázzák.

A névanyagok összevetésekor azt is láthatjuk, hogy a hangalaki és szemantikai jellegű megfelelések kombinációja alkotta altípus a háromhutai korpusznak csupán 10,2%-ában, a komlóskai korpusznak a 7,1%-ában fellelhető jelenség, míg a hercegkúti névanyagban e megfelelés egyáltalán nem fordul elő. Póczos Rita megjegyzi, hogy ezeknek a névpároknak a keletkezéséhez a névadó közösség olyan fokú kétnyelvűsége szükséges, „amellyel képes az átvett neveket lexémákra, morfémákra bontani és ezek közül egyes névrészi funkciójú egységeket saját nyelvi elemekkel pótolni" (2010: 187). Ez megítélésem szerint valamelyest összefüggésben áll azzal, hogy a hercegkúti névanyagban a harmadik leggyakoribb (közel 15%) névpárfajta az, amikor a tagokat semmilyen nyelvi viszony nem köti össze, csupán a denotátumok azonossága.

Fontos azonban megemlítenem azt is, hogy a jelen elemzési keretben és névpárfajták megállapítása során is találkozhatunk átmeneti sávokkal, illetve több kategóriába is beilleszthető vagy éppen bizonytalanul beilleszthető nevekkel (vö. Póczos 2010: 205), csakúgy, ahogyan arra a dolgozatom névszerkezeti sajátosságokat bemutató részében is utaltam. A különböző nyelvű helynévpárok fajtáinak megállapítása kapcsán ennek a hátterében az áll, hogy a névpárfajták a névadás folyamatában keveredhetnek, illetve összecsúszhatnak a két nyelvben használatos névalkotási minták is (Póczos 2010: 205).

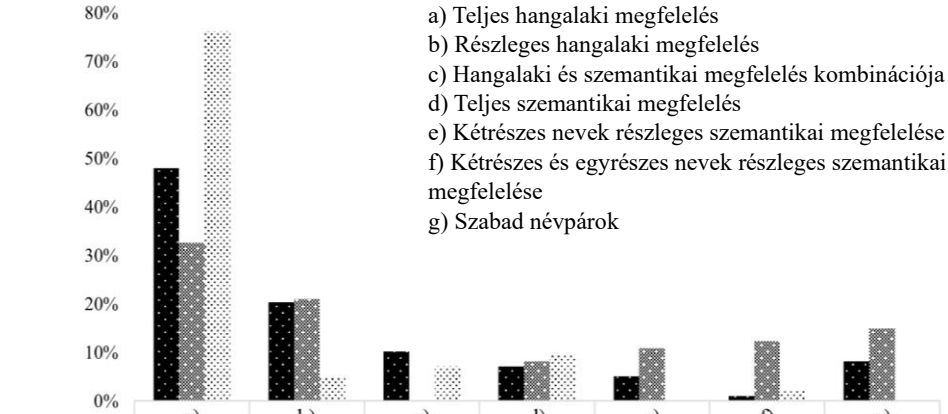

	a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)
Háromhuta	48%	20,4%	10,2%	7,1%	5,1%	1%	8,2%
Hercegkút	32,6%	21%	0	8,2%	10,9%	12,3%	15%
Komlóska	76,2%	4,8%	7,1%	9,5%	0	2,4%	0

4. ábra: A névpárok közötti megfelelések százalékos megoszlása a három településen

5. Keletkezéstörténeti vizsgálati sík

A névpárok tagjai ugyanakkor a keletkezéstörténet síkján – tehát azon folyamatok mentén, amelyek a kétnyelvű névpárokat létrehozzák – is kategorizálhatók

(Póczos 2010: 183). Eszerint elsődlegesen megkülönbözteti a szerző az átvételeket és a fordításokat, majd további alcsoportba sorolja azokat.

Átvétel folyamán kialakult névpárok keletkezhetnek:

a) teljes átvétel útján, pl. a hutai anyagban a szlk. (er.) *Danyóka* > m. *Danyouka,* szlk. (er.) *Ubocs* > m. *Uboucs,* a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Bül* > m. *Bil;* svb. (er.) *Hákəbus* > m. *Hakebus* névpárok tartoznak ide; a komlóskai névanyagból pedig többek között a rusz. (er.) *Pod/linka* ~ m. *Pidinkák* névpár mutatja a teljes átvételt.

b) részleges átvétel útján, pl. a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Spitál/Áker* > m. *Spitál* névpár,

c) átvétel + kiegészülés útján; e keletkezéstörténeti folyamatra a hutai anyagban számos példa említhető, például a szlk. (er.) *Cserliszka* > m. *Cserliszka-rét,* szlk. (er.) *Kotliszka* > m. *Kotliszka-rét,* szlk. (er.) *Pasëka* > m. *Paseka-rét;* a hercegkúti névrendszerben a svb. (er.) *Háldə* > m. *Hálda-oldal* névpár szemlélteti az átvétel + kiegészülés jelenségét; a komlóskai ruszin eredetű névanyagban pedig a rusz. (er.) *Poticska* ~ m. *Poticskai-patak* sorolható ide.

A fordítással keletkezett névpárok kapcsán hasonló altípusokkal számol a szerző, a névpárok tehát keletkezhetnek:

a) teljes fordítással, pl. szlk. (er.) *Sivȧ/szkȧlȧ* (*sivý* 'ősz' mn. / *skala* 'szikla') ~ m. *Ősz-szikla;* Hercegkútnál a svb. (er.) *Brántevei/Bruna* (*Brantwein* 'pálinka' / *Brunne* 'kút') ~ m. *Pálinka-kút,* svb. (er.) *Kreice/Viág* (*Greuze* 'kereszt' / *Weag* 'út') ~ m. *Kereszt út* példák; a komlóskai névanyagban pedig a rusz. (er.) *Puszti/hrad* (*pusti* 'puszta' mn. / *hrad* 'vár') ~ m. *Pusztavár* és rusz. (er.) *Szerenya/hóra* (*seredn'i* 'középső' / *hora* 'hegy') ~ m. *Közép-domb* névpárok tartoznak ebbe a kategóriába. Az olyan névpárok esetében, ahol fajtajelölő elemből keletkezett a név, a párhuzamos névadás lehetősége is felmerülhet, a hutai névrendszerben a szlk. (er.) *Koszcel* (*kostol* 'templom') ~ m. *Templom,* szlk. (er.) *Rubanyiszka* (*rúbanisko* 'irtás') ~ m. *Vágás* névpárok; a hercegkúti anyagban pedig a svb. (er.) *Vejər* (*Weiher* 'halastó') ~ m. *Halastó* sorolható ide.

b) részleges fordítással, pl. a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Tirkə/Brune* (*Türke* 'török' / *Brunne* 'kút') ~ m. *Pogány-kút* névpár,

c) fordítás + kiegészüléssel, pl. a hercegkúti anyagban a svb. (er.) *Bül/Ákër* (*Bühl* 'halom, domb' / *Acker* 'szántóföld') ~ m. *Gombos-hegyi-föld* névpár.

A keletkezéstörténeti vizsgálati sík alkalmazása esetében ugyanakkor véleményem szerint érdemes figyelemmel lenni az alábbiakra. A legtöbb esetben a névpárok tagjainak kronológiai viszonyairól, tehát arról, hogy a névpárok mely tagja az elsődleges, legfeljebb csak a történeti adatok ismeretében tudunk teljes bizonyossággal nyilatkozni. Ennek hiányában ugyanis a fordítással keletkezett nevek esetében lehetetlen kategorikusan állást foglalnunk amellett, hogy a magyar névalakok származnak-e a másik nyelvből, vagy éppen fordítva. E kérdést az is tovább bonyolítja, hogy bizonyos kétnyelvű településeken a két nyelvet beszélő

névközösségek egymástól elszeparáltan, míg más településeken az aktív kétnyelvű beszélők és az egynyelvű lakosok (akik rendelkeznek vagy rendelkezhetnek ugyanakkor passzív nyelvismerettel a másik nyelven) szoros kapcsolatban állnak egymással.

5.1. A leíró jellegű és keletkezéstörténeti sík kapcsolata

E két vizsgálati síkot, vagyis a névpárok közötti megfelelések viszonyát, illetve a keletkezéstörténeti viszonyokat érdemes egymásra vetítve figyelembe vennünk (Póczos 2010: 183). Eszerint azt tapasztaljuk, hogy a szemantikai jellegű megfelelések fordítás, míg a hangalaki megfelelések átvétel eredményei, tehát tulajdonképpen a szemantikai és hangalaki megfelelés, valamint a fordítás és átvétel terminusok ugyanazokat a jelenségeket jelölik, csupán más aspektusból megvilágítva azokat (Póczos 2010: 184).

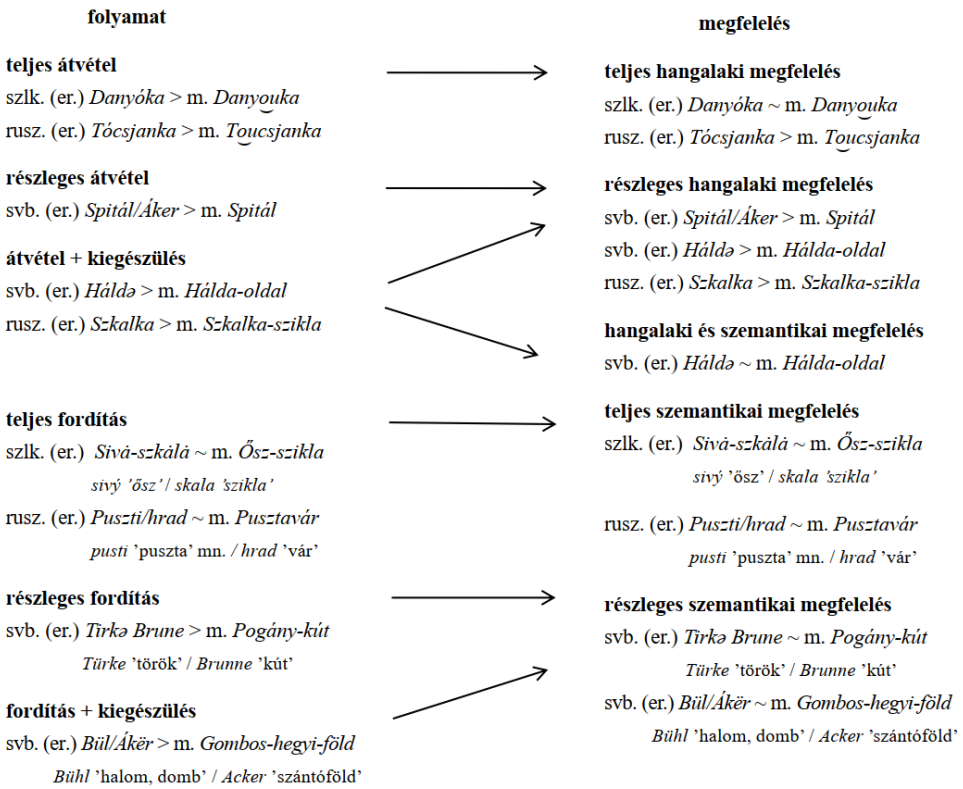

5. ábra: A névpárok leíró és keletkezéstörténeti típusainak kapcsolata (Póczos 2010: 184 alapján)

6. Összegzés

A névrendszertani vizsgálat alapját a Póczos Rita-féle módszertan jelentette. A szerző módszertanát a dolgozatomban saját gyűjtésből vett példákkal szemléltettem. Kitértem ugyanakkor arra is, hogy a Póczos-féle vizsgálat milyen módszertani buktatókat rejt magában a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretein belül jelenleg is zajló kétnyelvűségi vizsgálatokra vonatkoztatva. Éppen emiatt szükségét éreztem, hogy a szerző módszertanát helyenként olyan szempontokkal árnyaljam, amelyeket magam is szem előtt tartottam a feldolgozás során. Érdemesnek látszik ugyanis elszakadni a korábbi, már bevett modellektől, mivel ezek a munkák korábbi, már meglévő névanyagok feldolgozására vállalkoztak, amelyekből nem kapunk valós képet a települések pontos nyelvi helyzetéről, valamint arról, hogy a különböző kiadványok mi alapján hoztak döntést a nevek magyar, illetve másik nyelvi névrendszerhez tartozása kapcsán.

Magam ugyanakkor nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy a település lakóinak valós névhasználatát ismerjem meg. Emiatt figyelembe vettem azt, hogy a településeken az egy- és kétnyelvű beszélők szoros kapcsolatban állnak egymással, így aligha lehet két különböző nyelvű névrendszerről beszélni. Mindez abból a szempontból is hibás megközelítés lenne, hogy kétnyelvű beszélők esetében a helynevek átjárhatóságot mutatnak a két nyelv rendszere között, vagyis a beszélők szabadon használják a nevek különböző változatait, nem feltétlenül ragaszkodnak csupán valamelyik nyelv rendszeréhez (Reszegi 2013: 131). Ebből a megközelítésből kiindulva a dolgozatom első részében arra igyekeztem ráirányítani a figyelmet, hogy milyen szempontokat lehet érdemes figyelembe venni az adatgyűjtőknek, amelyek segíthetnek a két nyelvi rendszerbe tartozó nevek megítélésekor (vö. Tallárom 2025). Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben a kérdésben aligha lehet egyértelműen rendet teremteni. A kétnyelvű névrendszerekre ugyanis véleményem szerint hasonlóképpen kell tekintenünk, ahogyan magukra a kétnyelvű beszélőkre. A kétnyelvű beszélők ismérve, hogy teljesen más nyelvi konfigurációjú egyének, mint az egynyelvű társaik (Navracsics 2014: 9). A beszédprodukciójuk során szinte azonnal szembeötlő a két nyelv egymásra hatása (Dewaele 2010), ráadásul a Grosjean-féle holisztikus megközelítés a kétnyelvűre úgy tekint, mint egységes egészre, ami nem osztható könnyen két külön részre. Két nyelv együttélése és állandó kölcsönhatása a kétnyelvű egyénben különálló, de teljes rendszert alkot (Grosjean 1992: 55, idézi Navracsics 2014: 11, Sándor 2014: 120). Ehhez a gondolathoz igazodva érdemes vizsgálni a kétnyelvű névrendszereket is, hiszen funkciójukban megegyeznek az egyelvű névrendszerekkel, azonban természetükben merőben különböznek azoktól, vagyis sokkal inkább érdemesnek látszik a kétnyelvű névrendszerekben szembeötlő különbségekre rávilágítani ahelyett, hogy megpróbálnánk azokat szétválasztani.

Irodalomlista

Bagdi Zs. S.–Biró-Vasas B.–Tallárom R. 2025. *Háromhuta helynevei.* https://mnh.unideb.hu/dictionary_reader.php?loc=sztr_rdr&tlps=Háromhuta&pdf=szotarak/Magyarorszag/BorsodAbaujZemplen/Haromhuta_szotar_online.pdf

Bartha Cs. 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítése.* Kandidátusi értekezés. Kézirat. MTA, Budapest.

Bartha Cs. 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Magyar Nyelvőr* 120, 263–282.

Bartha Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Benedek G. 2022. *Komlóska ruszin nyelvjárása.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 241. Budapest.

BMFN. = Pesti J. (szerk.) 1982. *Baranya megye földrajzi nevei 1–2*. Pécs.

Beardsmore, B. 1982. *Bilingualism: Basic Principles.* Clevendon Avon: Multilingual Matters.

Bloomfield, L. 1933. *Language.* New York, Holt Rinehart and Winston.

Borbély A. 2016. Fenntartható kétnyelvűség. *Magyar Nyelv* 112, 63–73.

Dewaele, J.-M. 2010. Multilingualism and affordances: Variation in self-perceived communicative competence and communicative anxiety in French L1, L2, L3 and L4. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Special Issue: Approaches to Third Language Acquisition* 48(2–3), 105–129.

Ditrói E. 2017. *Helynévrendszerek modell alapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

DPNS. = Ďurčo P. et al 1998. *Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku.* Podklady k projektu: Copernicus Programme, project COP-58. CD ROM. Paris: ELRA.

Edwards, J. V. 2004. Foundations of Bilingualism. In: Bhatia, T. K.–Ritchie, W. C. (eds.): *The Handbook of Bilingualism.* Malden, MA, Oxford, and Chichester: Blackwell Publishing. 7–31.

ÉKsz.[1] = Juhász J.–Szőke I.–O. Nagy G.–Kovalovszky M. (szerk.) 1972. *Magyar értelmezői kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÉKsz.[2] = Pusztai F. (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fekete A.–Kegyes E. 2017. Múlt, jelen és jövő a borsod megyei német gyökerű településeken. In: Bartók B.–Ferencsik M.–Kegyesné Dr. Szekeres E.–Fekete S. (szerk.): *„Egyenlő esélyek, lehetőségek és megoldások" Válogatott tanulmányok az Esélyért Társadalmi Műhely munkáiból.* Tehetséggondozó Műhely Füzetek 3. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 92–101.

Fenyvesi A. 1995. *Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian.* Pittsburgh: Department of Linguistics, University of Pittsburgh.

Göncz L. 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest: Osiris Kiadó.

Grosjean, F. 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism.* Cambridge: Harvard University Press.

Grosjean, F. 1992. *Life With Two Languages.* Cambridge: Harvard University Press.

Hamers, J. F.–Blanc, M. H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hoffmann I. 2007. *Helynevek nyelvi elemzése.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

HSSJ. = Majtán, M. et al. (szerk.) 1991–2008. *Historický slovník slovenského jazyka 1–7.* Bratislava: Veda.

Joószné Naár E.–Naár J. 2012. *Szülőfalunk Hercegkút 1. Életmód és hagyományok.* Hercegkút: Hercegkút önkormányzata.

Karmacsi Z. 2007. *Kétnyelvűség és nyelvelsajátítás.* Rákóczi-füzetek 25. Ungvár: PoliPrint Kft.

Karmacsi Z. 2015. *Stratégiák az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermekek nyelvi szocializációjában Kárpátalján*. Doktori értekezés. (Kézirat). Budapest.

Kontra M. 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. *Linguistica series A, Studia et Dissertationes 5.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Lanstyák I. 1993. Kétnyelvűség és nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 117, 475–479.

Lanstyák I. 1998. Diglosszia és kettősnyelvűség. In: Kontra M.–Saly N. (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Budapest: Osiris Kiadó. 125–143.

KSH. = Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/

Póczos R. 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Reszegi K. 2013. Különböző nyelvű helynévpárok reprezentációja. *Magyar Nyelvjárások* 51, 129–140.

Nádor O. 2002. *Nyelvpolitika*. Budapest: Books in Print.

Navracsics J. 2014. *A kétnyelvű mentális lexikon és működése. Kísérletes nyelvészeti közelítés.* Doktori értekezés. (Kézirat). Veszprém.

Sándor K. 2014. *Határtalan nyelv*. Budapest: SZAK Kiadó.

Sándor K. 2016. *Nyelv és társadalom.* Budapest: Krónika Nova Kiadó.

SG. = Gajdošová-Straková, E. 1959. *Slovenská gramatika. Pre 6., 7. a 8. ročník všeobecnovzdelávacích škôl s vyučovacim jazykom maďarským.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo.

SSN. = Ripka, I.–Ferenčíková, A. (szerk.) 1994–2021. *Slovník slovenských nárečí 1–3.* Bratislava: Veda.

SSSJ. = Jarošová, A.–Buzássyová K. (szerk.) 2006–2021. *Slovník súčasného slovenského jazyka 1–4.* Bratislava: Veda.

Šmilauer = Šmilauer, V. 1970. *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der Slawischen toponomastik.* Praha: Akademia.

Szmksz. = Stelczer Á.–Vendégh I. (szerk.) 1983. *Szlovák–magyar kéziszótár. Slovensko-madarský slovník.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tallárom R. 2025. A helynevek nyelvi minősítésének elméleti és gyakorlati kérdései kétnyelvű közegben. Három település összevető névrendszertani elemzésének a tanulságai. *Névtani Értesítő* 47, 31–45.

VMFN. = Balogh L.–Végh J. (szerk.) 1982. *Vas megye földrajzi nevei.* Szombathely: Vas megyei Múzeumok Igazgatósága.

VSOS. = Kropilák, M. (szerk.) 1977–1978. *Vlastivedný slovnik obcí na slovensku 1–3.* Bratislava: Veda.

Weinreich, U. 1953. *Languages in contact. Findings and problems.* Publications of Linguistic Circle of New York 1. New York: Linguistic Circle of New York.

Telepóczki Lili

La rappresentazione delle emozioni nella Gerusalemme liberata

1. Introduzione

Nei *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico* Tasso descrive il poema eroico come un "picciol mondo" dove "là si trovino concili celesti e infernali, là si veggiano sedizioni, là discordie, là errori, là venture, là incanti, là opere di crudeltà, di audacia, di cortesia, di generosità, là avvenimenti d'amore, or felici or infelici, or lieti or compassionevoli" (Tasso 1964: 36). Questo microcosmo, rappresentato anche nell'opera principale di Tasso, la *Gerusalemme liberata*, è il materiale ideale per condurre un'analisi nell'ambito di ricerca della "storia delle emozioni". Nella ricerca italiana questo campo di studio è stato finora sottorappresentato, soprattutto per quanto riguarda l'età moderna, nonostante ci siano possibilità di analisi abbondanti (Arcangeli 2023: 21).

Nell'ambito internazionale invece, la storia delle emozioni viene ampiamente utilizzata. Un contributo fondamentale per il campo è il termine di comunità emotive (*emotional communities*), introdotto da Barbara H. Rosenwein, con il quale indica gruppi che hanno valori, modi di sentire e modi di esprimere i propri sentimenti molto condivisi. I membri di questa comunità sono spesso individuabili attraverso testi scritti, i quali possono offuscare, dissimulare o proprio mettere in risalto le emozioni che accomunano il gruppo (Rosenwein 2006: 22). Nel presente lavoro, seguendo un approccio socio-culturale, cerchiamo di contestualizzare la rappresentazione di certi stati emotivi presenti nella *Gerusalemme liberata* e di riconoscere nell'esercito cristiano una possibile comunità emotiva ideale, che viene posto come esempio alla comunità emotiva della corte rinascimentale, centro politico-amministrativo e culturale dell'epoca. La nostra scelta è giustificata dal fatto che a partire dal 1565, entrando al servizio della famiglia d'Este, Tasso si trova in un ambiente intellettuale influenzato fortemente anche dall'ideologia della Controriforma e, in virtù del suo ruolo di poeta cortigiano, scrive le sue opere per il pubblico della corte rinascimentale.

Quando si indaga sulla rappresentazione delle emozioni è necessario prendere in considerazione anche i requisiti del genere letterario in questione, perciò abbiamo studiato anche i *Discorsi* e alcuni dei *Dialoghi* (Tasso 1959: 1–331), dove Tasso discute come devono essere illustrate certe passioni e quali di queste devono essere attribuite agli eroi epici, designando in tal modo i confini della rappresentazione delle emozioni nel poema epico-cavalleresco. È inevitabile fare riferimento anche

ai trattati etici dell'epoca, come punto di riferimento per conoscere i costumi, le norme e le virtù prevalenti all'interno della corte cinquecentesca.

L'obbiettivo quindi della nostra ricerca è quello di individuare nella *Gerusalemme liberata* i termini e le espressioni che denotano emozioni e di contestualizzare questi, in modo tale da comprendere come nel pensiero tassiano si intrecciano le passioni con l'ideale eroico, i modelli comportamentali delle corti e i valori cristiani.

2. La storia delle emozioni

A partire dalla fine del XX secolo, la storia delle emozioni (*history of emotions*) è diventata un campo di maggior rilievo negli studi storici. Attraverso l'analisi di testi di ogni genere, opere letterarie e oggetti, si cercava di gettare luce al modo in cui l'esperienza emotiva umana è stata rappresentata nel corso dei secoli, influenzata dal contesto storico-sociale e dalle norme etiche prevalenti nella data epoca.

Si deve far differenza tra i due principali approcci usati nelle ricerche sulle emozioni: l'essenzialismo e il costruttivismo sociale (Plamper 2015, Boddice 2017). L'approccio essenzialista sostiene che le emozioni umane sono state invariabili nel tempo, non sono quindi cambiate rispetto al presente e non cambieranno nel futuro. L'approccio socio-costruttivista invece, afferma che il modo in cui le emozioni sono vissute, espresse e interpretate, è fortemente condizionato dall'ambiente socioculturale. La tesi principale degli studiosi che lavorano in questo campo è quindi che le emozioni non sono entità innate, ma piuttosto sono costruite socialmente dall'interazione tra gli individui, dai valori culturali e dalle pratiche sociali prevalenti in una determinata società ed epoca storica (Reddy 2004: 13). Un'altra teoria che si unisce a quest'ultima è la cosiddetta "teoria cognitiva" (Dixon 2003: 218), che dice che così come sia i valori, sia le idee a cui tali valori sono legati differiscono, anche le emozioni saranno percepite diversamente a seconda del contesto. Nel caso della presente analisi, il contesto può essere temporale, infatti il vocabolario del Cinquecento legato alle emozioni mostra diversità rispetto a quello usato oggi, ma anche sociale, trattandosi dell'esperienza della corte e non di quello dei livelli sociali inferiori.

Il termine delle comunità emotive (*emotional communities*) è stato coniato nella ricerca da Barbara H. Rosenwein. Nel caso delle corti italiane del Cinquecento si può parlare di una comunità emotiva dove entrano in vigore norme etiche con valori, centrali per il controllo delle emozioni, che trovano piena espressione nei trattati etici dell'epoca. Il *Cortegiano* di Baldassarre Castiglione, il *Galateo* di Giovanni della Casa e la *Civil conversazione* di Stefano Guazzo sono tre dei testi più importanti che presentano le qualità e le virtù che un uomo deve

possedere per diventare un cortigiano perfetto, con un comportamento elegante e distinto in ogni occasione (Quondam 2010, Vígh 2004). Un tema centrale di questi trattati è quello della simulazione e dissimulazione, sui quali il trattatello: *Della dissimulazione onesta* (1641) di Torquato Accetto (Accetto 1997), ci dà una chiara sintesi. Con la dissimulazione si ricorre ad una coreografia di gesti e diverse sfumature linguistiche, essa diventa quindi essenziale non solo per il dominio delle proprie emozioni, ma anche per l'affermazione sociale. Éva Vígh, a proposito dell'etica-retorica barocca italiana, scrive: "Fra le categorie nuove e reinterpretate dall'etica cortigiana, la disposizione della finzione all'insegna della giusta autodifesa è, dunque, la virtù la cui interpretazione durante tutto il Cinquecento è lo specchio dei cambiamenti verificatisi nella società di corte" (Vígh 2001: 26).

Questi percorsi teorici sono finora poco utilizzati nell'analisi di opere della letteratura italiana della prima età moderna, nonostante offrano possibilità interpretative anche per la letteratura tassiana. Adottando la prospettiva e la metodologia della storia delle emozioni negli studi tassiani si ha quindi la possibilità di individuare le norme legate ai valori emotivi prevalenti all'epoca, in una data comunità.

3. Il ruolo degli affetti nella *Gerusalemme liberata*

Considerando il contesto storico dell'oggetto della presente ricerca, è importante esaminare brevemente l'etimologia della parola 'emozione'. Questa espressione deriva dal latino *emotio*, a sua volta dal verbo *emovere*, che si riferisce all'atto di indurre movimento, agitare o scuotere. Tale concetto non si riferisce soltanto ai cambiamenti dell'anima, ma anche ai moti fisici del corpo come il battito del cuore, la circolazione del sangue e le reazioni somatiche che accompagnano gli stati emotivi (Tasi 2009: 143). Il termine 'emozione' ha cominciato ad essere comunemente utilizzato per la descrizione di una categoria individuale di stati emotivi, solo a partire dal Settecento (Dixon 2003: 27, Boquet–Nagy 2008: 15–51). Le espressioni che anche Tasso usa nelle sue opere e le quali all'epoca si riferivano ad un moto dell'animo e ad una inclinazione sentimentale, sono 'affetto', dal latino *affectus* e 'passione', da *passio*. Inoltre, alcune emozioni degne dell'eroe epico vengono indicate addirittura come 'virtù' o 'virtuosità cristiana', fatto spiegabile considerando che nell'epoca non esiste ancora una scienza separata che discuti le emozioni, sono quindi l'etica, la retorica, la fisiognomia e la teologia ad occuparsi del tema che hanno il compito di porre modelli comportamentali al pubblico, con un approccio quasi didattico. Nella *Gerusalemme liberata*, Tasso presenta al contempo passioni distruttive, ideali morali e virtù eroiche, facendo uso di un'ampia scala di affetti che occupano l'animo umano, a prescindere dal contesto storico. Baffetti osserva nel suo saggio sul tema, che il fulcro unificatore sul quale Tasso costruisce il suo poema risiede

proprio nelle passioni che animano i personaggi e i quali generano conflitti e soluzioni, vicende tumultuose ed esiti tragici (Baffetti 2001: 51).

Nella corte rinascimentale il cortigiano si trova in un contesto dove la sua posizione e il suo prestigio dipendono interamente dal principe. Come Amedeo Quondam, studioso dei trattati etici dell'età moderna, sintetizza questo ruolo: "Il (moderno) gentiluomo è virtuoso quando dimostra di esserlo performativamente, cioè quando impiega la competenza acquisita (con lo studio e l'esperienza) nelle diverse sue pratiche ordinarie di relazione: se sa apparire (prima ancora che essere) prudente, giusto, forte, temperato, liberale, magnifico, umano, clemente, magnanimo, affabile, faceto, aggraziato ecc" (Quondam 2010: 758). A questo modello subentrò anche quello posto dalla Chiesa postridentina, la quale "propose come modelli di vita – canonizzandoli – uomini la cui fisionomia morale recava soprattutto i tratti dell'obbedienza, della castità, del servizio eroico, del sacrificio della persona a gloria dell'istituzione, della penitenza macerante" (Gaeta 1982: 172).

Per il pubblico cortese, Tasso presenta queste virtù integrate nella figura di Goffredo di Buglione, che appare come una sintesi dei due sistemi ideologici (cortese e cattolico). Nel primo canto della *Gerusalemme liberata* Dio sceglie come capitano delle truppe cristiane il cavaliere Goffredo, dopo aver visto che la sua anima è piena di affetti onorevoli che, intensificati, potranno portare in atto il volere divino, ovvero la liberazione della Città Santa.

> [Dio] s'affissò poi ne' principi cristiani;
> e con quel guardo suo ch'a dentro spia
> nel più segreto lor gli affetti umani,
> vide Goffredo che scacciar desia
> de la santa città gli empi pagani,
> e pien di fè, di zelo, ogni mortale
> gloria, imperio, tesor mette in non cale. (I, 8)

Giovanni Careri, nel suo libro che si focalizza sul rapporto tra la rappresentazione testuale e quella artistica degli affetti della *Gerusalemme liberata*, scrive: "Attraversando il cielo, lo sguardo del Padre penetra l'involucro corporeo del cavaliere cristiano per accedere direttamente al luogo segreto dei suoi affetti dove scopre lo zelo, la fede e il desiderio di agire, mentre i compagni si preoccupano del potere terreno e dei tesori" (Careri 2010: 27). Lo sguardo divino di Dio è sempre rivolto verso i suoi soldati: "con quel guardo suo ch'a dentro spia / nel più segreto lor gli affetti umani" (I, 8, 3–4). È in netto contrasto Maometto, al quale si rivolgono le preghiere dei musulmani, risultando cieco e sordo e incapace di aiutare i suoi fedeli: "così pregava, e le preghiere ìr vote, / ché 'l sordo suo Macon nulla n'udiva" (XX, 114, 1–2). La mano divina si ritrae

temporaneamente soltanto "per gli errori nostri o per giudizi occulti" (II, 86, 2–3), infatti per poter imporre un "novello ordin di cose" (XIII, 73, 5) i cavalieri devono prima sconfiggere le proprie passioni, che governano i loro animi.

Tasso scrive nei *Discorsi* sulla figura dell'eroe ideale: "Ma l'illustre dell'eroico è fondato sovra l'eccelsa virtù militare e sopra il magnanimo proponimento di morire, sovra la pietà, sovra la religione, e sovra l'azioni nelle quali risplendono queste virtù" (Tasso 1964: 68). Il comandante cristiano del poema tassiano non verrà influenzato o sedotto da passioni umane, essendo capace di governare i propri sentimenti, persino quando l'intero campo si dispera ed è in lutto per la morte tragica di Dudone, capo della schiera cristiana degli avventurieri.

Quando Goffredo entrò, le turbe alzaro
la voce assai più flebile e loquace;
ma con volto né torbido né chiaro
frena il suo affetto il pio Buglione, e tace. (III, 67, 3–6)

Questo modello di comportamento viene posto da Tasso come esempio da seguire nella corte rinascimentale. Anche Baldassare Castiglione si occupa degli affetti dell'animo nel suo trattato, i quali "modificati dalla temperanzia, sono favorevoli alla virtù, come l'ira che aiuta la fortezza, l'odio contra i scelerati aiuta la giustizia, e medesimamente l'altre virtù son aiutate dagli affetti; li quali se fossero in tutto levati, lassariano la ragione debilissima e languida, di modo che poco operar potrebbe, come governator di nave abbandonato da' venti in gran calma" (Castiglione 2009: 235). Il cortigiano e il cavaliere ideale sono quindi accomunati dalle virtù (quindi affetti come la magnanimità, la pazienza e l'affabilità) che devono possedere e dall'appartenenza a una rispettiva comunità emotiva, con esperienze emotive simili agli altri membri, ovvero la corte e l'esercito.

4. "Amore alma è del mondo, Amore è mente"

Nei *Discorsi* Tasso giustifica la presenza dell'affetto dell'amore in un poema epico-cavalleresco, scrivendo che alcuni seguaci della scuola aristotelica "assegnavano dunque l'amore piuttosto alla comedia. Ma io fui sempre di contrario parere, parendomi ch'al poema eroico fossero convenienti le cose bellissime, ma bellissimo è l'amore, come stimò Fedro appresso Platone" (Tasso 1964: 104). Poi aggiunge: "ma se l'amore è non solo una passione e un movimento dell'appetito sensitivo, ma uno abito nobilissimo della volontà, come volle San Tomaso [Tommaso d'Aquino], l'amore sarà più lodevole ne gli eroi, e per conseguente nel poema eroico" (Tasso 1964: 106).

Tasso ritiene dunque che l'amore non solo sia adatto, ma addirittura necessario in un poema cavalleresco, essendo non solo una passione sensitiva, ma anche un atto nobile della volontà. Tommaso d'Aquino, citato da Tasso, sostiene che, se le passioni dell'anima sono regolate dalla ragione, esse non solo appartengono alla virtù, ma contribuiscono persino alla perfezione dell'animo cristiano (Rosenwein 2016: 300). Nella *Gerusalemme liberata*, tuttavia, i personaggi che sono protagonisti di episodi amorosi, quasi senza eccezione, sono lontani dal ragionamento e comportamento razionale.

Con l'entrata in scena del cristiano Tancredi, viene introdotta la passione amorosa e la figura del cavaliere innamorato, ma infelice.

Questi arde, e fuor di spene
così vien sospiroso, e così porta
basse le ciglia e di mestizia piene. (I, 49, 1–3)

Cavallini osserva nel suo saggio che tratta l'uso degli aggettivi nel poema di Tasso, come l'aggettivo "sospiroso" mostri perfettamente il tratto caratteristico di Tancredi, ovvero l'amore infelice (Cavallini 1995: 356). Pur essendo un guerriero valoroso, Tancredi non viene scelto da Dio come capo delle armi, perché "la follia d'amore" rende le sue decisioni meno affidabili, che non rispecchierebbero quindi in modo diretto il volere divino.

L'amore di Tancredi è rivolto verso la guerriera musulmana Clorinda, che prova a sua volta forti passioni, ma non verso il cavaliere, che vede come un nemico da combattere, piuttosto verso la sua patria e i suoi doveri di guerriera. Il primo duello di questa coppia destinata al finale tragico annuncia quello mortale del canto XII. Tancredi, tragicamente, non riconosce Clorinda nel guerriero che ha dinanzi, quindi combatte con tutte le sue forze fino ad ucciderla.

Con la morte, Clorinda subisce una trasformazione dell'animo, si converte al cristianesimo. Tibor Klaniczay, nel suo saggio sulla filosofia neoplatonica di Marsilio Ficino e Leone Ebreo, osserva che secondo questo pensiero, l'amore non è un concetto che si riferisce principalmente al legame sentimentale tra un uomo e una donna, ma piuttosto al desiderio di formare un'unione con Dio (Klaniczay 1975: 362). La guerriera che in precedenza era impassibile all'amore prova questo affetto proprio verso Dio e, in una certa misura anche per il suo uccisore, al quale appare dal cielo, alleviando il suo dolore e dicendo:

Se tu medesmo non t'invidii il Cielo
e non travii co 'l vaneggiar de' sensi
vivi e sappi ch'io t'amo, e non te 'l celo,
quanto più creatura amar conviensi (XII, 93, 1–4)

L'amore che Tancredi si aspettava di ricevere da Clorinda non è mai ricambiato; invece, viene offerto un amore cristiano e neoplatonico, puro e privo di passioni distruttive.

Nella corte rinascimentale, sarà il comportamento virtuoso a portare all'amore tra il cortigiano e la sua 'dama'. Come scrive Baldassare Castiglione: "perché se la bellezza, i costumi, l'ingegno, la bontà, il sapere, la modestia e tante altre virtuose condizioni che alla donna avevamo date, saranno la causa dell'amor del cortegiano verso lei, necessariamente il fin ancor di questo sarà virtuoso; e se la nobiltà, il valor nell'arme, nelle lettere, nella musica, la gentilezza, l'esser nel parlar, nel conversar pien di tante grazie, saranno i mezzi con i quali il cortegiano acquisterà l'amor della donna, bisognerà che 'l fin di quello amore sia della qualità che sono i mezzi per li quali ad esso si perviene" (Castiglione 2009: 206). L'esempio offerto attraverso la figura di Tancredi dimostra che virtù come il valor nell'arme e la gentilezza non risultano sufficienti, se l'amore non è orientato verso un fine cristiano e se a dominare l'animo è esclusivamente questo affetto.

Alla coppia di Tancredi e Clorinda, si collega anche la figura di Erminia, principessa del regno di Antiochia, che rappresenta l'amore non corrisposto e dissimulato. Appare per la prima volta nel terzo canto, dove dalle mura delle città, indica i principali cavalieri cristiani al re musulmano Aladino, simulando disprezzo, ed è in particolar modo attenta alla figura di Tancredi.

Erminia "nasconde sotto il manto de l'odio altro desio" (III, 19, 1–2), ma nonostante le parole dissimulanti, il testo fa percepire la forte passione che la lega al cavaliere cristiano, del quale è stata prigioniera nel passato. Il desiderio di farlo prigioniero nasconde un senso quasi erotico delle parole, un desiderio di possessione dell'uomo, al quale al tempo stesso vuole appartenere. Entra in vigore quindi l'arte del simulare e dissimulare, strategie di comportamento utilizzate spesso dai cortigiani per sopravvivere e fare carriera all'interno della corte. Essere abili nel dissimulare, secondo quanto scrive Castiglione ne *Il Cortegiano*, significava saper celare i propri sentimenti dietro a un'apparenza studiata di modestia e prudenza (Castiglione 2009: 77).

Questo amore non ricambiato causa sofferenze a Erminia, che "restò presa d'Amor, che mai non strinse / laccio di quel più fermo onde lei cinse" (VI, 57, 7–8). Durante il duello tra Tancredi e il guerriero musulmano Argante, la principessa prova un'empatia talmente forte verso l'amato, che quasi si immedesima fisicamente con esso. Nel verso "'l cor nel petto / sentì tremarsi in quel punto sì forte" (VI, 63, 1–2) si rispecchia la concezione dell'epoca, secondo la quale le passioni non influenzavano solo l'animo, ma venivano accompagnate anche da reazioni fisiche.

Tasso scrive sugli affetti dell'animo che essi "sono parimente movimento del corpo, e alcuni dal corpo passano ne l'animo, altri a l'incontro dal corpo a l'animo sono accomunati, e comune è la passione d'ambedue: però ne l'ira il sangue

s'accende e il core si muove con moto più veloce; nel timore quello s'agghiaccia e questo trema; ne l'amore ancora il sangue bolle e 'l core, a la presenza de l'amato oggetto velocissimamente palpitando, è cagione che gli altri moti del corpo si affrettino" (Tasso 1959: 31). Un esempio testuale nel poema, di come questo movimento fisico agisca è rappresentato con la paura: "Lo stupor, di spavento e d'orror misto / il sangue e i cori a i circostanti agghiaccia" (20, 104, 1–2), oppure con l'amore e la vergogna, che assumono lo stesso colore sulla faccia: "e segna il nobil volto or di colore / di rabbioso disdegno ed or d'amore" (19, 68, 7–8).

Quando, durante un viaggio trova Tancredi ferito lungo la strada, Erminia subisce una trasformazione. Da figura di vergine illusa di sentimenti falsi, diventa compagna pronta ad agire, fasciando le ferite con i propri capelli, simboli della bellezza femminile, e salvando così la vita del cavaliere.

Dopo gran tempo i' ti ritrovo a pena,
Tancredi, e ti riveggio e non son vista:
vista non son da te benché presente,
e trovando ti perdo eternamente. (XVIII, 105, 1–4)

Le figure di Tancredi, Clorinda ed Erminia riflettono il tema della tensione tra affetti erranti e virtù cristiane e, in linea con l'ideologia del neoplatonismo, tra l'amore celeste e quello terreno. Con i loro percorsi narrativi, segnati da sacrifici e sofferenze, Tasso mostra l'importanza del trovamento (o ritrovamento) del senso più sublime dell'amore, ovvero quello rivolto verso Dio o trasformato in un atto di generosità verso il prossimo.

5. La passione di Rinaldo e Armida

Oltre a quella di Tancredi e Clorinda, la coppia formata da Rinaldo e Armida è quella più discussa in adattamenti successivi, come ad esempio le opere di Händel, Monteverdi e Vivaldi. Rinaldo è il personaggio maggiormente dominato da forti passioni, sia nel caso dell'amore, che si trasforma in erotismo, sia nel caso del furore, mentre Armida è la seduttrice che subirà un cambiamento significante, convertendosi al cristianesimo.

La maga Armida cerca di sedurre e allontanare dal campo dei crociati più cavalieri possibili.

I destini di Rinaldo e Armida si intrecciano quando il cavaliere libera i compagni tenuti prigionieri dalla maga, suscitando in lei un desiderio di vendetta. Dopo aver attirato Rinaldo su un'isola magica, Armida lo fa addormentare, ma prima di poter compiere la sua vendetta, viene all'improvviso presa da una passione amorosa, essendo la figura del cavaliere talmente piena di bellezza giovanile.

pria s'arresta sospesa, e gli s'asside
poscia vicina, e placar sente ogn'ira
mentre il risguarda; e 'n su la vaga fronte
pende omai sì che par Narciso al fonte. (XIV, 66, 5–8)

Armida prova per la prima volta un'attrazione sincera e profonda e "diventa come lui languida e preda del piacere, benché la sua intenzione fosse in origine di uccidere il giovane cavaliere. Rinaldo, da parte sua, si conforma ad Armida e, diventando come lei, si femminilizza" (Careri 2010: 135). Questa femminilità sarà cacciata quando i due compagni di guerra gli ricordano i suoi doveri cavallereschi, aiutandolo a ritrovare il suo spirito guerresco. Nelle *Lettere* Tasso definisce Rinaldo come "il mio Achille" (Tasso 2008: 799). Le similitudini tra questi due eroi sono molteplici, oltre alla bellezza fisica anche la loro forza straordinaria li distingue dai compagni. Entrambi presentano tratti tipicamente associati al mondo femminile (Achille è travestito da donna in un episodio della mitologia greca), come la sensibilità e la vulnerabilità. Infine, entrambi si distolgono temporaneamente dai doveri cavallereschi, Achille per il rancore verso Agamennone, Rinaldo sedotto dal fascino della maga.

Similmente ad Achille che torna sul campo di battaglia dopo il richiamo dei propri compagni, anche Rinaldo ritrova la sua identità di guerriero cristiano e ritorna al compimento del suo dovere grazie all'aiuto di due compagni. Il sentimento di abbandono ha ferito talmente fortemente l'orgoglio della maga, da spingerla a combattere il cavaliere nel campo di battaglia, cercando vendetta. Nel trattato di Torquato Accetto troviamo l'interpretazione della dissimulazione onesta, distinto da quella disonesta: "Non essendo altro il dissimulare, che un velo composto di tenebre oneste e di rispetti violenti: da che non si forma il falso, ma si dà qualche riposo al vero, per dimostrarlo a tempo" (Accetto 1997: 6). La dissimulazione di Armida non si può definire come onesta, il velo che cela i suoi veri sentimenti viene usato per scopi di manipolazione e non per dare "riposo al vero".

Dopo lo scontro con Rinaldo, non essendo più capace di controllare i propri sentimenti, la maga si trova pronta a compiere l'atto disperato di uccidersi, ma viene fermata da Rinaldo nella loro scena finale. Scena in cui il velo della simulazione disonesta viene sollevato e i posti della seduzione e le passioni ingannevoli, arme finora essenziali della maga, vengono occupati da sentimenti puri, onesti e cristiani. La dissimulazione è resa impossibile da "l'affettuoso pianto" (XX, 134, 3). Secondo l'ideologia cristiana, le lacrime sono parte preziosa della vita spirituale se versate per devozione, compassione o pentimento (Dixon 2023: 33).

Con questa manifestazione diventa evidente che, similmente a Clorinda, anche Armida subisce trasformazioni nell'anima. Nella sua scena finale, il testo allude

alle parole della Vergine Maria, suggerendo una possibile conversione al cristianesimo e un'unione all'amato: "Ecco l'ancilla tua; d'essa a tuo senno / dispon, gli disse e le fia legge il cenno" (XX, 136, 7–8). M. J. Gough nota a proposito di questa conversione che è un velo interno a sollevarsi dall'animo della maga, non uno esterno e la bellezza fisica di Armida rimane intatta, e da una seduttrice pagana diventa una figura femminile arricchita dalla purezza della cristianità acquisita (Gough 2001: 523).

Le figure di Rinaldo e Armida mostrano la trasformazione dell'amore dall'erotismo ad un rapporto sincero e cristiano, grazie all'abbandono delle passioni peccaminose e della simulazione disonesta.

6. "L'ira è nimica della dissimulazione"

Secondo l'ideologia cristiana, l'ira è uno dei sette peccati universali. Questo peccato porta al desiderio di vendetta, nonché a un comportamento violento e distruttivo sia verso il prossimo sia verso se stessi. Tuttavia, se esercitata da parte di qualcuno con un'autorità legittima (ricevuta quindi da Dio) e per lo scopo di adempire un giudizio divino, l'ira può essere considerata addirittura virtuosa, sotto forma di furore (Dixon 2023: 91). Morosini scrive a proposito delle passioni della battaglia, che "l'ardore come volontà di combattere e di dimostrare il proprio coraggio, se mediata dalla ragione, non si declina come emozione negativa; ma se sono l'orgoglio e il senso di superiorità a guidare le scelte, facilmente viene meno la prudenza e aumentano le probabilità di essere sconfitti" (Morosini 2023: 79).

Nella *Gerusalemme liberata*, il furore è uno stato d'animo che espone la natura animalesca dei guerrieri che ne sono affetti, mostrando tratti fisici simili a quelli del mondo animalesco. Aladino, il re musulmano viene metaforicamente descritto come "angue" ovvero serpente e "leon domestico" (I, 85, 7), paragoni che evidenziano la crudeltà del nemico, nell'animo del quale il furore è sempre presente.

Nel secondo canto due guerrieri egiziani, Argante e Alete, visitano Goffredo e cercano di convincerlo a non attaccare Gerusalemme. Dopo il discorso ingannevole e dissimulato di Alete e il rifiuto di Goffredo, Argante rivela la sua vera natura, animalesca e dominata dal furore. Lo spirito guerresco trabocca talmente tanto nel guerriero, da farlo sembrare quasi inumano, simile a un animale furioso. Tancredi, prima di scontrarsi con Argante, gli rivolge un discorso, nel quale dice: "Fuggi la luce, e va' con l'altre belve / a incrudelir ne' monti e tra le selve" (VI, 37, 7–8), ricordando i tratti animaleschi del nemico e invitandolo a lasciare il mondo civile per quello selvaggio, dove appartiene. A sentire questo Argante si infuria, ma non riuscendo ad articolare una risposta, conferma solo la verità della sua natura.

Tacque; e ‘l pagano, al sofferir poco uso,
morde le labra e di furor si strugge.
Risponder vuol, ma il suon esce confuso
sì come strido d’animal che rugge (VI, 38, 1–4)

La dissimulazione del furore è quasi impossibile, dato che provoca intense reazioni fisiche ed è spesso un ostacolo nella comunicazione, come nel caso di Argante che “risponder vuol, ma il suon esce confuso / sì come strido d’animal che rugge” (VI, 38, 3–4). Nel trattato di Torquato Accetto viene descritta la difficoltà del controllo di questa passione: “Il maggior naufragio della dissimulazione è nell’ira, che tra gli affetti è ‘l più manifesto, essendo un baleno che, acceso nel cuore, porta le fiamme nel viso, e con orribil luce fulmina dagli occhi; e di più fa precipitar le parole, quasi con aborto de’ concetti che, di forma non intieri e di materia troppo grossa, manifestano quanto è nell’animo” (Accetto 1997: 14). Il “precipitar delle parole” è particolarmente pericoloso nella corte rinascimentale, all’interno della quale la conversazione rappresenta il principale spazio nel quale si manifesta l’etica comportamentale. Sapere conversare, in questo contesto, equivale a sapere vivere e stare insieme agli altri (Quondam 2010: 768). L’enfasi posta sull’autocontrollo dalla cultura cortigiana è evidente. La capacità di dissimulare (quindi padroneggiare) le proprie emozioni, per quanto intense esse possano essere, risultava essenziale nei riti sociali come la conversazione. Il risultato dell’incapacità di contenere l’ira espone la natura selvaggia dell’uomo e lo porta lontano dalla razionalità, in uno stato che non ha posto all’interno del mondo civile.

Attraverso Tancredi, Tasso pone un esempio proprio di questo comportamento civile. Nel loro scontro finale, il cavaliere cristiano mostra pietà verso il nemico gravemente ferito, frenando la sua ira e offrendogli la possibilità di arrendersi.

Tancredi che ‘l vedea co ‘l braccio essangue
girar i colpi ad or ad or più lenti,
dal magnanimo cor deposta l’ira,
placido gli ragiona e ‘l piè ritira (XIX, 20, 5–8)

L’episodio evidenzia l’importanza del sovrapponimento della virtù cavalleresca e cristiana alla passione.

Con lo smarrimento del senno invece si cede all’irascibilità, come nel caso di Rinaldo. Il giovane cavaliere viene descritto come “se ‘l miri fulminar ne l’arme avolto, / Marte lo stimi; Amor, se scopre il volto” (I, 58, 7–8). È quindi simile alla figura del dio della guerra mentre combatte e alla figura dell’Amore senza la sua armatura, giovane e sereno in volto, tratti dei quali si innamora anche la maga Armida. Erzsébet Király, che contribuisce agli studi tassiani offrendo un confronto

con la letteratura epica ungherese, fa notare la differenza tra la figura del giovane cavaliere Rinaldo e Goffredo, che vengono descritti rispettivamente come "mano" e "capo" delle armi cristiane ("tu sei capo, ei mano / di questo campo" XIV, 13) (Király 1989: 40). A questo confronto si aggiunge anche Sándor Bene dicendo che l'intelletto, ovvero la parte più nobile dell'anima, è rappresentato da Goffredo, mentre quella irascibile da Rinaldo (Bene 2021: 245). Nelle *Lettere*, Tasso scrive su questi due personaggi: "E questo è Goffredo, il quale eletto da Dio per capitano, è fatto necessario a l'impresa; e s'egli ha bisogno di Rinaldo, l'ha come il fabro del martello, o come il cuore de le mani" (Tasso 2008: 780). Se Goffredo è il modello per eccellenza dell'eroe che usa l'intelletto e la ragione, Rinaldo è il guerriero irascibile, spesso governato dalle passioni, ma che è comunque indispensabile per il mantenimento dello spirito combattivo nell'esercito cristiano.

Quando il cavaliere Eustazio nomina Rinaldo come comandante della schiera dei soldati avventurieri, il principe norvegese Gernardo, mosso dall'invidia, accusa quest'ultimo di usufruire del titolo di capitano e lo sfida a un duello.

> Ciò che di riprensibile e d'indegno
> crede in Rinaldo, a suo disnor non tace;
> superbo e vano il finge, e 'l suo valore
> chiama temerità pazza e furore. (V, 23, 1-4)

L'impulsività di Rinaldo è quindi la conseguenza del ferimento del suo orgoglio e onore, ricordando nuovamente la figura di Achille, il quale (secondo l'*Iliade*) si rifiuta di combattere, pur di non sottomettersi ai comandi di Agamennone. Entrambi gli eroi mostrano come non solo la passione amorosa, ma anche la vanità e ambizione possono danneggiare il successo della missione del proprio esercito. Accecato dall'ira, Rinaldo uccide l'avversario durante il loro duello, voltando le spalle non solo alla volontà divina e ai valori cavallereschi, ma perdendo di vista anche lo scopo della missione, suscitando conflitti interni nel campo.

Dopo aver compiuto l'atto fatale, il furore sembra lasciare completamente l'animo di Rinaldo, mostrando che questo cedimento all'irascibilità è temporaneo, però porta con sé conseguenze gravi e costringe al cavaliere ad allontanarsi dal campo, atto che lo spinge lontano anche dai valori cristiani. Dopo il cedimento alla seduzione di Armida, al termine del suo esilio, Rinaldo deve compiere un percorso di purificazione, meditando e pregando a Dio: "La prima vita e le mie colpe prime / mira con occhio di pietà clemente" (XVIII, 14, 5–6). Goffredo gli comanda inoltre di entrare nel bosco incantato e di cercare di sconfiggere i demoni che infestavano questo e ostacolavano i cavalieri nella costruzione di macchine da guerra. Rinaldo riesce in questa impresa, liberando così non solo la foresta, ma

anche il suo animo dalle passioni impure e ritornando agli ideali cavallereschi è nuovamente pronto a servire la volontà divina.

> «Già vinto è de la selva il fero incanto,
> già se ‘n ritorna il vincitor guerriero:
> vedilo.» Ed ei da lunge in bianco manto
> comparia venerabile e severo. (XVIII, 39, 3–6)

Il guerriero irascibile, errante (“Or vada errando” V, 59, 5) e smarrito, che è stato prigioniero dei desideri carnali e delle passioni terrene per un lungo tempo, ora torna vincitore, in un “bianco manto”, colore che simboleggia la purezza dell’animo. Solo dopo questo lungo rito di penitenza e purificazione, la “mano”, che è stata “strappata” dal corpo, si riunisce a questo e viene ripristinata l’unità dell’esercito cristiano e della comunità emotiva, che lo ha escluso temporaneamente, per l’infrangimento delle norme emotive.

L’ira è presente quindi non solo nel nemico, ma anche nel cristiano errante. Da una parte è rappresentata dalle Furie infernali, dall’altra dalle forti emozioni che rendono i cavalieri ciechi alla volontà divina (Cozzarelli 2007: 181).

7. Conclusione

L’obbiettivo della nostra ricerca era quello di individuare nella *Gerusalemme liberata* le espressioni legate all’ambito semantico delle emozioni e di identificare un modello di comportamento proposto dal poema, attraverso la comunità emotiva dell’esercito cristiano, al pubblico cortigiano. Il poema, dunque, non si limita ai requisiti del genere dell’opera epico-cavalleresca, ma diventa uno strumento per la riflessione morale e la moderazione degli affetti, attraverso una narrazione che mette in equilibrio i valori religiosi con quelli cortesi.

Gli episodi di natura amorosa, presentano questo affetto come una passione che, se vissuto al di fuori del matrimonio o se posto in contrasto con la volontà divina, conduce a comportamenti irrazionali e ad esiti tragici, come nel caso di Tancredi e Clorinda. Similmente, l’ira o il furore, pur essendo forze che spingono i cavalieri all’azione, se non guidati dalla ragione e se si riversano su altri membri della comunità emotiva, come nel caso di Rinaldo, portano inevitabilmente a finali drammatici, come l’emarginazione dal gruppo. La figura dell’ideale cavalleresco è incarnata da Goffredo di Buglione, che riesce a frenare i suoi affetti e governare il proprio animo anche nei momenti critici della trama. In quest’ottica, il poema di Tasso si inserisce come un esempio di come l’eroismo e la moralità cristiana possano essere raggiunti solo attraverso il dominio delle passioni, con concetti come la dissimulazione, che rispecchiano le aspettative della corte rinascimentale e il sistema di valori emotivi dell’epoca.

La dissimulazione onesta, per quanto fondamentale essa sia al cortigiano ideale, è inefficace di fronte allo sguardo divino, che è in grado di penetrare nel profondo dell'anima. Secondo Tasso, sul lato cristiano, rivolgendosi a Dio, l'anima nobile riesce a distaccarsi dalle tentazioni terrene e ad agire secondo la volontà divina. Sul lato musulmano, in assenza di questo legame, i personaggi possono rinnovarsi spiritualmente e lasciare il velo della dissimulazione solo attraverso la conversione al cristianesimo (come nel caso di Armida e Clorinda).

La vittoria finale dell'esercito cristiano non dipende solo dalla forza dei cavalieri e della potenza delle armi, ma piuttosto dal superamento delle passioni individuali e dal ristabilimento dell'unità fisica e morale del gruppo. Tasso presenta in questo modo una comunità emotiva ideale che, se necessario sancisce i suoi membri, ma resta unita come un corpo umano, dove ognuno ha il proprio ruolo e, guidata dalla chiaroveggenza del comandante, riesce ad adempiere la santa missione.

Bibliografia

Fonti primarie

Accetto, T. 1997. Della dissimulazione onesta. A cura di S. S. Nigro, Torino: Einaudi.

Tasso, T. 2023. *Gerusalemme liberata*. A cura di F. Tomasi. Milano: BUR Rizzoli.

Tasso, T. 2008. *Lettere poetiche*. A cura di C. Molinari, Parma: Fondazione Pietro Bembo.

Tasso, T. 1959. *Prose*. A cura di E. Mazzali. Milano-Napoli: Ricciardi. 1–331.

Tasso, T. 1964. *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico*. A cura di L. Poma. Bari: Laterza.

Letteratura critica

Arcangeli, A. 2023. *Introduzione: verso una storia dell'esperienza*, in *Sensibilità moderne: Storie di affetti, passioni e sensi (secoli XV–XVIII)*. A cura di A. Arcangeli e T. Plebani. Roma: Carocci.

Baffetti, G. 2001. Fra distanza e passione: Una poetica dell'occhio patetico. *Lettere Italiane* 53, 49–62.

Bene, S. 2021. *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete*. Budapest: Osiris–Gondolat.

Boddice, R. 2017. *The History of Emotions*. Manchester: Manchester University Press.

Boquet, D.–Nagy, P. 2008. *Pour une histoire des émotions: L'historien face aux questions contemporaines*, in *Le sujet des émotions au Moyen Âge*. Paris: Beauchesne.

Careri, G. 2010. *La fabbrica degli affetti. La Gerusalemme liberata dai Carracci a Tiepolo*. Milano: Il Saggiatore.

Castiglione, B. 2009. *Il libro del Cortegiano*. A cura di E. Piccolo. Napoli: Vico Acitillo.

Cavallini, G. 1995. Su alcuni usi dell'aggettivo nel Tasso epico. *Italianistica* 24, 355–369.

Cozzarelli, J. M. 2007. Torquato Tasso and the Furore of Love, War and Madness. *Italica* 84, 173—186.

Dixon, T. 2023. *The History of Emotions: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Gaeta, F. 1982. *Dal comune alla corte rinascimentale*, in *Letteratura italiana: Il letterato e le istituzioni*. A cura di A. Asor Rosa. Torino: Einaudi.

Gough, M. J. 2001. Tasso's Enchantress, Tasso's Captive Woman. *Renaissance Quarterly* 54, 523–552.

Király, E. 1989. *Tasso és Zrínyi: A „Szigeti veszedelem" olasz epikai modelljei*. Budapest: Akadémiai.

Klaniczay, T. 1975. A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban. *Filológiai Közlöny* 21, 362–373.

Morosini, G. 2023. *Soldati e battaglie: corpi, pratiche ed emozioni guerresche tra Quattrocento e Cinquecento* in *Sensibilità moderne: Storie di affetti, passioni e sensi (secoli XV–XVIII)*. A cura di A. Arcangeli e T. Plebani. Roma: Carocci.

Plamper, J. 2015. *The history of emotions: An introduction*. New York: Oxford University Press.

Quondam, A. 2010. *Forma del vivere: L'etica del gentiluomo e i moralisti italiani*. Bologna: Mulino.

Reddy, W. M. 2004. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosenwein, B. H. 2006. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. New York: Cornell University Press.

Rosenwein, B. H. 2016. *Generations of Feeling: A History of Emotions 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tasi, R. 2009. *Az isteni szó barokk sáfárai*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Vígh, É. 2001. *Barocco etico-retorico nella letteratura italiana*. Szeged: JATEPress.

Vígh, É. 2004. *Az udvari élet művészete Itáliában*, Budapest: Balassi.

Tóth Beatrix

Szüleink álmainkban is kísértenek? – az alvás, a megtapasztalt szülői bánásmód és a kötődés kapcsolata

1. Bevezetés

Az alvásnak kiemelt a szerepe az egészségmegőrzésben, nem csupán az általános jólétet segíti, de az immunrendszer, a kardiovaszkuláris rendszer működésében, a mentális egészség és a kognitív teljesítmény fenntartásában is fontos. Emellett egy érzékeny folyamat, amelyet több tényező akár egyidejűleg is befolyásolhat. Erre való tekintettel számos kutatás fókuszában áll, kapcsolatot feltételeznek az alvás és a pszichoszociális funkciók működése között is (Baranwal és mtsai 2023).

A pszichoszociális funkciókat befolyásolhatják olyan tényezők, mint az egyén kötődési stílusa (Adams és mtsai 2014) vagy a megtapasztalt szülői bánásmód (Billows és mtsai 2009), ezáltal közvetetten hatással lehet az egészségre is. A közeli kapcsolataink minősége pedig az életünk számos területén meghatározóak (Hazan–Campa 2013), így nem tekinthető elrugaszkodottnak az a gondolat sem, hogy magára az alvásra is hatással lehet.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. Az alvás

Az alvás során a test számos fiziológiai folyamaton megy keresztül, amelyek kulcsfontosságú szerepet játszanak a fizikai és mentális regenerációban, illetve amelyek elengedhetetlenek az olyan funkciók működéséhez, mint a memória konszolidációja, a tanulás, az immunrendszer (Solari 2015).

2.1.1. Az alváshigiéné

Az alváshigiéné magába foglalja azokat az alváshoz kapcsolódó környezeti és viselkedéses jelzőket, amelyek jelentős mértékben befolyásolhatják az alvás mennyiségét, minőségét, de az el- és az átalvást is. Mindenki számára egyaránt fontos alapelvekből épül fel, de ideális formája személyről személyre változhat. A jó alváshigiénés rutin kialakítása hozzájárulhat az egészség megőrzéséhez, ezzel szemben a rossz alváshigiéné negatívan befolyásolhatja az alvást, mely következtében alváshiány is kialakulhat, ami hatással van számos kognitív funkcióra, úgymint a problémamegoldás, a figyelem, a memória (Irish és mtsai

2015). Bizonyos szokások kialakítása javíthatja az alváshigiénét, ezáltal kiegyensúlyozottabbá téve az alvás és az ébrenlét állapotát. Már napközben célszerű odafigyelni, hogy eleget tartózkodjunk szabad levegőn vagy hogy ne szunyókáljunk a lefekvéshez közel. Emellett lefekvés előtt kerüljük a nehéz ételeket és a stimulánsokat, mint a koffein és a nikotin. Emellett fontos az optimális alvókörnyezet kialakítása, amely ideálisan egy csendes, sötét, hűvös hely, amelyet nem használunk más tevékenységre, például tanulásra vagy munkavégzésre (Dewald-Kaufmann és mtsai 2014).

2.1.2. Alvásminőség

Az alvásminőség alatt az alvásnak az egyén által megélt szubjektív értékelését értjük. Nem csak a mennyiségéről, hanem mélységéről és egészséghelyreállító jellegéről is szól (Buysee és mtsai 1989). Az alvásminőséget meghatározza többek között a környezet: fontos, hogy használjuk-e a hálószobát tanulásra, televízió nézésére, telefonozunk-e lefekvés után, illetve az is, hogy mennyire sötét a szobánk (Solari 2015). Emellett az életmód is kiemelkedő szerepet játszik az alvásminőség meghatározásában, Kirmil-Gray és munkatársai (1984) vizsgálatában a jó és a rossz alvásminőséggel rendelkezők alvási szokásaiban és környezetében számos különbséget találtak. Míg az ágyban történő olvasás, tanulás és zenehallgatás nem volt gyakoribb a „rosszul alvóknál", mint a „jól alvóknál", de a „rosszul alvók" több koffeintartalmú italról számoltak be a nap folyamán, illetve inkább érezték magukat feszültnek, ingerlékenynek, és több negatív jelzőt használtak önmaguk leírására. Lee és munkatársai (2021) kutatásában a rossz minőségű alvásról beszámolók egyúttal fokozott fáradtságról, szorongásról és depressziós tünetekről is gyakrabban számoltak be.

2.2. A kötődés

Az ember szociális viselkedésére, a személyiségfejlődésre meghatározó hatást gyakorolnak a gyermekkori kötődések. Maga a szó érzelmi kapcsolatot jelent, fő motívumai a bizalom, a ragaszkodás és a szeretet. A kialakulásához feltétlen bizalomra van szükség, de egyidejűleg kiszolgáltatottságot és védtelenséget is hordoz magában (Hazan és Campa 2013).

2.2.1. A kötődéselmélet

A kötődéselmélet (Bowlby 1969) keretet ad a kötődés leírására, amely a csecsemő és gondozó között kialakuló, biológiai alapú, önálló motivációs hátterű viselkedéses és érzelmi kötelék. Kulcsmotívuma szerint a biztonság élményének megtapasztalása mentén kiépül egy modell, amely a későbbi kapcsolatok alapját

biztosítja. A kötődési rendszernek három funkciója van: egyszerre fontos a lehetőség a közelség keresésére; a biztonságos menedékbe való visszavonulásra, és egy biztonságos bázis léte, ahonnan elindulhat az autonómia kialakulásának útján (Vajda–Kósa 2005).

Bowlby (1969) szerint velünk születik a késztetés a kötődésre és ennek megfelelő a csecsemő viselkedési repertoárja (például a sírás, a nevetés). Ezek a viselkedések biztosítják a kapcsolatot az anyával, de hangsúlyozta az anya válaszkészségének fontosságát is. A kötődésnek három mintázata került leírásra (Ainsworth–Bell 1970), a biztonságos, a szorongó-elkerülő és a szorongó-ambivalens kötődés. Később elkülönítettek egy negyedik kategóriát a gyerekek leírására, akik egy csoportba sem beilleszthetők, ők a zavart/dezorganizált kötődésűek (Hazan–Campa 2013).

A biztonságos kötődés ritkábban jár együtt alkalmazkodási, viselkedési problémákkal, pozitív kapcsolatban áll a rezilienciával és a kisebb mértékű magányosság érzésével (Billows és mtsai 2009). Emellett kapcsolatba hozható az iskolai, a szocioemocionális kompetenciával, az empátiával, az érzelemszabályozással és az iskolai feladatokból eredő frusztrációval szembeni jobb alkalmazkodással (Brand és mtsai 2009).

2.2.2. További elgondolások a kötődésről

Már Bowlby is úgy gondolta, hogy a kötődés az egész életen át meghatározza a cselekedeteinket. Sokáig a kutatások középpontjában a korai, anya-csecsemő kötődés volt, kevés vizsgálat irányult az apa-gyermek kötődésre (Hazan–Campa 2013). Az anyához és az apához való kötődés eltérő szerepet tölt be a gyermek életében. Az anyához való kötődés jelentős szerepet tölt be a pozitív és a negatív érzelmek megértésben, integrálásában, melyek a kötődés biztonságos menedék funkciójához kapcsolhatóak. Ezzel szemben az apával való kötődés szerepet játszik abban, ahogy a gyermek felfedezi környezetét, amely a biztonságos bázis funkciójával hozható párhuzamba (Paquette 2004).

A kötődés fő tárgyai az élet során nem állandóak, idővel fokozatosan megváltoznak. Az elsődleges gondozó szerepét először a gyermek kortársai veszik át, majd a partner(ek). Tehát a kötődési rendszer először az anya és a gyermek közötti interakcióban aktiválódik, majd az éréssel, illetve a gyermek szociális kapcsolatainak bővülésével a kortárskapcsolatok finomítják, sőt akár teljes mértékben át is formálhatják a korábban kialakult munkamodellt (Jantek–Vargha 2016).

A korai elméletek három típust különítettek el a kötődési viselkedések kapcsán, majd ezt bővítette ki oly módon Bartholomew és Horowitz (1991), hogy megnevezték az elkerülő típus két formáját, a félelemtelit és elutasítót. Szerintük

mindenki elhelyezhető a szorongás és az elkerülés dimenziói mentén, ez *az én és a másik modellje* (1. táblázat).

		Énkép (szorongás)	
		Pozitív (alacsony)	Negatív (magas)
Másikról alkotott kép (elkerülés)	Pozitív (alacsony)	*Biztonságos*	*Elárasztott*
	Negatív (magas)	*Elutasító-elkerülő*	*Félelemteli-elkerülő*

1. táblázat: Bartholomew és Horowitz (1991) kötődési modellje

2.3. A szülői nevelési attitűdök

A szülők nevelési attitűdjei meghatározóak a gyermek személyiségfejlődését tekintve, a kötődéshez hasonlóan ennek kapcsán is kialakul egy olyan belső munkamodell, amely szerint az élete folyamán szervezni fogja a cselekedeteit, kapcsolatait (Vajda–Kósa 2005).

Becker szülői attitűdökről felállított modellje (1964) az érzelmi és kontroll dimenziók mentén írja le a nevelési magatartást (2. táblázat). A meleg szülői magatartás a gyermeket elfogadja, támogatja, míg a hideg magatartás ennek az ellentéte. Becker a szeretetet a büntetés módjával kapcsolja össze, az elfogadó szülők nem a személyiséget, hanem a viselkedést értékelik, például dicsérettel, magyarázattal. Ezzel szemben az elutasító szülők hatalmat hangsúlyozó büntetési módokat alkalmaznak, mint a fizikális büntetés. A kontroll dimenzió azt hivatott leírni, hogy a szülők mennyire szorítják korlátok közé a gyermeket. A dimenzió engedékeny végpontja utat ad a viselkedésnek, míg a korlátozó végponthoz közel álló szülő merev szabályokat állít fel (Ranschburg 2002).

	Szerető, elfogadó (meleg) szülő	**Elutasító (hideg) szülő**
Sok szabályt állító, kontrolláló	Szabály- és tekintélytisztelő, konformista, kevésbé kreatív	Szorongó, neurotikus hajlam, szuicid veszély
Kevés szabályt állító, engedékeny	Nonkonformista, kreatív, kezdeményező	Nyílt agresszió, antiszociális viselkedés

2. táblázat: Becker modellje alapján a szülői attitűd hatása a személyiségfejlődésre (az alábbi forrásból adaptálva: Vajda–Kósa 2005: 119–120)

2.3.1. Schaefer Szülői Nevelési Attitűdök Modellje

Schaefer (1965) dolgozta ki a szülői nevelői attitűdök cirkumplex modelljét, amelyben Beckerhez hasonlóan két dimenzió (kontroll, érzelmi kapcsolat) mentén írt le négy nevelési stílust.

- *Meleg-engedékeny:* a szülő figyelembe veszi a gyermek igényeit, szeretetteljesen fordul felé, de mindeközben nem fojtja meg túlzott féltéssel. Bár megkívánja a szabályok betartását, de azok nem merevek, elegendő szabad teret ad az autonómiának.
- *Meleg-korlátozó:* a viselkedést nagymértékben szabályozó nevelés, amely az önállóság kialakulását ellehetetleníti, de egyszerre túlságosan szerető is a szülő. A gyermek a korlátozással szembeni érzéseit nyíltan nem élheti meg a tiltás miatt (Ranschburg és mtsai 1984).
- *Hideg-engedékeny:* a szülő nem elégíti ki a gyermek függőségi igényét, jellemző az ellenszenv és a gyermekkel nem törődés. A szülővel szembeni agressziót a gyermek a környezet irányában tudja kifejezni, amely viselkedészavarba vagy antiszociális magatartásba torkollhat.
- *Hideg-korlátozó:* jellemző a szülő részéről a kötődés elutasítása, amely rejtetten, túlzott korlátozás formájában jelenik meg. Ez egy kifejezhetetlen agressziót vált ki a gyermekből, úgy érzi, el kell fojtania, de akár önmaga ellen fordíthatja (Ranschburg 2002).

2.4. A szülői nevelési attitűdök és a kötődés kapcsolata

A közvetlen család jelentős szerepet tölt be a serdülők pszichológiai és szociális fejlődésében. A diszfunkcionális családi légkör, a helytelen nevelési módszerek és attitűdök, melyek lehetnek túlzottan kontrollállóak, engedékenyek vagy elhanyagolók, a serdülőkorban megélt nehézségeket akár problémás viselkedés irányába is terelhetik (Kaya–Öz 2020). McKinney és munkatársai (2011) leírása alapján a legalább egy korlátozó szülő által nevelt serdülők jobb alkalmazkodóképességgel rendelkeznek, mint azok, akiknek nincs ilyen típusú szülője. Emellett a korlátozó nevelés összefüggést mutat a magas önregulációs szinttel, a jobb iskolai teljesítménnyel, valamint a kevesebb kockázatos viselkedés megjelenésével. Az engedékeny nevelési stílus közvetlenül gyengíti a kontroll folyamatokat, közvetetten pedig az alkohol-, drogfogyasztásra veszélyeztetettebbé tesz.

2.5. A serdülőkor és az alvás

Az alvás egy meghatározó tényezője a konzisztens cirkadián ritmus – azok, akik hasonló időben alszanak el és kelnek fel, kisebb eséllyel élhetnek meg alvás-hiányt (Noland és mtsai 2009). A serdülők alvás-ébrenlét ciklusa két-három órá-

val el van tolódva a felnőttekéhez képest és az alvási ritmusuk sok esetben eltér a tanítási és a tanítás nélküli napokon. A korai iskolakezdés is ütközik a cirkadián ritmus eltolódásával, ami a hét folyamán rövidebb alvást eredményezhet.

Az iskolai feladatok mennyisége is megnő az általános iskolaihoz képest, ami az elektronikai eszközök használatával kézen fogva tovább késlelteti az elalvást. A rossz alvási minták az európai és az észak-amerikai serdülők 30-70%-át érintik. Ide tartozik az elégtelen, a megszakított vagy a rosszul időzített alvás, de a serdülők legalább negyede este nehezen alszik el, és napközben is fáradtnak érzi magát (Solari 2015).

3. Téma- és kérdésfelvetés

3.1. Témafelvetés

A kutatás középpontjában az alvás áll, az alvásminőségre és az alváshigiénére helyezve a hangsúlyt, továbbá ezek kapcsolatát vizsgáljuk a megtapasztalt szülői bánásmóddal és a kötődéssel, a 14 és 19 és közötti korosztályban.

A kielégítő alvás elengedhetetlen a megfelelő kognitív, érzelmi és viselkedési funkciókhoz, az elégtelen alvással kapcsolatos problémák pedig kifejezettebbek lehetnek serdülőkorban, ami jelentős fiziológiai, pszichológiai és szociokulturális változások időszaka. A nevelési stílus pedig szorosan összefügg a serdülők pszichológiai jólétével, kiemelten kapcsolódik a támogatás mértéke a serdülők alvási mintázataihoz (Brand 2009).

A kutatás ezen felül törekszik pótolni a hiányos kutatásokat a témában, mert bár a külföldi kutatók (Brand 2009, Adams 2014) próbát tettek a kötődés és az alvás közötti kapcsolat feltárásával különböző korosztályokban, hasonlóan átfogó vizsgálat a legjobb tudomásunk szerint nem történt hazai viszonylatban, főként nem a serdülőket a középpontba helyezve.

3.2. Hipotézisek

H1: A rossz alváshigiéné együtt jár a rossz alvásminőséggel.
H2: Az alváshigiéné az életkor előrehaladtával javuló tendenciát mutat.
H3: A jobb alváshatékonyság együtt jár a kisebb mértékű nappali diszfunkcióval.
H4: Az alváshigiéné hatással van a nappali diszfunkciók megjelenésére.
H5: Korlátozóbb szülői bánásmód együtt jár a jobb alváshigiénével, és jobb alvásminőséggel.
H6: A túlvédő és a korlátozó szülői bánásmódot megtapasztaltak rosszabb alvásminőségről számolnak be, mint a szerető szülői bánásmódot megtapasztaltak.
H7: A szülővel szemben érzett szorongás és elkerülés hatással van az alvásminőségre, és az alváshigiénére.

4. A vizsgálat

4.1. A minta

Két fő esetén a szülők nem járultak hozzá gyermekük részvételéhez, egy fő pedig megtagadta a részvételt. A mintát így 147 fő 14 és 19 éves kor közötti serdülő alkotta, az átlagos életkor 16,1 év. A nemek megoszlása szerint 53 fiú (36,1%), 89 lány (60,5%) és 5 egyéb (3,4%) nemű személy, a lakhelyük szerint 49-en faluban, 51-en városban, 47-en vármegyeszékhelyen élnek. Lakhatásuk szempontjából mindkét biológiai szülővel 104-en, csak az egyik biológiai szülővel 30-an, az egyik biológiai szülővel és egy nevelőszülővel 11-en élnek, egy fő a nagynénjét, egy pedig kollégiumot jelölt meg mint lakóhely.

4.2. A módszer

4.2.1. A vizsgálat menete

A vizsgálatot a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetének Kutatásetikai Bizottsága engedélyezte, a kutatásetikai engedély száma: UD–IP–2023/22.

A kiválasztott intézmény igazgatójával felvettük a kapcsolatot, engedélyét kértük a kutatáshoz. A vizsgálati személyek az intézményben tanuló diákok közül lettek véletlenszerűen kiválasztva a 14 és 19 éves korosztályból. A szüleik az iskolán keresztül kaptak egy tájékoztató és beleegyező nyilatkozatot. A kérdőívet személyesen vettük fel tanórai keretek között, előtte a diákokat is tájékoztattuk, majd az alábbiakban bemutatott öt kérdéssorból álló kérdőívcsomagot töltötték ki, a kitöltés 15–20 percet vett igénybe.

4.2.2. A vizsgálati eszközök

Demográfiai Kérdőív. Saját szerkesztésű kérdőív, mely kitér fontos demográfiai adatokra, ilyen a résztvevők kora, a lakhelye, illetve a vele egy háztartásban élő személyek.

Adolescent Sleep Hygiene Scale (ASHS, Stoffer-Isser és mtsai 2013). Az alváshigiéné olyan aspektusai mérhetőek a skálával, amelyek a 12 év feletti serdülők alvását befolyásolhatják. Az ASHS 32 iteme közül 4 kvalitatív, melyek a hétköznapi és hétvégi ébredési és elalvási időre kérdeznek rá, 28 kvantitatív, melyek 8 faktorba csoportosíthatóak: *fiziológiai, viselkedéses, kognitív/emocionális tényezők, alváskörnyezet, alvásstabilitás, nappali alvás, szerhasználat és lefekvési rutin*. Magyar nyelven nem elérhető, a vizsgálat megkezdése előtt megtörtént a lefordítása az eredeti angol nyelvről.

Pittsburgh Alvásminőség Index (PSQI–HUN, Takács és mtsai 2016). A kérdőív a szubjektív alvásminőség mérésére alkalmas. A kérdőív 19 iteme hét faktorba csoportosítható: *szubjektív alvásminőség, elalvási idő, alvásidő, alváshatékonyság, alvászavarok, altatószerhasználat* és *nappali diszfunkció*. A kérdőív szerzői jogok védelme alatt áll, ezért kérvényeztük a felhasználást.

Közvetlen kapcsolatok élményei – kapcsolati struktúrák kötődési kérdőív (ECR-RS, Jantek és mtsai 2016). A kérdőív alkalmas egy-egy közeli személyhez fűződő kötődés vizsgálatára, a jelen vizsgálatban az anyára és az apára vonatkozóan lett megjelenítve. Két faktora a *szorongás* és az *elkerülés*. A kérdőív Bartholomew és Horowitz (1991) kötődési modellje mentén értelmezhető.

Szülői Bánásmód Kérdőív (H-PBI, Tóth–Gervai 1999). A PBI (Parker és mtsai 1979) Schaefer dimenzióit használja fel a szülői bánásmód percepciójának mérésére. A 25 itemből álló kérdőív két skálával rendelkezik, ezek a szeretet-törődés („care") és a túlvédés. A magyar adaptációban a kontrollálás két faktorrá vált szét, a szülőket egy háromfaktoros modell alapján sorolja be, ezek a *szeretet-törődés, korlátozás, túlvédés*.

5. Eredmények

5.1. Leíró statisztika

Alvás. A legjobb eredményt az alváshigiéné szempontjából a szerhasználat és az alváskörnyezet, az alvásminőség esetén az altatószerhasználat és az alváshatékonyság kapcsán érték el. A legrosszabb eredményt az alváshigiéné esetén a viselkedéses-, a kognitív/emocionális tényezők és az alvásstabilitás, az alvásminőség tekintetében a nappali diszfunkciók és az alvászavarok faktorokon érték el (3. táblázat).

	Faktor	Átlag	Min-Max	Szórás	Normalitás (Shapiro-Wilk)
ASHS	*Fiziológiai t.*	4,57	2-6	0,839	W=0,958 p<0,001
	Viselkedéses t.	3,38	0,667-6	0,951	W=0,988 p=0,255
	Kognitív/Emocionális t.	3,6	1-5,83	1,11	W=0,986 p=0,143
	Alváskörnyezet	5,14	2,4-13	1,03	W=0,755 p<0,001
	Alvásstabilitás	3,36	1-6	1,02	W=0,984 p=0.077
	Nappali alvás	4,5	1-6	1,27	W=0,918 p<0.001
	Szerhasználat	5,27	1-6	0,955	W=0,758 p<0,001
	Lefekvési rutin	4,55	1-6	1,69	W=0,797 p<0.001

	Szubjektív alvásminőség	1,14	0-3	0,672	W=0,809 p<0,001
	Alváslátencia	1,15	0-3	0,886	W=0,848 p<0,001
	Alvásidő	1,01	0-3	0,717	W=0,817 p<0,001
PSQI	*Alváshatékonyság*	0,449	0-3	0,837	W=0,586 p<0,001
	Alvászavarok	1,27	0-3	0,625	W=0,672 p<0,001
	Altatószerhasználat	0,197	0-3	0,626	W=0,353 p<0,001
	Nappali diszfunkció	0,5	0-3	0,762	W=0,832 p<0,001

3. táblázat: Az ASHS és PSQI eredményeinek alfaktorok szerinti megoszlása

Az alvásidőre vonatkozó adatokat összevetettük a 2022-es HBSC kutatás (Iskoláskorú Gyermekek Egészségmagatartása, Németh 2023) eredményeivel, a nem tanítási napon történő alvásidő és az tanítási napon történő felkelési idő megegyezett, de a többi adat is csak néhány perces eltérést mutatott. A pontos adatokat a 4. táblázat tartalmazza.

		Saját minta	**ASHS**
Átlagos alvásidő	Tanítási nap	7,52 óra	7,59 óra
	Nem tanítási nap	9,64 óra	9,64 óra
Átlagos felkelési idő	Tanítási nap	6:12	6:12
	Nem tanítási nap	9:09	9:23
Átlagos lefekvési idő	Tanítási nap	22:40	22:38
	Nem tanítási nap	23:30	23:44

4. táblázat: A saját minta és a HBSC kutatás (Németh 2023) alvásidőre vonatkozó adatai

A kötődés. Az ECR-RS elkerülés és a szorongás skálán is a lányok szülei értek el magasabb pontot, a szórás is nagyobb volt, mint a fiúknál. Emellett a fiúk és a lányok esetében is az apák kaptak magasabb pontszámot, azaz a mintában a lányok az apjukkal szemben érezték a legnagyobb elkerülést és szorongást is, a legkisebb elkerülés és szorongás értékeket a fiúk ítélték az anyáknak.

Bartholomew és Horowitz (1991) kötődési modellje alapján próbát tettünk a kötődési stílusok elkülönítésére (5. táblázat), ehhez K-központú klaszteranalízist végeztünk. Az anyák esetében három, míg az apáknál négy klaszter került meghatározásra. Az apa esetében ezek a biztonságos, az elutasító-elkerülő, a félelemteli-elkerülő és egy elkerülő csoport, utóbbit nem lehet sem elutasítóként, sem félelemteliként jellemezni. Az anyánál a három klaszter a biztonságos, a félelemteli-elkerülő és az elutasító-elkerülő. Modelljükben, mint negyedik kötő-

dési típus jelenik meg az elárasztott kötődés, azonban a jelen mintában sem az anyánál, sem az apánál nem volt a számottevő elárasztott kötődésű személy (1. ábra).

Szülő	Dimenzió	Fiúk		Lányok	
		Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Anya	*Elkerülés*	16,4	7,08	18,8	9,22
	Szorongás	3,89	2,15	5,13	3,38
Apa	*Elkerülés*	16,7	8,41	21,3	10,0
	Szorongás	3,96	2,50	6,52	4,97

5. táblázat: Az ECR-RS dimenziói nemi eloszlás szerint

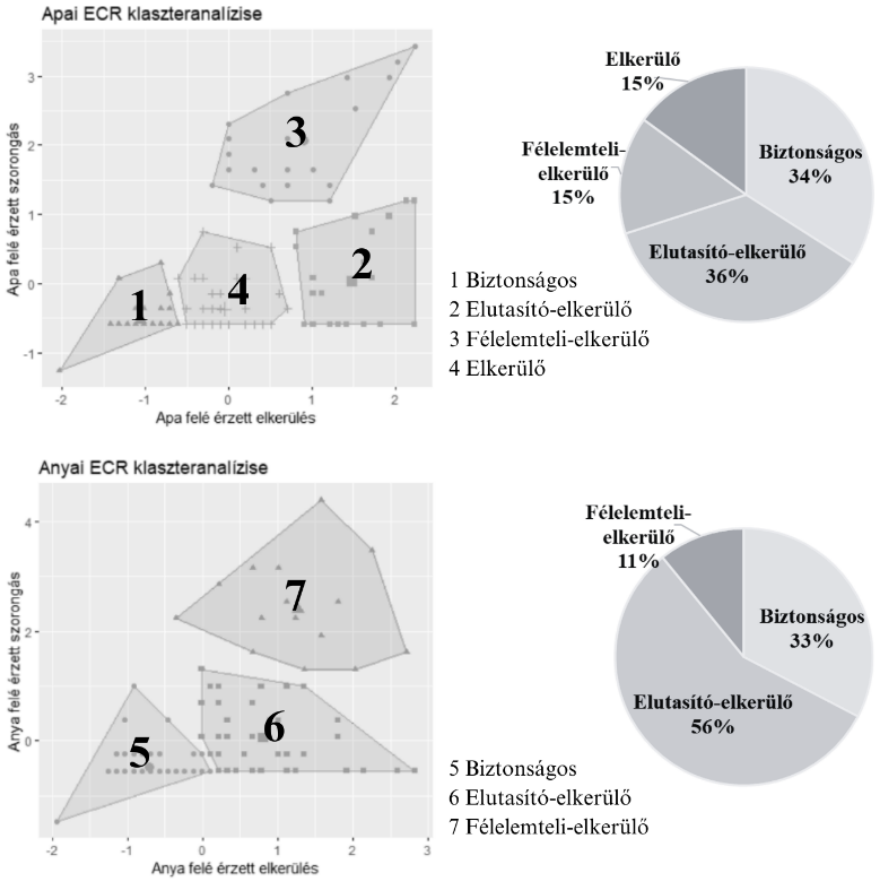

1. ábra: Az ECR-RS dimenziói alapján meghatározott klaszterek

A szülői bánásmód. A kapott eredményeket összevetve a normatív adatokkal (Tóth–Gervai 1999) látható, hogy míg az anyai szerető-törődő és túlvédő bánásmódok átlaga a mintában magasabb volt, addig a korlátozóé lecsökkent. Az apai bánásmód esetében viszont a szerető-törődő és a korlátozó viselkedés átlaga lett kevesebb, a túlvédő nőtt meg kismértékben (6. táblázat).

Szülő	**Dimenzió**	**Saját minta**		**Tóth-Gervai (1999)**	
		Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Anya	*Szeretet*	29	7,54	28,1	6,3
	Korlátozás	6,41	3,75	8,7	4,5
	Túlvédés	7,64	4,17	6,0	3,5
Apa	*Szeretet*	21,9	7,46	25,63	8,5
	Korlátozás	5,22	4,15	6,5	4,7
	Túlvédés	5,73	4,20	5,6	4,1

6. táblázat: A H-PBI dimenzióinak összehasonlítása normatív adatokkal (Tóth–Gervai 1999)

A kérdőív dimenzióinak nemi eltérései tekintetében a magasabb átlagpontszámot ebben a felosztásban is az anyai bánásmód kapta mind a fiúktól és mind a lányoktól. Viszont mindkét szülő tekintetében a nagyobb mértékű szerető-törődő viselkedésről a fiúk, míg nagyobb mértékű korlátozó és túlvédő attitűdről inkább a lányok számoltak be (7. táblázat).

Szülő	**Dimenzió**	**Fiúk**		**Lányok**	
		Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Anya	*Szeretet*	30,0	6,16	28,7	8,27
	Korlátozás	5,43	3,05	6,84	3,87
	Túlvédés	7,81	4,25	7,39	4,18
Apa	*Szeretet*	23,7	6,36	21,2	7,86
	Korlátozás	4,13	3,39	5,82	4,30
	Túlvédés	5,13	3,86	5,98	4,41

7. táblázat: A H-PBI dimenzióinak nemi eltérései

5.2. Hipotézisvizsgálatok

Az első hipotézisben azt feltételeztük, hogy a rossz alváshigiéné együtt jár a rossz alvásminőséggel. Vizsgálatához az ASHS és PSQI-HUN pontszámaival Spearman-féle rangkorrelációs próbát végeztünk. Eredménye rho=-0,542, p<0,001, azaz közepes erősségű, fordított korreláció figyelhető meg. A rossz alváshigiéné együtt jár a rossz alvásminőséggel.

A második hipotézis szerint az alváshigiéné a kor előrehaladtával javuló tendenciát mutat. Vizsgálatára az ASHS pontszáma és az életkorral Spearman-féle rangkorrelációs próbát végeztünk. Eredménye rho=-0,110, p=0,184, mely alapján nincs szignifikáns kapcsolat a változók között.

A harmadik hipotézisben azt feltételeztük, hogy a jobb alváshatékonyság együtt jár a kisebb mértékű nappali diszfunkcióval. Vizsgálatában a PSQI-HUN Alváshatékonyság és Nappali diszfunkciók faktorai között végeztünk Spearman-féle rangkorrelációs vizsgálatot, mely nem mutatott szignifikáns mértékű együttjárást. Eredménye rho=0,119, p=0,149.

A negyedik hipotézisünk alapján az alváshigiéné hatással van a nappali diszfunkciók megjelenésére. Az ASHS pontszáma és a PSQI-HUN Nappali diszfunkciók faktora alapján végeztünk Spearman-féle rangkorrelációs próbát. Eredménye rho=-0,338, p<0,001, azaz közepes erősségű, fordított korreláció figyelhető meg. A jobb alváshigiénével rendelkezőknél kevesebb nappali diszfunkciós tünet jelent meg.

Az ötödik hipotézisünk szerint a korlátozóbb szülői bánásmód együtt jár a jobb alváshigiénével és jobb alvásminőséggel. A H-PBI korlátozó stílus pontszámát és az ASHS pontszámokat használtuk fel, lineáris regressziót alkalmaztunk. Az ASHS és a PSQI-HUN esetében is 3-3 modellt állítottunk fel: 1. mindkét szülő korlátozó viselkedésének függvénye, 2. az anya korlátozó viselkedésének függvénye, 3. az apa korlátozó viselkedésének függvénye. A modelleken varianciaanalízist végeztünk annak megállapítására, hogy melyik befolyásolja legjobban az alváshigiénét. Eredménye az ASHS esetén Pr>F=0,60, a modellek közül egyikben sem fedezhető fel kapcsolat. A PSQI-HUN esetén Pr>F=0,93, az alvásminőséget vizsgáló modellek közül egyikben sem fedezhető fel kapcsolat.

A hatodik hipotézis szerint a túlvédő és korlátozó szülői bánásmódot megtapasztaltak rosszabb alvásminőségről számolnak be, mint a szerető szülői bánásmódot megtapasztaltak. Tesztelését több lépés előzte meg, először elvégeztük a H-PBI faktorainak elemszámra történő korrekcióját. Ezt követően megállapítottuk szülők „domináns bánásmódját”, kilenc csoportot alkotva:

- szerető-törődő anya, szerető-törődő apa (N=83)
- szerető-törődő anya, túlvédő apa (N=7)
- szerető-törődő anya, korlátozó apa (N=10)
- túlvédő anya, szerető-törődő apa (N=6)

- túlvédő anya, túlvédő apa (N=2)
- túlvédő anya, korlátozó apa (N=0)
- korlátozó anya, szerető-törődő apa (N=1)
- korlátozó anya, túlvédő apa (N=0)
- korlátozó anya, korlátozó apa (N=5)

A Kruskal-Wallis próba eredménye p=0,46, azaz nem tapasztalható szignifikáns különbség az alvásminőségben a különböző szülői stílusok között.

A hetedik hipotézisünk szerint a szülővel szemben érzett szorongás és elkerülés hatással van az alvásminőségre, és az alváshigiénére. Vizsgálatához az ECR-RS faktorait, a PSQI-HUN és az ASHS összpontszámait használtuk fel, többszörös lineáris regressziót végeztünk (8. és 9. táblázat). Az alvásminőséggel kapcsolatban a regressziós modell megtartható (F=17,9; p=<0,001). Nem minden változó volt hatással az alvásminőségre, csak az anya iránt érzett szorongás (t=3,32; p=0,001), és az apa iránt érzett elkerülés (t=4,38; p<0,001). Az alváshigiéné vizsgálata során a regressziós modell megtartható (F=12,7; p<0,001). Ebben az esetben sem volt minden független változó hatással a függő változóra, csak az anya iránt érzett szorongás (t=-2,02; p=0,045) és az apa iránt érzett elkerülés (t=-2,36; p<0,019) befolyásolja az alváshigiénét.

Prediktor	*b*	*beta*	sr^2	*r*	Illeszkedés
Metszés	2.91**				
Anyai elkerülés	-0.00	-0.01	.00	.40**	
Apai elkerülés	0.14**	0.44	.09	.52**	
Anyai szorongás	0.29**	0.30	.05	.44**	
Apai elkerülés	-0.04	-0.06	.00	.33**	
*Megjegyzés *p<.05. **p<.01.*					R^2 = .336**

8. táblázat: Többszörös lineáris regresszió az alvásminőség és a kötődés kapcsolata tekintetében

Prediktor	*b*	*beta*	sr^2	*r*	Illeszkedés
Metszés	4.91**				
Anyai elkerülés	-0.00	-0.05	.00	-.35**	
Apai elkerülés	-0.01*	-0.25	.03	-.44**	
Anyai szorongás	-0.03*	-0.19	.02	-.39**	
Apai elkerülés	-0.02	-0.15	.01	-.40**	
*Megjegyzés *p<.05. **p<.01*					R^2 = .264**

9. táblázat: Többszörös lineáris regresszió az alváshigiéné és a kötődés kapcsolata tekintetében

6. Diszkusszió

A vizsgálat középpontjában az alvás, és annak aspektusai, az alváshigiéné és az alvásminőség állt, a két tényező önmagában is szignifikáns kapcsolatot mutatott, csakúgy, mint Dewald-Kaufmann és munkatársai (2014) kutatásában. A nappali diszfunkciók megjelenése ellen a jó alváshigiéné szignifikáns eredménnyel mutatkozott hatékonynak, ezzel szemben a nappali diszfunkciókkal nem mutatott kapcsolatot az alváshatékonyság. A legjobb eredményt az alváshigiéné szempontjából a szerhasználat és az alváskörnyezet; az alvásminőség esetén az altatószerhasználat és az alváshatékonyság faktorokon érték el. Ez az *alváshatékonyság* alskála kivételével nem meglepő abból a szempontból, hogy a kitöltők többsége 18 év alatti, ekkor pedig sok esetben a szülőknek nagy befolyásuk van ezekre a területekre. Itt kiemelnénk a *szerhasználat* alfaktort, amely nem csak az altató hatású készítményekre vonatkozik a PSQI *altatószerhasználat* faktorával ellentétben, hanem többek között az alkohol és a nikotin fogyasztására is, amelyek 18 év alatt jogilag büntetendőek.

A kötődést tekintetében a mintában nagyobb volt a szüleikhez nem-biztonságosan kötődők aránya, mint a biztonságosan kötődőek. Bartholomew és Horowitz (1991) elmélete mentén az apai kötődés esetén négy klaszter került meghatározásra, ezek a biztonságos, az elutasító-elkerülő, a félelemteli elkerülő és egy elkerülő csoport. Az anyánál három klaszterre lett felosztva a minta, ezek a biztonságos, a félelemteli-elkerülő és az elutasító-elkerülő voltak. A kötődési elméletükben megjelenik a biztonságos, az elutasító-elkerülő és a félelemteli-elkerülő típus mellett egy elárasztott kötődésű csoport is, ez a jelen vizsgálatban nem került elkülönítésre, valószínűsíthetően az alacsony mintaelemszám következtében. Az ECR-RS kérdőív mindkét skáláján a lányok szülei értek el magasabb elkerülés- és szorongásértéket, illetve a fiúk és a lányok is az apákat értékelték magasabb pontszámokkal. Hasonlóan Jantek és munkatársai (2016) vizsgálatával, melyben a nők elkerülésértéke magasabb volt a férfiakénál, a legnagyobb elkerülés- és szorongásértéket is a lányok érezték az apjukkal szemben, míg a legkisebb elkerülést és szorongást a fiúk mutatták az anyjukkal szemben.

A szülői nevelési attitűdöket tekintve a minta eredményeit a normatív adatokkal (Tóth–Gervai 1999) összevetve az anyai szerető-törődő és a túlvédő bánásmódok átlaga a jelen mintában megnőtt, a korlátozóé kismértékben csökkent. Az apai bánásmód esetében ezzel szemben a szerető-törődő és a korlátozó viselkedés mértéke lett kisebb, és a túlvédő nőtt meg. A változások oka lehet a minta sajátossága, de akár a normatív adatok felvétele óta eltelt idő alatt a nevelési mintákban bekövetkezett változások is. A PBI kérdőív dimenzióinak nemi eltéréseit tekintve mindkét szülő esetében nagyobb mértékű szerető-törődő viselkedésről a fiúk, korlátozóról és túlvédőről a lányok számoltak be. Parker és

munkatársai (1979) felvetik, hogy az anyák általánosan szerető-törődőbbek és túlvédőbbek, mint az apák, ez a jelen vizsgálatban is igazolódott.

Az alvás és a megtapasztalt szülői bánásmód kapcsolatának tekintetében az eltérő nevelési attitűdök nem befolyásolták az alvásminőséget, és bár a több és rigidebb szabályt felállító, korlátozóbb szülői bánásmód Buxton és munkatársai (2015) vizsgálatában jobb alváshigiénét mutatott, a jelen vizsgálatban sem a jobb alváshigiénével, sem a jobb alvásminőséggel nem volt összekapcsolható.

Az alvás és a kötődési stílus kapcsolatának vizsgálata során az alváshigiénére és az alvásminőségre is szignifikáns hatással volt az anya iránt érzett szorongás és az apa iránt érzett elkerülés, azonban az anyával szembeni elkerülés és az apával szembeni szorongás nem mutatott kapcsolatot az alvással. A biztonságosan kötődő egyének számos életterületen védettebbek, rugalmasabban alkalmazkodnak új helyzetekhez, és alacsonyabb stressz-szintet mutatnak. A nem-biztonságos kötődésnek számos negatív hatása bizonyított, mint diszfunkcionális stressz-szabályozás, fokozott figyelmi állapot, alkalmazkodási, viselkedési problémák, ez a lista kiegészülni látszik az alvással. Azaz, a biztonságos kötődés szerepet játszhat az alváshigiéné és az alvásminőség szabályozásában (Lukács 2020).

7. Limitációk

A vizsgálat limitációi közé tartozik, hogy az alvás egy érzékeny folyamat, több tényező befolyásolhatja, ezért nem állítható, hogy csak a kötődési stílus és/vagy a megtapasztalt szülői nevelési stílus hatása olvasható ki az egyes eredményekből.

Emellett a minta nem tekinthető reprezentatívnak, a résztvevők egy intézményben tanulnak, és mivel az iskolában történt a kérdőív felvétele, egyes környezeti hatások is befolyásolhatták a válaszaikat, mint a tanár jelenléte vagy az iskolai normák. A minta reprezentativitása mellett az alacsony elemszám is befolyásolhatta az értékeket. Továbbá a felhasznált kérdőívek önbeszámolón alapulnak és retrospektívak, így ezek is ki vannak téve a válaszadók torzításának.

Az ECR-RS kérdőív a bizonytalan kötődési stílusok esetén jobban differenciál (Jantek és mtsai 2016), és az ASHS egy magyar nyelven még nem validált skála.

8. Kitekintés

Bár a vizsgálat során nem sikerült minden feltevést igazolni, a nem szignifikáns eredmények is utat mutathatnak jövőbeli kutatásokhoz. Az alvás hatékonyságának szerepe az alvás-ébrenléti ciklusban és a nappali diszfunkciók megjelenését befolyásoló tényezők kérdésként merülnek fel, csakúgy, mint a kötődésben megmutatkozó különbségek az anyák és az apák irányába. Emellett az ASHS

magyar nyelvre adaptálása is kaput nyithat a serdülők alvásának hazai kutatásában és segítséget nyújthat egészségpromóciós programok kidolgozásában.

Irodalomjegyzék

Adams, G. C.–Stoops, M. A.–Skomro, R. P. 2014. Sleep tight: Exploring the relationship between sleep and attachment stíle across the lifespan. *Sleep Medicine Reviews* 18(6), 495–507. https://doi.org/10.1016/j.smrv.2014.03.002

Ainsworth M.D.–Bell, S.M. 1970. Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation. *Child Development* 41(1), 49–67.

Baranwal, N.–Yu, P. K.–Siegel, N. S. 2023. Sleep physiology, pathophysiology, and sleep hygiene. *Progress in Cardiovascular Diseases* 77, 59–69. https://doi.org/10.1016/j.pcad.2023.02.005

Bartholomew, K.–Horowitz, L. M. 1991. Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology* 61(2), 226–244. https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226

Billows, M.–Gradisar, M.–Dohnt, H.–Johnston, A.–McCappin, S.–Hudson, J. 2009. Family disorganization, sleep hygiene, and adolescent sleep disturbance. *Journal of Clinical Child és Adolescent Psychology* 38(5), 745–752. https://doi.org/10.1080/15374410903103635

Bowlby, J. 1969. *Attachment and Loss Vol 1 Attachment*. New York, NY: Basic Books.

Brand, S.–Hatzinger, M.–Beck, J.– Holsboer-Trachsler, E. 2009. Percieved parenting styles, personality traits and sleep patterns in adolescents. *Journal of Adolescence* 32(5), 1189–1207. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2009.01.010

Buxton, O. M.–Chang, A.-M.–Spilsbury, J. C.–Bos, T.–Emsellem, H.–Knutson, K. L. 2015. Sleep in the modern family: protective family routines for child and adolescent sleep. *Sleep Health* 1(1), 15–27. https://doi.org/10.1016/j.sleh.2014.12.002

Buysee, D. J.–Reynolds, C. F.–Monk, T. H.–Berman, S. R.–Kupfer, D. J. 1989. Pittsburgh sleep quality index. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings* 28(2), 193–213. https://doi.org/10.1037/t05178-000

Dewald-Kaufmann, J. F.–Oort, F. J.–Meijer, A. M. 2014. The effects of sleep extension and sleep hygiene advice on sleep and depressive symptoms in adolescents: a randomized controlled trial. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 55(3), 273-283. https://doi.org/10.1111/jcpp.12157

Fraley, R. C.–Heffernan, M. E.–Vicary, A. M.–Brumbaugh, C. C. 2011. The Experiences in Close Relationships – Relationship Structures questionnaire:

A method for assessing attachment orientations across relationships. *Psychological Assessment* 23, 615–625.

Fraley, R. C.–Waller, N. G.–Brennan, K. A. 2000. An item-response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology* 78, 350–365. https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.2.350

Hazan, C.–Campa, M. I. (eds.) 2013. *Human Bonding: The Science of Affectional Ties*. Guilford Publications.

Irish, L. A.–Kline, C. E.–Gunn, H. E.–Buysee, D. J.–Hall, M. H. 2015. The role of sleep hygiene in promoting public health: A review of empirical evidence. *Sleep medicine reviews* 22, 23–36. https://doi.org/10.1016/j.smrv.2014.10.001

Jantek G.–Vargha A. 2016. A felnőtt kötődés korszerű mérési lehetősége: A közvetlen kapcsolatok élményei – kapcsolati struktúrák (ECR-RS) kötődési kérdőív magyar adaptációja párkapcsolatban élő felnőtt személyeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71(3), 447–470. https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.3.3

Kaya, Y.–Öz, F. 2020. The roles of adolescents' perceived parental attitudes and attachment styles in their self-perception: A structural equation modelling. *Journal of Psychiatric Nursing* 11(2), 106–114. https://doi.org/10.14744/phd.2020.74429

Kirmil-Gray, K.–Eagleston, J. R.–Gibson, E.– Thoresen, C. E. 1984. Sleep disturbance in adolescents: sleep quality, sleep habits, beliefs about sleep, and daytime functioning. *Journal of Youth and Adolescence* 13(5), 375–384. https://doi.org/10.1007/BF02088636

Lukács, L. (2020). *Hogyan szeretsz? Kötődési sebeink gyógyítása*. Budapest: Kulcslyuk.

McKinney, C.–Milone, M. C.–Renk, K. 2011. Parenting and late adolescent emotional adjustment: Mediating effects of discipline and gender. *Child Psychiatry and Human Development* 42(4), 463–481. https://doi.org/10.1007/s10578-011-0229-2

Mérei F.–V. Binét Á. 2006. *Gyermeklélektan*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.

Németh, Á. (szerk.) 2023. *Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása 2022. A WHO-val együttműködésben megvalósuló nemzetközi kutatás Nemzeti jelentés – legújabb adatok és trendek az elmúlt húsz évben.* Budapest: ELTE PPK. https://hbsc.ppk.elte.hu/media/a3/fd/8127578da4d410a66e72f58fe74845e0cdfc9b890255362ba0e95ba4ca51/HBSC_2022_Riport.pdf

Noland, H.–Price, J. H.–Dake, J.–Telljohann, S. K. 2009. Adolescents' Sleep Behaviors and Perceptions of Sleep. *Journal of School Health* 79(5), 224–230. https://doi.org/10.1111/j.1746-1561.2009.00402.x

Paquette, D. 2004. Theorizing the Father-Child Relationship: Mechanisms and Developmental Outcomes. *Human Development* 47(4), 193–219. https://doi.org/10.1159/000078723

Parker, G.–Tupling, H.–Brown, L. B. 1979. A Parental Bonding Instrument. *British Journal of Medical Psychology* 52, 1–10. https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1979.tb02487.x

Ranschburg, J. 2002. *Pszichológiai rendellenességek gyermekkorban*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Ranschburg, J.–Bolla, I. K.–Sipos, M. 1984. A szülői nevelési stílus percepciójának vizsgálata 10-14 éves korú gyerekeknél. *Pszichológia* 4(4), 525–545.

Schaefer, E. S. 1965. Children's reports of parental behavior: An inventory. *Child Development* 36(2), 413–424.

Schwichtenberg, A. J.–Shah, P. E.–Poehlmann, J. 2013. Sleep and Attachment in Preterm Infants. *Infant Mental Health Journal* 34(1), 37–46. https://doi.org/10.1002/imhj.21374

Solari, F. B. 2015. Trastornos del sueño en la adolescencia. *Revista Médica Clínica Las Condes* 26(1), 60–65. https://doi.org/10.26752/ccomunitaria.v26.n148.357

Stoffer-Isser, A.–LeBourgeois, M. K.–Harsh, J.–Tompsett, C. J.–Redline, S. 2013. Psychometric properties of the Adolescent Sleep Hygiene Scale. *Journal of sleep research* 22(6), 707–716. https://doi.org/10.1111/jsr.12059

Takács, J.–Bódizs, R.–Ujma Przemyslaw, P.–Horváth, K.–Rajna, P.–Harmat, L. 2016. Reliability and validity of the Hungarian version of the Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI-HUN): Comparing psychiatric patients with control subjects. *Sleep and Breathing* 20(3), 1045–1051. https://doi.org/10.1007/s11325-016-1347-7

Tóth, I.–Gervai, J. 1999. Szülői Bánásmód Kérdőív (H-PBI): A Parental Bonding Instrument (PBI) magyar változata. *Magyar Pszichológiai Szemle* 4(54), 551–566.

Vajda Z.–Kósa É. 2005. *Neveléslélektan*. Budapest: Osiris.

Török Eszter

Feloldozó embertelenség – Dehumanizáció Petri György *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című versében

1. A dehumanizáció fogalma és szerepkörei

A dehumanizáció mélyen gyökerező társadalmi jelenség, amely – tematikus csomópontként vagy épp a beszédhelyzetet, illetve a mű viszonyrendszerét meghatározó jelenségként – számos szépirodalmi alkotás alapproblémájául szolgál mind a világirodalomban, mind a magyar irodalomban. Dehumanizáción az emberi méltóságtól való megfosztást, az ember tárgyként vagy állatként kezelését, a vele szemben tanúsított kegyetlen bánásmódot értjük. Maria Kronfeldner gondolatait summázva: a fogalom az elembertelenítésre, az emberiséghez tartozásnak vagy bizonyos emberek emberségének megtagadására használatos (Kronfeldner 2017: 625). Tanulmányomban a dehumanizációs nyelvi stratégiákat Petri György legismertebb és legradikálisabb megszólalásmódú versében vizsgálom, a recepció eddigi belátásaira építve, ugyanakkor az e diskurzushoz kapcsolódással újabb irányokat is nyitva az interpretáció előtt.

Ahhoz, hogy pontosabban megértsük, mi a dehumanizáció, elengedhetetlen tisztázni, melyek azok a tulajdonságok, amelyektől egyes emberek megfoszthatnak másokat a hierarchikus viszonyok, illetve a hatalmi dinamikák érvényesítésével. Ezen tulajdonságok alapján a dehumanizációnak két különböző formáját különböztethetjük meg, melyek az emberi lét eltérő érzéki szintjeinek megtagadását foglalják magukba: egyfelől az egyedülálló emberi tulajdonságokat („human characteristics"), másfelől azokat, amelyek az emberi természetet („human nature") alkotják. Az egyedi emberi tulajdonságok a szocializációt és a kultúrát tükrözik, s mivel az egyedi tulajdonságok a társadalmi tanulást és kifinomultságot is leképezik, kultúránként változhatnak. Ezzel szemben az emberi természet jellemzői normatívak, kultúrák között átívelők, tehát lényegében univerzálisak. Az emberi természet jellemzőit a személyek mélyebben gyökerező aspektusaiként kell tehát kezelni, ezek változatlan és eredendő természetünk részét képezik. Az egyedi tulajdonságok megtagadása állatként (animalisztikus dehumanizáció), az emberi természet megtagadása tárgyként vagy automataként (mechanikus dehumanizáció) reprezentálhatja az embert. Nick Haslam szemléletes modellt készített azon emberi tulajdonságokról, melyektől való megfosztással vagy épp az ellentétükkel való felruházással végbemegy a dehumanizáció aktusa. Ha az egyedi

tulajdonságokat – mint amilyen az udvariasság, az erkölcsi érzékenység, a racionalitás, a logika és az érettség – tagadják meg, s helyettük az embert ezen tulajdonságok ellentéteivel vagy épp ezek hiányában tüntetik fel –, tehát a kulturálatlanság, az amoralitás, az önmérséklet deficitjét, az irracionalitás, az ösztönösség vagy a gyermetegség érvényesülését hangsúlyozva –, akkor animalisztikus dehumanizációról beszélhetünk. Mechanikus dehumanizáció esetén az érzelmi és az interperszonális melegség helyett a tehetetlenség, a hidegség, a kognitív nyitottság helyett a merevség, a mélység helyett pedig a felületesség és a felszínesség hangsúlyozásával jellemzik az érintett egyént. A dehumanizáció mindennapi szociális aktusnak tekinthető, amely a hétköznapi társadalmi–kognitív folyamatokban gyökerezik (Haslam 2006: 252–264).

A jelenséggel foglalkozó szakirodalom különbséget tesz a dehumanizáció aktusának résztvevői, tehát az elkövetői és az elszenvedői közt. Az esetek túlnyomó többségében a két „szerepkör" könnyedén elkülöníthető, élesen elválik egymástól, az elkövető és az áldozat személye nem mosódik össze.

Az első olvasásra kevéssé magától értetődő retorikai felépítménynek is köszönhető, hogy Petri Györgynek a tanulmány témájául szolgáló verse, a *Hogy elérjek a napsütötte sávig* esetében nem választhatók el élesen az előbbiekben vázolt szerepkörök. Bizonyos pontokon ezek ugyanis eltolódnak, felcserélődni látszanak, és az alakok egyszerre/váltakozva jelennek meg dehumanizálóként, illetve dehumanizáltként, miközben egymás áldozataivá, az elembertelenítés morális bűnének elkövetőivé válnak. A szöveg olvasása során több ponton is a beszédhelyzet utólagossága által felkínált nézőpont, a prosopopeia, valamint az ő- és a te-beszéd közti feszültség idézi elő a szerepek közti átjárás elvi lehetőségét.

2. A dehumanizációs eljárások változatai és irányai a Petri-versben

Az 1990-ben megjelent *Hogy elérjek a napsütötte sávig* a korabeli magyar irodalomban kifejezetten formabontónak számított. Központi tematikus eleme egy szexuális együttlét, mely meglehetősen szemléletes, kendőzetlen, naturalista módon kerül leírásra. Fokozza a mű hatását a versben megjelenő, feltehetőleg prostituált női alak transzgresszív, dehumanizáló ábrázolásmódja. A nőalak nemhogy nem a csodálat, az epekedés tárgyát képezi itt, közel sem magasztos pozícióba emelve jelenik meg, éppen ellenkezőleg, kimozdul az emberi létezés síkjából. Petri éppen a petrarkista szerelmi líra hagyományával fordul szembe a *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című művében. Mind az aktus, mind a nő naturalisztikusan, már-már kegyetlen őszinteséggel kerül ábrázolásra az olvasóból undort, ugyanakkor mégis egyfajta poétikai teljesítményre visszavezethető tetszést, meghatározó esztétikai tapasztalatot váltva ki. Szentesi Zsolt szavait idézve: „a

művészet egyik gyakori alapképlete jelenik itt meg – ad absurdum: a mocsokban, a szennyben való megmártózás, a tisztátalanságba való öngyötrő alászállás esetleg megnyithatja a kaput egy teljesebb, értéktelítettebb, emberibb lét felé" (Szentesi 2002: 601). Hasonlóképpen vélekedik Petri monográfusa, Keresztury Tibor is: a „mű az alantas esztétikai minőségének abszolutizálásával alighanem egyedülálló állomás az újabb magyar líra történetében – páratlanul kihívó radikalizmussal lép túl ugyanis a közízlés diktálta normák keretein" (Keresztury 2015: 187).

A két versszakra tagolt mű első, rövidebb, tizenöt soros versszaka az alaphelyzet megteremtésére szolgál, valamint előkészíti a dehumanizáció aktusait, főként a versbéli férfi saját magával – pontosabban egykori, még ifjú énjével – szembeni eltárgyiasító gesztusait. Rögzíti az évszakot és a napszakot, helyszíneket sorol, emellett egyértelműsíti azt, hogy a versbeszélő egy múltbéli, fiatalkori eseményre tekint vissza. A versszak utolsó sorai kontrasztba állítják a múltat és a jelent, utóbbi a lírai én negatív, magába forduló, magányos lelki állapotát tükrözi. A második versszak hetven sora egy felidézett folyamatot, eseménysort mutat be: a nővel való találkozást, az aktusig vezető utat, a szexuális együttlétet és az annak helyszínéül szolgáló pincéből fölvezető utat. Ebben az egységben a Jonathan Culler által a líraiság lényegeként kijelölt aposztrophéval szembeni erőnek tekinthető narratíva válik dominánssá, az elbeszélő jelleg hangsúlyos, s ezt erősítik az idézett párbeszédek is, melyek a versbeszélő és az általa felidézett és bemutatott női alak között zajlanak. A versszakok tagolása azonban nem követi a tartalmi egységeket, melyek alapján a mű két részre bontható: az első felvázolja az alaphelyzetet, bemutatja a női alakot, a második strófa viszont több kisebb alegységre tagolható. Ezek megjelenítik az aktust és annak körülményeit, illetve a pincéből való felmenetelt. Az utolsó sorok mind beszédmód, mind poétikai megformáltság tekintetében elkülönülnek a vers többi részétől. A felidéző én perspektívájából megképzett nézőpont a nőt és a versbeszélő felidézett énjét is gyakran dehumanizálva ábrázolja, negatív jelzőkkel telített, taszító képeket láttat, undort kelt az olvasóban és a versbeszélőben is. Különösen felkavaró ebben a tekintetben a „Rettegtem, hogy menten a szájába hányok" sor.

A vers első szakaszát és ezen hosszabb részét is túlnyomóan kifejezetten hétköznapi, élőbeszédszerű, alulretorizált, ironikus, profán megszólalásmód jellemzi, nem törekszik sem rímhasználatra, sem versszerűségre. Élesebben csak az a lezáró rész tér el ettől, amely az aktus helyszínéül szolgáló pincéből felvezető utat mutatja be, és éppen a cím megismétlődésével veszi kezdetét. Ennek a pár sornak a nyelvezete, megszólalásmódja éles ellentétben áll az addigiakkal: a metaforikus képeket rímekbe foglalva ábrázolja, sokkal könnyebben idomul a közkeletű, klasszikus, kanonikus szerzők ismeretén alapuló versfelfogáshoz. A lírai én az aktust ösztöntevékenységként, illetve az önostorozás, vezeklés eszközeként fogja

fel, nem pedig örömforrásként, a nőhöz való vonzódás beteljesüléseként. A vers egészét átszövik a dehumanizációs aktusok, melyek a szövegben megidézett alakok között kölcsönösen bekövetkeznek, olykor a beszélő önmagával szemben is gyakorolja ezt. Vannak kifejezetten szembetűnő elembertelenítési gesztusok, némelyik első olvasásra azonban megbújik a vers sorai között.

A dehumanizáció leginkább szembetűnő formája a megidézett női alak prostituált voltának a kiélezése. A nő egy perifériára szorult társadalmi réteg tagjaként tűnik fel, ezt hivatott alátámasztani az aktus helyszínéül szolgáló pince is, amely feltételezhetően a nő számára „otthon"-ként is szolgál, és ez a nőt egy másik kiszolgáltatott társadalmi csoport, a hajléktalanok egyikeként is azonosíthatóvá teszi. Azon nők közé tartozik tehát, akik szexuális kapcsolatot kényszerülnek létesíteni – partnereik kilétével mit sem törődve – az életben maradás érdekében. A hierarchia alján elhelyezkedve a társadalom számára zavaró, taszító jelenségként tűnnek fel ők, működésüket azonban a szükség indokolja. Azért képesek ilyen módon pénzt keresni, mert van, aki fizet a szolgáltatásaikért. „A prostituált az emblematikusan használt nő, természetesen tölti be tisztán szexuális funkcióját, a megvetettek – faji, osztálybeli vagy etnikai hovatartozásuk alapján – alkotják a prostituáltak zömét. A prostitúció önmagában a férfi hatalmat hangsúlyozza minden szférában, mely önmagában is a szexuális izgalom alapkövét képezi." (Dworkin 1991: 119) A vers tehát társadalmi szinten is foglalkozik az elembertelenítés kérdéskörével, emellett számos, az egyén szintjén végbemenő dehumanizációs gesztus is fellelhető benne. Az elemzett Petri-szöveg mind nőábrázolását, mint dehumanizációs aktusait tekintve újszerűnek, formabontónak minősül. A versbeszélő és a megidézett nőalak cselekedeteikkel önmagukat is megfosztják emberi méltóságuktól, érdekes aspektus továbbá a felidéző és a felidézett én közötti elhatárolódás, ezzel együtt a múltbéli én elembertelenítési aktusa.

Azzal, hogy a felidéző és a felidézett én között távolság teremtődik, már a vers elején megkezdődik a dehumanizáció előkészítése, ugyanis nem csupán cselekedetei és döntése révén fokozódik le érettsége tekintetében („kóstolódó ifjúság"), de a felidézés aktusa, gesztusai is a távolságot erősítik, hangsúlyozzák; tehát lényegében a múltbéli én eltárgyiasítása megy végbe. Az első strófában ugyanakkor hangsúlyossá válik az esemény pontos rekonstruálásának lehetetlensége is. A lehetséges helyszínek felsorakoztatása és a leegyszerűsítő konklúzió („Mindenesetre, valahol ültem, ittam."), vagy épp az „akárhová" szó használata és ennek dőlt betűvel való kiemelése mind a versbeszélő egykori céltalanságát fejezik ki, míg a „szokványos" és „kocsmáról kocsmára" szókapcsolatok a történés gyakoriságát, ezzel együtt pedig a felidézett én számára szokásos, ismerős, személyétől nem idegen helyzetet láttatják. Szentesi Zsolttal érthetünk egyet, aki szerint „az előttünk álló személyiség pedig úgy tűnik, a társadalom peremén élő, lecsúszott

figura, egy különösebb cél nélküli […], némelyest vegetatív lét megtestesítője […], aki hangsúlyozottan lefelé stilizálva jeleníti meg önmagát" (Szentesi 2002: 602). A felidéző én kiszólásokkal, megjegyzésekkel érezteti nem csupán saját folyamatos jelenlétét, de a múltból felidézett eseményről formált véleményét is, az ehhez való hozzáállását. Bár a szöveg hangsúlyosabb és szembetűnőbb dehumanizációs nyelvi aktusainak áldozata a megidézett nőalak, az ő bemutatásán keresztül a versbeszélő tulajdonképpen saját egykori önmagát is elemberteleníti, akkori éretlenségét ábrázolva: „Még nem olvastam a kocsmákban, / nem, nem, még nem temetkeztem / könyvbe-újságba, nem fixíroztam az asztal lapját. / Még nem idegesített fel, ha szóltak hozzám." Az utolsó megjegyzések egyúttal ugyanakkor a jelenkori én türelmetlenségére, mizantróp voltára is következtetni engednek.

A szöveg második egységének kezdetén a megidézett női alak párbeszédet kezdeményez a felidézett énnel, fölhívja magára annak figyelmét: „Fizetsz valamit?" A nő már megjelenésének első pillanatában önként alárendelődik a férfinak, amikor is meghívatja magát egy italra. Önmaga férfival szembeni szubordinálása előrevetíti a prostituált pozícióját a nemek közötti hierarchiában, amelyet így tulajdonképpen saját maga teremt, illetve erősít meg. A kocsmában feltűnő és kezdeményező nőről megállapítható, hogy prostituált, amire utal a vágy kifejezésének szemérmetlensége, a szokás hangoztatása, illetve a versben valamivel később feltűnő margarin síkosítóként alkalmazása is. Azt azonban nagyon fontos hangsúlyozni, hogy nem a szexuális aktus kezdeményezése, nem nemi vágyainak kielégítése, sokkal inkább önmagának prostituálása, testének áruba bocsátása az, amivel megfosztja saját magát – konvencionális értelemben vett, a társadalmi normáknak megfelelő cselekvésekkel megerősített – emberségétől.

A versbeszélő még azelőtt választ ad a kérdésre („Kérjél."), hogy először megpillantaná a hang forrását. „Ötven / körüli nő állt rézsút mögöttem. Letapadt, / koszmós, egykor világosbarna haj; / beroskadt íny, cserepes ajkak, vérágas / kötőhártya, aquamarin szemek, / megsárgult, fehér műszálas pulóver, / barna nadrág, szemétben talált fehér strandcipő." A felsorolt jellemzők önmagukkal kerülnek kontrasztba: az én úgy látja el negatív jelzőkkel az egyes testrészeket vagy ruhadarabokat, hogy közben érezteti, egykor azok szépek is lehettek, ma azonban ennek már csak emlékei, halovány nyomai maradtak.

A versbeszélő a prostituált hajára a „koszmós" jelzőt használja. E kifejezést leggyakrabban az újszülöttek fejbőrén és arcán megjelenő sárgás-fehéres, pikkelyekben hámló foltos bőrbetegségre alkalmazzuk, ezzel tehát a nő a gyermekekkel kerül azonos szintre, akik gyakorta válnak dehumanizáció áldozataivá. Ezen korcsoport tárgyiasításával összefüggésben Tamás Péter a következőképpen fogalmaz: „Amennyiben az embert az állatoktól megkülönböztető tulajdonságok

közé valóban a kifinomultság, az érettség és a gyerekes impulzusok fölötti uralom tartoznak, akkor a gyerekek fokozottan ki vannak téve az animalisztikus dehumanizáció veszélyének. Nem feltétlenül az extrém megnyilvánulásainak, inkább az enyhébb eseteknek: a lekezelésnek, a nem egyenértékű emberként való ábrázolásnak" (Tamás 2009: 84). Más kontextusban viszont a koszmó utalhat egy használati tárgy felületére lerakódott szennyeződésre, piszokra is, ilyen szempontból tehát maga a nő testesíti meg azt a tárgyat, melyre a szennyeződés lerakódott, így tehát ő maga válik a tárgyiasítás áldozatává. A szó ritkán használt jelentésben továbbá a kutyák bőrének korpásodására, avagy a szőrükön megtelepedett, azt összeragasztó koszra használatos, ebben az esetben a prostituált nem csecsemőhöz vagy tárgyhoz, helyette állathoz hasonlítódik, tehát animalisztikus dehumanizáció áldozata. Haj, ajkak, szemek: ezeknek a testrészeknek a negatív jellemzésétől válik igazán taszítóvá a versben feltűnő női alak. Ez azonnal szembetűnik, hiszen ezek azok a részletek, melyeket a klasszikus és a modern költészet szerelmes versei éppen inkább dicsérni, magasztalni szoktak: „Vérpiros ajkaid / Mosolyogni kezdtek; / Olyan bájos voltál, / Mint mikor azt súgtad: / »Édesem, szeretlek!«" – olvassuk például Ady Endre *Láttalak…* című versében. A ruházat szemléletes bemutatása szintúgy a prostituált megszégyenítésére utal, az viszont, hogy a cipőjét a szemétben találta, nem több puszta spekulációnál, mely a férfi nőhöz való hozzáállását sejteti. A feltételezés azonban sokkal inkább tekinthető dehumanizációnak, mint a negatív jellemzés, melynek segítségével a nőt láttatja a vers. Szemétben turkálni ugyanis vagy az állatok, például a patkányok szoktak – minősülhet tehát animalisztikus dehumanizálásnak –, vagy pedig a perifériára szorult, társadalomból kivetett réteg tagjai, így a hajléktalanok, akiknek nincs lehetőségük ételt vagy ruházatot vásárolni saját maguk számára.

A versbeszélő a nőt a szöveg egészét tekintve egyetlen pozitív jelzővel ruházza csak föl: „aquamarin szemek". Ezen jelzős szerkezet a kanonikus szerelmi költészeti hagyománnyal s annak nőábrázolásával lép párbeszédbe, azonban a lábjegyzettel történő kiszólás ezt is azonnal visszavonja a főszövegben egyes szám harmadik személyben ábrázolt alaktól, s ez a gesztus újra a nő dehumanizálására erősít rá. Éles különbség érezhető a vers és a lábjegyzet megszólalásmódja között: a vers egészében elmarad a prostituált megszólítása, az aposztrophé hiánya pedig egyértelműen rámutat arra, a versbeszélő korántsem találja arra érdemesnek, hogy felé forduljon. A lábjegyzetben azonban megszólításra kerül egy másik, odaértett nőalak, aki nem azonosítható a prostituált személyével, sőt, vele ellentétbe állítva értékeli fel a versbeszéd: „Hülyeség. Aquamarin szemed neked van. / A nőnek? Mit tudom én. / Mint gálicos kádban a víz? / Csak akarok valamit ajándékozni annak a szerencsétlen párának, / mondjuk, a szemed színét, meg egy ritka szót, / hogy ne legyen olyan undorítóan elesett, / magam pedig legyek valamivel

megérthetőbb." A prostituáltat azonban nemcsak a megszólításra való alkalmatlanság sugalmazása, az egyes szám harmadik személyű felidézés aktusa dehumanizálja, hanem a lábjegyzet tartalma is a nő eltárgyiasítását szolgálja a kádban lévő vegyszeres vízre utaló hasonlattal, amely a szem pontosabb leírását lenne hivatott szolgálni, valamint az „undorítóan elesett" szókapcsolattal, melynek használatával egyébként a versbeszélő a saját maga pozícióját is kijelöli. Emellett a lábjegyzet utolsó tagmondatával a felidéző én ugyancsak a fiatalkori énjével szemben érzett értetlenséget, saját kiábrándultságát sugallja.

Petri versének főszövegében az aposztrophé hiánya közvetlenül reflektál a megszólítás funkciójára, amely Quintilianus meghatározása szerint a kommunikációs szituáció átalakításával élénkebb, érzelmileg intenzívebb hatást céloz meg. Petri ezzel szemben kerül mindenfajta szándékos retorikai vagy érzelmi hatást kiváltó interakciót, amelyet a prostituált irányába tehetne: az eszköztelen, alulretorizáltnak is tekinthető vers nem próbál új kommunikációs szituációt teremteni a nőalakkal, hanem éppen az önreferencialitást és a megszólíthatóság hiányát hangsúlyozza. Az aposztrophé elhagyása így a közvetlenség paradox hiányát mutatja. Culler szerint az aposztrophé egy, a szenvedély által spontán módon alkalmazott figura, amely metonimikusan jelöli az azt kiváltó szenvedélyt (Culler 1981: 135–154). Azzal, hogy a vers mellőzi ennek használatát, eltávolít mindenféle szenvedélyt a szövegből, helyette az önmagából kiábrándult belső monológot választja.

A prostituált kijelöli saját árát („Eljövök egy huszasért"), s ezzel önmagát fosztja meg emberi méltóságától, a versbeszélő gondolatait olvasva pedig az is egyértelművé válik, hogy meglehetősen értéktelennek véli önmagát. A szöveg több pontján azonban egyértelműen kifejeződik, hogy a férfi nem emberi valójában szükségeltetik a prostituáltnak, hanem mindössze a szexuális vágyának kielégítésére szolgáló eszközként. Tárgyként viszonyul hozzá, a fiatal férfihoz, aki a szolgáltatásaiért talán hajlandó fizetni, noha meglehetősen keveset. Az előre kijelölt összeget a versbeszélő meglehetősen alacsonynak véli, és bár ez nem szükségszerűen dehumanizáló aktus, mégis megalázza a férfit, hiszen a prostituált épp róla feltételezi, hogy számára megfizethető, elfogadható árat jelölt meg. Azzal pedig, hogy ennek közvetve hangot ad, ismét a két fél közötti hierarchikus viszonyban fellépő távolságot erősíti. A felidéző én gondolatai is erről tesznek tehát tanúbizonyságot: „Ezen meglepődtem. / Az ár – árnak – képtelenül alacsony volt (már akkor is). / Ismertem a Rákóczi téri kurzust. Húsz forint az nem ár. / Másrészt a nő nem állta volna meg a helyét / a Rákóczi téren, sőt semmilyen téren. / Az lett volna logikus, hogy ha akar valamit, ő fizet. / De sokkal többet. Márpedig akart." A „tér" szó többértelműségére építő szarkasztikusan játékos sorokban végbemegy a nővel szembeni dehumanizáció. Ez a kettős kifejezésmód közel sem

csak a fizikai, földrajzi entitásra, a közterületre vonatkozik, a bemutatott karakter – a versbeszélő ítélete szerint – prostituáltként, sőt nőként sem állja meg a helyét. Ezzel a mondattal a klasszikus költészet nőábrázolási hagyománya a versben meghaladottnak mutatkozik, de legalábbis relativizálódik, amelyre a lábjegyzetben megmutatkozó kettős irányultság is ráerősít. A nőt nem csupán prostituáltként titulálja értéktelennek, de női valójában is megfosztja emberségétől, a versbeszélő ugyanis értékét pénzben igyekszik megbecsülni, így tehát azzal helyezi azonos szintre, s a nő által kijelölt amúgy is meglehetősen alacsony árnál is kevesebbre tartja. A „Márpedig akarta" kijelentés a nőalak elszántságának megerősítésére szolgál a felidéző én által, egyértelműsíti a prostituált szándékát. Az első tartalmi egységben kibontakozó versbeszélő általi nőábrázolás és bemutatás tehát mind az animalisztikus, mind a mechanikus dehumanizáció vonásait magán viseli.

Szembetűnő azonban, hogy prostituált mivolta ellenére a nő részéről a szexuális együttlét célja saját sugalmazása szerint nem a pénzszerzés, sokkal inkább nemi vágyainak kielégítése: „Márpedig akart. »Gyere, / akarom« – mondta –, »nagyon szeretnék.«" A versbeszélő felidézett, ifjúkori énjének emberi mivolta itt elhanyagolható a női alak számára, keresetlen közvetlensége azt jelzi, a vágyainak kielégítésére szolgáló eszközként tekint rá, tárgyiasítja.

A Petri-szöveg előbbiekben idézett pontjához érve a versbeszélő már több ízben is hangot adott fokozódni látszó ellenérzéseinek, a nőről alkotott legkevésbé sem pozitív véleményének, ennek ellenére mégsem utasítja vissza csábítását, a logikus döntéshozatal helyett állati ösztöneire hallgat, azoknak nem tud ellenállni: „No de hogy… Mentem; úgy éreztem: muszáj." Cselekedetének pontos okát meghatározni képtelen, mindössze kifogásokat sorol egyfajta magyarázatként, a domináló állati ösztönök azonban döntésképtelenséget eredményeznek, s így önmagát animalizálja és tárgyiasítja is: „Hiszen űzött voltam és zavaros, / mint a fölkavart iszap akkoriban". Animalisztikus dehumanizáló aktus megy végbe, amikor az „űzött" jelzővel illeti magát, ezzel egykori énjét az ösztönök által vezérelt vadállatokhoz hasonlítva, a „zavaros" jelzőt magyarázó hasonlattal pedig saját maga tárgyiasítását hajtja végre. A férfi saját magát tárgyiasítja, saját testét fokozza le pusztán eszközzé, mit sem törődve a körülményekkel, az undorral, amit a vers számos pontján hangsúlyoz. A leírás sokkal inkább minősíti a versbeszélőt, aki számára adott volt a választás lehetőség, mintsem a prostituáltat, aki megélhetés céljából bocsátja áruba tárgyként saját testét.

A következő tartalmi egységben, amely az aktust és az oda vezető utat jeleníti meg, a nő férfi általi puszta megalázása és dehumanizálása váltja egymást, azonban az itt és az előző sorokban végbemenő elembertelenítés között jelentős fokozatbeli különbség van. A korántsem vágykeltőnek bemutatott nővel lefolytatott aktus helyszíne a pince. A versbeszélő már az oda avezető utat is

kellemetlennek ábrázolja, sőt, viszolygást fejez ki, mikor a nő minimális testi kapcsolatot létesít vele, s ő ezt kénytelen viszonozni: „Sokáig vonszolt egy hosszú utcán, hozzám bújt. / Ez kínos volt, de szerves része a törlesztésnek. Átöleltem…” Bár az idézett sorok fokozzák az eseménysor abszurditását, és erőteljesen láttatják a versbeszélő ellenérzését, dehumanizáló nyelvi aktusnak mégsem nevezhetők, legfeljebb a „vonszolt” szóban érezhetünk valamiféle önalárendelést. A pincébe érkezve a férfit a következő kép fogadja: „Az ágy. Befilcesedett vatelindarabokból összekotort alom.” A felidéző én animalisztikus dehumanizációt követ el a nő ellen azzal, hogy az ágyat „alom”-nak nevezi, az ugyanis rendszerint állatok fekhelyéül szolgál, így a nőt a szintjükre fokozza le, hozzájuk hasonlítja, a versben nem utoljára. A helyszín és a környezet önmagában is dehumanizált, az ott történtek még inkább: „Nem vetkőzött, csak megoldotta, lejjebb tolta magáról a nadrágját. / »Így szoktam meg, ha bokor alatt dugok«”. Prostituált lévén nem egyszeri, egyedi eset a nőalak számára, hogy ismeretlen férfival létesít nemi kapcsolatot, a cselekmény szokássá válásának hangot is ad az aktus közben. A szöveg további egységeiben hasonlóképpen tükröződik a férfi iránt tanúsított érdektelenség: az aktus után fizetséget nem fogad el, valamint rövidesen el is alszik, mit sem törődve a férfi jelenlétével vagy éppen távozásával.

A vers következő részegységében a nő dehumanizálásának leglátványosabb eleme tűnik fel, amikor is a felidéző én az aktus zajlása közben „méltatja” a nőt. Ekkor azonban már undorrá fokozódott ellenérzésről beszélhetünk, melyet a kendőzetlen ábrázolásmód és naturalisztikusan láttató képek révén az olvasó is átérezhet. Az ágyul szolgáló „összekotort alom” mellett a nőábrázolás második csoportjául szolgáló jelzők is az állati, pontosabban a hallal való azonosítást szolgálják. „Avas szájszaga volt, ajka pikkelyes, nyelve, / szájpadlása száraz, mintha egy üres szardíniásdobozban / kotorászna a nyelvem – mindjárt fölvérzi az éles perem. / Rettegtem, hogy menten a szájába hányok”. A hal szimbólum eredendően a termékenység és a szexualitás kifejezését szolgálta. A halak a személyiség mélységeiből származó „élő” anyagot testesítik meg, amely a termékenységre és az anyai életteremtő erőre utal, termékenységi szimbólumról van tehát szó (Biedermann 1989: 131). „A halak termékenysége és a halászat sikere létfeltétel volt, a hal ezért a bőséget és a jólétet fejezte ki. Fallikus jelkép, de a vízzel, nedvességgel együtt kapcsolódhat a női princípiumhoz is” (Pál 1997: 181). A mitológiai történetekben a hal mint szimbólum következetesen kétféle asszociációt hordoz: a szexualitásra és a tudattalanra utal. A hal és a szexualitás közötti kapcsolatra R. J. Lawrence világít rá: a női nemi szervek halszaga és a hal fallikus alakja arra emlékeztet, ahogyan a nő vaginális folyadéka segíti a pénisz munkáját. A hal termékenysége, a megtermelt halikra hatalmas mennyisége is ezzel hozható összefüggésbe (Lawrence 1994: 312). Bár a versbéli jelzők

elsődlegesen a női alak leminősítése irányába mutatnak, magára az aktusra is erőteljesen utalnak. Az azonban szembetűnő, hogy annak ellenére, hogy maga a hal szimbolikusan a pénisz munkáját segítő vaginális folyadékot is felidézi, a versben megjelenő nőalak „lába köze / szűk, száraz. Alig tágul, alig se nedvesedik." Az állati attribútumok mellett a versbeszéd tárgyi tulajdonságokkal is fölruházza az ábrázolt női karaktert, a száját üres szardíniásdobozhoz hasonlítja, aminek ráadásul éles pereme van. Az idézett sorokban feltűnő animalizálás és tárgyiasítás egyvelegének felforgató erejét a „(r)ettegtem, hogy menten a szájába hányok" radikalizálja. Itt már-már fokozhatatlannak hat az undor, az eltárgyiasító nőábrázolás azonban tovább folytatódik: „A lába köze / szűk, száraz. Alig tágul, alig se nedvesedik. / »Várjál« – mondta, és belevájt ujjaival / egy megkezdett margarinba, magába masszírozta, / aztán még egy adagot." A versbeszéd kendőzetlen őszinteséggel és részletességgel tudósít nem csupán az aktusról, de a közben felmerülő nehézségekről és problémákról is, és a versbeszélő egykori énjéből kiváltott undorban az olvasó is részesül. A nőt nem pusztán igénytelen alakként mutatja be a szöveg, a dehumanizálást tovább erősíti a használhatatlan, működésképtelen, funkcióját ellátni képtelen test ábrázolása. A helyzet abszurditását a versbeszélő is tökéletesen érzékeli, nem leli kifejezetten örömét az aktusban, ehelyett: „röhöghetnékem támadt, / ömlöttek durva bőrére könnyeim". A férfi tehát, úgy tűnik, tragikomikusnak látta a helyzetet, elborzadt mind a partnerén, mind a körülményeken, mind pedig azon, hogy állati ösztönein felülkerekedni képtelen belement az aktusba. A férfival folytatott aktus közben megfigyelhető egy a versbeszélő számára sem elhanyagolandó történés, amely a nő igénytelenségének olyan mértékét mutatja, ami szintén az önmaga emberi mivoltától és méltóságától való megfosztást eredményezi. A megkezdett margarin utalhat több dologra is: vagy kifejezetten erre a célra tartja, rutinból használja – ez megerősíti a felvetést, miszerint egy prostituáltról van szó –, vagy alapvetően ételül szolgál számára, s az aktus alatt csak invenciózusan, hirtelen használja síkosítóként. A lírai énben is felmerül a gondolat: „ENNI is fog még ebből?".

Az aktus befejeztével a férfi megkísérli kifizetni az előre megjelölt árat, azonban a nő nem tud neki visszaadni, többet pedig nem hajlandó elfogadni: „Egy ötvenesem / volt még. A fejét rázta: »Mondtam, hogy egy / huszas, és az nem az ára. Én akartam, a huszas / meg egyszerűen kell.«" A vers ezen pontján megerősíti, hogy a nő prostituált volta ellenére nem pénzszerzés céljából létesített nemi kapcsolatot a felidézett énnel, csupán nemi vágyainak kielégítésére irányuló szándékai vezérelték.

3. A megtisztulásra nyíló lehetőség

A pincébe való lejutás és az ott történtek a felidézett én részéről értelmezhetők egyfajta alászállásnak, az alantasba, alvilági szférába történő önkéntes behatolásnak. Ebből adódóan a szex a versbeszélő számára nem a vágyak kielégítésére, sokkal inkább bűnhődésként, penitenciaként szolgál. Ezen feltételezést támasztja alá a vers eredeti címe, amely a szerkesztőségnek benyújtott kéziraton már ugyan lehúzva szerepel, mégis kivehető: „Törlesztés … és bűnhődés" (Petri 2004: 764). A vers beszédmódja ezt a zaklatottságot erősíti a negatív jelzőkkel, a lábjegyzet kitérőjével, a zárójeles kiszólásokkal és a bizonytalanságot hangsúlyozó kifejezésekkel. Ezzel szemben az utolsó egység a felemelkedést mutatja be, amelynek értelmében a versbeszélő egykori énje mégiscsak vágyik a megtisztulásra: „»Meg tudom mosni valahol magam?«" – kérdezi, és a mosdás aktusa nem csupán az együttlét utáni tisztálkodás, hanem a lelki megtisztulás, a terhektől, szégyenfoltoktól való megszabadulás jelképévé is válik. Igyekszik visszanyerni emberi méltóságát, emberségét, lehetősége adódik a mélységből való kitörésre. Maga mögött hagyja az alvilág szennyét, megbűnhődött, így reménnyel telve indulhat el fölfelé a feloldozás, a megtisztulás irányába. A vers nem jelenti ki ezek beteljesülését, pusztán ennek reményét, lehetőségét villantja föl, és ezt is minimalizálja a „*napsütötte sáv"* kifejezéssel, amely valamilyen szűk térre utal, ezzel pedig csökken megtalálásának, a cél elérésének lehetősége is. A megváltásként értelmezhető fölfelé vezető út leírása a hagyományos líranyelvhez közelebb álló formában történik. Metaforákat és rímeket használ, ez pedig a versbeszélő lelkének megnyugvására, a reménytelítettségre enged következtetni, ilyen módon pedig az „infernális és himnikus síkja élesen kettéválik", ahogy Keresztury fogalmaz (Keresztury 2015: 187).

A verszárlatként szolgáló utolsó egység minden szempontból, tehát mind tartalmilag, mind nyelvileg szemben áll a *Hogy elérjek a napsütötte sávig* többi részével. A férfi maga mögött hagyja a megidézett női alakot, elindul fel a pincéből, ki a fényre. Ez azt sugallja, talán még van remény a felidézett én számára a feloldozás, megtisztulás bekövetkeztére. Emellett arra is mindenképp figyelmet kell fordítani, hogy a verset korábban jellemző alulretorizált, élőbeszéd- és prózaszerű szövegnyelvet felváltja egy a hagyományos versfelfogáshoz sokkal inkább közelítő nyelvezet. A vers rímelni kezd, ritmusossá válik, a patetikus hangnemével pedig éles feszültséget hoz létre a szöveg nagyobb egysége és a zárósorai között. „(É)s botorkáltam fel a lépcsőn. / Hogy elérjek a napsütötte sávig, / hol drapp ruhám, fehér ingem világít, / csorba lépcsőkön föl a tisztaságig, / oda, hol szél zúg, fehér tajték sistereg, / komoran feloldoz, közömbösen fenyeget, /

émelygés lépcsei, fogyni nem akaró mínusz-emeletek, / nyári hajnal, kilencszáz-hatvanegy."

A versben megjelenő lírai én képes maga mögött hagyni a sötétséget, saját magára kirótt büntetését elvégzi, így lehetősége nyílik a szellemi és a morális – a pincében történő mosakodással pedig a testi – megtisztulásra is. A versbeszélő ruházatának világos színei (drapp, fehér), melyek eddig nem kerültek említésre, szintén a felemelkedés reményét és lehetőségét kínálják, a színek ugyanis jellemzően a tisztaságra, az ártatlanságra, sőt az erkölcsösségre utalnak, ezzel szemben a csorba lépcsők és a „fogyni nem akaró mínusz-emeletek" az erkölcsi, morális hanyatlás mélységére, az elbukás folyamatos fenyegetésére engednek következtetni. A megtisztulás szándéka tehát megfogalmazódik, ennek tényleges bekövetkezését azonban annak kételye övezi, vajon képes lesz-e állati ösztönein felülemelkedni racionalitásával, amit a versben idézett eseménysorozat folyamán hanyagolni látszott. A napfényre való kilépéssel, a pincéből való feljövetellel a versbeszélő immáron képes visszanyerni méltóságát, emberi mivoltát, amit a szöveg által megidézett események során önként dobott el magától.

4. Összegzés

A *Hogy elérjek a napsütötte sávig* számos szempontból radikális, formabontó alkotásnak mondható, amely ellenérzéseket, undort válthat ki a befogadóból. Vizsgálódásaink szempontjából is fontos Szentesi Zsolt felvetése, miszerint „a vers alapvető esztétikai minősége, lírai hatásának kulcsa az alantasság, ez pedig Petri (alantas elemekkel egyébként is bőven megtűzdelt) élménylírájában is egyedülálló" (Szentesi 2002: 600). Egyedülálló abban, ahogyan a női alakot jellemzi, ahogyan a vers és annak megidézett szereplői egymást és saját magukat megfosztják emberi méltóságuktól. Közel sem egyedülálló ugyanakkor abban, ahogyan a szélsőségekhez nyúl, és abban sem, ahogyan az olvasóra hatást gyakorol: érzelmeket vált ki belőle, elbizonytalanítja, játszik vele.

A recepció által korábban vizsgált szempontokra is építve, ám az értelmezésben egy újabb irányt nyitva tárgyaltam Petri György *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című versét a dehumanizáció aktusának működési mechanizmusaira koncentrálva. Törekedtem láthatóvá tenni, hogy ez nem egyetlen irányban történik meg, hanem folyamatos elmozdulások során szemlélhető. A mű következetesen ruházza föl a versben megjelenő mindkét alakot az áldozat és az elkövető szerepkörével, majd bizonytalanná teszi a láttatott hierarchikus viszonyokat. A két figura hatást gyakorol egymásra, feltételezik egymás működését. Itt nem választhatók el tehát élesen a dehumanizáció szakirodalmában jellemzően teljes mértékben eltérő,

egymással szemben álló szerepkörök. Ezek határai összemosódnak, egybeolvadnak, nincs egyetlen áldozat vagy egyetlen elkövető, s tovább erősíti a szerepek bizonytalanságát a megjelenő alakok – a versbeszélő és a prostituált – emberségüktől való önmegfosztása. Az áldozat és az elkövető szereplehetőségei a Petri-versben átalakulnak egymásba, megszűnik a határ dehumanizált és dehumanizáló között.

A vers alanya és a nő kölcsönösen fosztják meg egymást emberi tulajdonságaiktól, emberségüktől, és ami talán ennél még izgalmasabb, a saját maguk ellen elkövetett dehumanizáció során egyszerre lesznek elkövetők és áldozatok. Petri György verse a tárgyalt kérdéskör alapján olyan provokatív és korszakos jelentőségű irodalmi műként tűnik elénk a továbbiakban is, melyben a dehumanizációs aktusok egy társadalmi berendezkedésről is referálnak, és a közben feltáruló verstörténésekben egyszerre láthatjuk megnyilvánulni az emberi létforma elvesztésének fenyegető ősfélelmét és a megváltás, megistenülés iránti vágy örök visszatérését.

Irodalomjegyzék

Biedermann, H. 1989. *Dictionary of Symbolism: Cultural Icons and the Meanings Behind Them.* Oxford: Facts on File.

Culler, J. 1981. Apostrophe = C., J., *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction.* Ithaca–London: Cornell University Press–Routledge & Regan Paul. 135–154.

Dworkin, A. 1991. *Pornography: Men Possessing Women.* New York: The Women's Press.

Han, B.-Ch. 2017. *The Agony of Eros.* Transl. Butler, E. Cambridge–London: The MIT Press.

Haslam, N. 2006. Dehumanisation: an Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review* 3, 252–264.

Keresztury T. 2015. *Petri György.* Budapest: Magvető.

Kronfeldner, M. 2017. The Politics of Human Nature. In: Tibayrenc, M., Ayala, F. J. (eds.): *On Human Nature: Biology, Psychology, Ethics, Politics, and Religion.* Amsterdam–Boston: Elsevier. 625–632.

Lawrence, R. J. 1991. The Fish: A Lost Symbol of Sexual Liberation? *Journal of Religion and Health* 4, 312.

Pál J. 1997. *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Budapest: Balassi.

Petri Gy. 2004. Hogy elérjek a napsütötte sávig: Kézirategyüttes. *Holmi* 7, 764–771.

Szentesi Zs. 2004. *Trivialitás és megtisztulásvágy, avagy „a »pusztulás« mint végső megalkotódás": Petri, Gy. 2004: Hogy elérjek a napsütötte sávig.* Irodalomtörténet.

Tamás P. 2019. *„Miért kell nekem mániákusokról olvasni?": Dehumanizáció és elkövetői nézőpont Vladimir Nabokov Lolitájában.* Helikon 1, 82–88.

Törzsök Réka

Spirituális üresség Huxley *Szép új világ* című regényében

Szép új világ (1932) című regényében Aldous Huxley egy Világállamnak nevezett globális hatalmat álmodott meg, amely úgy biztosítja fennmaradását, hogy a fogyasztás állandó ellenőrzése révén garantálja a társadalmi és gazdasági stabilitást. Ilyen körülmények között a spirituális érzelmek hiánya a gazdasági berendezkedés közvetlen következményének tekinthető, ha figyelembe vesszük Neil Postman állítását, miszerint a 19. században elterjedt az a nézet, hogy „a technológiai fejlődés motorja akkor működik a leghatékonyabban, ha az embereket nem Isten gyermekeinek vagy akár polgároknak, hanem fogyasztóknak tekintik" (1993: 42, vö. McDonough 2012). A Világállamban nem egyszerűen tiltott a spirituális érzelmek megélése, de puszta létezésük is elképzelhetetlen, mivel az emberek – kondicionálásuk és a vallás (ünnepek vagy rítusok) keretét képező társadalmi kontextus hiánya miatt – már nem is képesek azokat megtapasztalni. Mindezek ellenére a regény nem egyértelmű módon kezeli a spiritualitást. Mustapha Mond, a Világellenőrök egyike kifejezetten hangsúlyozza, hogy ha valaki fenn szeretne tartani egy, a Világállamhoz hasonló civilizációt, akkor kerülnie kell a spirituális érzelmeket:

> [F]üggetlenek lehetünk Istentől. … [A] vallásos érzés felesleges. … [Isten] ma úgy nyilatkoztatja ki magát, mint hiány; mintha egyáltalán nem is lenne. … Nevezze [ezt] a civilizáció hibájának. Isten nem férhet össze a gépekkel és a tudományos gyógyászattal és az egyetemes közboldogsággal. Az embernek választania kell. A mi civilizációnk a gépeket és a gyógyászatot és a boldogságot választotta. (Huxley 1982: 187–188, 2022a: 206–207)

Miller megfogalmazásában ebben a világban „Isten nem csupán másodlagos a technológiához képest … hanem teljesen kiirtották és elfelejtették, helyébe az Isten mint haladás paradigmája lépett" (2011). A Henry Ford elveire utaló „fordizmus" egyfajta álvallásként működik, kitöltve a szervezett vallás hiányából fakadó űrt (lásd Vignone 2021: 26), de ahogy Mond elmagyarázza, „[a]z emberek azért hisznek Istenben, mert úgy kondicionálták őket, hogy higgyenek Istenben" (Huxley 1982: 188, 2022a: 207). A Világállam egyszerre valósítja meg és fordítja meg Mond kijelentését. Pszeudo-vallása és kondicionálási gyakorlata pedig mondhatni példázza azt, amit Sigmund Freud az oktatás eltorzításának tartott: a vallási hiedelmek gyermekekbe való belenevelését, amely szerinte az oktatással való visszaélés egyik formája (1991: 54–56, vö. 58–59, 62).

Bár Freud mélyen szkeptikus mindenféle vallással, különösen a szervezett vallással kapcsolatban, elismeri annak vonzerejét: „Én [a vallás] nem adhatom meg neked azt, amit az emberek általában 'igazságnak' neveznek; ha ezt akarod, akkor a tudományhoz kell ragaszkodnod. De amit adhatok neked, az összehasonlíthatatlanul szebb, megnyugtatóbb és nemesebb, mint bármi, amit a tudomány kínálhat" (2003: 160, vö. Huxley 1982: 187, 2022a: 206). A freudi módon meghatározott vallás a Világállam alattvalóinak élettapasztalatából hiányzó aspektusok egyike, végső soron azonban Freud is kritikusan ítéli meg azt, ahogyan a vallást a boldogság elérésének egyik lehetséges módjaként használják (lásd 1992: 30–31). Jelen elemzés szempontjából fontosabb, hogy Freud elsősorban a pszichoanalízis szemszögéből közelíti meg a spiritualitást, és azt inkább pszichológiai mechanizmusok eredményének tekinti, mint metafizikai valóságnak. Megközelítése racionálisabb, mint kortársáé – és Huxley kortársáé –, Georges Bataille-é, aki kora társadalmát kritizálja a spiritualitás hiányáért: „A múlt világaiban lehetséges volt elveszni az extázisban, ami a mi művelt vulgaritásunk világában lehetetlen" (1986: 179). Bár Freud maga is elismeri, hogy nem fogékony a transzcendentális, spirituális vagy numinózus érzésekre, a Világállam élvezetalapú gazdaságának megértéséhez figyelembe kell vennünk ezeket az elemeket is. Mivel a Világállam gazdaságának szempontjából a spirituális élmény metafizikai oldala relevánsabb, értelmezésemben Bataille spiritualitásról szóló meglátásai kiegészítik Freud megközelítését, segítségükkel ugyanis azonosíthatjuk azokat a jellemzőket, amelyeket Freud nem vett figyelembe. Eddig – a freudi diskurzusnak megfelelően – a „vallás" szót használtam a szervezett vallás nyugati fogalmára utalva. Bataille gondolkodásának bevonása azt is jelenti, hogy a továbbiakban a „spiritualitás" szóval utalok az elképzelésre, miszerint az egyének kapcsolatba kerülhetnek önmaguknál nagyobb metafizikai erőkkel.

Általánosságban elmondható, hogy míg a racionális Freud az elmének a túl erős késztetések minimalizálására irányuló törekvését hangsúlyozza, Bataille azt az emberi hajlamot ünnepli, amely az áthágás (*transgression*) és a túlság (*excess*) révén fokozza az ingereket és késztetéseket, még ha ez pusztulást vagy halált jelent is. Bataille szerint az emberi viselkedést a határok átlépésének vágya vezérli (a tabuk megszegése; lásd 1962: 86, vö. 256, Kripal 2015: 159), beleértve az én, a társadalom és az élet határait is. A francia gondolkodó számára ez egy, a túlság felé vezető ösztön, amely gyakran a halállal szembesítő cselekményekben nyilvánul meg, mint például az eroticizmus és az áldozatbemutatás (és a mindkettőhöz hozzátartozó erőszak [Bataille 1962: 16, 81]). Alexander C. Irwin szerint „a vallás, a belső élmény és a szakrális elméletei központi szerepet játszanak Bataille-nak az emberi életről alkotott elképzelésében" (1993: 105). Irwin két dimenziót azonosít Bataille spiritualitás-felfogásában: a „belső élmény" dimenzióját („a psziché rejtett régióiba való, rendkívül személyes, befelé forduló és lényegében történelem nélküli kaland területe" [1993: 106]) és „a vallás mint

társadalmi jelenség területét" („a vallási élet nyilvános, történelmileg fejlődő dimenziója, amely kollektív vallási rítusokban fejeződik ki" [1993: 106]). Bataille elmélete releváns a Világállam spirituális ürességének szempontjából, mivel pontosan azoknak a spirituális elemeknek a hiányára összpontosít, amelyek mind személyes, mind társadalmi tapasztalatként hiányoznak a Világállam életfelfogásából – a spiritualitás (vallás, miszticizmus, a transzcendens és a metafizikai dimenziók) –, mivel a Világállam működése a transzcendentális érzés teljes kizárásán alapul.

1. Szolidaritási Fordtisztelet: Bataille-féle eroticizmus a Világállamban

Néhány kollektív esemény, mint például a szolidaritási szertartás vagy a John öngyilkosságát megelőző, harcból orgiává fajuló epizód, egyértelműen rituálisan koreografált. A valódi vallásokhoz hasonlóan ezeknek a célja, hogy a potenciálisan veszélyes (erőszakos) energiákat irányított, engedélyezett tevékenység felé tereljék. Rendkívül fontos azonban, hogy a résztvevők számára a „Szolidaritási Fordtisztelet" nem „valódi", mélyen átélt, az egyént átalakító és határok átlépésével együtt járó spirituális élmény. Inkább a sok placebo egyike, ugyanazon ötlet szekularizált perverziója, amelynek célja a társadalmi kohézió megteremtése, valamint az állandó élvezet és a folyamatos termelés status quo-jának fenntartása (további példák erre a regényben az „Erős Szenvedélyek Pótszere" és a „Terhességpótlék" nevű szerek). Amikor Mond azt mondja, hogy „Isten nem férhet össze a gépekkel és a tudományos gyógyászattal és az egyetemes közboldogsággal" (Huxley 1982: 188, 2022a: 207), arra utal, hogy a vallási (spirituális, transzcendens) érzelmek lehetetlenné váltak, mert tudatosítanák egy teljesen külső dimenzió létezését (1982: 142, 2022a: 154–155), és potenciálisan olyan vágyakat keltenének az emberekben, amelyek nem teljesíthetők: ez olyan világ, ahol csak azok a vágyak léteznek, amelyek teljesíthetők. Ezért Mond állítása, miszerint „[a]z emberek … megkapják, amit akarnak, és sohasem akarják azt, amit nem kapnak meg" (1982: 176, 2022a: 193–194), nemcsak a fogyasztói társadalomra, hanem ironikus módon a spirituális élményre is igaz.

„[M]inden disztópikus irodalmi mű hangsúlyozza a társadalmi rituálék fontosságát" (Foust 1982: 84). A *Szép új világ*-ban az „állam által előírt, következmények nélküli szexuális promiszkuitás, amelynek célja … a testi örömök korlátlan forrásának biztosítása" (Hart 2014: 109, vö. Diken 2011: 164), a Szolidaritási Fordtisztelet nevű, kvázi-vallási, drogokkal fűtött, extázist kiváltó társadalmi eseményben sűrűsödik össze. Az a tény, hogy a Fordtisztelet államilag előírt szertartás, a civilizáció szexualitáshoz való viszonyáról megfogalmazott freudi gondolatok szélsőséges megvalósításaként is értelmezhető: mivel a szexualitás „minden boldogság mintáj[aként]" működhet (1992: 49), az emberek „a

genitális erotikát élet[ük] középpontjába helyezték" (48, saját fordítás),[1] ami megteremtette annak az igényét, hogy „mindenki egységes szexuális élet[et]" éljen (52, saját fordítás). Ezek az összejövetelek a vallási rituálék travesztiájaként értelmezhetők, amelyek a spirituális extázist és a hagyományos szakrális jelentést mechanikus, államilag szankcionált, „kémiailag kiváltott eufóriával" (Horsley 2014: 259) váltják fel – a szóma, a Szolidaritási Himnuszok és a csoportos éneklés keveréke olyan kollektív élményt teremt, amelynek célja a társadalmi kohézió és az Állam hatalmának megerősítése alattvalói felett. Brad Congdon szerint Huxley regénye „nem a technológia vagy akár az eugenika elleni tanmese, hanem egy olyan hitrendszer előzetes kritikája, amely a jövő társadalma megvalósításához mozgósítható" (2011: 85, vö. Bényei 2022: 26). Bár a regény, különösen a Szolidaritási Fordtisztelet jelenete, a szervezett vallás kritikájaként is értelmezhető, a Világállam gazdaságát illetően sokkal árulkodóbb perspektíva az, hogy Bataille eroticizmus-elméletének kontextusában világosabbá válik, miért képtelen az Állam lakossága spirituális érzelmek megtapasztalására. Bataille és más vallásantropológusok szerint „a vallási gyakorlatok célja, hogy különböző eszközökkel visszavezessék az embereket a szakrális szférába" (Irwin 1993: 116). Bataille értelmezésében az eroticizmus nem „a [fizikai] öröm felhalmozására irányul, hanem olyan élmény, amely magában foglalja az én határainak feloldását és a halandósággal való szembesülést" (Pawlett 2016: 78, lásd még 82, 90). A *Szép új világ* záró jelenete, amikor „a tömeg tagjai elkezdik utánozni John szenvedélyes gesztusait, és mindenki egymást veri egy tömeges szóma-, szex- és erőszakorgiában" (Diken 2011: 161, vö. 163), a bataille-i eroticizmus jegyében a társadalmi, erkölcsi és személyes határok felbomlásával járó erőszak szó szerinti megtestesülésének tekinthető (lásd Bataille 1962: 192, 16).

Az a jelenet, amelyben az Alfa kasztba tartozó Bernard Marx részt vesz a kéthetente megrendezett Szolidaritási Fordtiszteleten, központi szerepet játszik a szexualitás és a spiritualitás összefonódásának ábrázolásában. Bataille számára az eroticizmus a legszélesebb értelemben vett szexuális élmény, beleértve a spirituálisat is: ahogy írja, „minden eroticizmusban van valami szakrális" (1962: 15–16). A Fordtisztelet rituális funkcióval bír: „Tizenkettőjük készen állt arra, hogy eggyé váljék, várta, hogy egybegyűljön, összeötvöződjön, elveszítse tizenkét különálló azonosságát egy nagyobb létezésben" (Huxley 1982: 67, 2022a: 69). A Fordtisztelet középpontjában az egyesülés élménye áll, amely Bataille szerint az erotikus pillanatok velejárója (1962: 19; vö. 275, 20, 1991/2: 113, 115–116). Ebben a jelenetben olyan motívumokat is találunk, amelyek a vallásos praxisokat idézik meg. A tizenkét résztvevő Jézus tizenkét tanítványára

[1] Ahol nem hivatkozom hivatalos *Szép új világ* fordításra (1982: Szentmihályi Szabó Péter; 2022b: Totth Benedek), a szöveg a saját fordításom.

emlékeztet, és a keresztény keresztvetés torz változatát (Huxley 1982: 47, 2022a: 45) fedezhetjük fel abban a gesztusban, amikor a gyűlés elnöke feláll, és „T-jelet" vet (1982: 67, 2022a: 69). A Szolidaritási Himnuszok éneklését szóma fogyasztása követi, hasonlóan a hallucinogén szerek használatához az archaikus vallási szertartások során, amelyet az „[i]szom a megsemmisülésemre" kifejezésből álló „formula" kísér (1982: 68, 2022a: 70). Ez ismét Bataille eroticizmusát idézi fel, amely a szexuális aktust úgy fogja fel, mint a saját megsemmisülésünk tudatosítását: „Csak akkor érhetjük el az extázis állapotát, ha tudatában vagyunk a halálnak vagy a megsemmisülésnek, még ha csak távolról is" (Bataille 1962: 267, vö. 1991/2: 82, 84). Az első himnusz első szava Fordot azonosítja a „Felsőbb Lény" (Huxley 1982: 68, 2022a: 70) érkezéséért fohászkodó ima címzettjeként, akiben a szertartás során a tizenkét résztvevőnek egyesülnie kell. Maguk a Himnuszok az összeolvadásról, a megsemmisülésről, az örvendezésről és a „felsőbb létezés"-ről szólnak, amely a résztvevők halála után fog megkezdődni (1982: 68, 2022a: 70) Egy másik énekelt formula, az „[i]szom arra, hogy az Ő eljövetele küszöbön áll" (1982: 69, 2022a: 71), a fő vallási alakok második eljövetelét idézheti fel, például Jézusét a keresztény eszkatológiákban.

A három himnusz elhangzása után következő sorok a találkozás erotikus jellegét hangsúlyozzák: „Az eljövetel közelségének egyre fokozódó érzete mintha elektromossággal töltötte volna meg a terem levegőjét" (2022b: 104, 2022a: 71), illetve „az elhúzódó várakozás csendje … galvanikus élettől reszketett és vonaglott" (1982: 69, 2022a: 71). Ezt az erotikusan töltött feszültséget töri meg az, hogy „egy csodálatos, rejtelmes, természetfölötti Hang szólalt meg a fejük felett" (1982: 69, 2022a: 71), amelynek „átható" [*penetrating]* suttogásától (1982: 70, 2022a: 72) a jelenlévők „olvadoztak", és „már teljesen fel is oldódtak" (1982: 70, 2022a: 72). Az ezt követő csendet így írja le az elbeszélő: „A várakozás feszültsége egy pillanatra mintha mérséklődött volna, de aztán újból felizzott, egyre erősebben, már-már az elviselhetetlenség határáig fokozódott", majd a résztvevők „hirtelen elérték a csúcspontot" (2022b: 105, 2022a: 72). Ezután rituális (ráolvasásszerű) közös kántálás kezdődik, majd a résztvevők „táncosokká" válnak, akik körbe-körbe járnak, miközben „a kezükkel … ütemesen paskol[ják] az előttük lévő fenekét" (2022b: 106, 2022a: 73). A szertartást mottó zárja, miszerint a jelenlévők „[t]izenketten eggyé vál[nak]" (Huxley 2022b: 106; 2022a: 73); a gyűlés végén kibontakozó „orgia-porgia" [*orgy-porgy*] (2022a: 73, saját fordítás) során pedig a szó szoros értelmében igazzá válik az a vezérelv, hogy „mindenki mindenkihez tartozik" (1982: 36, 2022a: 24). Az „orgia-porgia" kifejezés „a közelgő feloldódást [atonement], a szolidaritás végső beteljesülését [consummation] jelentett[e] be, a Tizenkettő-az-Egyben érkezését, a Felsőbb Lény testet öltését [hirdette]" (1982: 71, 2022a: 73). „Az orgia-porgia felszabadít" (2022a: 73, saját fordítás), és úgy tűnik, Bernard kivételével, min-

den résztvevő tapasztalata a következő: „nyugodt eksztázis[uk]ban az elért beteljesülés volt jelen, nem csupán az üres elégedettség és a semmi békéje, hanem a kiegyensúlyozott élet, a nyugvópontra jutott energiák békéje … Mert a szolidaritási gyülekezetben mindenki ad és kap, s csak azért vesznek el tőle, hogy teletöltsék" (1982: 72, 2022a: 74). Ilyen módon, egyfajta energiacserén keresztül működteti a Fordtisztelet az Állam stabilitáson alapuló vágygazdaságát.

Erotikus konnotációk akkor is felmerülnek, amikor az elbeszélő megjegyzi, hogy miközben Bernard megismétli az „[i]szom arra, hogy az Ő eljövetele küszöbön áll" (1982: 69, 2022a: 71) mondatot, „őszintén igyekezett úgy érezni, hogy ez a bizonyos eljövetel valóban nemsokára bekövetkezik. Morgana szemöldöke azonban továbbra sem hagyta nyugodni, és az eljövetel – legalábbis ami Bernardot illette – borzasztóan távolinak tűnt" (2022b: 104, 2022a: 71). Az eredeti angol változatban az „eljövetele" [*coming*] szó a résztvevők szexuális kielégülését sejteti, de a fokalizátor Bernard már a Fordtisztelet kezdetekor máshogy éli meg az eseményt, amikor szemrevételezi női társai vonzerejét vagy annak hiányát. Miután „vakon lehorgonyozott Morgana mellett," és elviselt egy sikertelen beszélgetési kísérletet, „előre látta, hogy ismét kudarcot vall a vezeklés terén [saját fordítás; foresaw for himself yet another failure to achieve atonement]", mert azt kívánta, bárcsak valaki más mellé ült volna (1982: 67, 2022a: 69). Később Morgana átadja a szóma-csészét Bernardnak, aki iszik belőle: „‚Megint kudarcban lesz részem – gondolta. – Tudom, hogy igen.'" De azért mindent elkövetett, hogy sugározzon a mosolya" (1982: 69, 2022a: 71). A szexuális vonzalom hiányának köszönhető, hogy Bernard számára a helyzet nem jelent élvezetet (ez a motívum később is megjelenik, amikor Lenina Crowne sikertelenül próbálja elcsábítani Johnt, lásd 1982: 154–156, 2022a: 168–171). Bár „a fordizmusba teljesen beágyazott ember számára a Szolidaritási Fordtisztelet tökéletes vallási élmény, amely kielégíti a vallási érzelmeket" (Congdon 2011: 97), és a regény csak Bernard elégedetlenségét említi, a többi szereplő sem él át valódi extázist a szertartás travesztiaszerű keretezése miatt. Bernard felismeri a rituálé hamis voltát (de csak azért lát tisztán, mert nem létesíthet szexuális kapcsolatot azzal, akivel szeretne): a jelenet végén „éppen olyan szánalmasan el volt szigetelve, mint amikor a szolidaritási tisztelet elkezdődött … Különálló volt és fel nem oldódott [*unatoned*]" (Huxley 1982: 72, 2022a: 74, vö. 65; Bataille 1991/1: 58n15).[2] Vallási érzelmei erősebben megnyilvánulnak abban a jelenetben, amikor Leninával a tenger felett repülnek (Huxley 1982: 75, 2022a: 78, vö. Congdon 2011: 99), de még akkor sem talál senkit, aki megértené őt. Bár az eroticizmus és az áldozatbemutatás elméletileg lehetőséget nyújthatna az állami szabályozás pillanatnyi leküzdésére, Huxley szereplői számára az eroticizmus és az áldozat-

[2] Az *atone* szó feloldozást jelent; etimológiája az egyesülni (*make or become united*) vagy kibékülni (*reconcile*) jelentésű kifejezésekre vezethető vissza.

bemutatás bataille-i értelemben nem elképzelhető, mivel a spirituális tapasztalat mindig elérhetetlen a Világállamban.

A Szolidaritási Fordtiszteletek a spirituális rítusok általános logikáját (célját) utánozzák: gondosan kidolgozott, szabályozott és megismételhető folyamatot kínálnak, amely biztosítja a stabilitást (Caillois 1959: 128). Mégis hiányzik belőlük az a spirituális élményben rejlő potenciál, amely az egyéneket a hétköznapi élményeken túlra repíti (áldozati értelemben, a profánból a szakrális birodalmába, lásd később). Míg Bataille „az extázist és a frenetikus állapotot célul kitűző szerveződések" (1986: 102) példájaként említi az „orgiás táncokat", ha a Fordtisztelet egyetlen valódi célja az élvezet biztosítása, akkor szükségszerűen soha nem válhat belőle az a fajta erotikus élmény, amelyet Bataille leír, mivel a *fizikai* öröm (Pawlett 2016: 78) helyett Bataille az extázist (*metafizikai* örömöt) az eroticizmus által előidézett meghatározó állapotnak tekinti (olyannak, amelyben „az élet … megtalálja nagyszerűségét [grandeur] és valóságát" [1986: 179]). Első pillantásra a spiritualitás és a szexualitás összefonódása olyan élményt eredményez, amely transzcendensnek tűnik; azonban mivel az Állam képtelen vagy nem hajlandó elfogadni a transzcendencia lehetőségét, ez csak a teljes bataille-i értelemben vett eroticizmus travesztiája lehet. A Világállam működése, a kortárs vallásantropológiai felfogások és Bataille elmélete közötti nyilvánvaló hasonlóságok ellenére a Szolidaritási Fordtisztelet nem igazi spirituális élmény: csak arra szolgál, hogy az Állam így ösztönözze alkalmi szexre polgárait. A Fordtiszteletek révén az állam szabályozza, áruvá változtatja és intézményesíti a szexuális élvezetet, és azt a társadalmi irányítás eszközévé teszi, méghozzá olyan mértékben, hogy az áthágás – a bataille-i eroticizmus kulcsfontosságú eleme – többé nem létezik, mert ebben a disztópikus világban már nincsenek tabuk, amelyeket meg lehetne szegni. Ennek két következménye van. Először is, az élvezet Világállam általi áruvá változtatása azt jelenti, hogy az Állam megfosztotta az élvezetet transzgresszív, felforgató, szakrális, extázist kiváltó potenciáljától. Másodszor, az Állam spiritualitáshiánya konkrétabban az áthágás lehetőségének hiányaként fogalmazható meg. Ez alól valójában csak John alakja képez kivételt: általában intenzív (és néha erőszakos) pszichés ökonómiájával összhangban az ő élete az egyetlen a regényben, amelyben lehetőség van spiritualitásra és áthágásra.

2. John, a Vadember: Aszkézis és áldozatbemutatás

Bár John már szülőhelyén, a vadember-rezervátumban is idegenül érezte magát, kívülálló státusa csak akkor válik egyértelművé, miután Bernard és Lenina Londonba viszik (lásd Huxley 1982: 188, 2022a: 207). Mivel John a „vad" amerikai őslakosok között nőtt fel, nem esett át génmanipuláláson és kondicionáláson. Olyan hagyományok között nevelkedett, amelyek sok szempontból

tükrözik Huxley korának nyugati civilizációját: nehezen fogadja el, hogy az Állam felszámolja azokat az élményeket, amelyeket ő alapvetőnek tart, mint például a családtagok közötti szeretetet, a gyászt, a hősiességet, a művészetek élvezetét és az élet részét képező szenvedést. A történet során John megkérdőjelezi az Állam normáit azáltal, hogy elutasítja a szómát (lásd Serdar 366), valamint a szenvedés és a mély érzelmek jogát – a „szabadságot" (Huxley 1982: 176, 171, 2022a: 194, 187, lásd Freud 1992: 45) – hirdeti; emellett az elhagyatott világítótoronyban való elszigeteltsége révén keresi az autentikusságot, még ha ez instabilitást vagy fájdalmat jelent is. John két spirituális motívumhoz, az aszkézishez és az áldozatbemutatáshoz való viszonyának vizsgálata segít meghatározni a Világállam spiritualitáshoz való viszonyának konkrét aspektusait, valamint az utóbbi kapcsolatát az Állam tágabb értelemben vett gazdasági szerkezetével.

Amikor John a világítótorony közelében íjat készít, eszébe jutnak az édesanyja, Linda halálos ágya körül nyüzsgő ikrek, akik „jelenlétükkel [megsértették] nemcsak az ő gyászát és megbánását, hanem magukat az isteneket is" (Huxley 1982: 198, 2022a: 218). Ilyen pillanatokban láthatjuk, hogy John, aki spirituális kapcsolatban áll mind törzsének isteneivel, mind Jézussal, a regény leginkább vallásos érzelmekkel rendelkező szereplője. John álláspontja leginkább az ő és Mond vallásról szóló elméleti vitájában tűnik ki (lásd Farkas 2022: 93). A jelenet során John egy isten lehetséges létezése mellett érvel: „De hát nem *természetes* dolog, ha azt érezzük, van Isten?" (1982: 188 – kurzív az eredetiben, 2022a: 207); szerinte „Isten az oka mindannak, ami nemes, szép és hősies" (1982: 190, 2022a: 209). John megjegyzése rávilágít az Állam azon alapvető hiányosságára, hogy nem hisz a transzcendentálisban – ami, ha az Állam elismerné, a szakrális szféra létezésének feltétele lenne. John hite visszavezethető a rezervátumban játszódó jelenetre, amelyben öngyilkossági gondolatai arra késztetik, hogy „felfedez[z]e az Időt, a Halált és Istent" (1982: 111, 2022a: 118, vö. 1982: 188, 184, 2022a: 207, 203). Úgy véli, hogy ha a Világállam népe hinne Istenben, hasonlóan az indiánokhoz, „nem engednék meg maguknak, hogy a kéjek lealacsonyítsák" őket (1982: 189, 2022a: 208), és „okuk … lenne az önmegtartóztatásra" (1982: 190, 2022a: 209). Önostorozásával fejezi ki hitét: „Ha megengednék maguknak, hogy Istenre gondoljanak, … [l]enne okuk arra, hogy a dolgokat türelmesen viseljék el, hogy bátran cselekedjenek" (1982: 189, 2022a: 208). Az íjkészítős jelenetben John megfogalmazza az aszkézis mögött álló elvet is: „nem azért jött ide, hogy énekeljen, és jól érezze magát. Azért jött, hogy elmeneküljön, ne érintkezzék többet a civilizált élet szennyével, hogy megtisztuljon, és jóvátegye bűneit, hogy munkával tegye őket jóvá" (1982: 198; 2022a: 218, vö. 1982: 193–194, 2022a: 213). John az aszkétikus megtisztulás módszereiként az elszigetelődéshez, önbántalmazáshoz és önhánytatáshoz folyamodik, remélve, hogy ezáltal képes lesz ellenállni a kísértéseknek, elsősorban a

Leninárról szóló szexuális gondolatoknak (lásd 1982: 201–202, 2022a: 222, vö. Bataille 1962: 7), illetve megakadályozni, hogy elfelejtse Linda halálának szörnyű körülményeit (Huxley 1982: 198, 2022a: 218, vö. Saracino 2011: 14).

Mond ellentmond John önmegtartóztatásba vetett hitének: szerinte „az ipari civilizáció csak akkor lehetséges, ha nincs önmegtartóztatás. Saját vágyaink kielégítése, amelyeknek határt csak a higiénia és a gazdasági élet szabhat, ez a lényeg. Máskülönben a kerekek megszűnnek forogni" (Huxley 1982: 190, 2022a: 209). Mond rámutat, hogy a Világállam számára az önmegtartóztatás nemcsak logikátlan (ellentétes a folyamatos fogyasztáson alapuló gazdaság működésével), hanem felesleges is: „amit [az embernek] tennie kell, az egészében véve oly kellemes, a természetes ingerek oly sok lehetőséget kapnak a szabad játékra, hogy ténylegesen nincs is semmi kísértés, amelynek ellen kellene állni" (1982: 190–191, 2022a: 209). John aszkézise tehát kiemeli őt mint azt a szereplőt, akinek puszta jelenléte megkérdőjelezi a Világállamban a vitathatatlanul elsődleges élvezet elvét (a freudi örömelv primátusát). Ő az, aki képes az élvezet olyan formáját érezni, amely közelebb áll a mi felfogásunkhoz, mint az Állam korlátozott definíciójához: hasonlóan ahhoz, amikor serdülőkorában a rezervátumban megtanult agyagot munkálni (1982: 110, 2022a: 116), az íj elkészítése „nagy örömet szer[ez] [Johnnak]" (1982: 198, 2022a: 218), ami egyértelműen ellentétben áll az Állam által preferált tömegtermeléssel és üres élvezettel. Végül, az önmegtartóztatás Állam által ösztönzött hiánya is kapcsolódik a regényben megjelenő, az áthágás lehetetlenségének tágabb témájához: John aszkézise nem csupán a rezervátumban folytatott életmódjának folytatását és az Állam elleni lázadás logikus eszközét jelenti, hanem az egyetlen olyan áthágás pillanatát is, amely a regényben teljes mértékben megvalósul.

John önostorozása emlékeztet arra a rezervátumbeli jelenetre, amikor részt szeretne venni egy szertartáson, amelynek Bernard és Lenina is tanúi (1982: 93–95, 2022a: 97–99). Ekkor jelenik meg a regényben nyíltan az áldozatbemutatás ötlete: Leninával való beszélgetése során John elárulja, hogy ő maga kívánja a korbácsolást (1982: 95–96, 2022a: 100–101). A legalapvetőbb szinten mégis úgy tűnik, hogy John halála nem tekinthető áldozati rítusnak, a történet ugyanis véget ér, mielőtt halála jelentőséget nyerhetne a többi szereplő számára (soha nem tudjuk meg, hogyan reagálnak rá),[3] és azért sem, mert a Világállamban a halál elvesztette numinózus voltát/auráját, és nem hordozza magában azokat a tulajdonságokat (folytonosság, a világgal történő egybeolvadás; lásd Irwin 1993: 117), amelyeket a spiritualitás társít hozzá. Bataille azt írja, hogy a premodern társa-

[3] Julia Kristeva az áldozatbemutatást nyelvi jelenségként elemzi, azt írva, hogy az áldozat hozzájárul a szimbolikus rend kialakításához (1984: 75). John, a legspirituálisabb szereplő holtteste nem válik jelölővé (*signifier*), mert a Világállamban nincs lehetőség a Kristeva által leírt értelmezésre és ábrázolásra.

dalmakban „a profán világ, a dolgok és testek világa a szent [*holy*] és mitikus világgal szemben áll" (1989: 37, vö. 1962: 67, Caillois 1959: 132), és számára az áldozati rítus – az eroticizmus kulcsfontosságú pillanata – „minden másnál fontosabb vallási cselekmény" (Bataille 1962: 81). A klasszikus vallásantropológia a vallási áldozatot „egyszerre erőszakos[nak] és szabályozó[nak]" tekintette (Kristeva 1984: 75). Az erőszak révén a bemutatott áldozat Bataille szemében is visszatérhet a szakrális és a bensőségesség birodalmába (vagyis az eroticizmus világába; 1989: 58), és így helyreállíthatja a folytonosságot (Irwin 1993: 117). René Girard hasonló szellemben jegyzi meg, hogy az áldozati rítus, „mivel az erőszakot egyhangúlag rendelik el, … hatékonyan helyreállítja a békét és a rendet" (2005: 88, vö. 90, 92). John halála valóban helyreállítja a folytonosságot, a békét és a rendet, de ezt szó szerinti, profán módon teszi: az Állam társadalma szempontjából ő nem kerül vissza a szakrális régiójába, mivel a Világállamban nincs ilyen régió, amelyet kollektíven elképzelnének, vagy amely egyáltalán elképzelhető lenne. Történelmileg az áldozati rítus funkciója a világ megújulásának biztosítása volt (Caillois 1959: 101, 131, vö. Bataille 1991/2: 55), az Állam közössége azonban pragmatikus gazdasági elveken alapul, amelyek tagadnak és kizárnak mindent, ami képes volna fenntartani a spirituális vagy metafizikai értékeket. Ahogy Haeryung Yoon rámutat, John potenciálisan átvehetné Krisztus mint az Állam áldozati báránya szerepét (2007: 893), de ez azt feltételezné, hogy halálával megtisztítja közösségét a gonosztól vagy a szennyeződéstől.[4] A közösség valóban a Világállam egyik alapelve (amint az mottójából is kitűnik – „közösség, azonosság, állandóság [*community, identity, stability*]" [Huxley 1982: 7, 10, 2022a: 1, 5]), de az Állam nem engedélyez és működése nem is tesz lehetővé semmiféle létállapotot a tökéletes boldogságon (a Világállam értelmezésében) és az enyhe kényelmetlenségen (amelyet a „szóma-nyaralások" enyhítenek) kívül: az Állam szempontjából nincs olyan gonosz vagy szennyeződés, amely rituális megtisztulást tenne szükségessé. A spirituális érzelmek teljes hiánya miatt nem meglepő, hogy a rezervátumokon kívül nem lehetséges áldozatot bemutatni. Az áldozati rítust lehetővé tevő feltételek – állatok vagy emberek szándékos megölése és az áldozatot bemutató közösség által az ilyen cselekedetnek tulajdonított szimbolikus, transzcendens jelentőség – egyszerűen nem léteznek a Világállamban. Ezzel szemben a rezervátum rituáléja a közösség szemszögéből áldozatnak tekinthető, mivel annak hátterében a transzcendens szférában való őszinte közös hit áll, ami a jelek szerint feltétele annak, hogy az ilyen szimbolikus szenvedésnek és halálnak jelentőséget tulajdonítsunk.

[4] John cselekedeteit nem tekinthetjük önfeláldozásnak abban az értelemben, ahogyan azt Alphonso Lingis leírja – „az önfeláldozás a földi közösség egyenlőségének és igazságosságának elérését szolgáló eszközként is értelmezhető" (2015: 151) –, mivel John alapvetően nem hisz a Világállam rendszerében.

John, a kívülálló az egyetlen szereplő, aki aktívan megpróbálja irányítani saját sorsát: elutasítja a Világállamban uralkodó élvezet elvét, spirituális értelmet keres, aszkézise révén túllépi az Állam által kijelölt határokat, és feltételezhetjük, hogy saját halálát (értelmes) áldozatbemutatásnak tekinti (Buchanan 2008: 33). Végül azonban értelmetlennek bizonyulnak spirituális törekvései, akárcsak az, hogy nem hajlandó részt venni a Világállam élvezetekkel teli mindennapi életében. Talán ez a tudatosság készteti az elbeszélőt arra, hogy még John bemutatása előtt beszéljen az „aszkétaság … impotenciáj[áról]" (Huxley 1982: 59, 2022a: 59). Bár Bataille számára az áldozati rítus „a szakrális és a profán rend közötti kompromisszumot jelenti" (Kripal 2015: 160, vö. Bataille 1989: 47, Irwin 1993: 116–117), azáltal, hogy „visszaadja a szakrális világnak azt, amit a szolgai használat [*servile use*] megalázott, profánná tett" (Bataille 1991/1: 55, vö. 1989: 68), John életének tragikus vége megerősíti a szakrális – mind hagyományos, mind bataille-i értelemben vett – fogalmának összeférhetetlenségét a profán, fogyasztói társadalom által vezérelt világrenddel. A transzcendentális érzék hiányával összhangban az Állam felszámolta a szakrális és a profán hagyományos fogalmait, és helyette új értékrendet vezetett be, amely tükrözi a fogyasztói és technokrácián alapuló társadalom prioritásait, ezzel „a valódi emberi egzisztencia zsákutcáj[át]" idézve elő (Czigányik 2022: 355, vö. Benczik–Pintér 2023: 617). John helyzete példaként is értelmezhető arra, hogy – mint Freud írja – az „individuális és a kulturális tömegigények" közötti konfliktus kibékíthetetlen lehet (1992: 45), bár itt a freudi képlet megfordul: míg a társadalom arra ösztönzi tagjait, hogy az élvezetet keressék, John a szenvedést választja. Ahelyett, hogy olyan módon élne, amelyet ő rabszolgaságnak nevez (Huxley 1982: 170, 2022a: 186) – amit a szóma és a féktelen szexuális kielégülés táplál –, kijelenti: „én nem akarok kényelmet. Én Istent akarom, én költészetet akarok, én igazi veszélyt akarok, én szabadságot akarok, én jóságot akarok, én bűnt akarok. … [K]övetelem a jogot ahhoz, hogy boldogtalan lehessek" (1982: 192–193, 2022a: 211–212).

Irodalomjegyzék

Bataille, G. 1991. *The Accursed Share 1–3.* Transl. Robert Hurley. New York, NY: Zone Books.

Bataille, G. 1989. *Theory of Religion.* Transl. Robert Hurley. New York, NY: Zone Books.

Bataille, G. 1986. *Visions of Excess: Selected Writings, 1927–1939*. Transl. Allan Stoekl et al. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bataille, G. 1962. *Death and Sensuality*: *A Study of Eroticism and the Taboo*. Transl. Mary Dalwood. New York, NY: Walker and Company.

Benczik, V.–Pintér, K. 2023. Angol science fiction a 20. században. In: Bényei T.–D. Rácz I.–Friedrich J. (szerk.): *Az angol irodalom története 7. 1930-tól napjainkig.* Budapest: Kijárat Kiadó. 2/615–624.

Bényei, T. 2022. A hosszú harmincas évek és a válság irodalma. In: Bényei T.–D. Rácz I.–Friedrich J. (szerk.): *Az angol irodalom története 6. 1930-tól napjainkig*. Budapest: Kijárat Kiadó. 1/13–46.

Buchanan, B. W. 2008. Oedipus against Freud: Humanism and the Problem of Desire in *Brave New World.* In: Izzo, D. G.–Kirkpatrick, K. (eds.): *Huxley's Brave New World: Essays.* Jefferson: McFarland. 26–45.

Caillois, R. 1959. *Man and the Sacred*. Transl. Meyer Barash. Glencoe: Free Press.

Congdon, B. 2011. "Community, Identity, Stability": The Scientific Society and the Future of Religion in Aldous Huxley's *Brave New World*. *English Studies in Canada* 37/3–4, 83–105. https://doi.org/10.1353/esc.2011.0041.

Czigányik Z. 2022. Utópiák után, utópiák ellen. A disztópia a modern angol irodalomban. In: Bényei T.–D. Rácz I.–Friedrich J. (szerk.): *Az angol irodalom története 6. 1930-tól napjainkig, első rész*. Budapest: Kijárat Kiadó. 350–360.

Diken, B. 2011. Huxley's *Brave New World*—and Ours. *Journal for Cultural Research* 15/2, 153–172. https://doi.org/10.1080/14797585.2011.574056.

Farkas Á. 2022. Aldous Huxley. In: Bényei T.–D. Rácz I.–Friedrich J. (szerk.): *Az angol irodalom története 6. 1930-tól napjainkig.* Budapest: Kijárat Kiadó. 1/90–96.

Foust, R. E. 1982. A Limited Perfection: Dystopia as Logos Game. *Mosaic: A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature* 15(3), 79–88. www.jstor.org/stable/24777571.

Freud, S. 1992. *Rossz közérzet a kultúrában.* Ford. Linczényi Adorján. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Freud, S. 1991. *Egy illúzió jövője.* Ford. Schönberger (Székács) István. 2. kiadás. Budapest: Párbeszéd Kiadó.

Freud, S. 2003. *An Outline of Psychoanalysis.* Transl. Helena Ragg-Kirkby. London: Penguin Books.

Girard, R. 2005. *Violence and the Sacred.* Transl. Patrick Gregory. London: Continuum.

Hart, B W. 2014. Aldous Huxley and the Twentieth-Century Eugenics Movement. In: Booker, M. K. (ed.): *Critical Insights: Brave New World.* Ipswich: Salem Press. 108–122.

Horsley, L. 2014. Technopower: "Leviathan on Wheels" in Dystopian Science Fiction. In: *Fictions of Power in English Literature: 1900–1950* (1995). Abingdon: Routledge. 236–282.

Huxley, A. 2022a. *Brave New World.* London: Vintage.

Huxley, A. *Szép új világ*. 2022b. Ford. Totth Benedek. Budapest: Helikon Kiadó.
Huxley, A. *Szép új világ.* 1982. Ford. Szentmihályi Szabó Péter. Budapest: Kozmosz Könyvek.
Irwin, A. C. 1993. Ecstasy, Sacrifice, Communication: Bataille on Religion and Inner Experience. *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 76(1), 105–128. www.jstor.org/stable/41178621.
Kripal, J. J. 2015. The Traumatic Secret: Bataille and the Comparative Erotics of Mystical Literature. In: Biles, J.–Brintnall, K. L. (eds.): *Negative Ecstasies: Georges Bataille and the Study of Religion.* New York, NY: Fordham University Press. 153–168.
Kristeva, J. 1984. *Revolution in Poetic Language*. New York, NY: Columbia University Press.
Lingis, A. 2015. Bataille's Contestation of Interpretative Anthropology and of the Sociology of Religion. In: Biles, J.– Brintnall, K. L. (eds.): *Negative Ecstasies: Georges Bataille and the Study of Religion.* New York, NY: Fordham University Press. 138–152.
McDonough, R. 2012. Aldous Huxley. In: Botz-Bornstein, T. (ed.): *ODIP: The Online Dictionary of Intercultural Philosophy*. www.odiphilosophy.com/huxley.
Miller, D. D. 2011. *Brave New World* and the Threat of Technological Growth. *Inquiries Journal/Student Pulse* 3(4). www.inquiriesjournal.com/a?id=509.
Pawlett, W. 2016. *Georges Bataille: The Sacred and Society.* Abingdon: Routledge.
Postman, N. 1993. *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology* (1992). New York, NY: Vintage Books.
Saracino, A. D. 2011. *Humanity Dehumanized: Fordian and Freudian Models of Huxley's Brave New World.* C-essay. University of Gothenburg. https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/26180.
Vignone, S. 2021. *Remaking Divinity in Aldous Huxley's Brave New World.* MA szakdolgozat. SUNY College Cortland. https://digitalcommons.cortland.edu/theses/148.
Yoon, H. 2007. The Two Landscapes of Desecrated Sexuality: *1984* and *Brave New World*. *English Language and Literature* 53/5, 879–896. https://doi.org/10.15794/jell.2007.53.5.011.

Valkó Miklós Barnabás

Elbizonytalanodó ellentétek és azonosságok Petőcz András harminckettedik zárójelverse Weöres Sándor *Ellentétek* című költeménye kontextusában

Annak ellenére, hogy Petőcz András költői pályájának indulását elsősorban az avantgárd törekvések fénytörésében vizsgálja a recepció, *A láthatatlan jelenlét* című 1990-es verseskötet meghatározó eszköze a leginkább posztmodern lírai művek elemzésekor vizsgált intertextuális játéktér kiépítése (Petőcz 1990). Ezt a felidéző szövegek elé helyezett paratextusok is jelzik, amelyek mindig a zenei szaknyelvből vett *variáció* kifejezés használatával nevezik meg azok szerzőit. A mottók részeként megemlített – költőelődöket vagy kortársakat jelölő – nevek közül csak Weöres Sándoré szerepel a kötetben többször is. A könyv költeményei közül három különböző vers pretextusa Weöres-szöveg, melyek három különböző versciklusban, tehát a kiadvány egymástól távoli pontjain helyezkednek el.[1] *A láthatatlan jelenlét* kötetben a *Weöres Sándor-variáció*k nemcsak mennyiségük miatt hangsúlyosak, hanem azért is, mert e szövegek behatóbb elemzése a kötet más költeményeinek megszólítóerejét is növelni képes. Petőcz András kötete a költőelőd több évtizedet átfogó, változatos életművének különböző szakaszaiból válogatva idéz fel darabokat, az egyes Weöres-szövegekhez erőteljesen kapcsolódó három vers elé illesztett mottók is erre utalnak. Az alábbiakban a Petőcz-kötet zárójelverseket tartalmazó ciklusában fellelhető harminckettedik darabot fogom részletesen elemezni,[2] amely Weöres *Ellentétek* című költeményét idézi meg. A Petőcz-kötet által felidézett vers Weöres kései, a *Psyché* (1972) utáni korszakából került ki, a gyűjteményes kötetek utáni *Áthallások*ban (1976) kapott helyet. A Weöres-monográfus Kenyeres Zoltán megfigyelése alapján a költő említett korszakában keletkezett szövegei „*már teljesen lebontva, »fuvolaátiratban« ismétlik meg évtizedes gondolatait.*" (Kenyeres 2013: 218) A szövegközi kapcsolatokat szem előtt tartó összehasonlító elemzés során *A láthatatlan jelenlét* kötet Petőcz-verséhez elsősorban a variációs eljárások poétikai–verstani hozadékaira fókuszálva közelítek, hiszen a vizsgálandó szöveg is abban érdekelt, hogy a verslétesülést és egyáltalán a létezést az állandó változás, illetve az ellentétek közti dinamikus átjárás megtapasztalásaként tegyék szemléletessé, mint ahogy ez Weöres Sándor

[1] Petőcz András mindhárom *Weöres-variáció*ját elemzi G. Komoróczy Emőke tanulmányában (G. Komoróczy 2013: 110–117), azonban kimerítően nem tárgyalja a felidéző és a felidézett szövegek kapcsolatát, illetve a kötet más verseire sem tér ki hosszabban.

[2] OTDK-dolgozatomban *A láthatatlan jelenlét* kötet mindhárom *Weöres Sándor-variáció*ját vizsgáltam, miközben a könyv egyéb verseire is kitértem, jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt csupán a harminckettedik zárójelvers és a hozzá kapcsolódó szövegek elemzésére vállalkozok.

költészetére jellemző. A dolgozat későbbi pontján ugyanakkor röviden kitérek a kötetnek az elemzett szövegpárhoz – az említett jelenségek tekintetében – kapcsolódó egyéb szövegeire is.

A láthatatlan jelenlét kötet második ciklusát a dupla zárójellel elzárt szövegek, a zárójelversek alkotják. A sorok számozásával a szonettformát megidéző, ám szabálytalan, sokszor aritmikus zárójelversek (Szepes 1996: I/153) első huszonöt darabja már *A jelentés nélküli hangsor* című 1988-as kötetben (Petőcz 1988: 5–33) helyet kapott, később pedig ezek száma százra bővült, amelyek a korábbi megjelenésükhöz képest kissé módosított szövegeket tartalmazó *Behatárolt térben* kötetben váltak együtt is olvashatóvá 2010-ben (Petőcz 2010). *A láthatatlan jelenlét* a huszonhatodiktól a harminchetedikig közli a számozott költeményeket tartalmazó ciklus darabjait – ezek közül a harminckettedik zárójelvers (Petőcz 1990: 51) Weöres *Ellentétek* (Weöres 1976: 18, Weöres 2003: III/351) című versének átirata. Weöres költeménye a címének megfelelően egymással opponáló állításokból építkezik, tehát ellentéteket jelenít meg, illetve ezeket variálja strófánként, ekképp:

Mindig csak az van, ami van.
Mindig csak az nincs, ami nincs.
Mindig csak az nincs, ami van.
Mindig csak az van, ami nincs.

Ami van, folyton változó.
Ami nincs, folyton ugyanaz.
Ami nincs, folyton változó.
Ami van, folyton ugyanaz.

A mozdulatlan nem mozog.
A nyughatatlan nem pihen.
A mozdulatlan is mozog.
A nyughatatlan is pihen.

Aki él, az életben él.
Aki holt, nem él soha már.
Aki él, a halálban él.
Aki holt, nem hal soha már.

Az első és a második strófa az állandóságot jelző időhatározókkal dolgozik (*mindig* és *folyton*), az ezt követő versszakok azonban nem jelölnek meg időviszonyokat, így az első két strófa időtlensége ezekre is kiterjed (Nagy L. 1994: 285). A versben jelen lévő ellentétek (*van – nincs; változó – ugyanaz; mozdulatlan – nyughatatlan; mozog – pihen; él – hal*) kiszélesedett perspektívaként a létezőtől (és a

nem létezőtől) a dinamikuson (és ennek ellentétén) át az élőig (és a halottig) jutnak el. A költemény utolsó, ötödik versszaka elkülönül az első négy strófától, hiszen a lírai én él az aposztrophé lehetőségével, tanácsokkal látva el a megszólítottat, melyek a variált ismétléses, kiasztikus elrendezés, az egymás ellenében kijátszott állítások miatt eldönthetetlenséget eredményeznek.

Ha nem érted: jobban figyelj.
Ha érted: hallgass, menj tovább.
Ha érted: többé ne figyelj.
Ha nem érted: hagyd s menj tovább.

Petőcz András verse az *Ellentétek* kifejezéseit Weöres szövegéhez képest átrendezve, kombinálva adja meg, emellett a két mű között architextuális kapcsolat (Genette 1996: 85) is azonosítható: az *Ellentétek* szimultán vers, az időmértékes versmérték szerinti elemzés nyomán kimutatható, hogy alapvetően négyes jambusok alkotják a sorokat, az ütemhangsúlyos komponens szerint pedig többnyire kétütemű nyolcasok. Petőcz költeménye is szimultán elven építkezik, de szabadvers, hiszen ott ez a szövegtagolás dekonstruálódik, miközben vizuálisan, a sorok számozása a szonett formáját idézi meg. A harminckettedik zárójelvers egészében a négyes jambusú, kétütemű nyolcas, illetve az *Ellentétek*től eltérő módon negyedfeles trocheusos, kétütemű hetes szakaszok váltogatják egymást, mely „ellentétes lejtésirányú és szótagszámú egységek ugyanakkor három-három-négy-négy soronként váltakoznak, s ezáltal egy feje tetejére állított klasszikus szonett imitációját adják" (Vilcsek 2001: 97), így a szöveg kétszeresen is utal erre a klasszikus formára. A klasszikus formákhoz való viszonyulás Petőcznél és Weöresnél egyaránt hangsúlyos, a kapcsolódás dialógushelyzetet teremt: „A próteuszi szonettforma tökéletesen illik Petőcz próteuszi szellemalkatához, s mintegy kifejezi a Weöres-hagyományhoz való tudatos kapcsolódását. A forma kialakítására feltehetően Weöres *Átváltozások* című harminctagú szonettciklusa inspirálta, s e ciklus második darabja (Próteusz) ihlette arra, hogy a folyton változó tengeristent a létkörforgás szimbólumának tekintse" (G. Komoróczy 2013: 115). A zárójelversben a verstanilag egy egységet alkotó szakaszok azonban a szonettimitációt megképző, néhányszor szóhatárokat is szétbontó sortördelés hatására széttagolódnak:[3]

((a mozdulatlan nem mozog a nyughatatlan megpihen a mozdulat
lan moccanás a nyughatatlan nem-pihen a mozdulatlan mozdul
ás a nyughatatlan döccenés a mozdulatlan látomás a nyughat
4 atlan töppedés: az van mindig ami van nincsen soha ami nin
cs nincsen soha ami van az van mindig ami nincs nincs meg

[3] A vers kiemelései az eredetiben.

soha soha-nincs megvan mindig ami-van: a nyughatatlan láto
más a félelmetes döccenés a folyton-újul ami-nincs a nyug
8 hatatlan nem-pihen a sűrű-sötét változó az ismeretlen ugyan
az a folyton-folyvást-rohanó az örökké-csak-rebbenés a rez
zenetlen-tétova a tikkadatlan-topogó: ***aki holt a halálban***
11 ***él*** *a mozdulatlan nem mozog a nyughatatlan nem pihen* ***aki él***
nem hal soha már: *puha-sötét-rebbenés foly*
ton-folyvást-tétova mozdulatlan-moccanás
14 nyughatatlan-rezzenés ***sűrűsödő-megpihen*** *rettenetes-döccenés))*

A zárójelvers első sora a pretextus harmadik versszakát idézi fel, az első ütempár szó szerinti átvétel azzal a különbséggel, hogy a zárójelvers nem használ központozást és nagybetűket: „*a mozdulatlan nem mozog*" szókapcsolat már a Weöres-vers esetében is Arisztotelész *Metafizikáj*át alludálva utal a „*mozdulatlan mozgató*"-ra, arra a fizikai világtól függetlenül létező princípiumra, amely a görög filozófus értelmezésében a teológia tárgyát képezi. A következő ütempár viszont már nem szó szerinti ismétléssel kezdeményez párbeszédet a Weöres-szöveggel: „*a nyughatatlan megpihen*". Petőcz költeménye a második kétütemben a Weöres-verssel szemben tehát újra ellentétbe állítja a cselekvést és a cselekvőt, ilyen módon az ellentét nemcsak két fogalom, hanem a felidézett és a felidéző szöveg között is megképződik. A harmadik ütempár már radikálisabban eltér a pretextustól, nominális stílusra vált, melyet a sortörés szóelkülönítő hatása felerősít: „*a mozdulat / lan moccanás*", hogy a sor utolsó szava ilyen módon is értelmezhető, erősíti a dinamikusság hiányát, döccenést idézve elő. A következő ütempár, mely az *Ellentétek* tördelése szerint a versszak utolsó sora lenne, pontosan idézi vissza az eredeti versszak második sorát, ilyen tekintetben tehát egy mozzanatra visszatér a pretextus tartalmi megerősítéséhez, de a továbbiakban már inkább a megjelent névszói stílus variálódik: „*a mozdulatlan mozdul / ás a nyughatatlan döccenés*". A sortörés lehetővé teszi, hogy az ötödik ütempár átvezessen a Weöres-versre és a zárójelvers elejére jellemző, igét tartalmazó szókapcsolatokból a melléknév–főnév kapcsolatokig. A negyedik sor vége és az ötödik sor eleje a szavak szintjén megjelenő nyughatatlanságot vizuálisan is megjeleníti, melyet a szonettre utaló, negyedik sort jelző architextuális szerepű utalás, a négyes számjegy jelenléte fokoz az alkotási folyamatra – és a hagyomány általi megelőzöttség tapasztalatára – emlékeztetve, így tehát a leírtak egyfajta alkotói állapotként válnak szemlélhetővé. Ezt az értelmezést erősíti meg a kettőspont, amely a következő erősebb intertextuális kapcsolathoz, az *Ellentétek* legelső versszakának parafrázisához vezet át.

A vers negyedik sorától variálódó, a Weöres-szöveg első versszakát idéző, de attól a *csak* szó hiányában el is térő szókapcsolatok a változtatás miatt a kétütemű hetes rövidsorok tagolásának ritmusát idézik fel: „*az van mindig ami van nincsen soha ami nin / cs"*. Az idézett részlet sortörése a két alapállítás megfogalmazása és

azok ellentétei között zajlik le, ezt árnyalja a *nincs* szó utolsó betűjének új sorba kerülése, amely jelenség a szó többszörös ismétlésére, instabilitására irányíthatja a figyelmet. Az ötödik sort berekesztő sortörés újra a *nincs*re, így magára a tagadásra fókuszál, a vers első két kötőjele azonban a dekonstrukció helyett – bár annak eszközét használva – kiemeli a formát, hiszen megerősíti a már hármas ütemet alkotó szókapcsolatokat. Az viszont, hogy a kötőjel mindkét helyen megjelenik, felerősíti a két ütempár és ezzel együtt a bennük foglalt két állítás ellentétét. A hatodik sorban megjelenő kettőspont bevezeti a felsorolást, amelyben újra a variációs eljárások alkalmazására lehetünk figyelmesek: „*a nyughatatlan láto / más a félelmetes döccenés*". A két szókapcsolatban egyetlen új szóként a *félelmetes* tűnik fel, de a versben már megjelent *látomás* szó jelentésköre is kibővül, hozzáadódik ugyanis az idegenségtapasztalat érzete, melyet a *más* szó elkülönülése, jelentésgeneráló leszakadása eredményez.

Az *Ellentétek* második, a *változó* és *ugyanaz* kifejezésekre épülő versszakát főként a jelentésszerveződés szintjén alludálja a hetedik sortól következő rész, de megjelennek benne a felidézett szövegben szereplő kifejezések is. A Petőcz-vers e pontján új eljárásként jelentkezik a kötőjelek ötös ütemek közötti alkalmazása, a *nyughatatlan* szó szétbontása azonban nem előzmény nélküli jelenség, hiszen a harmadik sor végén már megtörtént (*nyughat / atlan*). Ismétlődés, de egyúttal variáció is ez, hiszen itt a „*nyug / hatatlan"* szó nagyobb része kerül át az új sorba, a szövegbe ráadásul kívülről beékelődik a nyolcadik sort jelző számjegy is. A vers e szakaszában az ellentétek alapját az eredeti Weöres-szövegben megjelenő állandóság és a változás, illetve az ismeretlenség és a hasonlóság szembenállásai képezik. Utóbbit erősíti meg a sortörés, amely miatt az *az* mutatónévmásként is olvasható, és amely tovább variálódik az új, kötőjelekkel egybekapcsolt, magára a kifejtett tartalomra a többszörös összetettséggel vizuálisan is ráerősítő kifejezésekkel: „*a folyton-folyvást-rohanó az örökké-csak-rebbenés*". A kilencedik és a tizedik sor sajátos ellentéteként olvasható a „*rez / zenetlen"* szó megtörése.

A nyolcadik sortól a zárójelversben a megjelenő kötőjelek száma jelentősen nő, ez némileg behatárolja a lehetséges értelmezések vonatkozási tartományát, a tizedik sortól viszont – ahol a Weöres-szöveg utolsó előtti versszaka idéződik meg – teljesen eltűnnek: *„**aki holt a halálban / él** a mozdulatlan nem mozog a nyughatatlan nem pihen **aki él / nem hal soha már**"*. A zárójelvers a félkövérrel egyébként is kiemelt szakaszokba építve olyan variációkat ad meg, melyek a felidézett szövegben eredetileg nem szerepeltek. Az „*aki él / nem hal soha már*" szakasz sortörése nemcsak a rövid ritmikai váltást érzékelteti (hiszen a vers további dekonstruált nyolcas kétütemeitől ez abban különbözik, hogy a többi ütempárhoz képest itt megcserélődik a hármas és az ötös egység), hanem utal a tartalomra is: az „*aki él"* szókapcsolatot követő sortörés felerősítheti a pretextusban még nem jelentkező oximoron hatását.

A szöveg következő négy ütempárja visszatér a névszói variációkhoz, melyek alkotóelemei valamiképpen már mind előfordultak, és a kötőjelekhez is, melyek megerősítik a kifejezések közötti kapcsolatot: *„puha-sötét-rebbenés foly / ton-folyvást-tétova mozdulatlan-moccanás / nyughatatlan-rezzenés”.* A *folyton-folyvást* szó széttörése azáltal, hogy a szó ilyen módon mindkét sorban megjelenik, keltheti a folytonosság, az állandó visszatérés érzetét, ebből adódóan különösen feltűnő, és jelentéssel bír, hogy a sortördelések jelentésképző funkcióját elhagyva az utolsó előtti sor végső szava – a versben szinte egyedüliként – lezártan áll. Az *Ellentétek* az olvasóhoz forduló, tanulságokat levonó, tanácsokat megfogalmazó, utolsó versszakát Petőcz szövege nem jeleníti meg, ez a bölcselkedés hiányzik a zárójelversből, a szöveg utolsó két ütempárja az előbbiek variációja, közvetlenül nem reflektál az *Ellentétek* utolsó versszakára: *„**sűrűsödő-megpihen** rettenetes-döccenés”.* Ez az utolsó két ütempár magába foglalhatja a végességtapasztalatot, de egyfajta metareflexív gesztusként utalhat a verszárlat mint olyan természetére is.

A zárójelvers persze a központozás hiánya miatt megenged a pretextus esetén érvényesülő ritmus alapján megképezhető olvasathoz képest eltérő értelmezéseket. Néhány példa csak a sortördelés figyelembevételével: „*nem mozog a nyughatatlan*”, „*megpihen a mozdulat*”, „*ás a nyughatatlan döccenés*”, „*nem-pihen a sűrű-sötét változó*”, „*él a mozdulatlan*”, „*nem mozog a nyughatatlan*”. Az azonban megemlítendő, hogy a vers végére eluralkodó kötőjelek behatárolják a lehetséges olvasatokat és a hiányzó írásjelek feltételezhető helyeinek számát, így végül a szöveg – szinte bárhogy olvasva – a *rettenetes-döccenés*re, tehát az elmúlás elkerülhetetlenségére irányítja a figyelmet. A zárójelvers a kifejezésbővítés, a variáció eszközeként – az *Arany kés forog* című verset alludáló *Weöres Sándor-variációhoz*, a *Harangkondulás*hoz hasonlóan – alkalmazza a morfémarímek halmozását is: *moccanás, mozdulás, látomás; döccenés, töppedés; változó, topogó; rebbenés, rezzenés*. Az említett összecsengések jelenléte kibővíti a felidézett szöveget, melyben ez az eszköz nem túl hangsúlyos, az *Ellentétek* önrímekre korlátozódik.

A harminckettedik zárójelvers a pretextushoz hasonlóan ellentétes állításokat fogalmaz meg, majd variálja őket, de míg Weöresnél az ellentétek elkülönülve, kiszámíthatóbban sorjáznak egymás után, a purista megkülönböztetéssel szembe fordulva Petőcz verse a variációkat egymásba csúsztatja, ezeket élesen elkülöníthetetlennek mutatva. A zárójelversre az *Ellentétek*kel szemben kevésbé a rend, mint inkább a véletlenszerűség és a kiismerhetetlenség jellemző. Ez a versvégi tanulság, tanács elmaradásában is megjelenik, a zárlatbeli végességtapasztalat-összegzés a véletlenhez köthető, a zárójelvers létértelmezése szerint a világ, az élet és maga a nyelv uralhatatlan, mert sokkal rendezetlenebb annál, mintsem kirögzíthetnénk az oppozíciókat. Míg Weöres versében a variációk csak ellentétek relációjában, ezeket kiszámíthatóan kombinálva tűnnek fel, a zárójelversben véletlenszerűen, a variációk hatására jelennek meg. A világ rendezettsége, a kettős-

ségek kirögzíthetősége Petőcz versének fényében meghaladottnak mutatkozik, amit a szöveg a gyakran alkalmazott formai dekonstrukciós eljárásokkal is jelez.

A harminckettedik zárójelvers által megjelenített dinamikusság–nyugalom ellentét *A láthatatlan jelenlét* kötet egészében erőteljes szervezőerő, az említett dichotómia jelensége hangsúlyosan jelentkezik – nemcsak a *Majdnem* című verset továbbíró *Moccanatlan: és mindenütt* című költeménynél, hanem – a kötet nyitó- és záróversében is. Az első (*Üzenet, b-moll* című) vers (Petőcz 1990: 7–10) esetében egyes szám második személyű megszólítással tűnik fel:

A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod.
A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod,
mondtad korábban, évekkel ezelőtt, és most
megismétled. Befejezett tény a mozdulat,
mondtad korábban, és most megismételted,
mikéntha befejezett tényt.

A nyitóvers G. Komoróczy meglátása szerint „egyfajta melankolikus ráismerés valami ősi, mélygyökerű közös emberi élményre, az egy lélegzettel visszaidézett múltra való emlékezés tele repetitív szövegfoszlányokkal" (G. Komoróczy 2015: 109). Hasonlóan jár el a kötetet lezáró, *Még ezt a mozdulatot: önmagának* című vers (Petőcz 1990: 83–84), amennyiben a tömbversforma helyett kétsoros strófákra tagolt szöveg – a nézőpontváltást jelezve – a nyugodtságot, a mozdulatlanságot kívülről, harmadik személyben ragadja meg:

Ezt a mozdulatot még befejezettnek nyilvá-
nítja. Ezt a mozdulatot, még, befejezettnek.

Aztán megsimogatja. Aztán magához öleli.
Aztán sűrű és puha és sosem-volt nevetések.

A *mozgás* mint a fizikai létet meghatározó állandó az egész kötetben hangsúlyos, központi kérdésként van jelen, *A mozdulatlan víztükör* (Petőcz 1990: 32–34) zárlatában a harminckettedik zárójelversben is megjelenő fogalmak a címben is szereplő anyaghoz kapcsolódnak, megragadva a mozgás és a mozdulatlanság relativizálható ellentétét, illetve a két állapot komplex egybejátszhatóságát. A harmincötödik zárójelvers (Petőcz 1990: 54) *A mozdulatlan víztükör* szövegével szemben a dinamikusság hiányához pozitív érzeteket rendel, melyeket monoton ismétléssel fejez ki, ez a folyamat a tercinák zsoltárokra utaló kifejezéseiben transzcendens kapcsolattal is párosul, míg a zárlat ismétlései a szöveget „mintegy kinyitva [...] a végtelenbe" (G. Komoróczy 2015: 178–179) tágítják:

((csend és nyugalom vesz körül – nyugalom és csend – csend és nyugalom
csend és nyugalom vesz körül – nyugalom és csend – csend és nyugalom
csend és nyugalom vesz körül – nyugalom és csend – csend és nyugalom
4 csend és nyugalom vesz körül – nyugalom és csend – csend és nyugalom
tisztaság és jóság vesz körül – jóság és tisztaság – tisztaság és jóság
tisztaság és jóság vesz körül – jóság és tisztaság – tisztaság és jóság
tisztaság és jóság vesz körül – jóság és tisztaság – tisztaság és jóság
8 tisztaság és jóság vesz körül – jóság és tisztaság – tisztaság és jóság
köszönöm Uram a hallgatásodat – köszönöm Uram – hallgatásodat köszönöm
köszönöm Uram a hallgatásodat – köszönöm Uram – hallgatásodat köszönöm
11 köszönöm Uram a hallgatásodat – köszönöm Uram – hallgatásodat köszönöm
előtted leborulok mert te vagy az örök élet
leborulok előtted mert te vagy az örök élet
14 csend és nyugalom vesz körül – tisztaság és jóság – csend és nyugalom))

A mozgás–mozdulatlanság kettőssége a zárójelversek közé ékelődő *Minimal-poetry*-sorozat (Petőcz 1990: 43–50) esetében is hangsúlyos, a vizuális versek első darabjának esetében például a gördülés hatását keltő, kört alkotó, de önmagukban állva is gömbölyded *a* betűk merevednek meg. A negyedik darab esetében pedig – a dinamikátlan mozgás a harminckettedik zárójelvers és a kötet felsorolt, egyéb verseiben is hangsúlyos érzetét keltve – egy nyíl mutat két ellentétes irányba.

A fentiekben Petőcz András *A láthatatlan jelenlét* című kötetében fellelhető harminckettedik zárójelverset vizsgáltam a beazonosított pretextus, Weöres Sándor *Ellentétek* című költeménye kontextusában. A Petőcz-szöveget a gyakran tetten érhető ellentétek és ismétlések megfigyelése mellett főként a felidézett szöveget ért változtatások jelentésmódosulást okozó vonásaira fókuszálva elemeztem, ugyanakkor a kötet más darabjainak a harminckettedik zárójelvershez kapcsolódó aspektusaira is kitértem, melyek további figyelemre, elmélyültebb elemzésre tarthatnak számot.

Irodalomjegyzék

G. Komoróczy E. 2013. Petőcz András Weöres-variációi. *Napút* 8, 110–117.

G. Komoróczy E. 2015. *Formák és távlatok Petőcz András költészetében.* Budapest: Magyar Műhely.

Genette, G. 1996. Transztextualitás. Ford. Burján Monika. *Helikon – Irodalomtudományi szemle* 1–2, 82–90.

Kenyeres Z. 2013. *Weöres Sándor.* Budapest: Kossuth.

Nagy L. J. 1994. A szabály művésze, avagy a művész szabályai. *Magyar Nyelv* 90, 275–287.

Petőcz A. 1988. *A jelentés nélküli hangsor.* Budapest: Szépirodalmi.

Petőcz A. 1990. *A láthatatlan jelenlét.* Budapest: Szépirodalmi.
Petőcz A. 2010. *Behatárolt térben.* Szeged: Tiszatáj Könyvek.
Szepes E. 1996. *A mai magyar vers.* Budapest: Tevan.
Vilcsek B. 2001. *Petőcz András.* Pozsony: Kalligram.
Weöres S. 1976. *Áthallások.* Budapest: Szépirodalmi.
Weöres S. 2003. *Egybegyűjtött írások.* Budapest: Argumentum.

A szerzőkről

Berecz Réka (II. neveléstudomány MA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai, és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Nevelés és oktatás szociológiai kérdései I.
Témavezető: Engler Ágnes
Helyezés: különdíj

Bódis Mira Mária (V. angol–magyar OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Gyermek- és ifjúsági irodalom és kultúra
Témavezető: Gesztelyi Hermina Ágnes
Helyezés: III.

Bodnár Dániel (IV. angol–történelem OMA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Nevelés és oktatás szociológiai kérdései 1.
Témavezető: Csók Cintia
Helyezés: II.

Borza Szabolcs (IV. angol–magyar OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Szociolingvisztika, dialektológia
Témavezető: Győrffy Erzsébet
Helyezés: III.

Csajkos Balázs János (IV. matematika–történelem OMA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Nevelés és Oktatás Szociológiai Kérdései II.
Témavezető: Kovács-Nagy Klára
Helyezés: különdíj

Dobos Tekla Zelma (VI. angol–olasz OMA)
Tanulás- és Tanításmódszertan – Tudástechnológiai Szekció
Tagozat: Nyelvoktatás 3. – Tananyagfejlesztés CLIL
Témavezető: Katona-Kovács Lili Krisztina
Helyezés: különdíj

Farkas Rebeka (VI. Kulturális mediáció)
Szekció: Pedagógiai Pszichológiai Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Andragógia I.
Témavezető: Juhász Erika
Helyezés: II.

Gaál Emese Réka (III. pszichológia BA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Alkalmazott Pszichológia I.
Témavezető: Kató Szabolcs
Helyezés: I.

Hajdu Tímea (V. angol–magyar OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Pragmatika és alkalmazott nyelvészet
Témavezető: Dobi Edit, Ballagó Júlia
Helyezés: I.

Jakus Dávid (IV. angol–történelem OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Vizuális kultúra
Témavezető: Orosz-Réti Zsófia, Krek-Polyák Norbert
Helyezés: különdíj

Kas Dorka (I. hon- és népismeret–történelem OMA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Nevelés és oktatás szociológiai kérdései II. tagozat
Témavezető: Enterszné Kocsis Zsófia
Helyezés: II.

Kerek Tilla Marianna (I. kommunikáció- és médiatudomány MA)
Társadalomtudományi Szekció
Tagozat: kommunikáció- és médiatudomány
Témavezető: Kálai Sándor
Helyezés: III.

Sebők Lajos (I. kulturális mediáció MA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Andragógia II.
Témavezető: Márkus Edina
Helyezés: II.

Pelyvás Márton István (IV. matematika–testnevelés OMA)
Tanulás- és Tanításmódszertani- Tudástechnológiai Szekció
Tagozat: Sport, rekreáció, testnevelés módszertana
Témavezető: Kovács-Nagy Klára
Helyezés: I.

Pető Vanda (V. angol–kémia OMA)
Tanulás- és Tanításmódszertani – Tudástechnológiai Szekció
Tagozat: A természettudományok tantárgy-pedagógiája tagozat
Témavezető: Chrappán Magdolna
Helyezés: I.

Sebők Lajos (I. kulturális mediáció MA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Andragógia II.
Témavezető: Máté-Szabó Barbara
Helyezés: különdíj

Somi Gabriella (I. modern filozófia PhD)
Szekció: Társadalomtudományi Szekció
Tagozat: Művelődés- és kultúraelmélet
Témavezető: Tánczos Péter
Helyezés: I.

Szatmári Eszter (III. közösségszervezés BA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Andragógia I.
Témavezető: Fintor Gábor
Helyezés: különdíj

Szendrei Boglárka (III. magyar BA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Középkori és kora újkori irodalom- és művelődéstörténet
Témavezető: Posta Anna
Helyezés: különdíj

Tallárom Réka (V. magyar–olasz OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Névtan
Témavezető: Gacsályi-Bába Barbara
Helyezés: I.

Telepóczki Lili (III. olasz BA)
Humán Tudományok Szekció
Tagozat: Italianisztika
Témavezető: Száraz Orsolya
Helyezés: II. hely

Tóth Beatrix (I. egészségpszichológia MA)
Pszichológia, Pedagógiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Családi rendszerek pszichológiája
Témavezető: Kató Szabolcs
Helyezés: I.

Török Eszter (V. magyar–angol OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Kortárs magyar irodalom
Témavezető: Áfra János, Fodor Péter
Helyezés: különdíj

Törzsök Réka (II. anglisztika MA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Angol irodalom
Témavezető: Bényei Tamás
Helyezés: III.

Valkó Miklós Barnabás (III. magyar MA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Kortárs magyar irodalom
Témavezető: Áfra János
Helyezés: 1.